

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І.Ф. Кураса

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 32

Київ – 2006

УДК 323.1.У

Затверджено вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Протокол №6 від 19 вересня 2006 р.).

Збірник наукових праць внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей політичних наук і державного управління постановою Президії ВАК України від 9.06. 1999 р. №1—05/7 та з історичних наук від 10.11. 1999 р. №3—05/11.

Редакційна колегія:

Ю.А. Левенець, чл.-кор. НАН України (голова)
В.Ф. Солдатенко, чл.-кор. НАН України (заст. голови, відповідальний редактор випуску)
В.О.ПЕРЕВЕЗІЙ, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.М. Майборода, доктор історичних наук
В.О. Котигоренко, доктор політичних наук
В.А. Войналович, кандидат історичних наук
О.В. Заремба, кандидат історичних наук
М.С. Кармазіна, доктор політичних наук
М.І. Михальченко, чл.-кор. НАН України
Л.П. Нагорна, доктор історичних наук
М.І. Панчук, доктор історичних наук
А.Д. Пахарев, доктор політичних наук
О.О. Рафальський, доктор історичних наук
Ф.М. Рудич, доктор філософських наук
Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: збірник наукових праць. — К., 2006. — Вип.32. — 482 с.

ISBN №966 - 02 - 2769 - 8

ISBN №966 - 02 - 4166 - 6 (Вип.32.)

Збірник містить статті, присвячені трансформаційним процесам ХХІ століття. Частина статей розкриває суть трансформаційних процесів в Україні через аналіз історичного досвіду. Значна увага приділяється також соціально-культурним трансформаціям та висвітленню нинішнього політичного процесу, зокрема новітнім методам дослідження політичної науки, проблемам українського "середнього" класу, суперечностям становлення інституту президентства, громадянського суспільства, специфіці елітарності бюрократії, особливостям політичного лідерства та глобальним проблемам сучасності.

ISBN №966 - 02 - 4166 - 6

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Передмова 6

РОЗДІЛ 1

Трансформаційні процеси в Україні (аналіз історичного досвіду)

Кривошея В. Актуальні питання цивілізаційної
характеристики Гетьманщини 8

Куташов І. Державотворча концепція
і політична діяльність Івана Мазепи 26

Яремчук В. Українські партії Наддніпрянської
та Надністрянської України й українське
питання наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. 37

Бевз Т. Трансформація владної вертикалі
у добу Центральної Ради 52

Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті
українського сьогодення 88

Митрофаненко Ю. “Народне повстання” 1918 р.
в Єлисаветграді 95

Солдатенко В. Гетьманська альтернатива:
шлях до конструктивної суспільної
трансформації чи консервативної безвиході? 125

Бавико О. Оформлення політичної опозиції гетьманському
уряду П.Скоропадського та основні форми її діяльності 183

Любовець О. Пошук шляхів державного
будівництва: міжпартійна боротьба на
Трудовому Конгресі України 202

Курас Д. Проблема влади у період революційної боротьби в працях М.Ю.Шаповала	213
Куц О. Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20–30-х років	224
Захожай З. Про радянофільські настрої у Східній Галичині в 20–30-ті роки ХХ сторіччя	233
Глазунов Г. Сліпанський і справа “УВО”	244
Собачко О. Українські літературні організації та течії в другій половині 20-х років ХХ століття	257
Старічнєва В. Категорія “соборності” у теорії та суспільно-політичній практиці	281
Кучер В. Німецька модель України в контексті підготовки до війни проти СРСР	289
Радько П. Історик і суспільство (До питання громадської позиції вчених)	311

Розділ 2

Трансформаційні проблеми у політичному процесі сучасної України: проблеми і перспективи

Токар Л. Українознавство і побудова національної держави в Україні	326
Кармазіна М. Росія у фокусі президентського окуляра (грудень 1991 – липень 1994 рр.)	343
Кузьменко Т. Український середній клас та його перспективи в контексті соціальних трансформацій	364
Василевська Т. Елітарність бюрократії у контексті професійної етики	379

Траверсе О. Сучасні інтерпретації дослідження політичного лідерства	391
Богуславська К. Мережевий підхід: причини виникнення, напрями дослідження мереж та їх типологізація	402
Кальян С. Єврейські громадські організації: специфіка становлення та діяльності	415
Шульга М. Дещо про зближення понять “геополітика” та “стратегія” в геополітичній думці сучасної Росії	428
Крушинський В., Константинов В. Структурна організація міжнародного середовища України та її значення для української зовнішньої політики	439
Чувардинський О. “Четверта влада” в структурі громадянського суспільства	455
Вакулч В. Шляхи протидії тероризму	468
Про авторів	480

ПЕРЕДМОВА

Пропонований збірник присвячений переважно вивченню досвіду трансформацій, що відбувалися в українському суспільстві впродовж XX – початку XXI століть. Не залишались осторонь і питання історичних детермінант новітніх сутнісних зрушень у житті соціуму.

Керуючись фундаментальними теоретичними підходами, у відповідності з якими соціум як складно організована біосоціокультурна система є відкритим, нестабільним, нерівноважним, нелінійним феноменом, що самоорганізується у напрямку “вилучення зайвого”, а також спираючись, передовсім, на такі імперативи постнекласичної наукової парадигми, як альтернативність, поліваріантність, відмова від світоглядного монізму, фундаменталізму, ідеї аксіоматичності знання як базових засад у дослідженні умов розвитку системи (українського соціуму), автори зосереджували увагу передусім і здебільшого на наступному колі питань:

- трансформація соціальної структури населення в процесі кардинальної зміни умов соціалізації особистості; ідей (ідеологій), що опановували масами, та – відповідно – соціально-політичних рухів як практичного “зрізу” ідей (від моменту виникнення, розвитку до затухання або сутнісної трансформації);

- трансформація політичної системи (інститутів), політичного режиму та “політичної людини” (її інтересів, потреб, а відтак й витворюваних образів власного та колективного – національного – майбутнього, що зумовлювалося не лише зміною соціального ідеалу, але й міфологізацією свідомісних настанов, а то й невіглаством, превалюванням у повсякденних орієнтаціях матеріальних, а не духовних пріоритетів;

- трансформація власності (приватна – державна – плюралістична за формою) та її вплив на процеси деградації

структур громадянського суспільства в умовах існування для працівника одного-єдиного — державного — джерела фінансових надходжень (а, отже, підтримання фізичного життя особистості, розвитку її освітніх, культурних та інших потреб, зумовлених виключною орієнтацією на державні інтереси, потреби, спроможності) і розвитку громадської ініціативи в умовах вивільнення особистості від тотальної державної фінансової залежності.

Збірник складається з двох розділів. До розділу I. “Трансформаційні процеси в Україні (аналіз історичного досвіду)” включено матеріали, пов’язані з вивченням досвіду трансформацій переважно ХХ ст.: зокрема, у політичних системах, партіях, революційній боротьбі та світогляді людей. Окремі статті торкаються соціально-культурних трансформацій, що стосуються цінностей, моделей поведінки, устрою життя. Кілька статей мають предметом аналізу історичне минуле, розкривають цивілізаційні характеристики доби Гетьманщини.

Розділ II. “Проблеми і перспективи сучасних трансформацій” більше присвячений з’ясуванню актуальних аспектів нинішнього політичного процесу, зокрема, новітнім методам дослідження політичної науки, проблемам українського “середнього” класу, суперечностям становлення інституту президентства, специфіці елітарності бюрократії та особливостям політичного лідерства.

В. Солдатенко

РОЗДІЛ 1
Трансформаційні процеси в Україні
(аналіз історичного досвіду)

Володимир Кривошея

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ГЕТЬМАНЩИНИ

Історична наука на рівні описовості дає більш-менш послідовну причинно-наслідкову лінію розвитку українського козацтва. Складніше з появою емпіричних досліджень, без яких вийти на філософське осмислення цієї проблеми неможливо. Уривковість джерельної бази ускладнює дослідження цього питання, але і наявні джерела вимагають їх нового прочитання під кутом різних цивілізаційних підсистем і критеріїв. Цивілізаційний підхід відіграє важливу роль в осмисленні місця того чи іншого явища у всесвітній історії. Згідно з п'ятирівневою класифікацією Р.Уескотта пропонувану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної), світової (західної). Інші класифікації не дозволяють українське козацтво віднести до окремої цивілізації. Полишаючи кінцеве вирішення цього питання філософам, поглянемо на козацтво з точки зору методології цивілізаційного підходу, що дає змогу збагатити наші знання новими ракурсами погляду на вже відомі проблеми.

На прикладі існування українського козацтва (яке єдине в світі змогло створити свою державу) маємо можливість дослідити довготривале існування і відтворення специфічної просторово-часової історичної цілості, в якій стали елементи переважають над нестабільними і поєднуються з мутаціями.

Відомо, що цивілізація, яка утверджується, поглинає попередню або дещо її витісняє. У нашому випадку козацтво поглинуло і частково витіснило головний правлячий стан, що передував йому – шляхетство. При чому останнє стало цементуючим фундаментом нової спільноти під козацьким прапором.

Не можна не погодитися з твердженням, що “українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без жодних вагань зі зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої”¹, проте Хмельницькому і його соратникам вдалося її розколоти. Частина шляхти стала на бік повсталих і покозачилась. Професор Наталія Яковенко виділяє “більші хвилі покозачення шляхетського елементу: впродовж літа–осені 1648 р., тобто внаслідок перших військових триумфів Хмельницького, і восени 1649 – на початку 1650 р., після Зборівської угоди”². Для підтвердження цього наведемо таблицю питомої ваги шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р.

Полки	Кількість козаків	Кількість шляхти	Частка шляхти
Білоцерківський	2990	544	18,2
Брацлавський	2655	457	17,2
Кальницький	2050	291	14,2
Канівський	3167	397	12,5
Київський	2010	314	15,6
Корсунський	3472	501	14,4
Кропивненський	1992	228	11,4
Миргородський	2982	200	6,7
Полтавський	2970	139	4,7
Переяславський	2982	451	15,1
Прилуцький	1996	199	10,0
Уманський	2976	445	15,0
Черкаський	2996	364	12,1
Чернігівський	997	135	13,5
Чигиринський	3222	435	13,5
Загалом:	40475	5100	12,6

Звичайно характеристику цивілізації здійснюють за чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною, культурною.

Методика аналізу чотирьох підсистем моделі цивілізації дає змогу комплексно проаналізувати українське козацтво, розглянувши джерела під новим кутом зору. Як відомо, джерела “говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати... Як тільки ми відмовимося просто протоколювати слова наших свідків, як тільки наміряємося самі примусити їх говорити, необхідно скласти список питань”³. Такий список питань за різними методиками цивілізаційного підходу дає різноманітні відповіді на них, збагачуючи історію, особливо емпіричну, українського козацтва.

Біосоціальна підсистема характеризується: станом сім’ї, родичання, статевовіковими і шлюбними відносинами, здоров’ям, гігієною, їжею, поселенням і житлом, одягом, відпочинком, захистом від загроз. До цього додається густота населення, масштаби освоєння земель, наявність диких земель і лісів.

У Гетьманщині ще існувала велика, нерозділена⁴, складна сім’я, коли на одному дворі рідні, рідше двоюрідні брати з їх потомками володіли нерозділеним спільним майном та землею і підкорялись одному із старших родичів. Ці сім’ї склалися з кількох шлюбних пар, з їх прямими чи, іноді, побічними родичами. Вони були трьох-чотирьохпоколінні, авторитарні. “Достиг до свого пристанища отческаго, и засталъ еще въ живыхъ отца и матку, и всехъ братий и сестер, и деда своего Стефана (який уже живши купно зъ нами леть сто и тридцать и умре)”⁵. Одним із факторів збереження великої сім’ї було невивідне дроблення земельних наділів.

Простежена трансформацію великої патріархальної сім’ї в Україні⁶ засвідчує, що часто у зв’язку зі смертю голови сім’ї з патріархальної вона перетворювалася в братську (задружного типу), яку склали брати з їх сім’ями і вона функціонувала на колективній власності на землю, майно і спільному споживанні.

Дослідники вважають, що українці характеризуються намаганнями виділитися, виокремитися, завести своє особисте господарство⁷. Склад і кількість членів сім'ї стають більш рухомими та мінливими. Провідною тенденцією було внаслідок збільшення чисельності сім'ї виділення з її складу старших синів, або повний розподіл її після смерті голови сім'ї. Збереженню великої сім'ї сприяли особливий соціальний статус козаків і специфічний замкнений уклад їх життя, служба з так званої “козацької землі”.

Труднощі колонізаційного періоду в умовах постійної загрози були основою малих сімей. Запорізькі традиції шлюбності також сприяли існуванню малих, а не великих сімей. За даними перепису 1897 р. кількість сім'ї в Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях становила 5,7⁸.

За національним складом сім'ї були однорідні і у більшості регіонів моноетнічні. Лише в порубіжних районах спостерігаються окремі випадки шлюбів з представниками порубіжного етносу (білорусами в Поліссі, татарами на Полтавщині, росіянами на Сіверщині), етнічно змішані шлюби також характерні для місць компактного проживання (греків у Ніжині чи вихідців з Волощини та Греції на Переяславщині).

Порядок успадкування характеризувався: процесом демократизації внутрішньосімейних відносин, тенденцією розукрупнення сім'ї, стосовно вільним становищем жінки⁹. Спадкоємцями майна під час розподілу сім'ї були сини, які отримували рівні частки. З батьками залишався молодший син. Дружина користувалася правом майна і успадкування. В різних місцях це право трактувалося по-різному, від головної спадкоємиці до спадкоємиці за умови повторного не виходу заміж, що фіксувалося в тестаментях (заповітах) чоловіків. Ще за Литовським статутом доньки при братах мали право на четверту частину батьківського майна. Після смерті голови роду управління господарством переходило до його дружини чи сина (в залежності від його віку). У разі відсутності синів, після смерті батьків господарство ділилося на рівні частини між доньками чи передавалося племінникам.

Придане (“отчиза”, “материзна”, “дідизна”, “бабизна”) на завжди залишалося в управлінні і розпорядженні дружини, яка визначала порядок його успадкування.

Для сім’ї однією з головних функцій було створення і відтворення матеріальних благ, тобто забезпечення себе продуктами, одягом тощо. Предмети побуту виготовлялися або самостійно, або купувалися на ринку чи обмінювалися. За статево-вікового розподілу праці жінці відводилася самостійна роль у домашньому господарстві: вона готувала їжу, працювала на городі, обробляла льон і коноплю, прала, ткала, шила, доглядала свійську худобу та птицю. Чоловік працював у полі, виготовляв і ремонтував реманент, займався теслярством та столярством, заготовляв паливо, будівельні матеріали, доглядав робочу худобу. Більш пізні дослідження вказують на те, що в Україні жінки рідко брали участь у тяжких польових роботах¹⁰.

Через сім’ю здійснювалася міжпоколінна передача традицій, залучення дітей до давніх звичаїв, обрядів, пісень, казок, етнічних і етичних цінностей. Загальновідомо, що цей важливий процес, який впливає на формування етнічної самоідентифікації, був більш ефективним в трьохпоколінній сім’ї з бабусями та дідусями. Прикладом цього є спогади І.Турчиновського: “Списася мною многогришнимъ, Іллею Турчиновскимъ, священникомъ и наместникомъ Березанскимъ, житіе и страданіе свое въ пам’ять детямъ своимъ, и внукамъ, и всему потомству”¹¹.

Однією із важливих цивілізаційних характеристик є родичання. Дід, баба, батько, мати у великих сім’ях підтримували патріархальну владу голови сім’ї, що диктувалося правом розподілу спадку. У значну залежність від свекрухи потрапляла невістка, повністю підкорялася їй, тому що та розпоряджалася усім домашнім майном, продуктами, розподіляла заняття по дому між жінками. Місце вітчима і мачухи, зятів, приймаків, дядьків і тіток, сестер, братів, племінників, онуків у козацький період ще вимагає предметного дослідження.

Батьки намагалися рано одружити дітей. Для дівчат шлюбний вік розпочинався з 12, хлопців 15, а фактично з 15 і 18

відповідно. Щодо статево-вікових відносин зазначимо, що типовою різницею у віці чоловіка і дружини було 20 років, досить часто шлюбний вік для чоловіків цієї групи був 35 років, для жінок – 15¹². Такі шлюби становили близько третини загальної шлюбності. Наречених намагалися знайти у родинах, рівних за економічним станом. Згода наречених була не обов'язковою, але з нею рахувалися. Згода батьків була обов'язковою і у разі самовільного шлюбу вони втрачали батьківське благословення і спадок. Сім'ї були багатодітні, але через відсутність медичної допомоги, епідемічні хвороби була висока дитяча смертність.

Первинною формою поселення було займище, яке складалося внаслідок захоплення та присвоєння безгосподарської пустопорожньої землі. У XV–XVI ст. в Україні переважали однодвірні і малодвірні сільські поселення – урочища, селища, городища, хутори. Поступово вони розросталися у багатодвірні села. Деякі села були помісними, тобто з центральною садибою власника, а деякі – вільними. Після земельної реформи 1557 р. поширилися фільварки – маєтки феодалів. Кожне село виступало як певна господарсько-поземельна одиниця, у якій відводилися земля для мешканців (“волоки”), земля для використання на правах оренди, ділянки для церкви, корчми та млина. Головним типом поселень в Україні були село та хутір.

Подвірню-спадковий спосіб володіння землею співвіднісся з найдавнішим планом розташування дворів у поселеннях, особливо в лісовій смузі, був рядовий чи лінійний. У міру розростання малодвірних поселень садиби ставили в ряд, витягуючи їх вздовж берега річки, озера чи яру. З розвитком торгівлі двори вибудовували вздовж дороги. У київському і чернігівському Поліссі поруч з вуличними існували поселення неупорядкованого плану, а також змішані форми¹³. У лісостеповій зоні переважно були поселення неупорядкованого плану. Це зумовлено процесом вільної колонізації, слабким розвитком феодално-кріпосних відносин і низькою населеністю краю.

Долинний і водороздільний тип розселення в умовах пересічного рельєфу місцевості, складної сітки річок, струмків та балок, за орієнтацією хат за сторонами світу – все це становило складне планування українського села з хатами, розкиданими по балках ярів, на схилах та горбах.

Кріпосні стіни були зовнішньою ознакою міста, якому була властива вільна забудова. В центрі міста розташовувалися унікальні капітальні споруди, головним чином культової архітектури – церкви, іноді монастирі. В Чернігові і Полтаві монастирі знаходилися в центральній частині забудови міст, а один з чернігівських монастирів – на окраїні. Монастирі також будувалися поблизу та за межами населених пунктів (Лубенський Агарський, Межигірський).

Проміжний стан між міськими і сільськими поселеннями займали містечка. В центрі містечка знаходилася торгова площа з лавками, церква. На Полтавщині центральні вулиці мали правильне квартальне планування, а околиці забудовані у сільському вигляді¹⁴.

В умовах існування козацької держави жили і активно діяли шість поколінь. Дослідження біосоціальної підсистеми включає відтворення населення, утворення груп, каст, класів (у зв'язку з цим відзначимо особливу роль станово-представницьких зібрань (козацькі ради – український варіант цих зібрань) як одного із елементів унікальної європейської цивілізації¹⁵), форми колективного життя і спілкування. Незамінними джерелами у вивченні цих питань є сповідальні і метричні книги церков, Рум'янцевська ревізія.

Переважаючими формами територіального розселення західної цивілізації є мезотериторіальні комплекси. Особливістю розселення козацтва були хутори як основа ведення господарчої діяльності.

Однією з важливих проблем цивілізації є цивілізаційний кордон. Стосовно цього зазначимо, що вихід козацтва за межі свого кордону приводив до поразок. Прикладом можуть слугувати походи гетьманського війська, коли українці західного

регіону готові були допомагати своїм одноплемінникам, але організувати полково-сотенну систему їм не вдалося та і не могли вони цього зробити – козацтво вийшло за свої цивілізаційні межі¹⁶.

Економічна підсистема характеризується господарською культурою, матеріальною культурою побуту, виробництвом, яке дає змогу задовольнити різні потреби, головними з яких є їжа, одяг, житло, обміном продуктів і послуг, системою комунікацій, технікою, виробничими підприємствами, системою планування і регулювання економіки, організацією географічного простору, кліматичними умовами, освоєнням земель, грошовим обміном, кількістю галузей, транспортом, зв'язком, будівництвом. Виходячи з цього привертають увагу показники кількості спеціальностей і спеціалізацій як у виробничій, так і невиробничій сферах, індекси несільськогосподарського, невиробничого населення, інтелігенції.

Враховуючи землеробський характер, основу харчування становили хлібні, борошняні та круп'яні страви. Їх доповнювали продукти скотарства, рибальства, садівництва та овочівництва. Головним компонентом їжі був хліб і борошняні вироби, які залежали від сорту муки та способу приготування.

Щоденно вживалися малокалорійні овочі. Найбільш поширеним вважався овочевий борщ, головними компонентами якого були буряк та капуста. На Полтавщині борщ був густим – заправляли його розтертим пшоном чи мукою. Навесні варили зелений чи шавлевий борщ зі свіжої зелені: шавлю, лободи, кропиви, листя буряка, петрушки, кропу, заправляючи їх салом. Часто готували капусняк – суп з квашеної капусти та картоплі, заправлений пшоном. Овочевий суп з борошняними чи круп'яними добавками називався юшкою. У 1766 р. у господарстві Сулим у Баришівці взимку зберігалися: огірки в бочці, капуста шаткована, 120 вінків цибулі, морква, бруква, картопля¹⁷.

Готували страви з вареного гороху та квасолі. Після смерті вдови полковника Сулими Параски у Баришівці 1766 р. під час опису майна в амбарах були зафіксовані: просо, пшениця, пшоно, борошно гречане, мак, ячмінна крупа, горох, сіль

кримка, мед у діжках, патока, воцина, сало, дьоготь, солод, конопляне сім'я, льон, сир, масло, у пекарні – оцет¹⁸.

Фрукти та ягоди вживали свіжими, сушили, варили компоти (узвари), готували начинку для пирогів та вареників.

Споживалося свіже і кисле молоко, а також молочні продукти (сир, масло, сметана). У районах, де були вівці, з кислого молока готували бринзу.

М'ясні страви основна маса населення вживала лише у святкові дні. Цьому сприяли численні та довготривалі пости: великий піст перед Великоднем (7 тижнів), Петрівський піст (від 3 до 6 тижнів), Успенський піст (2 тижні), Пилипівський (6 тижнів), крім того постилися в понеділок, середу і п'ятницю. Загалом постилися, тобто не вживали м'ясних та молочних продуктів, близько половини календарного року.

Свиней частіше забивали на м'ясо, ніж велику рогату худобу. На свята різали свійську птицю. У 1766 р. у господарстві вдови полковника Сулими було 5 пав, 2 лебеді, 30 індиків, 97 гусей, 70 качок, 80 курей, 10 свиней, 13 поросят, 24 великої рогатої худоби, 20 овець, 19 кіз, 9 коней¹⁹. М'ясо намагалися заготовлювати: його солили, коптили свинячий окіст. Лише в багатих сім'ях посіченим м'ясом з кашею начиняли голубці. Традиційними святковими стравами були холодець, м'ясні та кров'яні ковбаси та ковбики (сальтисон, кендох) (один ковбик на Полтавщині у 1777 р. коштував 30 копійок, що було варто трьох старих гусей чи півкабана²⁰). Сало заготовляли. Здір перетоплювали на жир.

Особливе місце в раціоні, особливо в прирічкових районах, займала риба. Її смажили, варили, тушкували, солили, сушили, в'ялили.

Улюбленим напоєм був квас, повсякденним – компот з сушених фруктів та ягід (узвар). Старовинним ритуальним напоєм був “мед” – кип'ячений з водою, іноді настояний на хмелю. До кінця ХІХ ст. на свята вирили пиво.

У господарстві мали горілку, домашні настоянки, виноградні вина. У господарстві полковниці Сулими у 1766 р. був мед, слив'янка, вишнівка, грушевий квас²¹. Мед у це господарство

йшов з 85 вуликів, розміщених у садку²². При млині Бочечківському Сулими тримали льодовню з пивною бочкою²³. При хуторі Макарівському у 1766 р. Сулими тримали винокурню в три котли, а в коморі при винокурні 53 свині та 2 чухонські свині з приплодом 9 поросят²⁴.

Чай не набув широкого розповсюдження, його вживали лише представники еліти. Так, у 1766 р. у Баришівці після смерті вдови полковника переяславського Сулими Параски Василівни були описані “мед, чаю полбутилки простой стекляной”, два глиняних чайники, чайник червоний мідний, чайник жовтий мідний і чайник ценовий²⁵. Замість чаю переважно запарювали листя м’яти, липи, смородини, звіробій, шипшину, вишню, малину.

Для приготування їжі піч топили два – три рази, ніколи не полишаючи їжі на наступний день. Зазвичай щоденний раціон – сніданок, обід, вечеря, а влітку, іноді, полудень чи підвечір²⁶, – різнився в залежності від статків.

У сільському господарстві домінували зернозбирання і скотарство, потім – птахівництво, рибальство, овочівництво, лісництво, виноградарство, вирощування тютюну, бджільництво, мисливство.

Європейська господарська культура виросла з міста – цехового ремесла, російська – з общини. Господарську культуру Гетьманщини не можна віднести ані до тої, ані до іншої – вона самобутня – поєднання цехової культури міста і хутірської. Як бачимо, у Борисполі цехмістром кушнірського цеху був шляхтич Андрій Мухомор (1655²⁷), 1667 р. ремісники і теслі у Кобиляках постановили утворити теслярський цех²⁸. Затвердив цей цех полковник полтавський Федір Жученко. Поряд з цеховим розвивалося і хутірське господарство. 23 липня 1653 р. полковник переяславський Тетеря продав товаришу Переяславського полку Федору Дубровенку, мешканцю бориспільському хутір під Борисполем Павла Білого Паустовський “на поратунок долгов” за 5 коп²⁹.

На черзі комплексне дослідження бюджету Гетьманщини. Крім збору податків, необхідно дослідити статті видатків та їх результативність.

Що стосується господарської спеціалізації, то центральною проблемою є аналіз кількості цехів і цеховиків, що можливо встановити лише через укладення єдиної комп'ютерної бази даних. Комп'ютерну базу варто створити з метою дослідження кількості та географії знаходження млинів, які в XVII–XVIII ст. будувалися лише з гетьманського дозволу.

У зв'язку з необхідністю вивчення питань невиробничого населення та інтелігенції варто розглянути комплекс проблем, що стосуються священиків, ченців, дияконів, паламарів у церквах та монастирях Гетьманщини. Списки ченців у монастирях дають змогу проаналізувати соціальне походження, вік вступу до монастиря і термін перебування в ньому, вік смерті. Кропітке дослідження дозволить в майбутньому визначити кількість ченців як загалом, так і стосовно кожного монастиря зокрема. На цьому ж етапі дослідження зазначимо лише, що кількість ченців в монастирях була незначною.

Політична підсистема характеризується інституціалізованими відносинами між людьми, тобто системою права, звичаїв, організації влади і управління, громадянського життя, партій, громадських рухів.

Принцип “привілеї за службу” споріднював українську козацьку старшину з чиновництвом. Особливо це стало відчутним, коли старшина почала професійно займатися діловодством, а не лише виконувати функцію військового управління. Сприяло цьому те, що до старшини потрапляли і урядники міської, земської, судової (тобто цивільної) адміністрації. Таким чином відбулося розширення старшини за їх рахунок, а через них і нівелювання козацької старшини і російського чиновництва. Підтвердженням цього є той факт, що під час реєстрації української старшини як дворян у родовідних книгах, зазначалося, що частина із них рахувалася за військовим відомством, а інша частина – на цивільній службі.

Якщо, на відміну від російської еліти, чини для частини українського козацтва не були самоціллю, то цього не можна сказати про старшину. Її вабила суттєва різниця матеріального

стану різних рівнів чиновництва, можливість не через знатність походження, а за принципом особистої відваги і службових заслуг досягти кращого статусу.

Переважаючими політичними структурами Гетьманщини було міське, сільське, козацьке самоуправління громадян, республіка на рівні державного управління. Переважаючою соціальною структурою (соціальною основою) був вільний озброєний люд, який будує своє життя на основі козацького (дружинного) побуту, але община не була соціальним фундаментом.

Козацтву властивим було заперечення монархічного управління для своєї самоорганізації і відсутність монархізму як соціальної цінності. Російські дослідники дійшли висновку, що “Самодержавие, т. е. формирование сильного центра, стоящего вне политической борьбы и считающегося неприкосновенным, является главной характерной особенностью политической культуры Московского государства, возникшего в конце средних веков”³⁰. В Україні були зовсім інші обставини. Відмінність української і російської політичної культури того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояло в центрі політичної боротьби і, тим паче, нічого спільного не мало з недоторканністю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю політичної боротьби в Україні і до того часу, поки така боротьба мала сенс, існувала держава.

Козацькі ватаги еволюціонували у громадсько-політичне об’єднання – Запорозьку Січ, яка вела не лише внутрішню, але і зовнішню політику. Цьому сприяла наявність серед січовиків козацько-шляхетського угруповання, де були представлені високоосвічені люди. Лише у Межигірському монастирі поминалися роди запорожців-шляхтичів Михайла Почаївського, Івана Кондратенка, Федора Федорки, Стефана Решетило, Федора Москова, Олексія Вербицького, Данила Шквира, Захара Купця, кошових Івана Хомича, Івана Малашевича, Івана Білицького, осавулів Гаврила Семеновича, Данила Гладкого.

Стосовно періоду Національно-визвольної війни дослідники подають кілька класифікацій політичних угруповань: “радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підходах до створеної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління”³¹. До радикального угруповання традиційно зачисляють М.Кривоноса, Д.Нечая, М.Гладкого, Л.Мозирю³², але всі ці діячі належали до часів гетьманування Б.Хмельницького і загинули протягом 1649–1652 рр.

Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньотрадиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначимо її неоднорідність. У зв’язку з цим привертає увагу той факт, що головним джерелом її формування була покозачена шляхта. За часом отримання урядів вони розподілялися на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, за регіональними особливостями – старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воеводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу). За зовнішньополітичними симпатіями і орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську, протурецьку, протатарську.

Віднаходимо іншу класифікацію згідно з зовнішньополітичними симпатіями. “Відтоді й до кінця Гетьманщини утворилися та існували кілька традиційних “партій”: кримська, шведська, московська і польська. За Виговського лідерами цих партій були: П.Тетеря та І.Груша – польської, М.Пушкар та І.Барабаш – московської, Г.Лісницький – кримської, Ю.Немирич (до листопада 1657 р.) – шведської”³³, – підсумовує свої погляди з цього питання дослідниця Т.Яковлева. Зазначимо, що в той період за зовнішньополітичною орієнтацією, крім самостійницької, чітко проявили себе в козацькому середовищі лише пропольська (І.Виговський, І.Груша, П.Тетеря) та промосковська (М.Пушкар, І.Безпалій, С.Голяховський, І.Силка)

орієнтації. Шведська орієнтація, до якої більш схильні були старшини полків Брацлавщини, може розглядатися як різновид самостійницької. Протурецько орієнтованої частини старшини в цей період виявити не вдалося, хоча Виговський здійснював спробу пошуку васальної залежності від Туреччини³⁴. Використання кримської карти під протекторатом султана було традиційною козацькою політикою.

Культурна підсистема включає в себе духовне життя, створення і поширення кодів – лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто вся область символів, знаків, норм, цінностей, що забезпечують комунікацію людей.

У зв'язку з цим на перший план виходять: вивчення ролі мови, інформації і суспільної свідомості, організації освіти, шкіл при монастирях і церквах.

Найосвіченішими були священники, а в козацькому середовищі – канцеляристи, військові, пізніше до них додалися полкові. 1663 р. за наказом бориспільського сотника у місцевого священика Корнилія забрали багато книг, серед яких Євангелія, “книга трофолой друкований шестодникос”, апостол острозького друку, две триоди, постной и кольоровий, друковані, євангеліє учительне, служебник великий київський, менея “общая ключ”, ермолой, псалтир друкований³⁵. Гетьманщина не давала виходу науковим потребам окремих представників, тому відбувався “відтік умів”, що особливо показово у медичній сфері.

Моноетнічний склад козацької спільноти Гетьманщини³⁶ становив основу національної мовної безпеки і загалом стійкості культурної підсистеми, що було зруйновано в наступний історичний період³⁷.

Культурологічними критеріями є наявність елітної культури, тобто культури населення, безпосередньо не пов'язаного з виробництвом. До проявів такої культури належать літописи. Автономістичні ідеї характерні для Львівського³⁸, Хмельницького, Межигірського, Острозького³⁹ літописів. Останній

охоплював період з 1636 по 1650 рр. і вийшов з-під пера ченця з оточення відомого українського православного діяча на Волині І.Бережанського⁴⁰, який після придушення повстання острозьких міщан у 1636 р. втік до Києва⁴¹. Автором Львівського літопису вважається М.Гунашевський⁴², Межигірського – настоятель монастиря Ілля Кошаківський⁴³. У 1673 р. Теодосій Софонович закінчив свій твір “Кройніка з літописцов стародавніх”⁴⁴. Автор стоїть на позиції тяглості державотворчого процесу: Київське князівство, “Галич – другий Київ”, козацька держава.

Ще необхідно визначити відсоток осіб, належних до елітарної культури, їх здатність до об’єктивізації, збереження і трансформації знань. Нещодавно з’явилися дослідження щодо світогляду козацької старшини. Проте вважати, що це питання вичерпане, не варто. Світогляд (розумова діяльність, духовне начало) протягом шести поколінь явище не стало, а динамічне. Його слід досліджувати стосовно кожного покоління окремо, при чому навіть за такого вивчення необхідно виділяти періоди. Застосування методу періодизації – неодмінна умова світоглядних досліджень. Світогляд козака чи старшини за часів Богдана Хмельницького і в момент падіння Чигирини – це зовсім різні речі, вже не кажучи про світогляд військового канцеляриста 30-х років чи полкового старшини 60-х років XVIII ст. Слід дослідити історичний, географічний, медичний та інші світогляди як складові світосприйняття. Зрозуміло, що вивченню цих складних проблем має передувати чітке визначення емпіричних показників персонального складу еліти Гетьманщини: козацької старшини, міщанської верхівки, ієрархів церкви.

Ступінь раціоналізації культури в Гетьманщині – здатність розглядати явища логічно; відсоток письменних; відсоток тих, володіє іноземними мовами; кількість тих, хто навчається і строки навчання – в українській історіографії досліджувалися лише дотично.

Емоційна основа (чесноти і пороки) козацтва характеризується активністю. До чеснот належали незалежність та енергія, які і становили суспільну цінність для козацтва. Серед

вад зазначаються особиста гордість, схильність до самоуправства, роздорів. Козацтву властиве перетворення природи з метою підкорення людській спільноті, що було елементом європейської цивілізації. Праця визнавалася як засіб перетворюючої діяльності, а не спосіб збагачення. Багатство не належало до суспільно-духовних цінностей, що відрізняло козацтво від шляхти і було наріжним каменем протистояння протягом 1657–1687 рр. у конфлікті покозаченої шляхти з самим козацтвом.

Відносна свобода від релігії була провідною для основної частини членів суспільства, тому умовно названа “козацька цивілізація” за цим критерієм є підваріантом західної цивілізації. Відмінність її від східної в тому, що служіння зовнішнім силам, переважання релігійного мислення, пізнання не пов’язані з теософічною ідеєю. Чиста філософія і чисте мистецтво – набагато ближче козацтву. В зв’язку з цим варто детально проаналізувати такі показники, як кількість козаків на одну церкву, на одного священика, відсоток священиків з козацтва і причини такого стану. Відсоток колишніх козаків у монастирях і причини їхнього перебування там (духовно-релігійні чи життєво-традиційні), місце і роль релігійного дуалізму.

¹ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 29.

² *Яковенко Н.* Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В’ячеслава Липинського) // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995р.). – Львів-Люблін, 1996. – С. 22.

³ *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1986. – С. 38.

⁴ *Луцицкий И.* Сябры и сябренное землевладение в Малороссии // *Северный вестник.* – 1889. – № 1–2. – С. 49.

⁵ *Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст.* // *Киевская старина.* – 1885. – № 2. – С. 328.

⁶ *Пономарев А.П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989. – С. 138–154.

⁷ *Чижикова Л.Н.* Украинцы. Материалы к серии “Народы и культуры”. – Москва, 1992. – Вып. IX. – Кн. I. – С. 105.

⁸ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения... 1897 года. – СПб, 1905. – Т. I. – Приложение. – С. 8.

⁹ *Чижикова Л.Н.* Украинцы. Материалы к серии “Народы и культуры”. – С. 107.

¹⁰ Там само. – С. 108.

¹¹ Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 321.

¹² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 784. – Арк. 147.

¹³ *Чижикова Л.Н.* Украинцы. Материалы к серии “Народы и культуры”. – С. 58.

¹⁴ *Арендаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч. II. – С. 275; *Гудченко З.С.* Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVII–начало XX вв.) // Советская этнография. – 1978. – № 5.

¹⁵ *Гутнова Е.С.* Сословно-представительские собрания средних веков в истории европейской цивилизации // Цивилизации. – М., 1995. – С.203.

¹⁶ Див. детальніше: *Кривошея В.В.* Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII–початок XX ст.) // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / Збірник. – К., 1999. – С.50–60.

¹⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. 36. док. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 334.

¹⁸ Там само. – С. 331, 332.

¹⁹ Там само. – С. 332.

²⁰ Там само. – С. 324–323.

²¹ Там само. – С. 334.

²² Там само. – С. 334.

²³ Там само. – С. 335.

²⁴ Там само. – С. 335.

²⁵ Там само. – С. 328.

²⁶ *Левченко М.М.* Несколько данных о жилище и пище южноруссов // Записки Юго-Западного отдела Географического общества. – Москва, 1874. – Т. 2; *Иваница А.* Домашний быт малоросса Полтавской губернии Хорольского уезда // Этнографический сборник. – СПб, 1853. – Вып. 1. – С. 347–349.

²⁷ Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акти мейского уряда 1612–1699. – К., 1892. – С. 52.

²⁸ ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 1.

²⁹ Местечко Борисполе в XVII-м веке. – С. 48.

³⁰ *Симон Г.* Мёртвый хватает живого. Основы политической культуры России // Цивилизации. – 1991. – № 4. – С. 117.

³¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – К., 1999. – С. 214.

³² Там само. – С. 216.

³³ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 118.

³⁴ *Кіржаєв С., Ульяновський В.* причинок до студії української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому. – К. – Львів, 1993. – Вип. IV. – С. 83–84.

³⁵ Местечко Борисполе в XVII-м веке. – С. 95.

³⁶ Див.: *Кривошея В.* Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Збірник серії “Політологія і етнологія”. – Вип. 2. – К., 1997. – С.37–45.

³⁷ Див. детальніше: *Кривошея В.* Еліта нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С.48–55; 1998. – № 1–2. – С. 98–105.

³⁸ *Грушевський М.* О так называемой “Львовской летописи” (1498–1648) и её предполагаемом авторе // Известия АН СССР. – Серия 7. Отделение общественных наук. – 1931. – № 4.

³⁹ *Бевзо О.А.* “Львівський літопис” і “острозький літописець” як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI–першій половині XVII ст. // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI–початок XX ст.). – К., 1960.

⁴⁰ *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – Київ: “Генеза”, 2004. – С. 121.

⁴¹ *Мицик Ю.А.* Бережанський Петро Іванович // Києво-Могилянська в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – Київ: видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – С. 63.

⁴² *Герасименко Н.О.* Гунашевський Михайло Гнатович // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 254; *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – Київ: “Генеза”, 2004. – С. 121.

⁴³ *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – С. 121.

⁴⁴ *Мицик Ю.А.* Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.

І. Куташов

**ДЕРЖАВОТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ
І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІВАНА МАЗЕПИ**

За радянських часів існувало два підходи в інтерпретації політичної концепції І.Мазепи. Перший, представлений радянською історіографією, ґрунтувався на однозначно негативній оцінці. Другий репрезентований дослідженнями вчених діаспори, зокрема працями І.Борщака, Р.Мартеля, О.Оглоблина, З.Книш, В.Доманицького, Д.Дорошенка та ін. У ньому зазвичай містяться об'єктивні оцінки. Незалежність України стала поштовхом для переосмислення державотворчої діяльності Мазепи, його політичної концепції.

Сприяє такому переосмисленню і те, що в обігу з'являються нові документи про І.Мазепу, котрі спонукають до іншого бачення позиції цього політичного і державного діяча. Завданням цієї статті і є визначення авторського бачення політичної позиції І.Мазепи та її еволюції, суть якої можна окреслити так – від лояльності з Москвою та союзу з Петром I до відкритого протистояння з ними.

І.Мазепа стояв на політичних позиціях, котрі відповідали суспільним домінантам тогочасної Європи, у якій визначальну роль відігравали родова аристократія та монарша влада. Тож козацька республіка з її схильністю до анархії, бунтів проти гетьмана не могла бути ідеалом для І.Мазепи. Саме тому він бачив майбутню Україну аристократичною республікою, для чого намагався реформувати козацьку старшину на національну еліту, шляхту, подібну до польської.

Є підстави стверджувати, що з часу обрання гетьманом Лівобережної України Мазепа в основу своєї діяльності поклав концепцію незалежності України. З самого початку, укладаючи

Коломацькі статті (1687), він виявляє себе гнучким політком. Усього там 22 статті. У статті 1 “Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького” проголошується: “Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів ..., щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм”¹. Головною умовою визначається дотримання російським царем прав, які були дані Україні за часів Б.Хмельницького. Тут Мазепа виступає як продовжувач традицій Хмельницького, власне, того періоду його політичної діяльності, коли він ще довіряв Москві, розраховував на те, що Україна може бути рівним військовим партнером.

Співзвучною з позицією Б.Хмельницького є і стаття 6 “Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври”. Тут визначається принцип незалежного обрання козацтвом гетьмана, без втручання російського царя: “Коли за Божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударують їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври”². Як бачимо, Мазепа прагне утвердити незалежність гетьманської влади від царської, що свідчить прагнення до незалежності Козацької держави.

Водночас І.Мазепа розумів, що треба йти і на поступки. Тому він змушений був погодитися на суттєве обмеження незалежної міжнародної діяльності Козацької держави, поставивши формально її зовнішню політику у повну залежність від Москви (далі ми побачимо, що гетьман таємно вестиме незалежні переговори з іноземними правителями). Ця теза викладена у статті 7, котра має розширений заголовок: “Про листи до гетьмана, котрі можуть іти від різних государів та сусідів; про те, щоб

йому, гетьманові, не мати без відомих своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями; також про дотримання постановленого і закріпленого союзу з поляками; про засторогу від бусурман і про воєнні промисли над ними; тут-таки і про запорожців – про грошову і борошняну їм платню і про те, як жити з Кримською державою”. Стаття 10 “Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб, провідавши про це, доносили про таке царській величності” утверджує принцип жорсткого нагляду Росії за Україною, зокрема діями гетьмана. Фактично встановлюється практика доносительства на гетьманів, котра, на жаль, надалі набуде поширення в українському суспільстві. Стаття 17 визначає гетьманською резиденцією Батури. Тут він має право тримати військову арматуру, а також один стрілецький полк.

Огляд Коломацьких статей дає підстави стверджувати, що загалом вони “справляють сумне враження, хоч тут і декларовано, що гетьман, і старшина, і військо, і весь народ їх “радісно приймають”, а насправді вони свідчили про чергове урізання прав та свобод українського народу”³.

Незважаючи на обмеження прав Козацької держави з боку Москви, що видно з Коломацьких статей, І.Мазепа намагається розбудувати її як автономну частину у складі Російської держави. Тобто, Мазепа формує незалежну політичну і державотворчу концепцію Козацької держави. Він виступає за автономію України, що і є основою його політичної концепції на даному періоді. Свідченням цього є надання ним великого значення розбудові соціальних і політичних інститутів гетьманської держави, хай навіть і як автономної частини Московської держави. Вихований у давніх козацьких традиціях, добре обізнаний з державною структурою Польщі, І.Мазепа бачив ідеалом суспільно-політичного устрою, як підкреслює В.Смолій, Річ Посполиту, бо “там він виріс, здобував відповідне виховання, засвоїв звичаї польської аристократії. Не випадково гетьманський двір у Батурині дуже нагадував резиденцію польських королів... У роки правління І.Мазепа утвердились і

привілейовані групи з верхівки заможного козацтва, так звані “бунчукові товариші”, значкові товариші, знатні товариші... У небуття йшли демократичні козацькі традиції виборності старшини всіх рангів і рівнів. По суті, в Україні зароджувалося дворянство – із спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами”⁴. Отже, Мазепа став першим із українських гетьманів, хто у політико-практичній площині поставив питання про відхід від суто козацьких традицій.

Як бачимо, на першому етапі своєї політичної діяльності І.Мазепа продовжив політику Д.Многогрішного та І.Самойловича, тобто, спочатку обрав шлях лояльності до Москви. Цей шлях до визнання його Москвою був надзвичайно складним і тернистим. Водночас прагнення до союзу з Москвою не заважало йому розбудовувати Козацьку державу, зорієнтовану на автономію.

Поступово політична ситуація змінювалася. В українському суспільстві набуває поширення ідея України як “видільного князівства”, поборником якої був Петрик. Його політичні принципи задекларовані в документі “Статті вічного миру із яснowelьможним його милістю ханом і з усією державою Кримською” від 26 травня 1692 року. Тут проголошувалося “видільне Київське і Чернігівське князівство”, відновлювався союз із Кримом. Також планувалася територіальна реформа Слобідської України, заселення спустошеного Правобережжя з приєднанням двох полків – Сумського та Охтирського. Це була широка політична програма, де головна увага приділялася правам і вольностям українського народу. Вона відображала позицію національно свідомої частини української еліти.

І.Мазепа як гетьман змушений був дати офіційну відповідь на цю програму, котра представлена в його “Універсалі проти Петрика” від 28 липня 1692 року. Наголошуючи, що українці мають дотримуватися вірності російському царю, у “Донесенні Івана Мазепи царям про Петрика” від 2 серпня 1692 року гетьман називає Петрика зрадником і проклятим ворогом, присягаючи на вірність Московській державі. Вияв

лояльності до Москви відображено і в “Донесенні І.Мазепи царям про Семена Палія” від 9 грудня 1692 року. Така позиція І.Мазепи не виключала тимчасові суперечності між гетьманом і Запорозькою Січчю. Вони відображені в листі кошового Семена Рубана до гетьмана від 1693 року. Інтерпретуючи ці документи, слід враховувати те, що для політичної позиції І.Мазепи характерною рисою було міняти шкуру лиса на шкуру лева. Тобто, він був дуже гнучким і хитрим політиком, добре відчувавши політичну ситуацію і відповідно реагуючи на неї. Він міг цілком свідомо негативно відповідати на заяви Петрика для того, аби не накликати на себе підозри Москви.

Лояльність І.Мазепи до Москви і розбудова Козацької держави, прагнення наблизити її політичну структуру до європейських аристократій, намагання задовольнити інтереси простого народу і низового козацтва — всі ці риси дають підстави визначати державотворчу позицію Мазепи як таку, що обстоює принципи конституційно-аристократичного ладу. Він прагнув об’єднати всю Україну під своєю владою. І досяг цього, ставши 1794 року правителем Лівобережної та Правобережної України. Посилення влади гетьмана активізувало діяльність проти нього старшинської опозиції, очолюваної прихильниками І.Самойловича, а також П.Іваненком (Петриком), І.Іскрою, В.Кочубеєм та ін. Діяльність В.Кочубея проти Мазепи почалася з “Листа Василя Кочубея Варлааму Ясинському” від 1692 року. Тут він заперечує свою причетність до підтримки повстання Петрика. Натякає на те, що Мазепі не можна довіряти. І.Мазепа в “Листі думному дяку Микиті Зотову у Вороніж про заколотників Л.Забілу та А.Солонину” від 5 вересня 1699 року заперечує правдивість доносів, написаних на нього. У документі “Про покарання Данила Забілина за донос на гетьмана Івана Мазепу” спростовується все, про що там говорилося. Ці листи свідчать, що справжні прихильники московського царя постійно підозрювали Мазепу у можливості відійти від декларованих ним позицій. Дійсно, цілком можливим є те, що Мазепа офіційно змушений був декларувати одні принципи, а насправді виношувати інші, цілком протилежні.

Доноси В.Кочубея на І.Мазепу відзначаються найбільшою цілеспрямованістю на позбавлення гетьмана влади і булави. У доносі “Від Кочубея до государя донесення”, що датується близько 1704 роком, В.Кочубей пише, що Мазепа “за своїм хитрим замислом, забачивши догідний час, могли відлучити від високодержавної вашої царської величності правиці Малу Росію й підняти бран із тим хрестоненависним воїнством на православ’я”⁵. Кочубей говорить, що не він, а Мазепа підтримував повстання Петрика проти московського царя. Не виключено, що таємно Мазепа міг співчувати акціям Петрика і надавати йому певну підтримку, зокрема фінансову. Цілком можливо, що Мазепа припускав можливість вийти з-під влади царя, але не був певний, що у Петрика вистачить сил для цього, тому і не пішов на відкритий союз із ним.

Головний донос В.Кочубея на Мазепу був написаний 1708 року. “Донесення на Івана Мазепу по статтях” містить аж 33 статті, кожна з яких щось ставить гетьману у вину. Так, у статті 3 Мазепа звинувачується у таємних змовинах із польським і шведським королями; у статті 15 Кочубей повідомляє цареві, що Мазепа проводить таємні переговори через Орлика з польськими послами; у статті 17 прямо звинувачує Мазепу у прагненні об’єднатися з польським королем у боротьбі проти Петра І. У низці статей Кочубей викладає свої “Підозри про давні зносини із бусурманами”, звинувачуючи Мазепу в тому, що він таємно веде переговори з турецьким ханом, спрямовані проти російського царя.

І.Мазепа насправді провадив дипломатичні переговори з іншими державами всупереч Коломацьким статтям, які підписав із царем. Як і Б.Хмельницький, він швидко переконався у тому, що Московська держава ніколи не дасть можливості Україні стати дійсно автономною, не говорячи вже про її суверенітет. Це вже був перехід до другого етапу в еволюції політичної позиції гетьмана – відхід від Москви. Яскравим свідченням такої політичної позиції гетьмана є славетна “Дума гетьмана Мазепи”. Її повний текст В.Кочубей наводить у статті

33 під назвою “Дума пана гетьмана Мазепи, в якій значне проти держави великого государя виявляється супротивенство”. Не можна не погодитися з поглядами дослідників І.Боршака та Р.Мартеля стосовно того, що ця “дума містить у собі всю програму внутрішньої та закордонної політики: вона осуджує три чужинні орієнтації – на Росію, Туреччину та Польщу, що панували серед тодішніх українських провідників, і протиставляє їм ідеал з’єднаної, сильної самостійної України, якій у глибині душі Мазепа залишався вірним усе життя”⁶.

У своїй думі І.Мазепа засуджує відсутність єдності в українському суспільстві, котре поділилося на прихильників Польщі, Швеції, Росії, Туреччини. Він проголошує тезу про те, що у суспільстві не всім дано панувати й бути провідниками. Наводить приклад корабля зі стерничим, а також бджіл, котрі теж мають одну матку і слухають її. Так Мазепа фактично викладає свою ідею монархічного, одноосібного правління. Отже, аристократичне правління є ідеалом для гетьмана. Водночас І.Мазепа засуджує орієнтації українського суспільства, зокрема його еліти, на Туреччину, Польщу, Росію. Він дорікає Україні як матері, котра відпустила від себе своїх синів. На думку Мазепи, треба українцям гуртуватися і разом долати біди й лихо, котрі нависли над Вітчизною. Гетьман зізнається, що сам він не може перемогти ворогів, тому закликає козацьку старшину взятися за руки й об’єднати свої зусилля. Він готовий навіть на повстання: “Нумо врагів, нумо бити!”, бо “през шаблі маєм права”. Можна говорити про те, що гетьман бачив в ідеалі Україну незалежною державою.

Доноси В.Кочубея не залишилися без особливої уваги царя. Мазепа стояв на протилежному, доводячи повну неправдивість свідчень донощика. Петро I повірив Мазепі. Кочубея викликали до царя, де його допитували і піддавали тортурам, вимагаючи зізнання. Про це свідчать документи “Допит Кочубею і доповнення його до донесення” і “Допит і тортура Іскрі та Кочубею, а з нею їхні показання”. В результаті Петро наказав Мазепі стратити В.Кочубея, що й було зроблено.

Після страти Кочубея Мазепа підтверджує свою вірність Москві, вступивши у Північну війну Росії зі Швецією. У цей час його спроби на зміцнення Козацької держави все більше наштовхувалися на експансію Петра I щодо автономних прав України. Тому Мазепа веде таємні переговори з польським королем Станіславом, а потім зі шведським монархом Карлом XII. Він іде до відкритого протистояння з Петром I. О.І.Салтовський слушно зазначає, що І.Мазепа “прагнув всіма доступними йому засобами реалізувати намічену програму. Він твердою рукою наводив порядок в гетьманській державі, опікуючись перетворенням старшини в шляхетський стан, не забував про необхідність збереження соціального миру, намагаючись захистити рядових козаків, міщан та селян від утисків державних свавільників. ... Виявляючи зовнішню лояльність до Петра I, І.Мазепа прагнув використати війну, що спалахнула між московським царством та Швецією, для того, щоб об’єднати всі українські землі під своєю владою в єдиній державі”⁷.

Свідченням саме такої позиції І.Мазепа є його промова до козаків “Ми стоїмо братіє між двома проваллями...”. Гетьман відкрито закликав козаків стати на його бік задля збереження України: “Ми стоїмо тепер братіє між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх оминутьі”⁸. Говорячи про два провалля, Мазепа мав на увазі Петра I та Карла II. Вони дбали про власні інтереси, зокрема про те, чий ставленик стане польським королем. У такій ситуації Мазепа думав про політичний статус України. Він вважав недопустимим повернення України під владу Польщі. Так само був переконаний у тому, що не можна далі Україні залишатися під владою московського царя. Гетьман обирає менше зло – союз із Карлом XII, більш демократичним монархом, менш схильним до тиранії, ніж Петро I.

Він детально і переконливо аргументує причини розриву з Москвою. Це свідчить про високий рівень політичної свідомості гетьмана. На його думку, Петро дістав владу від предків. І це не суперечить принципам європейської монархії.

Але він не має права на необмежену владу. А якщо робить так, то порушує права народу. Мазепа наголошує на тому, що його кроки зумовлені не особистими мотивами, а суспільною необхідністю. На думку Мазепа, договір зі Швецією продовжує традиції співробітництва між двома державами, закладені Б.Хмельницьким. У такому союзі він бачить найменше зло і можливість для України віднайти свободу. Свою промову Мазепа завершує словами: “Та й що ж то за народ, коли за користь не дбає і видимій небезпеці не запобігає? Такий народ нелюдимістю своєю подобляється, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим”⁹.

Отже, гетьман наважується відкрито виступити проти російського царя. У 1708–1709 рр. І.Мазепа очолив антиросійське постання. Російські документи того часу писали, що він прагнув встановити “осібну державу”. Гетьман закликав козацтво підтримати його акцію, зокрема пише про це у “Листі до стародубського полковника Івана Скоропадського” від 30 жовтня 1708 року: “Ворожа нам здавна сила московська ... почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших”¹⁰. На це протистояння він ішов не сам, а заручившись підтримкою шведського короля Карла XII. У “Маніфесті шведського короля Карла XII про прийняття гетьмана Івана Мазепу із його одностумцями під свій захист” від 16 грудня 1708 року проголошується визнання інтересів України: “...коли ми вступили в ці межі із військами, то щоб могли відомстити нещадні шкоди, які московський цар, безсоромно згвалтувавши мирні договори, наніс королівству та іншим провінціям і в тих краях, які до держави Московської через спосіб відомсти належали”¹¹.

28 березня 1709 року І.Мазепа у Великих Будищах уклав угоду з Запорозьким військом та Січчю, очолюваною на той час К.Гордієнком. Гетьман був готовий до війни. Але поразка під Полтавою 27 червня 1709 року і капітуляція шведів біля Перемлочної визначили невдале завершення його повстання. І.Мазепа із залишками війська емігрував до Туреччини. Поразка, крах політичного ідеалу, безперечно, вплинули на стан здоров'я

літнього вже гетьмана. Помер І.Мазепа у Бендерах 22 вересня 1709 року. Спочатку був похований у Варниці, потім у Галаці.

Чому політична концепція й акція І.Мазепи завершилися поразкою? Відповіді на це запитання різні: помилка шведських генералів, котрі вчасно не вийшли до Стародуба для об'єднання з полковником Мазепи І.Скоропадським, недостатня готовність українського суспільства, рішучість дій Петра I та О.Меншикова. Проте, як зазначає О.І.Салтовський, головна причина – “несконсолідованість нації, неготовність пожертвувати особистим, приватним інтересом задля перемоги загальнонаціональної справи”¹². Вагому роль у цьому зіграв і релігійний фактор. Адже Мазепі проголошували анафему в російських православних церквах, поширювали чутки, ніби він отримав землі поза Україною і тому пішов на зраду, що він таємний католик і т.п.

І.Мазепа підніс ідею суверенної України. Як і в діяльності Б.Хмельницького, в еволюції його політичних позицій бачимо два періоди. На першому він виступає лояльним до Москви, вірячи в те, що цар Петро I дасть змогу Україні бути повноцінними автономним політичним утворенням. Він підтримує реформи Петра I, дбаючи при цьому про реформування української еліти на зразок європейської. Але дуже швидко І.Мазепа переконався у тому, що Москва не дасть автономних можливостей Козацькій державі. Тому він змінює свою політичну орієнтацію і робить ставку на союз зі шведським королем. На жаль, ця акція Мазепи, спрямована на утвердження незалежної України, зазнала поразки.

Не зважаючи на це, вплив Мазепи на розвиток українського політичного мислення незаперечний. Як зазначає З.Книш, “ні один з гетьманів не зробив стільки для створення об'єктивних умовин державної незалежності України, як Іван Мазепа, але він не мав за те ніякої дяки і не довелося йому бачити успішних наслідків своєї праці, хоч прожив він довгий вік і при владі був довгий час. Основою державного і суспільного ладу поставив він козацьку старшину, згідно з тодішнім духом часу. Його тенденція йшла по лінії скасування надмірної

виборності в державну адміністрацію. Але через те мусів він втратити популярність серед простого народу, помимо того, що у відношенні до простолюддя та його соціально-економічного становища старався він бути справедливим”¹³.

Гетьман І.Мазепа в ідеалі бачив Українську державу незалежною і суверенною. До такого політичного рішення він прийшов після багатьох років державницької діяльності. Ця його ідея була підхоплена його політичними наступниками і спадкоємцями. Гетьман Мазепа продовжував державотворчу справу Б.Хмельницького, але його діяльність проходила в зовсім інших політичних умовах. Він змушений був діяти відповідно до тієї політичної ситуації, котра складалася на той час. Відповідно, що і його політичний ідеал незалежної України був сформований значною мірою тогочасною історичною та політичною ситуацією в Україні та Європі.

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.2. – К., 2001. – С. 301.

² Там само. – С. 305.

³ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII–на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн. 1. – С. 55–56.

⁴ Смолій В.А. З думою про Україну (Іван Мазепа) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 52.

⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С. 401.

⁶ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого Гетьмана. – К., 1991. – С.11–12.

⁷ Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. – К., 2002. – С. 79.

⁸ Мазепа І. Збірник / за ред. Р.Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – С. 80.

⁹ Мазепа І. “Ми стоїмо тепер братіє між двома проваллями...” // Вид прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 84.

¹⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С. 469.

¹¹ Там само. – С. 463.

¹² Салтовський О.І. Назв. праця. – С. 82.

¹³ Книш З. Історія української політичної думки до кінця XIII ст.: Популярний нарис. – Париж-Вінніпег, 1952. – 205 с.

В'ячеслав Яремчук

**УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
ТА НАДДНІСТРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
Й УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
НАПРИКІНЦІ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Складність становища, в якому опинився український народ, розшматований по живому між різними державами, що за сотні років перетворився на своїх одвічних землях на безправну національну меншину, полягала у тому, що на шляху до національного відродження йому доводилося долати численні перешкоди як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. З виникненням українського питання у середині ХІХ ст., яке вимагало в першу чергу ліквідації національної експлуатації та створення умов для вільного і неущемленого розвитку українського народу, українцям довелося зіткнутися з вкрай упередженим та ворожим ставленням інших суб'єктів політичного життя, адже йшлося передусім про зміну балансу інтересів у Центральній Європі, до яких насамперед були причетні Росія та Австро-Угорщина.

Несприятливі умови історичного минулого призвели до руйнації державності, економічного, культурного та національного занепаду українського народу і, як зазначав на початку ХХ ст. М.Грушевський у своїй епохальній праці “Історія України-Руси”, кинули на роздоріжжя політичного життя як етнічну масу без національного обличчя, традицій і навіть імені¹. Багатовікове ж перебування під чужоземною владою, посилений національний гніт призвели до зміни національного характеру, ментальності українців, появи таких негативних рис, як брак свідомості, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання, слабкість національного інстинкту,

особливо у східних українців, національної енергії, патріотичного почуття, що, на думку Грушевського, розвивало силу протесту, анархічні прояви, послаблювало інстинкт організації². Значно погіршувало ситуацію й те, що згадані негативні процеси відбувалися з одночасним розчленуванням єдиного етнічного тіла українства, втратою зв'язків між цими частинами, включенням до складу інших держав – Росії та Австро-Угорщини, з досить відмінними політичними системами, де поступово витворилися певні регіональні відмінності, що в майбутньому викликало складнощі як у процесі національного відродження, пошуків альтернатив найбільш ефективного розв'язання українського питання, так і консолідуючого соборницького процесу нації, що в цілому послаблювало її сили. Про ці реалії свого часу зазначав і відомий діяч чеського визвольного руху Т.Масарик (Нова Європа. – Київ, 1918 р.), вказуючи, що існує стільки національних питань, скільки є народів і національних меншин, через що немає якогось певного шаблону, правила, дотримання якого гарантувало б його вирішення³. А розв'язання його залежало перш за все від головного фактора – взаємовідносин між народом, нацією та багатонаціональною державою, чинника, який для українців був далеко не сприятливим.

Виходячи з того, що з моменту виникнення українське питання в Габсбурзькій імперії стало частиною європейської геополітики, воно перетворилося на об'єкт посиленних маніпуляцій зацікавлених сил. Наприклад, Відень без особливого успіху намагався жити ідеї так званого “рутенства” (рутени німецькою мовою – русини) – вдячного Габсбургам 3-мільйонного “галицько-руського” народу, окремішного від росіян й малоросів. “Визначалися” і його адміністративні та етнографічні кордони, які на Сході, по р. Збруч, відділяли Галичину від Подолії⁴. Традиційно провідні польські громадсько-політичні сили в Галичині розглядали українців як дезорієнтовану гілку польської нації, яка мала остаточно злитися з нею. Подібна практика стосовно українців у напрямі їх поглинання провадилась угорцями в Закарпатті та румунами в Буковині. Інтерес до

українських півдавстрійських теренів проявила і Росія, яка під панросійськими гаслами дедалі активніше вела політику визнання західних українців великоросами. Безумовно, що усе це суттєво впливало на перебіг подій у регіоні, призвівши невдовзі до розпаду українського громадсько-політичного руху на ворогуючі між собою уламки.

У руслі політики русифікації та колонізації царським урядом Росії була проголошена офіційна державна доктрина, згідно з якою український та білоруський народи були складовою частиною єдиного “великоруського народу”. Експлуатація цієї тези набула для царизму першорядної ваги, адже, окрім права на спадщину Київської Русі, за рахунок цього досягалася кількісна перевага великоросів серед різнобарвного конгломерату народів імперії. Тому будь-який прояв національного життя, не говорячи вже про існування українського питання, що несло загрозу основам Російської імперії, натикався на вкрай вороже ставлення. Починаючи з Валуєвського указу 1863 р., в часи значного піднесення українського культурного й суспільного руху, який почав вириватися за звичні етнографічні межі, це категоричне заперечення, що поширилося на той час на все 20-мільйонне українське населення, стало керівним принципом урядової політики в українському питанні на наступний період. Відтепер кожний вияв української національної своєрідності розглядався владою як акт злісного сепаратизму та “мазепинства”, породжений польською, а згодом австро-німецькою інтригою. Подібні реакційні твердження щодо українства, відтепер малоросів, стали пануючими і в російському суспільстві.

Нового змісту українське питання набуває у процесі структурування суспільно-політичного руху, створенням національних партійних систем у Західній та Східній Україні, що відбувалося в останньому десятиріччі XIX – початку XX ст.

Щодо півдавстрійської України, переважно в Галичині, політичні мотиви в національному русі стають провідними вже в останній третині XIX ст. У 90-х рр. XIX ст. в національно-політичній програмі народовців, окрім підтримки гасла

автономії і федерації слов'ян, знову з'являються вимоги досягнення самостійності русько-українського народу, його права на питоме життя. Заснована у 1885 р. у Львові народовецька Народна рада заманіфестувала, що дотримується національної програми Головної руської ради 1848 р., визначаючи галицьких русинів як частину всього українського народу⁵. В наступних заявах Народна рада, відстоюючи принципи автономії народів, реанімує вимоги поділу Галичини та утворення української адміністративної одиниці з центром у Львові⁶, намагається, хоча і безрезультатно, в руслі соборництва сформулювати проблему відношення до національного державотворчого процесу всієї України⁷. Згадані досить обмежені гасла пояснювалися не лише традиційною консервативністю, намаганням триматися правового поля Австрії, а ще й донедавна слабким і неорганізованим станом українського руху. Західна регіональна замкненість впливала і з уявлень про стабільність політичного устрою у Центрально-Східній Європі наприкінці XIX ст.

Наступна трансформація українського суспільства в Австро-Угорщині, становлення модерної політичної нації та формування національної партійної системи на зламі XIX – початку XX ст. сприяли подальшій розробці програми національного руху, важливе місце в якій відводилося вирішенню національного питання. Етапним у цьому стало утворення у 1890 р. у Львові першої української політичної партії – Русько-українська радикальна партія (в наступному Українська радикальна партія – УРП). Партія, що займала проміжне становище між марксизмом та народництвом. Виходячи із загальноукраїнських інтересів, у 1895 році УРП висуває стратегічне гасло досягнення “повної самостійності політичної русько-українського народу”⁸. Першим кроком у цьому напрямі мало бути утворення окремої політичної території з українських частин Галичини та Буковини, тобто національний коронний край з “якнайширшою автономією” у складі Австрії. У програмі УРП, прийнятій у 1904 р., висувалося гасло перетворення австрійської держави на федерацію народів, об'єднаних за етнічною ознакою в

національні адміністративні політичні автономні утворення, включаючи і Галицько-Буковинське. Таким чином, в основу своєї нової програми була покладена ідея поєднання національно-визвольної боротьби з соціальною.

У 1899 р. як національна секція австрійської соціал-демократії засновується Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка, поєднуючи “соціальне” та “національне”, здебільшого в теоретичній площині, відстоювала прагнення, спрямовані на досягнення національно-державної самостійності всього українського народу. УСДП підтримала Брюннську національну програму австрійської соціал-демократії (1899 р.) перетворення Австрії у демократичну союзню державу національностей* на засадах національно-територіальної автономії націй⁹. Вимога поділу Галичини та утворення адміністративної української одиниці стала одним з її практичних постулатів¹⁰.

Шляхом об'єднання народівців та правого (національного) крила УРП наприкінці 1899 р. створюється найвпливовіша – ліберально-центристська Українська національно-демократична партія (УНДП), яка у своїй практичній діяльності приділяла велику увагу зміцненню позицій українців у політичній системі, поширенню їх впливу на “законодавство і адміністрацію в державі, краю, повіті і громаді”. В національному питанні програма партії висувала як стратегічне завдання боротьбу за самостійну соборну Україну, “щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм”¹¹. Як перший етап досягнення цього, півавстрійські етнічні українські території (починаючи зі Східної Галичини та Буковини) мали утворити окрему провінцію з якнайширшою автономією у законодавстві й адміністрації.

* На відміну від гасла “повного права самовизначення всіх націй”, проголошеного IV Конгресом II Інтернаціоналу (Лондон, 1896 р.), в Брюннській національній програмі АСДРП проглядалося прагнення пануючої австрійської секції партії до збереження державної цілісності Австрії та перестрою її на засадах автономії націй.

Згадані політичні партії і очолили суспільно-політичний рух українства на завершальному етапі існування Австро-Угорщини. Під впливом і за сприяння громадсько-політичного руху Галичини на початку ХХ ст. пройшов процес становлення національної партійної системи в Буковині, яка за формами цілковито нагадувала галицьку.

Правоцентристський спектр партійної системи займали москвофіли, які, це в першу чергу стосувалося “новокурсників москвофілів”, продовжували традиційну тактику цілковитого злиття підавстрійських українців з великоросами. Однак у першому десятиріччі ХХ ст. вони остаточно втрачають впливи у суспільстві. Їх організації були або розгромлені властями, або перебували в стані ідейної та організаційної кризи.

Незважаючи на ідеологічні суперечки, об’єднуючим фактором для українських партій Східної Галичини та Буковини (в Закарпатті процес становлення громадсько-політичних інституцій розгорнувся лише у 1918 р.) було вирішення українського питання, яке бачилося шляхом утворення національно-територіальної автономії із Східної Галичини та Буковини у складі Австрії. Національна автономія розглядалася як відповідний механізм, який мав забезпечити українцям опанування місцевою виконавчою та законодавчою владою, що мало сприяти досягненню політичної рівноправності з іншими народами, вільного і необмеженого розвитку української нації. Тезу про політичну самостійність України у її соборницькому спрямуванні українські партії прийняли як свою максимальну програму. Відносно Наддніпрянської України вирішення українського питання розглядалося переважно через призму перетворення східної абсолютистської держави на конституційно-федералістичну або ж відриву її від Росії, що викликало велику стурбованість у російських урядових колах¹². Висунення в площину практичної політики гасла національно-територіальної автономії, поряд з існуючим стратегічним напрямом федеративного переустрою Австро-Угорщини, політичної незалежності, як зазначав М. Грушевський, високо оцінюючи національні здобутки

підавстрійських українців, було не чим іншим, як примирення самостійності як логічного постулату національного розвитку із існуючими “широкими політичними комплексами” в Австро-Угорщині¹³.

Згадані національні гасла знаходилися цілком у руслі соціально прийнятих норм австрійського суспільства, загальної еволюції Австро-Угорщини, яка, за висновком учня М. Грушевського історика І. Крип’якевича, на початку ХХ ст. стояла напередодні зміни політичного устрою в напрямі перебудови держави на принципах федерації народів¹⁴. Вони виходили не тільки з певних традицій, але й відбивали якісний стан, можливості української нації. До речі, подібні горизонти бачення вирішення національного питання в політичній площині були притаманні й іншим недержавним народам імперії, зокрема, полякам, чехам, сербо-хорватам тощо.

Консолідуюча позиція українських партій Австро-Угорщини проявилася і в роки Першої світової війни. З її вибухом 1 серпні 1914 р. з представників галицьких УНДП, УРП, УСДП утворюється провідний представницький орган — Головна Українська Рада (ГУР), яка у своєму Маніфесті закликала всіх українців боротися на боці конституційної Австрії проти Росії. Поразка останньої мала врятувати українське національне життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах російської імперії вільної України¹⁵. З подібним маніфестом виступив депутатський корпус Буковини, який висловився за відродження у майбутній федеративній Австрії Галицько-Волинської держави, до складу котрої мали увійти, окрім Галичини з Буковиною, ще й Волинь та Поділля¹⁶. Згодом національно-державницькі вимоги були конкретизовані з утворенням у 1915 р. Загальної Української Ради: українські етнічні терени Австрії на засадах національно-територіальної автономії мали увійти до єдиного коронного краю. Щодо визволених з-під Росії українських земель — відстоювалася ідея утворення самостійної української держави. Однак, як відомо, з утворенням під егідою Німеччини та Австро-Угорщини у 1916 р. Конгресової Польщі та відмова

Відня від поділу Галичини за етнічною ознакою на українську та польську автономні частини означало крах сподівань щодо вирішення українського питання легітимним способом в австрійській імперії.

Щодо Наддніпрянської України, як відзначав відомий дослідник І.Лисяк-Рудницький, починаючи з середини XIX ст. і аж до 1917 р. тягнувся безперервний ланцюг оформленого або неформеного організаційно національного руху, спрямованого на культурне і політичне відродження України, захисту прав українців як відрубної нації. Однак цей рух національно свідомого українства, який не в силі був зупинити та придушити царат, внаслідок різних причин об'єднав до моменту ліквідації династії Романових, на відміну від Західної України, незначну меншість усього населення, досить слабо проникаючи в головне національне середовище — село, що було наслідком вкрай пригнобленої і нерозвинутої національної свідомості¹⁷.

Нагадаємо, що досить гостро проблема національного політичного руху виникла ще у 70–90-х рр. XIX ст., коли в умовах посилення репресій царизму проти українського громадсько-культурницького руху (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), які зводили нанівець можливості легальної національної роботи, значна частина радикально налаштованих українців, не задовольняючись аполітичним культурництвом, залучається до діяльності революційних народників, згодом революційних загальноросійських партій, тим самим все більше відділяючись від національного руху. Водночас, частина передової молоді, створюючи у 90-х рр. XIX ст. так звані “молоді громади”, “гуртки драгоманівців” насичує громадівський національний рух політичними мотивами, намагаючись підняти український рух до активної організованої політичної боротьби, маючи на меті створення національної політичної партії, яка б становила протипагу російським політичним силам на терені України¹⁸.

Виявом “молодогромадівського руху” стало виникнення у 1891 р. таємного Братства Тарасівців, яке зайняло визначне місце в українському визвольному русі. Братство ставило перед

собою головне завдання – боротьбу за національне звільнення України¹⁹. В декларації товариства, виголошеній на Шевченкових роковинах на початку 1893 р. у Харківському університеті та надрукованій у тому ж році у вигляді програми у львівській газеті “Правда” з назвою “Profession de foi* молодих українців”, Тарасівці перш за все застановились, що в Україні (малася на увазі Наддніпрянська Україна), яка визнавалася поневоленою і гнобленою, існує національне питання та його розуміння серед українців, а через це й мають місце національні змагання в напрямі здобуття “національної волі для своєї праці й поступу”. Намагаючись всеосяжно охопити проблему в соборницькому розумінні, вказуючи, що підросійські та підавстрійські українці становлять одне ціле, Братство Тарасівців висунуло програму своєї діяльності, в максимальній частині якої ними бачилося вирішення національного питання таким чином: руйнація існуючих суспільно-політичних умов, що мало створити сприятливий ґрунт для вільного розвитку і цілковитого задоволення усіх моральних, просвітніх, соціальних і політичних потреб українського народу, та досягнення рівноправності української нації в межах “федеративного ладу в тих державах, з якими з’єднана українська земля”²⁰. Як бачимо, в цій програмі відверто проглядалися впливи ідей громадівського соціалізму М.Драгоманова, які полягали у перетворенні Росії та Австро-Угорщини у федеративні держави, в яких українці мали дістати право широкої політичної автономії.

Хоча Братство Тарасівців проіснувало недовго, його ідеї встигли набути широкого визнання. Під ідейним впливом “тарасівців” у 1898–1899 р. в Наддніпрянській Україні відбулися I та II з’їзди студентських громад, які фактично оформили рух радикальної української молоді з загальною назвою “Молода Україна”²¹. У резолюціях з’їздів, крім комплексу культурно-освітніх вимог, висувалися також і політичні – проголошення в Росії конституції, введення автономії для України, боротьба з денаціоналізацією українців²².

* Символ (визнання) віри – з лат.

Ситуація, як відомо, стрімко змінилася на початку ХХ ст. з виникненням українських політичних партій, особливо в період 1905–1907 рр. При цьому зауважимо, що зразком для творення українських ліворадикальних та соціалістичних груп у Наддніпрянщині слугували відповідні соціалістичні російські організації²³, що в наступному відіграло суттєву роль в їх організаційному та ідейному становленні, зокрема, і в постановці українського питання. Так, впливи існуючого політичного режиму, колосальна перевага загальноросійських політичних організацій, передусім РСДРП з її централізаторськими тенденціями, політика II Інтернаціоналу у поєднанні з досить низьким рівнем національної самосвідомості українського народу, коли безпосередня агітація за відділення України від Росії не дістала дієвої підтримки, стали причиною еволюції українських політичних сил у вирішенні українського питання від “самостійництва” до більш поміркованого “автономізму”.

Це, зокрема, простежується в діяльності першої політичної партії в Наддніпрянщині – Революційної української партії (РУП, лютий 1900 р.), серед причин створення якої було визнання українською радикальною молоддю відживаючого аполітичного українофільства та надмірного поширення впливів російських, польських та єврейських політичних організацій, ряд з яких виявляли нерозуміння або ж неприховані великодержавні прагнення, які йшли врозріз з ідеєю національного відродження українського народу. В програмному документі РУП – “Самостійна Україна” (Львів, 1900 р.), який підготував харківський адвокат М. Міхновський, проголошувався примат єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від Карпат до Кавказу. У 1902 р. в партійному органі – газеті “Гасло” були викладені програмні вимоги РУП, які полягали в досягненні “в ідеалі самостійної невіддільної Української Республіки робочих мас”. Наступна еволюція партії відбилась у проекті програми, запропонованої Київською громадою РУП (1903 р.), розробленої за зразком західноєвропейських соціалістичних партій (Ерфуртської програми німецької соціал-демократії). Виходячи

з несприятливої ситуації в Наддніпрянщині, зокрема, суцільної русифікації міст, централізаторських тенденцій пануючої в соціалістичному таборі РСДРП, низького рівня національної свідомості українських мас, у проекті програми була схвалена ідея переходу від самостійницьких позицій до національно-територіальної автономії України у складі оновленої Росії. В умовах тиску з боку російських соціал-демократів, які безпідставно критикували РУП у проявах “буржуазно-націоналістичних тенденцій”, партія була змушена і надалі доводити свої революційні та інтернаціоналістські позиції.

Про це, зокрема, свідчила і полеміка навколо українського питання в лоні РУП, початок якій поклала стаття Д.Антоновича “Неіснуюче питання” (“Праця”, 1904 р.), в якій втор стверджував, що національне питання вигадала буржуазія для того, щоб “йти до робітників, ошукати їх і затулити їм перед очима перехідне провалля в класових інтересах ... для пролетарів національне питання не існує”²⁴. Відповідаючи Д.Антоновичу, М.Порш, спираючись на авторитет К.Каутського, доводив, що для пролетаріату національне питання має велике значення і що, коли автономія не може цього питання вирішити, то робітничий клас мусить сам узяти справу в свої руки і внести до своєї програми вимогу політичної самостійності України.

Неможливість узгодження соціалістичних постулатів з національним ідеалом, вузькість соціальної бази та залежність від російських інтерпретацій марксизму призвели до того, що основна наступниця РУП – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) зробила свідомий відхід від гасла національно-державної самостійності до національно-територіальної автономії. В своїй програмі (грудень 1905 р.) УСДРП пов’язала вирішення українського питання зі встановленням в Росії республіканського ладу. В державно-національній справі, виходячи з постулату права кожної нації на культурне і політичне самовизначення, ставилася вимога досягнення автономії України з окремою державною інституцією – Сеймом, якому мало належати законодавче право у внутрішніх справах на

власній території, політичної та економічної децентралізації²⁵. На подібних автономістсько-федеративних засадах стояли й інші політичні партії, зокрема українські есери.

Лише прибічники національно-демократичного табору залишалися вірними ідеї самостійництва. Так, у вересні 1905 р., засновуючись на ліберальних цінностях та європейських гуманістичних традиціях, групою членів Української народної партії був опублікований проект основного закону “Самостійна Україна” Спільки народу Українського, згідно з яким сувереном політичної влади в Україні проголошувався сам український народ – “Територія України належить ся на праві власності всьому народові українському, себто Всеукраїнській Спільці, а не тій або іншій громаді чи землі”. Конкретизовані вимоги УНП з національного питання знайшли своє відображення в програмі партії (1906 р.) з провідним гаслом – “Вільна непідлегла самостійна республіка – Україна робочих людей”. Базуючись на тезі про необхідність запровадження соціалістичного ладу, партія бачила вирішення українського питання шляхом досягнення спочатку принаймні “вузької автономії” як відповідного й необхідного етапу, а згодом повної державної незалежності українського народу. В той же час, спираючись на світовий досвід, УНП передбачала, що, виходячи із власних інтересів, Україна може стати членом певної “добровільної федерації народів”, але тільки після того, як здобуде повну незалежність²⁶.

Подібні вимоги висувалися і в досить поміркованій платформі Української радикальної партії (1905 р.). Передусім було наголошено на існуванні українського питання як факту, що потребувало нагального його вирішення. Це полягало у вкрай пригніченому економічному становищі широких мас українців, позбавленні політичних прав та відстороненні від досягнень культури й освіти. Напружена ситуація склалася і в національній сфері: “... нас поділено між трьома державами, наше національне ім’я яко народу й краю офіційно не існує”, тим більше що в основному ареалі українства, Росії, “нашу мову скрізь заборонено, нас силкуються денационалізувати з

найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції”. Виходячи з вищезазначеного, УРП бачила шлях вирішення українського питання у боротьбі та тиску на уряд переважно конституційними методами з метою досягнення широкої політичної автономії України на чолі з Українською Народною Радою, демократизації суспільного ладу, запровадження місцевого самоврядування, політики українізації тощо. Основні положення УРП були продубльовані Українською демократично-радикальною партією з чіткою настановою на вирішення українського питання в межах федерації – “Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць”²⁷.

Певну роль у цьому процесі відігравав і досвід галицьких політичних партій, який широко проникав на терени підросійської України в роки першої російської революції 1905–1907 рр. Про це свідчить і багатогранна діяльність в Росії, починаючи з 1906 р., М.Грушевського, який, окреслюючи перспективи розвитку українського визвольного руху в Наддніпрянщині, вирішення українського питання, в тому числі і через досягнення національно-територіальної автономії²⁸, виходив з реальних здобутків національного руху в Західній Україні.

Наступ політичної реакції після придушення революції 1905–1907 рр. призвів до організаційної та ідейної кризи українських політичних партій Наддніпрянщини, розробок нових теоретичних моделей вирішення національного питання, серед яких, особливо в середовищі закордонних центрів соціалістичних партій, дедалі помітніше виокремлювався напрям самостійництва.

¹ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1913. – Т.1. – С. 3.

² Грушевський М. Про українську мову і українську справу: Статті і замітки. — К., 1907. — С.215.

³ Див.: *Masaryk T.G. Nova' Evropa. Stanovisko slovanske'*. — Praga, 1920. — S. 100.

⁴ Див.: *Драгоманов М. Русские в Галиции // Драгоманов М.П. Политические сочинения*. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 293.

⁵ Див.: Русиногалицькі землі // Діло. — 1885. — 12 жовтня.; *Драгоманов М. Литературно-общественные партии в Галиции // Драгоманов М.П. Политические сочинения*. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 421; Велика історія України. — Львів-Вінніпег, 1948. — С. 679; *Малець С. Львівська духовна семінарія: минувшина і прийдешність // Євшан-зілля. Вісник культури*. — Львів. — 1994. — № 7. — С. 26.

⁶ Див.: Загальні збори “Народної Ради” // Діло. — 1888. — Ч.17. — 22 січня.

⁷ Див.: Переписка Драгоманова з д-ром Т.Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). — Зладив і видав *М.Павлик*. — Львів, 1905. — С. XIV–XV, 65; Хто каламутить... // Діло. — 1890. — Ч.72. — 29 березня.

⁸ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. *В.Ф.Шевченко та ін.* — К.: Консалтінг, Фенікс, 1993. — С. 12.

⁹ Програма соціалістичної партії в Австрії. Організаційний статут Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини. — Львів, 1910. — С. 8.

¹⁰ Див.: *Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*. — К., 1914. — С. 71.

¹¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали. — С. 23.

¹² Там само. — С. 27; *Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне*. — Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. — С. 256; ЦДІАУ у Києві. — Ф. 274, оп. 5, — Спр. 142. — Арк. 25.

¹³ Див.: *Грушевський М. Украинский Пьемонт // Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки*. — Спб.: Общественная польза, 1907. — С. 117.

¹⁴ Див.: *Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3-кн.* — Кн. 3. Найновіші часи. — К.: Либідь, 1995. — С.229–230.

¹⁵ Див.: *Левіцький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914 рр.)*. — Ч. 2. — Львів, 1927. — С. 720–722.

¹⁶ Див.: *Енциклопедія українознавства / в 2 т. / За гол. ред. В.Кубійовича*. — Т. 1. — Кн. 2. — Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1949. — С. 491.

¹⁷ Див.: *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т.* — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 146

¹⁸ Див.: *Тучапський П.Л.* Із пережитого. Дев'яності роки. – Х., 1931. – С. 29–31; *Лавріненко Ю.* Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // *Сучасність.* – 1971. – Ч. 5 (125). – С. 8.

¹⁹ Див.: *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906: українська студентська громада в Харкові. І. Революційна Українська партія (РУП). – Торонто: Срібна сурма, 1972. – С. 21

²⁰ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С. 22.

²¹ Див.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська Партія /РУП/. – К.: Книгоспілка, 1926. – С. 19–20.

²² Див.: *Коллард Ю.* Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // *З минулого: Збірник.* – Т. П. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С. 61, 63–64.

²³ Див.: *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – С. 9.

²⁴ *Войнилович С. [Антонович Д.]* Неіснуюче питання // *Праця.* – 1905. – Ч. 11. – С. 4.

²⁵ Див.: Україна в XX столітті (1900–2000): 36 документів і матеріалів / Упоряд: *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв та ін.* – К.: Вища школа, 2000. – С. 18–19.

²⁶ Там само. – С. 13, 20–22.

²⁷ Там само. – С. 15–16, 17.

²⁸ Див.: *Грушевський М.* Наши требования // *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – С. 86–92; *Грушевский М.* Национальный вопрос и автономия // Там же. – С. 68–80; *Грушевский М.* Украинский Пьемонт // Там же. – С. 117.

Тетяна Бевз

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАДНОЇ ВЕРТИКАЛІ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Політична система суспільства – єдине цілісне утворення. Однією із важливих характеристик будь-якої соціальної цілісності є те, що її елементи знаходяться у постійній взаємодії один з одним. Тому в науковому дослідженні політична система розглядається також з динамічного боку, її необхідно трактувати ще і як певну процедуру, аналізувати як політичний процес.

Впродовж значного періоду історії людства радикальною і непередбачуваною формою політичних процесів, пов'язаних насамперед з руйнуванням, а не творенням, виступали революції. У *революційному політичному процесі* зміни його внутрішніх параметрів відбуваються шляхом різкого вирішення накопичених протиріч. Революція політична є корінним переворотом у житті суспільства, у процесі якої відбувається зміна державної влади і пануючих форм власності.

Політичний процес розкриває рух, динаміку, еволюцію політичної системи, зміни її стану в часі і просторі. *Політичний процес являє собою сукупність дій інституалізованих і неінституалізованих суб'єктів щодо здійснення своїх специфічних функцій (дисфункцій) у сфері влади, і у кінцевому результаті веде до розвитку або занепаду політичної системи суспільства.*

Що стосується суспільства у цілому – то політичний процес розкриває взаємодію соціальних і політичних структур, тобто показує, як воно формує свою державність. Держава, в свою чергу, “завойовує” суспільство. З точки зору внутрішнього змісту політичний процес виражає начебто технологію здійснення влади, являє собою сукупність відносно самостійних, локальних взаємодій суб'єктів, структур і інститутів, зв'язаних

тією чи іншою специфічною метою і інтересами в підтримку (або зміну) системи правління.

Політичний процес розгортається в межах політичної системи суспільства, у регіональних і глобальних масштабах. У ньому взаємодіють різні фактори, внаслідок чого і стаються зміни в політичній сфері. Як відбувався політичний процес і змінювалася політична система в Україні, ми спробуємо відтворити на подіях березня 1917 – квітня 1918 р.

Революційні події лютого 1917 р. в Російській імперії не лише змінили персональний склад законодавчих і виконавчих органів, а й започаткували докорінні зміни всіх державно-правових, політичних, національних і суспільних відносин у державному організмі. Сукупність змін, які ішли одні за одними, давала підстави для трансформаційних процесів усього суспільного і політичного життя колишньої Російської імперії.

Розпочався процес руйнування старої влади. Було створено Тимчасовий уряд – орган верховної влади, функції якого він мав виконувати до Установчих Зборів. Вибори до органів місцевого самоврядування мали проводитися на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування. Проголошувалася свобода слова, друку, спілок, зборів, страйків. У національному питанні уряд дотримувався ліберальної позиції, заявляючи про співчуття до національно-культурного самовизначення. Однак питання про місцеву автономію і державний устрій належали до компетенції Установчих Зборів.

Тимчасовий уряд приступив до перебудови державного устрою. Були скасовані генерал-губернаторства. На чолі адміністративного апарату стали губернські і повітові комісари. У губерніях і великих містах створювалися Виконавчі комітети громадських організацій.

1 березня 1917 р. голова Київської міської управи Ф.Бурчак отримав телеграму Тимчасового уряду за підписом колишнього голови Державної Думи М.Родзянка, у якій повідомлялося про події у Петрограді¹. У міській управі зразу ж була скликана нарада, учасники якої висловили підтримку новій владі та вирішили

створити авторитетний громадський орган, який би мав вплив на всі верстви населення. До складу новоствореного Виконавчого Комітету громадських організацій ввійшли представники міської управи, комітету південно-західного земського союзу, київської губернської і повітової земських управ, комітету союзу міст, військово-промислового комітету, професійних спілок робітників, робітничих лікарняних кас, спілки кооператорів м. Києва, загального комітету купецького товариства, біржового комітету, представників національних організацій (польської, російської, єврейської), місцевих газет, товариств швидкої допомоги учням у вищих навчальних закладах². Всього 12 представників, з них було 4 українці. Загалом, Виконавчий Комітет мав яскраво виражений проросійський характер і був, як зазначав Д.Дорошенко, найвищою владою у Києві упродовж перших трьох місяців після лютневих подій у Петрограді³. Аналогічні комітети починають створюватися і в усіх губернських та повітових містах.

Після повалення самодержавства з'являється цілий ряд нових організацій, зокрема, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, професійних спілок, різноманітних комітетів, об'єднань, товариств, груп та інших. Найбільш масово створювалися Ради робітничих і солдатських депутатів. Це були класові представницькі органи, які мали досвід революційної боротьби 1905–1907 рр. В Україні у перші тижні революції 1917 р., виникло близько 170 Рад, а до кінця червня їх було вже 252⁴. Поступово вони почали, за винятком незначної кількості, об'єднуватися у спільні органи, претендуючи на владні функції в новоствореній політичній системі. Паралельно формувалися органи Тимчасового уряду, які були представлені Виконавчими комітетами громадських організацій та інститутом губернських комісарів Тимчасового уряду.

У Києві, крім Виконавчого Комітету громадських організацій, 4 березня на установчих зборах Київської Ради робітничих депутатів було створено Виконавчий Комітет Ради робітничих депутатів. До його складу увійшло 37 осіб і лише один з них був українцем (Паламарчук – соціал-демократ).

Посилення соціальної напруженості у суспільстві ще на початку ХХ ст., значне піднесення національної свідомості українців, зростання їхньої громадської активності призвели до появи політичних партій з більш чітко вираженим прагненням до політичної боротьби за відновлення української державності. Проте усі вони діяли нелегально і за межами російської політичної системи.

Лютнева революція надала можливість для трансформації нелегальної діяльності українських політичних партій на легальну, що привело не тільки до їх поступового включення у політичну систему, що складалася, а й до формування реальної багатопартійності.

Повалення царського режиму зумовило пожвавлення в Україні організаційної роботи партій. По всій Україні відновлювали роботу первинні українські політичні організації, що існували раніше, а також утворювалися нові. П.Христюк вважав, що перші дні революції “мусіли українські політичні групи і течії цілком природньо використати для самоорганізації і вироблення своїх сталих партійних програмів”⁵. Політичні партії здобули шанс на реалізацію своїх програмних задумів. Програмні документи більшості українських політичних партій свідчать: ідея української державності здебільшого набувала форми національно-територіальної автономії у складі федеративної Росії. Запровадження такої автономії пов’язувалося з революційно-демократичною формою державності у масштабах усієї колишньої царської Росії.

Аналізуючи події березня 1917 – квітня 1918 рр. в історії України, є всі підстави стверджувати, що у цей період відбулися значні суспільні трансформації, які торкалися усіх сфер життя. Суспільно-політичні трансформації варто розглянути, насамперед, як процес трансформації: політичної системи суспільства; соціально-економічних процесів; “політичної людини” (особа, еліта, колектив, організація, партія), політичної культури суспільства та особи. Варто зазначити, що спочатку суспільні трансформації торкалися усієї території колишньої Російської

імперії і лише згодом вони почали набувати національного характеру. Загальний процес демократизації суспільного життя, складовою частиною якого було піднесення українського національно-визвольного руху, зумовило створення єдиного українського центру.

“Загальним об’єднуючим центром” стало Товариство українських поступовців (ТУП), яке 3 березня 1917 р. скликало нараду. У її роботі брали участь не лише члени ТУП, а й представники студентської молоді, кілька військових, серед них М.Міхновський, Н.Король, полковник Глинський, капітан М.Ган; представники соціалістичних партій: Д.Антонович, І.Стешенко, А.Степаненко⁶. Члени ТУП проінформували присутніх про намір створити загальноукраїнський центр, який мав стати центром культурно-просвітньої роботи. Представники соціалістичних партій, а також військових виступили проти організації, яка б лише відстоювала культурно-просвітницькі інтереси. При цьому обґрунтовано мотивували необхідність створення громадсько-політичної організації. Власне, на засіданні відбувається трансформація поглядів багатьох його учасників і переважна більшість доходить висновку про необхідність створення Всеукраїнської організації – Центральної Ради. Сама назва є підтвердженням традиції називати найвищі представницькі органи – радами, а словом “центральна” підкреслювалося, що це орган, який буде виконувати особливі функції і є головним. Один із лідерів есерівської партії, Н.Григоріїв, стверджував, що українська інтелігенція почала творити свою українську народну владу несвідомо, за системою рад.

Було обрано організаційний комітет, до складу якого увійшли як представники ТУП, так і інших організацій: В.Науменко, Д.Дорошенко, В.Антонович, І.Стешенко, О.Степаненко, М.Міхновський, В.Павленко.

Центральна Рада стала витвором революції, яскравим свідченням інтенсивного зростання національної свідомості українського народу. Однією з причин її створення було і те, що всі ті громадські організації, комітети, об’єднання, ради, які

після революції створювала російська революційна демократія, не тільки не звертали увагу на задоволення потреб українського революційного руху, а й подекуди відверто вороже ставилися до вимог українців.

Роз'яснюючи необхідність створення Центральної Ради, М.Грушевський писав: “Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу правити самому всіма своїми справами. Для цього, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній республіці російській”⁷.

Об'єднуючись і створюючи всеукраїнську організацію, українські діячі тим самим частково трансформували стару політичну систему, яка ніколи у своєму складі не мала національної організації. Водночас, в основі залишалася стара державна машина. Новостворена організація, перш за все, відрізнялася своєю метою і завданнями.

Один із відомих діячів Центральної Ради, генеральний писар П.Христюк, цілком слушно зазначав, що “закладено було Ц. Раду по зразку російських “комітетів об'єднаних громадських організацій” з тою тільки різницею, що рада мала бути не міським чи губерніяльним центром, а всеукраїнським. Через це до складу Ради спочатку ввійшли делегати міських київських українських культурно-просвітніх, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки у Києві (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і її склад. І це вийшло потім якраз на добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком української революції”⁸. Трансформація кількісного складу Центральної Ради відтворена у таблиці:

Кількісний склад Центральної Ради.

№	Склад Центральної Ради	Період	Кількість членів
1.	Перший склад Центральної Ради	7 березня – 7 квітня 1917 р.	94
2.	Склад Української Центральної Ради, обраний Українським Національним Конгресом	8 квітня 1917 р.	122*
3.	Склад Української Центральної Ради після поповнення її представниками національних меншин	11 липня 1917 р.	588
4.	Склад Української Центральної Ради, затверджений мандатною комісією шостих Загальних Зборів	8 серпня 1917 р.	798**

* На Національному Конгресі було обрано 115 осіб, а упродовж квітня було ще кооптовано 7 чол.

** Це кількість усіх членів Ради, з них обраних було 643, персонально дослідники В. Верстюк і Т. Осташко розшукали 656 прізвищ.

За незначний період існування Центральної Ради відбулася значна трансформація у її структурі, функціях, органах, кількісному та персональному складі. Відтворення цих процесів є яскравим свідченням формування нової політичної системи та нового державного устрою. Детальний аналіз дає підстави стверджувати, що у системі влади і владних відносин відбулися значні трансформації, і це найбільше проявилось у формуванні організаційних структур Центральної Ради, яке розпочалося з перших днів її існування. Першим організаційним кроком було створено Президію у складі: М.Грушевського (голова), В.Науменка (заступник голови), Д.Антоновича (товариша голови), С.Веселовського (писаря), В.Коваля (скарбника). Уже 10 березня 1917 р. було запропоновано створити “комісії на зразок окремих міністерств”. Комісії мали створюватися у залежності від “постаючих потреб” і кожна повинна була

надрукувати в кількох примірниках свій план організації і передати його на затвердження зборів⁹. Згодом було затверджено дев'ять комісій: фінансова, правничка, шкільна, агітаційна, редакційна, друкарських справ, маніфестаційна, інформаційне бюро та прес-бюро. Було встановлено і певний порядок звітності за доручену справу: “Перед кожним зібранням члени Ради, – зазначалося у протоколі засідань Центральної Ради від 12 березня 1917 р., – яким були на попередніх зборах дані різні доручення, мусять подавати відомості про виконання доручення. З протоколів мусять подаватися відомості про постанови попередніх зборів”¹⁰.

Березневі протоколи свідчать про існування управи Ради. Проте жодної інформації про її склад, функції та права не знайдено. 19 березня було опубліковано “Звернення Центральної Ради до українського народу”, у якому зазначалося, що необхідно скликати загальноукраїнський конгрес “для установаження постійних членів Центральної Української Ради”¹¹. На Українському Національному Конгресі відбулася зміна і ускладнення політичної структури, визначалися повноваження і функції новостворених органів. У “Наказі Українській Центральній Раді” від 23 квітня 1917 р. зазначалося, що “Українська Центральна Рада, будучи представницьким органом всієї організованої людності, має своїм завданням виконати волю тої людності, висловлену на Українському Національному З’їзді, себто переведення автономії України в Федеративній Демократичній Російській Республіці з забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на території України. Переймаючи ту волю людності, УЦР тим самим переймає право ініціативи, об’єднання і керування в сьому завданні діяльності організацій, що мають в ній представництво, і виконання постанов національного з’їзду”¹². Персональний склад Ради було обрано на з’їзді представників українських організацій, доповнювати його мала право сама Центральна Рада через кооптацію. Упродовж травня–липня 1917 р. у Києві відбулися всеукраїнські селянські, два військових і робітничий з’їзди. Усі вони заявили про

підтримку Центральної Ради, її політики. Обрали Всеукраїнські ради селянських, військових та робітничих депутатів, які у повному складі увійшли до Центральної Ради. До складу Центральної Ради увійшов і Генеральний Військовий Комітет, обраний I Всеукраїнським Військовим з'їздом. Після поповнення Центральної Ради представниками національних меншин чисельність депутатів досягла 588 (липень 1917 р.). Проте кількість мандатів і надалі збільшувалась. І на шостих Загальних зборах (5–9 серпня 1917 р.) досягла 798.

Центральна Рада, власне, була федерацією робітничих, селянських і військових рад. В утворенні Центральної Ради виявився споконвічний інстинкт українського народу. Шукаючи такої форми влади, яка б найкраще захистила його від політичного й економічного поневолення, український народ неминуче дійшов до рад як єдиної форми, що справді може захистити інтереси працюючих.

Робота Центральної Ради мала здійснюватися через збори Центральної Ради та Комітет Центральної Ради. Найвищим органом Центральної Ради вважалися Загальні Збори, які мали визначати “напря́м і характер всієї роботи УЦР”¹³. Згідно з наказом від 23 квітня повний склад Ради мав збиратися виключно на Загальні Збори (сесії), які відповідно до регламенту мали скликатися один раз в місяць. Всього за час існування Центральної Ради відбулося дев'ять Загальних Зборів. Маючи досить високі повноваження, Загальні Збори були недостатньо ефективною структурою нової влади. Часто окремі засідання мали мітинговий характер, на інших панували політичні емоції. Реальна кількість учасників не завжди відповідала кількісному складу Центральної Ради.

Тому основну ініціативу для прийняття важливих рішень здійснював Комітет Центральної Ради, створений на перших Загальних Зборах (8 квітня 1917 р.). До його складу входили Президія (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки та права Комітету були визначені на других Загальних Зборах (23. 04. 1917). Він повинен був виконувати

роботу у “конкретній, постійно змінюючійся обстановці моменту”¹⁴. Проте з самого початку він мав набагато ширшу як організаційну, так і політичну свободу. 23 квітня було розширено і кількісний склад. До його складу входили: 1) обрана з’їздом президія УЦР – голова і два заступники голови; 2) члени, обрані загальними зборами ЦР в кількості 17 чол.; 3) обрані комітетом голови комісій УЦР не більше 8-ми; 4) окремі особи кооптовані комітетом до повного його складу з 33 осіб¹⁵. Особливістю складу Комітету було те, що лише 20 осіб (включаючи голову та заступників) обиралися загальними зборами, решта затверджувалася постановами Комітету. У Компетенції Комітету були вибори голів дев’яти комісій, які діяли при Центральній Раді, її секретарів та скарбника. Вочевидь Комітет став керівним центром Ради, готував проекти найважливіших політичних документів, іноді навіть самостійно затверджував їх (наприклад – І Універсал) і проголошував іменем Центральної Ради. Формування порядку денного Загальних Зборів також здійснював Комітет. У його компетенції були зосереджені фінанси Центральної Ради, а також контроль за всією поточною роботою. Він здійснював зв’язок з місцевими організаціями.

Для захисту національно-політичних прав українського народу і втілення в життя постанов національного з’їзду та Української Центральної Ради засновувалися губернські, повітові і міські українські ради¹⁶. Було визначено, що повітові українські ради повинні були складатися з представників волосних комітетів по 2; партій та політичних організацій, які працюють в повіті, 4; від просвітніх, економічних та професійних повітових організацій по 2; разом 70-80 чол. Губернські ради: від кожної повітової ради по 4; від партій та політичних організацій, які працюють в губернії, по 4; від губернських, просвітніх, економічних та професійних по два; разом 70-80 чол.¹⁷. Великі міста прирівнювалися до повітів і мали свої ради з 80 членів, половину з яких надавали партії і політичні організації, а іншу – економічні, просвітні та професійні організації. Українські губернські, повітові і міські ради для організації

роботи обирали комітети, чисельність яких встановлювали самі ради.

Без перебільшення можна стверджувати, що значну роль у суспільних трансформаціях доби Центральної Ради відіграли українські політичні партії, насамперед, Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та Українська партія соціалістів-федералістів(УПСФ). Саме ці партії створили найбільші фракції у Центральній Раді і мали домінуючий вплив на прийняття важливих політичних рішень. Як зазначає член-кореспондент НАН України В.Солдатенков, “означені три партії (УПСР, УСДРП, УПСФ) представляли майже увесь спектр українського суспільства. Вони мали цілком зрозумілі особливості, відмінності у певних ціннісних орієнтаціях. Однак вони мали і два спільних моменти принципового, навіть визначального характеру.

По-перше, всі згадані партії твердо заявили про свою відданість соціалістичному ідеалу.

По-друге, всі три партії були єдині в тому, що Україна має одержати широку національно-територіальну автономію у Російській демократичній федеративній республіці”¹⁸. Саме ці два моменти яскраво проявлялися у процесі прийняття державних рішень як у Центральній Раді, так і в Генеральному Секретаріаті.

Після створення Генерального Секретаріату і передачі йому виконавчих функцій відбулися принципові зміни у статусі Комітету Центральної Ради. На п’ятих Загальних Зборах М.Грушевський, інформуючи про створення Генерального Секретаріату, зазначив, що створення нового виконавчого органу Центральної Ради “не усуває Комітету Центральної Ради, який має бути Малою Центральною Радою”, несучи законодавчі функції в проміжках між двома сесіями. З ініціативою надати Комітетові у період між загальними зборами “всі функції, що належать Центральній Раді”, виступив І.Шраг. Ініціатива була підтримана і 29 червня постановою п’ятих Загальних Зборів Комітет дістав

право “вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради”¹⁹. Було також розширено його склад до 40 осіб. Реорганізація продовжилася на початку липня і Комітет було доповнено 18 представниками національних меншин (30%). Була остаточно змінена назва, з липня Комітет став називатися Малою Радою.

1 серпня 1917 р. було затверджено регламент Малої Ради. Відповідно до регламенту вона повинна була збиратися на чергові збори, крім того голова ради міг скликати й надзвичайні. Для схвалення важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загальної кількості членів, а для менш відповідальних – 1/2. Рішення схвалювалися більшістю відкритим, закритим або поіменним голосуванням. Широкі можливості відкривав регламент для діяльності голови Ради. У його компетенції було скликання і ведення зборів, ініціювання порядку денного, керівництво обговорення, підведення підсумків, встановлення порядку голосування пропозицій (резолуцій), які надходили від фракцій. Упродовж усього періоду існування Ради її незмінним головою був М.Грушевський. Документи переконують, що йому вдалося без особливих зусиль тримати Раду під своїм контролем і вести її обраним курсом. М.Грушевський був дієвим головою, тонким політиком, який у разі потреби вмів надати засіданням Центральної Ради, як зазначав А.Гольденвейзер, “деякі парламентські апаранси”²⁰. “Він був, дійсно головою і ментором усього зібрання депутатів. Він стояв незрівнянно вище їх за своєю освітою, європейським тактом і умінням керувати засіданнями”²¹. За необхідності тиску на Раду він не зупинявся перед заявою прийняти його відставку у серпні 1917 р. Поділяючи точку зору авторів “Передмови” “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах”, варто наголосити, що “широко пропагуючи свої народницькі, есерівські погляди, Грушевський протягом 1917–1918 рр. формально залишався позапартійним, що давало можливість, з одного боку, УПСР і в президії, і а Малій раді мати на один голос більше, а з іншого – Грушевський завжди мав широке поле для маневру”²².

Варто зауважити, що і сам регламент сприяв цьому. Поза його межами залишилося цілий ряд важливих питань. Зокрема, у регламенті було опущене питання про підзвітність Малої Ради перед Великою. Незважаючи на те, що на шостих-дев'ятих Загальних Зборах заслуховувалися звіти Малої Ради, вони мали швидше інформативний, аніж підзвітний характер. Загалом, Мала Рада стала відігравати провідну роль у діяльності Центральної Ради, вона “була номінально верховним органом української державності”²³. Член Малої Ради від єврейської народної партії А.Гольденвейзер, відтворюючи у своїх споминах події 1917–1918 рр. у Києві, зазначав: “Мала рада, тільки вона мала значення, оскільки пленум Центральної ради збирався раз на декілька місяців і, відтворюючи у розширеному масштабі те ж співвідношення сил, не вносив нічого нового”²⁴. Крім того, А.Гольденвейзер називав Малу Раду “мініатюрним парламентом” і наголошував, що “велика лекційна зала (Педагогічного музею – Авт.) під скляним куполом була дуже ефективна як зала парламентських засідань”²⁵. Авторитетність і вагу Малої Ради неодноразово підтверджував і М.Грушевський. Зокрема, коли на сьомій сесії О.Золотарьов вніс пропозицію підтвердити постанову Малої Ради щодо повстання у Петрограді, М.Грушевський, не ставлячи пропозиції на голосування, констатував: “постанови Малої Ради мають таку саму силу, як і повної Ради”.

Мала Рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які склали Велику Раду. Позапартійний голова Ради мав чотирьох заступників від чотирьох українських партій, два відповідальні секретарі президії належали до УПСР, а два – до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої Ради до українських партій належали 35, єврейських – 15, російських – 10, польських – 4 особи²⁶. Найбільшу кількість місць у Малій Раді – 14 – мали УСДРП та УПСР. Кількісний паритет у Малій Раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р.

12 січня М.Шраг від імені фракції УПСР виступив з вимогою на найближчому засіданні пленуму переобрати Малу Раду пропорційно до складу Центральної Ради. Така реорганізація

Участь політичних партій у роботі Малої Ради

№	Політична партія	Кількість представників	%
1.	УПСР	40	26,3
2.	УСДРП	28	18,4
3.	УПСФ	14	9,2
4.	РСДРП(м)	9	5,9
5.	РПСР	6	4,0
6.	Поалей-Ціон	5	3,3
7.	Сіоністи	5	3,3
8.	Бунд	5	3,3
9.	УТП	4	2,6
10.	ОЄСРП	4	2,6
11.	Народні соціалісти	3	2,0
12.	ЄНП	2	1,3
13.	ППС (ліві)	2	1,3
14.	РҚДП	2	1,3
15.	ППС	2	1,3
16.	ПДЦ	2	1,3
17.	УПСС	2	1,3
18.	РСДРП(б)	2	1,3
19.	Безпартійні	2	1,3
20.	Позапарт. Соціалісти	1	0,7
21.	ЄНСП	1	0,7
22.	Нац. революціонери	1	0,7
23.	СЕРП	1	0,7
24.	Партійність не визначена	9	5,9
	Всього	152	100

Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.; Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 422 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.

відбулася на дев'ятих Загальних Зборах. Коментуючи цю подію, "Народна воля" писала: "... В реорганізованій Малій раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього в Малій раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради"²⁷. Таким чином, на початку 1918 р. найчисельніша партія українських есерів збільшила своє представництво у Малій Раді вдвічі. Керівництво Центральною Радою опинилося у їхніх руках. 18 січня 1918 р. фракція есерів запропонувала скласти новий кабінет В.Голубовичу. Без участі Центрального Комітету партії В.Голубович до складу Кабінету Міністрів запропонував соціал-революціонерів: В.Голубовича, П.Христюка, І.Немоловського, С.Перепелицю (співч.), Є.Соковича (співч.), М.Ковалевського, Н.Григорієва, А.Терниченка (співч.), а також соціал-демократів: М.Ткаченка, Д.Антоновича²⁸.

Аналізуючи персональний склад Кабінету Міністрів, варто зазначити, що він був швидше за назвою есерівським, аніж за змістом. Адже більшість його членів не мали безпосереднього відношення до партії ані за своїми переконаннями, ані за політичною роботою. Новостворений уряд був укомплектований не повністю. Не вистачало ще чимало міністрів. Однак об'єктивні фактори і загроза окупації Києва відклали доформування уряду.

Мала Рада увібрала в себе органічні риси Великої Ради, однак її засідання виявилися продуктивнішими, ніж Загальні Збори. Більшість з найвідповідальніших політичних рішень Центральної Ради було прийнято Малою Радою. До її доробку слід віднести Перший, Третій та Четвертий Універсали, статут Генерального Секретаріату, Конституцію УНР, закони про грошову одиницю, громадянство УНР, адміністративно-територіальний устрій України, про запровадження григоріанського календаря та середньоевропейського часу, ратифікацію Брестського мирного договору.

**Трансформація кількісного складу
Виконавчого Комітету (Малої Ради)**

№	Склад Виконавчого Комітету (Малої Ради)	Обрано або затверджено	Дата обрання	Кількість
1.	Комітет Української Центральної Ради	Обраний першими Загальними зборами УЦР	8 квітня 1917 р.	20
2.	Склад Виконавчого Комітету Центральної Ради	Затверджено другими Загальними зборами УЦР	23 квітня 1917 р.	33
3.	Склад Комітету Центральної Ради	Ухвалено п'ятими Загальними зборами УЦР	29 червня 1917р.	40
4.	Склад Малої Ради	Рішенням Малої Ради	11 липня 1917 р.	8
5.	Склад Малої Ради	Рішенням Малої Ради	7 серпня 1917 р.	5
6.	Склад Малої Ради	Ухвалено дев'ятьми Загальними зборами УЦР	12 січня 1918 р.	2

Важливим структурним елементом, підпорядкованим Малій Раді, були постійні та тимчасові комісії Центральної Ради. Найперші з них було сформовано ще у березні 1917 р., згодом утворення та діяльність комісій обумовлювалися “Наказом” від 23 квітня 1917 р. та регламентом Малої Ради.

Після проголошення I Універсалу Центральна Рада постає у якісно новому становищі. Розбудова Центральної Ради, зростання її авторитету серед української громадськості набували широкого розмаху. Комітету Центральної Ради було важко справлятися із зростаючим обсягом роботи. Комітет “як інституція не технічно-виконавчого характеру не міг фізично справитися з тією роботою, та й принципово він не міг її робити”²⁹. Виникла необхідність створення спеціального виконавчого органу влади. Він мав бути “зародком українського міністерства”. Ініціювала створення такого органу фракція українських есерів спільно з Українською Радою Селянських Депутатів. На одному із засідань

Таблиця

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі комісії Центральної Ради**

Назва комісії	УПСР	УСДРП	Інші комісії	Безпартійні
Комісія по складу Центральної Ради	Л.Борковський	Огородній, Колос	Сніжний, Сімашкевич	Пашенко, Журавель
Комісія по розробці статуту автономії України	М.Левитський, М.Шраг	Касяненко, Бабич	С.Єфремов, Бойко	Стасюк Чайківський
Комісія по підготовці З'їзду Народів	Й.Мавєвський, П.Панченко	Дубовий, Ви-соцький	Шульгін, Прокопович	Карпенко, Голуб
Комісія по скликанню територіального з'їзду України	І.Льченко, Чалий	Війтенко, Ковальський	Попівський, А.Ніковський	Кекало, Калган

Центральної Ради П.Христюк – представник фракції українських есерів, виступив з проектом-пропозицією утворення Центральною Радою уряду України. Варто зазначити, що попередньо ця пропозиція була схвалена М.Грушевським та В.Винниченком. Однак у членів Центральної Ради вона викликала настороженість і занепокоєння. Частина навіть визнала пропозицію невчасною і помилковою у своїй основі. Проти виступили не тільки соціалісти-федералісти, а й окремі соціал-демократи.

Незважаючи на протиріччя, Комітет Центральної Ради 15 червня 1917 р. “ухвалив організувати Генеральний секретаріат Української Центральної ради, який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються”³⁰.

Виникли суперечки, які тепер уже стосувалися компетенції уряду, а не правомірності і можливості його утворення.

Визначаючи компетенцію новоутвореної інституції, лідер українських соціалістів-революціонерів М.Ковалевський вважав Генеральний Секретаріат тимчасовим українським урядом. О. Шульгін – український соціаліст-федераліст не погоджувався з позицією М.Ковалевського, підкреслюючи, що Генеральний Секретаріат не можна назвати урядом, тому що “це було б насильством над тими національними меншостями, які не брали участі у виборах Центральної Ради”³¹. Утворювати власний уряд можна лише, коли б була самостійна українська держава або хоча б фактично здійснена федерація. Такої позиції дотримувався О.Шульгін. Він пропонував визнати за Центральною Радою тільки право “вето” щодо розпоряджень Тимчасового уряду, які були б шкідливі для українського народу. Н.Григоріїв (укр. с.-р.) зазначав, що не зручно творити крайовий уряд, не порозумівшись з національними меншостями³². Незважаючи на такі позиції, все ж було прийнято рішення про створення Генерального Секретаріату. Щодо складу нової інституції теж виникли дискусії. Оскільки парламентську більшість становили представники українських соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки – вони б мали делегувати до уряду більшість своїх членів. Однак партія українських есерів мала недостатню кількість кваліфікованих політиків і адміністраторів. На позицію фракції соціалістів-революціонерів у справі утворення Генерального Секретаріату суттєво вплинув і голова Центральної Ради М.Грушевський. Будучи великим прихильником УПСР під час формування уряду, він все ж висловив думку про те, що “наша партія (УПСР – Авт.) – революційна резерва”³³.

Зрештою, було обрано перший склад Генерального Секретаріату: українські соціал-демократи: В.Винниченко (голова), Б.Мартос, С.Петлюра, В.Садовський, І.Стешенко, соціаліст-федераліст С.Єфремов, український есер П.Христюк, непартійний соціаліст М.Стасюк, пізніше член УПСР і безпартійний Х.Барановський. Перший уряд був “коаліційним”³⁴.

Під час створення виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату було порушено питання співпраці з національними меншинами. У процесі обговорення лідер українських есерів М.Ковалевський наголосив, що “він (Генеральний Секретаріат – Авт.) повинен організувати Україну і довести її до кращого життя”. При цьому він підкреслював необхідність “здобувати згоду з іншими народами України”³⁵.

Досить чітку позицію під час розгляду питання зайняв і український есер Н.Григорієв, зазначаючи, що, не порозумівшись з національними меншинами з самого початку створення Центральної Ради, її члени зробили велику помилку, яку здійснюють далі. На думку Н.Григорієва, варто спочатку “осягти се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства”³⁶. Він наполягав: “До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального Секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво”³⁷. І далі Н.Григорієв пропонував: “Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його”³⁸. Однак врахування всіх цих побажань було неможливим з цілого ряду причин. Тому, “вітаючи в принципі ідею заснування Генерального Секретаріату, стверджуючи його склад, дожидаючи найскоріше оголошення декларації Секретаріату”³⁹.

Та вже наступного дня, 24 червня 1917 р., п’ята сесія Центральної Ради визнала бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій з виконавчими органами Центральної Ради, згідно з резолюцією фракції УПСР. Слушну думку висловив М.Ковалевський, зазначивши, що основою згоди між Центральною Радою і національними меншинами повинно стати не створення нового органу, а поповнення складу Центральної Ради представниками національних меншин⁴⁰.

26 червня голова новоствореного українського уряду В.Винниченко зачитав “Декларацію Генерального Секретаріату”. У її обговоренні найактивнішу участь взяв лідер УПСР М.Ковалевський, у виступі якого було відображено позицію українських есерів щодо завдань виконавчої влади. На перше

місце було поставлено завдання фінансової політики, яка “грає велику роль”. М.Ковалевський зазначив, що “завдяки поганій фінансовій і економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища”. Важливе місце у діяльності Генерального Секретаріату відводилося земельному питанню. Однак у Декларації не йшла мова про 1) військо та 2) про Українські Установчі Збори. Тому запропонували, щоб кінцевим завданням діяльності Військового Секретаріату було перетворення постійної армії на народну міліцію. Щодо Зборів, то зазначили, що “одним з чергових завдань єсть скликання Українських Установчих Зборів, котрі б виявили волю українського народу і національних меншостей”⁴¹.

Фракції висловили повну довіру Генеральному Секретаріату і наголосили: “Раз ми стали на шлях народоправства, то мусимо йти по цьому напрямку вперед і бажаємо, щоб Генеральний Секретаріат високо тримав прапор українського народоправства”⁴². У Декларації наголошувалося на формуванні “влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська, і особливо російська, дореволюційна влада”⁴³. Таким чином, фіксується не лише формування нової влади, а й відмова від старої, власне, відбувається усвідомлення трансформації влади і владних відносин.

Утворення Генерального Секретаріату було надзвичайно вдалим тактичним заходом тиску на Тимчасовий уряд. У такий спосіб, згадував М.Грушевський, вживаючи шахову термінологію, Центральна Рада оголосила “шах” уряду, поставила його “щільно перед загрозою конфлікту” і змусила до поступок: “Враження його було глибоке і тільки після нього всі кроки Ц. ради включно з Універсалом в очах усіх, хто не вірив українському рухові і сподівався якось його “на кривій об’їхати”, переконалися в серйозності ситуації і необхідності з нею в певній мірі порухуватися”⁴⁴.

Становлення Генерального Секретаріату, визначення його статусу, структури, персонального складу, функцій, прав і обов’язків виявилось проблемою не лише для Тимчасового уряду, а й для Центральної Ради. Досить глибоко оцінював

процес творення і сутність виконавчого органу влади його перший Голова В.Винниченко: “Це не було міністерство в звичайному розумінні, – Центральна Рада не хотіла гратися бучними словами, для яких ще не було реальних, дійсних передумов. Але це була Рада Міністрів для української, свідомої, організованої демократії. Це був уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили. Це був ідеальний уряд, прообраз тих урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від засобів насильства й грубого, злочинного примусу. Основою його була добра воля, довіря й спільна мета тих, хто визнавав його”⁴⁵. Не маючи у своєму розпорядженні апарату, не маючи навіть коштів для власного існування, не маючи жодного солдата, а також не маючи впливу на жодного урядовця – загалом не володіючи владою у традиційному розумінні слова, Генеральний Секретаріат все ж став “справжнім Правительством з великою моральною силою, неписаними, необставленими тюрмою, нагайом і жандармом законами”⁴⁶.

М.Грушевський значно критичніше з часом оцінював мотиви і сам факт утворення Генерального Секретаріату та результати його роботи: “В дальнійшій сей крок привів до великих ускладнень, ся екзекутива Ц. ради “Генеральний секретаріат” ані адміністраційної машини України царської формації не могла опанувати, ані своєї окремої сфери ділання не потрапила собі вимежувати, і се засуджувало Ц. раду на гострий хронічний конфлікт з центром, розтятий, а не розв’язаний октябрьським більшовицьким переворотом. Але для даного моменту він був логічним завершенням гасл універсалу і служив твердим і серйозним потвердженням їх”⁴⁷.

За оцінками фахівців, утворення Генерального Секретаріату стало важливим кроком у розвитку українського державотворення, перш за все тому, що ознаменувало початок розмежування владних функцій. Центральна Рада, у першу чергу, її Комітет зосереджувалися на законодавчій діяльності, набуваючи ознак парламентської інституції, а Генеральний Секретаріат брав на себе функції виконавчого органу.

Упродовж літа та початку осені 1917 р. політична енергія Центральної Ради зосереджувалася на проблемі конституювання Генерального Секретаріату. Протягом літа кількісний та персональний склад Генерального Секретаріату змінювався тричі: 15 липня; 18 серпня; 21 серпня 1917 р., що було результатом складних політичних стосунків між Києвом та Петроградом.

Бажання мирним, безконфліктним шляхом досягти порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом вилилося у прийняття Другого Універсалу та Постанови Тимчасового уряду – “двох варіантів по суті однієї декларації”⁴⁸. Це була, настільки можливо, реальна, конкретна домовленість з легітимною владою Тимчасового уряду. Згода Тимчасового уряду на “найкуцїші” домагання українства, визнання Центральної Ради та Генерального Секретаріату державними інституціями з дуже обмеженою компетенцією і без визначення території, на яку би поширювалася їхня влада, кваліфікувалася як легітимізація автономного стану України, його фактичне здійснення.

Після оголошення обох актів – Постанови Тимчасового уряду і II Універсалу голова Центральної Ради виголосив промову, у якій, зокрема, наголосив: “Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом – Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об’єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми прийшли до правої влади”⁴⁹. Д.Дорошенко зазначав, що це був момент тріумфу політики М.Грушевського.

Отже, на підставі угоди 28–30 червня і виданих на її основі Постанови Тимчасового уряду та II Універсалу Центральної Ради Україна набула правового статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представницьким органом.

29 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради було прийнято “Статут Вищого Управління Україною”, над створенням якого працювала відповідна комісія. Головним завданням Центральної Ради було довести Україну до Українських Установчих

Зборів і до Російського Установчого Зібрання⁵⁰. Це було свідченням того, що майбутнє України залежить не від російського найвищого законодавчого органу, а від українського парламенту. Майбутній автономний лад України розглядався як питання вирішене. У компетенції Ради було довести до остаточного здійснення того ладу. Відзначалося також, що Україна не має наміру цілком поривати зв'язки з Росією⁵¹.

Відповідно до “Статуту” Генеральний Секретаріат отримував статус “найвищого краевого органу управи на Україні”. Іншими словами, він отримував права парламентського уряду, був підзвітний Центральній Раді і залежав від неї. Роль Тимчасового уряду мала б зводитися до затвердження Секретаріату, сформованого Радою. Проте “Статут” не визначав порядок і спосіб формування Генерального Секретаріату, констатує лише, що Центральна Рада здійснює його через Малу Раду. Структура Генерального Секретаріату (14 секретарів, включаючи генерального контролера і генерального писаря) повинна була охоплювати усі сфери державного життя, включаючи і військову⁵². Виняток становили лише зовнішні відносини.

Передбачалося створення Генерального секретарства національних справ з трьома заступниками у справах російських, єврейських і польських. У примітках до §5 і 6 “Статуту” відзначалося, що Секретарству підпорядковуються “Всі урядові органи на Україні”. Аналогічно “всі урядові посади, коли вони не виборні, заміщуються Генеральним Секретаріатом, або підвладними йому органами” (§ 7)⁵³. Право встановлювати відносини урядових інститутів в Україні з російським урядом закріплювалося за Генеральним Секретаріатом. Обсяг компетенції Генерального Секретаріату, охоплюючи всю, без винятку, сферу державного управління в краї, перетворював, власне, Секретаріат на уряд окремої, майже цілком самостійної держави. Такий обсяг повноважень місцевого урядового органу виходив за загальноприйняті межі компетенції органів управління автономних, крайових, навіть, державних формацій. Важко було уявити, що у Петрограді погодяться з таким “Статутом”.

Значним недоліком “Статуту” з юридичного боку була відсутність чітко окресленого територіально-адміністративного поняття “Україна”. Це було зроблено навмисне, а не у зв’язку з юридичною недосвідченістю авторів “Статуту”. Голова Центральної Ради М. Грушевський з цього приводу писав: “Територія українська представникам Тимчасового уряду і неукраїнській демократії представлялася дуже неясно ... вони з одного боку просили й радили не розширювати території поза безперечну національну область, а з другого – надати території України певні заокруглені форми, географічну і економічну одностайність і для того, наприклад, включити в українську територію Бессарабію, тощо, аби не вилучати їх в автономні області”⁵⁴.

Якщо брати за критерій норму представництва від окремих частин української території, на базі якого було обрано Центральну Раду на Національному Конгресі у квітні 1917 р., то до земель з більшістю українського населення було віднесено 10 адміністративних губерній (Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Таврійську й Холмську). Норма представництва від трьох останніх була меншою у зв’язку з тим, що там проживала більшість неукраїнського населення. Українські діячі вважали, що “всякий додаток неукраїнської території є не корисним для українського життя”⁵⁵.

Для затвердження “Статуту Вищого Управління України” Центральна Рада відрядила до Тимчасового уряду делегацію на чолі з головою Генерального Секретаріату В. Винниченком.

Тимчасовий уряд однозначно виступив проти “Статуту”. О. Керенський зазначив: “Вироблений у Києві Статут порушує укладену у Києві угоду ... і його треба в корені переробити”⁵⁶. Юристи російського уряду заявили ще більш категорично, що “Статут” – “це не автономія, навіть не федерація, а просто союз держав”⁵⁷. Після тривалих дискусій Тимчасовий уряд затвердив 4 серпня 1917 р. “Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Правительства на Україні”. “Інструкція” складалася із 9 пунктів. Найважливішими були другий і третій.

Відповідно до другого пункту компетенція Генерального Секретаріату поширювалася на територію лише п'яти губерній (Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини і Чернігівщини, виключаючи повіти – Малинський, Суразький, Стародубський і Новокиївський), оскільки ці повіти на час прийняття Переяславського договору Україні не належали⁵⁸.

Генеральний Секретаріат розглядався не як крайовий уряд, а як орган центрального уряду. Згідно з “Інструкцією” кількість генеральних секретарів зменшувалася до 9, з них 4 повинні бути представниками національних меншин. За Центральною Радою залишалося право формувати Генеральний Секретаріат. “Інструкція” давала дозвіл на призначення спеціального комісара України при Тимчасовому уряді. Водночас Тимчасовий уряд залишав за собою право передавати свої накази безпосередньо місцевим органам влади без відома Генерального Секретаріату.

1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд нарешті затвердив склад Генерального Секретаріату, що відкрило формальні можливості для офіційної діяльності. 3 вересня відбулося засідання Генерального Секретаріату, на якому обговорювалися питання стосовно організації роботи вищого виконавчого органу України. Засідання Генерального Секретаріату мали відбуватися щодня. Вирішено було питання про створення офіційного органу Генерального Секретаріату. Засідання Генерального Секретаріату стали однією з характерних ознак діяльності Центральної Ради, а сам Секретаріат перетворюється на найдійовіший інструмент здійснення її політики. До 3 січня 1918 р. відбулося 63 засідання Генерального Секретаріату, на яких розглянуто понад 430 питань політичного, економічного, військового, дипломатичного характеру⁵⁹. Особливою активністю відзначалася діяльність Генерального Секретаріату наприкінці жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат виступив з низкою політичних ініціатив, вніс на розгляд Великої та Малої Рад чимало важливих законопроектів. Коли наприкінці жовтня 1917 р. у Петрограді влада від Тимчасового уряду перейшла до

більшовиків, в Україні вона залишилася під контролем Генерального Секретаріату, який був реорганізований в уряд УНР і поширив свою владу на всі українські губернії.

Звістка про події в Петрограді і вибух громадянської війни поставили Центральну Раду і Генеральний Секретаріат у нову відповідальну політичну ситуацію. За умов ліквідації Тимчасового уряду як юридичної влади щодо всіх українських крайових установ Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат, намагаючись зарадити внутрішній українській усобиці, роблять перші кроки для взяття на себе всіх владних повноважень у краї. Пізно ввечері 25 жовтня 1917 р. Мала Рада на спільному засіданні з представниками центральних українських громадських організацій створила “Крайовий комітет охорони революції на Україні”. Цей орган вважався відповідальним перед Центральною Радою і мав “розпоряджатися всіма силами революційної демократії на всій території України”, а отже, йому мали підпорядковуватися “всі органи влади означеної території”.

У Відозві Крайового Комітету охорони революції в Україні до населення від 27 жовтня 1917 р. відзначалося, що він об’єднує всі “органи революційної демократії нашого краю”. Цим актом вперше було визначено територіальні межі України як окремої адміністративної одиниці. Владу Комітету передбачалося поширити на всю Україну, на всі дев’ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську, Таврійську. Комітет закликав населення до спокою, а всім революційним й демократичним організаціям пропонував об’єднатися в місцеві комітети для охорони революції під проводом Крайового комітету.

Отже, Комітет охорони революції був уповноважений здійснювати на українській території “всю військову і адміністративну владу”, керуючись потребами революції.

Проте події наступного дня (26 жовтня), коли Комітет уже сповістив про своє створення і завдання, внесли значні корективи. Основною причиною, що зумовила заходи Центральної

Ради щодо створення Комітету, було намагання Центральної Ради утримати ворожі українству російські політичні сили на українській території від збройної боротьби (через включення до спільного органу “охорони революції” представників організацій різних орієнтацій – як прихильників Тимчасового уряду, так і ворожих йому).

Увечері 26 жовтня 1917 р. представники більшовиків залишили і Центральну Раду, і Крайовий Комітет охорони революції – внаслідок осуду Малою Радою петроградської революції і заяви про намір боротися з будь-якою підтримкою її в Україні. Безуспішно закінчилися і спроби Комітету підпорядкувати собі дії військового командування та представників адміністративної влади, що були на боці Тимчасового уряду. Тому 28 жовтня Комітет прийняв рішення припинити свою діяльність. Центральна Рада постановила розпустити Комітет, ухваливши, що загальне керівництво діяльності влади щодо охорони революції по всій Україні має бути зосереджене в руках Генерального Секретаріату, причому “керування військовими властями” доручалося штабу і округу під контролем комісаріату, призначеного Генеральним Секретарем військових справ.

У Києві одночасно сформувалися три центри, які претендували на захоплення влади в Україні: Штаб Київського Військового округу, прихильний до Тимчасового уряду; Рада робітничих і солдатських депутатів у Києві (симпатизувала більшовикам) і Українська Центральна Рада.

1 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла рішення про розширення компетенції Генерального Секретаріату і його складу, як це передбачалося ще у липні 1917 р. Генеральний Секретаріат поповнено секретарствами військових, продовольчих справ, юстиції, торгівлі і промисловості, шляхів, пошти і телеграфу. Особи, які мали її очолити, набули статусу генеральних комісарів, цим, очевидно, робилася спроба формально не порушувати “Інструкцію” Тимчасового уряду.

Найвпливовішими органами влади, після Центральної Ради, як відомо, були Ради солдатських, селянських та

робітничих депутатів. У 1917 р. вони створювалися як під впливом російських політичних партій, так і українських, і існували як органи широкої соціалістичної коаліції. Суттєву роль в їх створенні відіграли соціалісти-революціонери, більшовики і меншовики.

У матеріалах IV Конгресу УСДРП (жовтень 1917 р.) підкреслювалося, що Ради є політичними центрами революційної демократії, відіграють велику роль у справі об'єднання й розвитку сил революції. Упродовж 1917 р. ставлення до влади Рад носило швидше теоретичний характер, оскільки Центральна Рада мала досить великий авторитет і з нею повинні були рахуватися навіть більшовицькі Ради, які виступали як радикальна опозиція українським Радам. З кінця 1917 р. питання про відношення до влади Рад з площини політичної (теоретичної) поступово переходить у площину соціально-економічну (практичну). Однак протиріччя між представниками української і російської демократій почали виникати значно раніше.

З проголошенням Української Народної Республіки Україна отримує ще одну ознаку державності – право видавати закони. Адже законодавство є складовою частиною механізму функціонування держави і суспільства. 23 листопада 1917 р. Мала Рада прийняла запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, відповідно до якого “суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки”⁶⁰. Генеральне секретарство судових справ винесло на розгляд Центральної Ради законопроект про утворення до скликання Українських Установчих Зборів тимчасового Генерального Суду: “поки буде зложений Генеральний суд УНР на основі Конституції, яка буде ухвалена Українськими Установчими Зборами, негайно утворити тимчасово Генеральний Суд”⁶¹. 15 грудня 1917 р. Центральна Рада затвердила цей закон. Отже, з цього часу влада в Україні поділялася на законодавчу, виконавчу та судову. Потреба у поділі влад полягає, насамперед, у гарантіях від неправових норм застосування сили. Оскільки факт законотворчості сам по собі тягне наявність або виконання закону, порукою від сваволі

і безправ'я є сила контролю суду і суспільна думка. Врешті, з юридичного боку цього досягла Центральна Рада.

Небажання Київської і Харківської судових палат визнати Українську Народну Республіку та взагалі відчуженість і неприхильність російських судових установ в Україні до місцевого життя стали причиною прийняття 30 грудня 1917 р. закону про неправомірність Київської, Харківської та Новоросійської судових палат з 1 грудня 1917 р. здійснювати судові справи на території України. Ці установи не були включені у бюджет УНР. Замість них мали бути утворені Апеляційні Суди, з обсягом прав колишніх судових палат: Київської (для території Київщини, Чернігівщини, Волині), Харківської (для Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини, Бердянського та Мелітопольського повітів Таврії) і Одеської (для Херсонщини, Поділля і Дніпровського повіту Таврії)⁶². Генеральному секретаріату судових справ було доручено внести законопроект штату Апеляційних Судів. Устрій й чинність Апеляційних Судів відповідали колишнім судовим палатам з такими змінами: Апеляційні Суди склалися з різних між собою судів; посади голови департаменту і старшого голови не встановлювалися; судді обиралися Центральною Радою; керуючий у департаменті суддя обирався на загальному зібранні суддів Апеляційного Суду на три роки; на загальних зборах Апеляційного Суду повинен був головувати суддя, обраний присутніми членами⁶³. Про українізацію судів і реформу судової справи досить критично писав Гольденвейзер: “Політика і націоналізм захлинули справу правосуддя. Так як і склад суду і склад адвокатури був абсолютно нетямущий в українській мові, а між іншим зразу замінити їх було ніким, то, природно, українізаторам приходилося діяти повільніше, ніж вони б хотіли. Вони почали свою реформу зверху, скасувавши київську судову палату і замінивши її “Апеляційним Судом”, склад якого був обраний Центральною Радою. Усі правила про судійський ценз були відмінені — інакше би реформа виявилась нездійсненою, — і новоспечені “апеляційні судді” були в багатьох випадках на рівні мирового з’їзду. Всі колишні члени палати, серед яких були

хороші юристи, були звільнені. Тільки небагато з них виставили свою кандидатуру в Апеляційний Суд”⁶⁴.

Ще зі створенням Генерального Секретаріату Крайовий Судовий Комітет почав тісно співпрацювати з Генеральним секретаріатом судових справ. Члени цих двох юридичних інституцій працювали над створенням законопроектів, статутів, а також над доповненням існуючих кодексів права. Для розгляду цілого ряду юридичних питань Крайовий Судовий Комітет 16–17 вересня 1917 р. скликав з’їзд українських правників. На розгляд були винесені доповіді: “Революційні акти революційного часу щодо автономії і статут автономної України”; “Загальні принципи організації Українських Судових Установ”; “Головні способи переведення існуючих судових установ на українські: а) Мирові Суди; б) Загальні Судові Установи; в) Особливі суди (військові, комерційні)”, “Огляд існуючих кодексів права обов’язуючих на Україні з погляду відповідальності їх укладові життя України: а) цивільне право; б) карне право”⁶⁵.

Обсяг компетенції державної влади УНР було визначено законом від 8 грудня 1917 р. “Про порядок видання законів”. Згідно з цим актом “до сформування федеративної Російської Республіки й утворення її Конституції виключне і неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки” мало належати Центральній Раді. Закони й урядові акти російського уряду залишалися в силі, “оскільки вони не змінені і не скасовані вже виданими актами Української Народної Республіки”. Державні установи, які існували до того часу в Україні, залишалися. Це стосувалося і установ, які “обнімають тільки часті території УНР і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на українську територію”⁶⁶.

Трансформація у організаційних структурах продовжувалася. 21 грудня 1917 р. Мала Рада утворила Генеральне секретарство морських справ, а 22 грудня Генеральний Секретаріат виступив з ініціативою реорганізувати Генеральне секретарство справ національних у Генеральне секретарство

справ міжнародних. Вже на початку січня 1918 р. було сформовано три самостійні секретарства у справах великоруських, польських та єврейських.

11 січня 1918 р. Мала Рада проголосила IV Універсал, який надавав якісно нового статусу українській державі. Вона стала незалежною, самостійною, суверенною. Згідно з IV Універсалом джерелом влади проголошувався народ України. Виконавчим органом (замість Генерального Секретаріату) – Рада Народних Міністрів. Орган цей мав бути утворений Центральною Радою і підзвітний їй. Центральна Рада прагнула встановити на місцях владу, до якої “мали б довір’я й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу”. Насамперед урядові доручалося вести розпочаті переговори про мир з Центральними державами “цілком самостійно і довести їх до кінця”⁶⁷. Після укладення миру планувалося армію розпустити й створити народну міліцію.

12 січня 1918 р. у Малій раді фракція українських есерів поставила вимогу відкликати з уряду українських соціал-демократів. Щоб це не спричинилося до другої “міністерської кризи” – В.Винниченко подав у відставку. 18 січня дев’яті Загальні збори затвердили новий склад Ради Народних Міністрів на чолі з В.Голубовичем. За винятком двох міністрів соціал-демократів, М.Ткаченка та Д.Антоновича, кабінет заповнили члени УПСР та співчуваючі їй: А.Немолівський (військові справи), П.Христюк (внутрішні справи), С.Перепелиця (фінанси), Є.Сакович (шляхи сполучення), М.Ковалевський (продовольчі справи), Н.Григоріїв (освіта), А.Терниченко (хліборобство) .

У січні в зв’язку з великим обсягом поточної роботи Рада народних міністрів ухвалила створити з товаришів народних міністрів Малу раду народних міністрів, на розгляд якої виносилися б другорядні питання. При урядові УНР діяла й ціла низка різних комісій.

26 січня 1918 р. Центральна Рада і уряд УНР змушені були залишити Київ, що призвело до значного скорочення членів уряду. 29 січня на засіданні уряду було ухвалено доручити

окремим міністрам (Г.Сидоренку, В.Голубовичу, П.Христюку) одразу по два міністерські портфелі. Позитивним моментом у період, коли уряд і Центральна Рада перебували за межами Києва, було прийняття цілої низки законів, якими “остаточно впорядковувалася з зовнішнього формального боку українська державність”⁶⁸. Законотворча діяльність продовжилася і після повернення до Києва.

У березні, після повернення до Києва, у складі Ради Народних Міністрів знову відбулися зміни, хоча вони кардинально не вплинули на її діяльність. Соціалістичні ілюзії і далі брали гору над реаліями державотворення у світогляді українських народних міністрів, їм катастрофічно не вистачало ані політичного досвіду, ані спеціальних знань у галузі державного управління. Особливу проблему становили окупаційні війська, які почали активно втручатися у внутрішні справи України.

Вінцем діяльності Української Центральної Ради стало прийняття 29 квітня 1918 р., в останні години існування Центральної Ради, Конституції Української Народної Республіки. Вона стала закономірним підсумком розвитку політичного процесу в Україні, розпочатого у березні 1917 р., юридично оформила відродження державності України і дала політико-правові імпульси впорядкування та стабілізації суспільства.

Конституція УНР складалася з 83 статей і 8 розділів (“Загальні постанови”, “Права громадян України”, “Органи влади УНР”, “Всенародні збори УНР”, “Про Раду Народних Міністрів України”, “Суд УНР”, “Національні Союзи”, “Про часове припинення громадянських свобод”).

Конституція УНР стверджувала, що Українська Народна Республіка “єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною”, “Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України”, який здійснює його через Всенародні Збори України⁶⁹. Конституція УНР не визначала кордонів України, але наголошувала, що її територія є “неподільною”. Громадянам України, незалежно від статі й національності, гарантувалися основні громадянські і політичні права.

Верховним органом влади, згідно з Конституцією, визначалися Всенародні Збори, які мали видавати закони та формувати вищі органи державного управління. Вищу виконавчу владу в УНР мала здійснювати Рада народних міністрів. Найвищим органом судової влади став Генеральний суд УНР, що складався з Колегії, обраної на 5 років. Генеральний суд є касаційною інстанцією для всіх судів УНР. Затверджено було принцип незалежності судочинства від виконавчої і законодавчої влади⁷⁰.

Однак ряд важливих конституційних питань Конституція УНР залишила для розв'язання майбутньому законодавству. Оцінюючи її, варто зазначити, що у цілому вона ґрунтувалася на принципах парламентської демократії з перевагою законодавчої влади над виконавчою, проголошувала децентралізацію та адміністративне самоврядування. Внаслідок падіння Центральної Ради, Конституція УНР залишилася документом морально-політичного значення, не ставши дійсністю.

Підсумовуючи, варто наголосити, що після Лютневої революції розпочинається новий етап у житті українського народу. Особливістю цього періоду було те, що відбулася зміна форм правління: замість монархічної почала зароджуватися республіканська. Суттєвих змін зазнає державний устрій, поряд із старими державними структурами створюються нові органи влади, формується реальна багатопартійність та політична еліта. Примітною рисою було те, що нові органи влади були українськими і у їх формуванні брали участь усі верстви населення. Уперше в історії створюється орган – Центральна Рада – покликаний вирішувати власні національні потреби. Новостворений всеукраїнський орган – Центральна Рада був сформований за системою рад. Представники трудового народу – селяни, робітники, військові та трудова інтелігенція безпосередньо включаються у творення власної держави. Всеукраїнські ради селянських, військових та робітничих депутатів, політичні партії, професійні, просвітні та економічні організації, територіальні представники, Генеральний Військовий комітет становили структуру Центральної Ради.

Структура Центральної Ради та її органів, насамперед Малої Ради та Генерального Секретаріату, пережила значні трансформації упродовж свого існування, еволюціонувала і змінювалася, йшов пошук оптимальних форм для створення національних форм державності. Центральна Рада пройшла значну трансформацію, яка сприяла створенню національних державних інститутів, що представляли органи виконавчої, законодавчої і судової влади. Від несміливих гасел про національно-територіальну автономію Центральна Рада здолала шлях до створення Української Народної Республіки, а згодом до самостійної незалежної держави.

¹ Киевская мысль. – 1917. – 21 марта.

² Киевская мысль. – 1917. – 5 марта.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.40–41.

⁴ *Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Победа Советской власти на Украине. – М., 1977. – С.80.

⁵ *Христюк П.* Замітки й матеріали до історії української революції. 1917–1921 рр. – Відень, 1921. – Т.1. – С.32.

⁶ Киевская мысль. – 1917. – 5 марта.

⁷ *Грушевський М.* Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.6.

⁸ *Христюк П.* Назв. праця. – Т.1. – С.15–16.

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Том. 1. – С.40.

¹⁰ Там само. – С.41.

¹¹ Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – №1. – 19 березня.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Том. 1. – С.71.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.72.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 1997. – С.167.

¹⁹ Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – №15/16. – Вересень.

- ²⁰ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. А.С. Алексеев под ред. Н.Н.Попова. – М.: Л., 1930. – С.31.
- ²¹ Там само. – С.30.
- ²² Передмова // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Том. 1. – С.17.
- ²³ Гольденвейзер А.А. Учаз. соч. – С.31.
- ²⁴ Там само. – С.30.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Передмова // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Том. 1. – С.18.
- ²⁷ Народня воля. – 1918. – 24 січня.
- ²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.2. – С.114.
- ²⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т.1. – С.77.
- ³⁰ Нова Рада. – 1917. – 13 червня.
- ³¹ Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – №13. – Липень.
- ³² Так само.
- ³³ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, 1960. – С.425.
- ³⁴ Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – №13. – Липень.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – №15/16. – Вересень.
- ⁴¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т.1. – С.131.
- ⁴² Там само. – С.131–132.
- ⁴³ Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – №10. – Червень.
- ⁴⁴ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №10. – С.129.
- ⁴⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. – К. – Відень, 1920. – С.226.
- ⁴⁶ Там само. – С.227.
- ⁴⁷ Грушевський М. Спомини. – С.129.
- ⁴⁸ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С.250.
- ⁴⁹ Дорошенко Д. Назв. праця. – С.116.
- ⁵⁰ Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.63.

- 51 Там само.
52 Там само.
53 Там само.
54 *Грушевський М.* Україна і Росія. – К., 1917. – С.9.
55 Там само.
56 Вестник Временного Правительства. – 1917. – 5 августа.
57 Там само.
58 Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. – С.65.
59 Передмова // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Том. 1. – С.19.
60 Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – №7.
61 Там само.
62 ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.21.
63 Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – №7.
64 *Гольденвейзер А.А.* Указ. соч. – С.29.
65 Відділ стародруків і рідкісних книг Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Колекція листівок, 414.
66 ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.33.
67 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т.2. – С.103.
68 Христюк П. Назв. праця. – Т.1. – С.143.
69 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т.2. – С.330.
70 Там само. – С.332.

Руслан Пиріг

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ

29 вересня виповнюється 140 років від дня народження М.С.Грушевського – видатного українського вченого і громадсько-політичного діяча. За офіційними мірками дата не вповні ювілейна, проте дає цілком слушну нагоду порозміркувати над роллю цієї постаті не тільки в українській історії, а й у нашому напруженому сьогоденні.

Доля М.Грушевського (1866–1934) склалася так, що народився він і відійшов у вічність за межами Батьківщини. Але повертатися в Україну йому довелося багато разів.

У дитячі і юнацькі роки з Кавказу, де мешкала родина, щоб уклонитися дідівським могилам. В 1886 р. після тбіліської гімназії він стає студентом Університету св.Володимира. 1914 р. вже поважним професором повертається з Галичини до Києва, де його очікують Лук'янівська в'язниця та заслання. Бурхливого 1917 р. приїздить з Москви, щоб стати на чолі Української Центральної Ради, пізнати насолоду державотворчого тріумфу і гіркоту фіаско, яке завершилося емігрантським п'ятиріччям. Політичний компроміс з більшовицькою владою приводить його у 1924 р. з Відня до Києва, дає на певний час змогу науковій праці і обертається в'язницями ОДПУ та новим московським засланням. І нарешті, у 1934 р. мертвий Грушевський повертається з Кисловодська, щоб навічно упокоїтися на Байковому цвинтарі.

Після смерті вченого понад пів+століття над його іменем тяжіла більшовицька анафема, витворивши образ “контреволюціонера”, “буржуазного націоналіста” і навіть “фашиста”. Лише наприкінці 1980-х рр. у лібералізованій атмосфері горбачовської перебудови публікаціями в “Літературній Україні” були зроблені

перші проломи у стіні політичної табуїзації М.Грушевського. Відтоді розпочалося його стрімке повернення в Україну.

Цей шлях досить тривалий, має певні стадії і навіть сьогодні не може вважатися завершеним. Надто складними є політичні реалії українського трансформаційного процесу, які й визначають суспільне сприйняття перипетій вітчизняної історії та головних її гравців.

Уже в останні роки комуністичної влади йшла спонтанна, але наростаюча реабілітація вченого і політика. І формальне припинення у березні 1991 р. КДБ УРСР кримінальної справи шістдесятилітньої давнини “за відсутністю у діях Грушевського складу злочину” стало результатом його активного входження у наелектризоване українське суспільство. Зростав потік публікацій про його життя і діяльність. Почалося перевидання наукової спадщини. Вже у 1990 р. вийшла “Ілюстрована історія України”. Масовими накладками друкувалися його публіцистичні праці.

Проголошення незалежності України суттєво каталізувало цей процес. Ім'я Грушевського отримали площі і вулиці, навчальні заклади. Були відкриті музеї, зведені пам'ятники, увічнені місця його перебування в Україні та за її межами. Зображення М.Грушевського з'явилося на грошах, поштовій і навіть рекламній продукції. Жоден з визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не міг зрівнятися з М.Грушевським за темпами і масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище. До того ж когорта українських діячів для поповнення пантеону національних героїв була вже не такою й численною.

Феномен швидкого повернення М.Грушевського в Україну був детермінований низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, утвердження незалежності України вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- і націотворення. Наукова спадщина вченого, зокрема схема самостійного розвитку українського історичного процесу, численні праці з питань національно-визвольного руху, заслуги в конструюванні першої у ХХ ст. незалежної української держави видавалися цілком придатними для формулювання базової

української ідеї. По-друге, постать М.Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму. Він влаштував і фактично правлячу посткомуністичну номенклатуру. Свідченням тому стала постанова Президії Верховної Ради України про відзначення восени 1991 р. 125-ліття М.Грушевського. Наступні дати також визначалися урядовими постановами. По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ні суто парламентська УНР, ні гетьманат П.Скоропадського не вписувалися в схему нової державної конструкції.

Тому так легко була реанімована легенда еміграційного походження про М.Грушевського – президента України. Вона набула широкого поширення в публіцистичній, науковій літературі, серед політиків і владних структур. Саме такий чинник визначив потужну державну підтримку легітимації цієї постаті. По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив М.Грушевському роль головного репрезентанта національної історіографії. Шкільні та вузівські підручники стали важливим інструментом його імплементації в суспільну свідомість, особливо молодого покоління.

І нарешті, слід вказати на ще один суттєвий фактор. У той час як у СРСР М.Грушевський був “фігурою замовчування”, то з середини 1960-х рр. українська діаспорна історіографія розпочала активне дослідження і пропаганду його життя і творчості, виокремивши спеціальну галузь – грушевськознавство. Безперечно, у добу “залізної завіси” його здобутки суттєво не впливали на офіційну радянську історіографію та пропаганду. Однак після проголошення незалежності напрацювання зарубіжних грушевськознавців набули значного поширення в Україні і справили загалом позитивний вплив на розвиток тематичних досліджень. Однак на український ґрунт потрапили й певні вади праць колег із діаспори – вузькість джерельної бази і породжені цим фактологічні помилки, недостатня аргументація, а також певна ідеалізація “свого” об’єкта вивчення.

У цьому ренесансі М.Грушевського почали діяти дві паралельні тенденції. Одна – дезавування радянських міфів про “запеклого ворога українського народу”, інша – глорифікація М.Грушевського як національного героя. Об’єктивно це була іманентна потреба суспільства, зумовлена тривалою бездержавністю, природна реакція на відторгнення комуністичних ідеологем та ідолів. Їхнє місце мали зайняти власні кумири. І М.Грушевський на зорі української незалежності, національної самоідентифікації, регенерації історичної пам’яті отримав немало дифірамбічних кваліфікацій. Нерідко на кшталт: “став мірою духовного генія, таланту, совісті, честі своєї нації, гарантом усвідомлення Україною та українством своєї історичної місії, визначеної Природою й мислимою у вселюдських масштабах”.

Лише у середині 1990-х рр. досить повільно починають проявлятися ознаки певної стриманості в оцінках М.Грушевського, насамперед з боку науковців. Осмислення його історіографічної та публіцистичної спадщини, політичної діяльності, обіперті на нові, в основному архівно-документні джерела, давали цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті, зокрема як політичного діяча.

Розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М.Грушевського, який можна назвати деміфологізацією. Тепер вже доводилося спростовувати старі й нові міфи. Протоколи засідань Центральної Ради, матеріали преси, мемуари сучасників свідчили, що М.Грушевський не був президентом УНР, оскільки ця парламентська республіка не мала такого інституту. До того ж він особисто очолював конституційну комісію. Як наслідок, при відкритті у 1998 р. пам’ятника М.Грушевському у Києві Л.Кучма у своїй промові не говорив про його першопрезидентство. Не йшлося про це й у написі на стелі біля монумента.

Подолання кризових явищ в українській історичній науці, потреба у нових методологічних орієнтирах породили у середовищі науковців доволі гостру дискусію щодо теоретико-методологічної цінності творчої спадщини вченого. Ця полеміка загалом мало вплинула на усталену оцінку патріарха

української історіографії, Але дала важливий імпульс подальшому критичному осмисленню його наукового доробку і ролі у вітчизняній історії.

Життю і діяльності вченого присвячені десятки наукових конференцій, докторських і кандидатських дисертацій, публікується епістолярна спадщина, видані його основні праці з української історії та літератури. Реалізується державна програма підготовки 50-томного зібрання творів. Цього року вийшли у світ перша системна біографія М.Грушевського та унікальне дослідження його родоvodu.

Фахові наукові дискусії щодо оцінки М.Грушевського останнім часом точаться навколо дуалістичної схеми “добрий історик” – “поганий політик”. Як відомо, абсолютизація одних якостей на шкоду іншим нерідко приводить до затемнення істини. Сьогодні очевидно, що подавати М.Грушевського як твердого самостійника було б відступом від історичної правди. Проте не слід й применшувати його заслуги в національному відродженні, відстоюванні соборності України. Нарешті, саме під його проводом постала незалежна УНР. М.Грушевський був вищою посадовою особою нової держави, якщо й не досить харизматичним, то найавторитетнішим тоді лідером українства. За влучним висловом одного з сучасників, він виконував “верховну функцію репрезентанта держави”.

Адепти оцінки М.Грушевського як поганого політика ставлять йому на карб неспроможність захистити УНР від більшовицької експансії, запрошення німецького війська, непротидію державному перевороту. Поза сумнівом, глава держави несе за це відповідальність. Проте розглядати її треба у сукупності тогочасних геополітичних чинників, а також у загальному контексті здобутків і втрат української революції. А такий підхід вимагає відповіді на складне запитання: хто з чільних діячів тієї доби був вправним політиком – В.Винниченко, П.Скоропадський, С.Петлюра? Та й чи можуть вважатися добрими політиками державні мужі, котрі допустили втрату державності.

Останнім часом отримали досить об'єктивну оцінку світоглядні позиції, ідейні погляди, політична ідеологія М.Грушевського. Безперечно вони не були константними, змінювалися, особливо під впливом політичної практики. Простежується еволюція його автономістсько-федералістських переконань і їх ситуативна кореляція з потребами побудови незалежної держави. Ознаки соціалістичності його світогляду проявилися у вірі в перемогу соціальної революції, праці над капіталом тощо.

Такі свідомісні установки й склали після поразки української визвольної боротьби ідейно-політичні підстави його компромісу більшовицькою владою та повернення в СРСР. Виявлені архівні документи дають можливість переконливо спростувати старі оцінки рееміграції М.Грушевського як “походу в Каносу”, “зраду ідейних принципів”. Усім своїм прирадянським життям він довів щире бажання служити українському народові єдиним засобом, який у нього залишався – науково-культурною працею. М.Грушевський заплатив непомірно високу, жертвовну ціну за свій компроміс з більшовиками. У таборях ГУЛАГу загинули донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій. Досі не розкрита загадка смерті самого академіка.

Саме шляхом наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибокого осмислення ролі М.Грушевського процес його повернення в Україну вступив у чергову фазу, якій властиві більш об'єктивні, виважені й аргументовані оцінки. На наш погляд, вони й є нині основним інструментом формування збалансованого образу М.Грушевського у свідомості сучасних українців.

Нечисленні соціологічні опитування громадськості про ставлення до відомих українських діячів виявляють різну у регіональному, віковому зрізі, але загалом позитивну оцінку М.Грушевського. Очевидно, що сприйняття його постаті динамічно змінюється разом із світоглядною трансформацією суспільства і адекватно йому є стратифікованим як у соціальному, так й політичному вимірі. Сьогодні найвиразніше усвідомлюються дві іпостасі складної і багатогранної постаті

М.Грушевського — ученого і громадсько-політичного діяча. Поза осягненням залишаються його духовний світ, морально-етичні принципи, особистісні людські якості.

Розмаїтий український політикум демонструє досить широкий, але не зажди чіткий спектр виявів щодо М.Грушевського. Право- і ліворадикальні сегменти налаштовані критично. Перші за “демосоціалістичне недосамостійництво”, другі — традиційно зараховують його до антикомуністичного табору. Націонал-демократичне середовище, яке свого часу спричинилося до ідеалізації М.Грушевського, нині адекватно реагує на його “приземлення”. Політика державної підтримки цієї поста-ті останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення. Це підтверджує Указ Президента України про відзначення ювілеїв визначних діячів УНР і ЗУНР (2005 р.). Такий підхід є більш виправданим, оскільки слугуватиме формуванню історичної пам’яті, адекватної складним і поліваріантним подіям нашої минувшини, зв’язі чи нищості її головних дійових осіб.

За цих умов Михайло Грушевський має всі підстави залишитися у пам’яті нащадків видатним ученим, автором фундаментальної “Історії України-Руси”, вмілим організатором дослідницької праці, творцем наукової школи українських істориків. Гідно слід поцінувати його внесок в українське національне відродження та державотворення, відзначаючи як сильні риси ідеолога, так й слабкості практичного політика.

Понад вісім десятиліть тому з нагоди сорокових роковин від дня смерті Миколи Костомарова М.Грушевський писав: “Розуміється, не утворення, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбивала в собі свою епоху і вплинула на її розвій”. Цей важливий постулат і має бути неодмінною умовою персоніфікації українського історичного процесу.

Юрій Митрофаненко

“НАРОДНЕ ПОВСТАННЯ” 1918 р. В ЄЛИСАВЕТГРАДІ

*Несомненно, что город Елисаветград займёт
в будущей истории междуусобной войны
особое, единственное и почётное место.
Голос Юга . — 1918. — 10 марта.*

Юрій Яновський — класик української літератури. Майстер, якому вдавалося зображувати яскравий, насичений психологічний портрет як цілої епохи в цілому, так і кожного героя окремо. Його твори “Вершники”, “Чотири шаблі” — стали одними з найкращих літературно-художніх зображень того, що відбувалося в Україні в буремні роки епохи революції 1917–1920 рр.

Юнацькі роки письменника збіглися з періодом жорстокої, тривалої боротьби за владу. В той час Ю.Яновський мешкав в Єлисаветграді. До речі, будинок, в якому жив майбутній письменник, зберігся до наших днів, про що нагадає меморіальна дошка.

Народився майбутній митець в 1902 р. в с.Нечаївка (нині Кіровоградська обл.). В 1909 р. переїхав до Єлисаветграда, де проживав та навчався до 1922 р.

Історію міста, яке стало рідним для письменника, можна сміливо поділити на два періоди: до і після епохи революцій, яка розпочалася в 1917 році.

Єлисаветград дореволюційний — спокійне, тихе, затишне повітове містечко Херсонської губернії. “Місто відзначається великим благоустроєм. Воно має широкі мошені вулиці, бульвари з тополь та білих акацій, сквери, парки, добре оснащений водогін, освітлення, телефони, трамвайне сполучення. Найкраща вулиця — Велика Перспективна”. Такі враження про

Єлисаветград ми можемо знайти на сторінках “Полного географического описания нашего отечества”, за редакцією П.Семінова-Тянь-Шанського¹.

Населення міста на 1897 р. становило 61,5 тис. чоловік. Єлисаветград мав до десяти православних храмів, міську та земську лікарні, 40 навчальних закладів, кілька училищ, 4 ярмарки, друкарні, бібліотеки, театр. Велика кількість підприємств міста давали значний прибуток – 10 млн. карбованців.

У такому Єлисаветграді пройшло дитинство Ю.Яновського. Освіту він здобував у земському реальному училищі. В різні роки в ньому навчалися майбутні корифеї мистецтв: М.Садовський, П.Саксаганський, А.Тарковський, Г.Юра, Г.Нейгауз, К.Шимановський, Є.Маланюк. В 1919 р. майбутній письменник закінчить цей заклад, безумовно високого рівня, з золотою медаллю.

У 1917 році в Росії почалася епоха революцій, яка наклала свій відбиток на долю людей, міст, сіл, країн. Змінився Єлисаветград. Зі степового оазиса він перетворився на арену жорстокої боротьби за владу, за втілення різноманітних концепцій державного устрою в життя. В буремну епоху місто, за словами Ю.Яновського, “загубило свою спокійну метушливість”. За словами інших дослідників стало “нещасливим містом”, перетворилося на “степову столицю громадянської війни”.

У ті роки Єлисаветграду вдалося познайомитися з багатьма конкурентами в боротьбі за владу: білими, червоними, анархістами, григор’євцями, січовими стрільцями, махновцями, повстанцями А.Гулого-Гуленка, запрошеними Центральною Радою німецькими військами.

Певний час тримали владу комісари Тимчасового уряду, представники Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, меншовицького Комітету по захисту революції. Сповна відчув Єлисаветград гіркий смак отаманщини в особі поганой пам’яті М.Григор’єва.

Причиною такої “популярності” серед учасників громадянської війни було географічне розташування міста, що

знаходилося на перетині важливих стратегічних шляхів, які з'єднували різні частини України.

Єлисаветграду також “поталанило” потрапити в смугу “ешелонної війни”. Поблизу були важливі транспортні вузли: Помічна та Знам'янка. Тому зміни влади в місті нерідко починалися з району залізничного вокзалу після прибуття чергового ешелону.

Безкраї розлогі степи навколо міста, фантастично описані Ю.Яновським, давали змогу розчинитися в їхньому просторі, що з успіхом демонстрували в складні для себе часи махновці. Чорний ліс, який також знаходився поруч – сховатися від ворогів.

Зовсім неподалік проходили кордони гордої та незламної Холодноярської республіки. В околицях Єлисаветграда діяли загони отаманів-повстанців: П.Хмари, А.Гулого-Гуленка, К.Пестушка.

Доволі часто місто опинялося далеко від лінії фронтових дій, тому його господарі дозволяли собі тримати в Єлисаветграді незначні за кількістю гарнізони, що завжди приваблювало повстанців, які постійно кружляли поруч, легкістю здобичі та славою переможців. Тому ситуацію в місті передбачити було неможливо.

Ю.Яновський був живим свідком всього, що відбувалося на вулицях рідного міста в 1917–1919 рр. М.Бажан назве його “ошелешеним споглядачем” карколомних подій. У 1918–1919 рр. Ю.Яновському судилося стати безпосереднім учасником подій. У 1918 р. в Єлисаветграді розпочалася епідемія чуми, і хлопець записався до складу добровільної санітарної дружини. Саме в такій ролі йому довелося брати активну участь у боях проти загону анархістки Марусі (М.Г.Никифирової), витягуючи з поля бою поранених захисників міста і разом з ними святкувати радість перемоги. Згодом С.Плачинда напише про нього: “Ю.Яновський носить поранених на важких нарах до лікарні. Це не легко. Адже їм, шістнадцятирічним хлопцям доводиться тягнути поранених через десятки кварталів. Та й

куль свистять над головами. А поранений плаче, стікає кров'ю. Треба поспішати”².

У повісті “Байгород” Ю.Яновський відведе рядок для вшанування пам'яті лікарів та санітарів: “Слава лише вам, люди з лікарень! Ви майже з-під куль повиносили ранених”³. Слова, які можна назвати автобіографічними.

Саме захист рідного міста від ватаги анархістів став історичною основою для повісті. Сестра Олена скаже згодом: “З хвилюванням перечитую повість “Байгород”. Письменник описав те, що відбувалося на наших очах. Повстання революційно настроєних городян. Отаманша Маруся — опецькувата, зла, опухла від пиятики. Бої на вулицях міста. І саме місто. Багато чого побаченого, пережитого не ввійшло в повість: письменник ретельно добирав факти”⁴.

Досліднику-краєзнавцю В.Кобзарю поталанило зустрітися з С.О.Тюріним — другом дитячих літ Ю.Яновського. Розмова торкнулася сюжету повісті. Тюрін, згадуючи про події тих років, наголосив, що основну картину письменник змалював реально. Проте багато деталей та епізодів повісті є художнім вимислом письменника⁵.

Однак Ю.Яновському вдалося настільки талановито та близько до правди зобразити події зими 1918 року в Єлисаветграді, що деякі дослідники використовують їх як історичне джерело⁶.

Що ж насправді відбувалося в Єлисаветграді взимку 1918 року? Аби відповісти на це питання, пропонуємо зіставити описи подій, що розгорнулися в місті, ще раз перегорнути сторінки повісті “Байгород”. Проаналізувати коментарі сучасників. Доповнити інформацію, викладену письменником, даними з інших джерел. Зазначимо, що не намагаємося виправляти письменника, оскільки він писав художній твір, а не історичну хроніку. Хоча хронологія, характер та результат бою зображено дуже близько до реальності. Ю.Яновський достатньо точно окреслив район боїв. Він перераховує назви вулиць, де тривали сутички, назви споруд, що стали своєрідними форпостами. Залізничний вокзал,

Ярмарочна площа, “корпуси величезного заводу”, Балка, єврейське кладовище... Їх легко можна знайти на карті міста поч. ХХ ст., вони зустрічаються в спогадах інших свідків.

До сторінок повісті, яка, до речі, є чудовим матеріалом для виховання патріотизму та любові до рідного міста, доведеться звертатися доволі часто. Це дасть змогу відчутти атмосферу міста, яке бореться з ворогом, зрозуміти настрій бійців, з’ясувати їх ставлення до виконання свого громадянського обов’язку. Повість надала нам можливість поспостерігати за подіями очима одного з найталановитіших учасників подій.

Доцільно, гадаю, сказати дещо про саму повість. Вона була написана Ю.Яновським у 1927 році під час його перебування в Одесі. “Байгород” має дві сюжетні лінії, які переплітаються одна з одною. Перша – кохання Лізи та головного героя – Кіхани, юнака, якого В.Панченко порівняв з самим Ю.Яновським: “Юрій Яновський схожий на Кохану – заглибленого в хмари фантазій романтичного юнака, якому хочеться бути сильним, благородним лицарем”⁷.

Друга – повстання байгородців проти анархістів загону Марусі, яке закінчується перемогою міщан. Кіхана є активним учасником подій і гине як герой.

Зазначимо, що події, які відбулися в Єлисаветграді взимку 1918 року та стали історичною основою повісті “Байгород”, були відомі далеко за межами міста. Інформація про бої елисаветградців та никифорівців набула широкого резонансу. Зокрема, згадки про них ми знаходимо у В.Антонова-Овсієнка, Н.Махна, журналіста часів громадянської війни В.Амфітеатрова-Кадашева. Головком більшовицьких військ в Україні М.Муравйов під особистим контролем тримав ситуацію, яка склалася в Єлисаветграді наприкінці лютого 1918 р.⁸

Більшовики двічі влаштовували судові процеси над М.Никифоровою в 1918 та 1919 рр. і щоразу проти неї висувалися звинувачення в пограбуванні Єлисаветграда.

У збірці спогадів елисаветградських більшовиків “Роки боротьби”, виданої до 10-ї річниці Жовтневої революції, ім’я

М.Никифорової згадується неодноразово. Одна з глав цілком присвячена подіям, пов'язаним з її перебуванням на території міста і має назву “Бої з загonom Марії Никифорової”⁹.

З представників мистецьких кіл, які пережили буремні роки в Єлисаветграді, про Марусю згадував не лише Ю.Яновський, а й А.Тарковський, поет М.Цетлін.

І досі містом інколи гуляють легенди про загадкову отаманшу Марусю. Нарешті, саме в Кіровограді (сучасному Єлисаветграді-Байгороді) було знайдено унікальну річ – фото з автографом-побажанням: “Не поминайте лихом! М.Никифорова”. Ймовірно, що на ньому сфотографовано реальну отаманшу. Оригінал знаходиться в колекції відомого в місті краєзнавця-колекціонера, доцента КДПУ В.В.Постолатія. До речі, на його думку, фото виконано відомим фотографом к.ХІХ–п.ХХ ст. В.Брилем.

Сучасні дослідники особистості М.Никифорової та її ролі в революційних подіях також не обійшли увагою відносин Марусі та міста, оспіваного Ю.Яновським. Це стосується як істориків-краєзнавців В.Боська, Ф.Шепеля, В.Постолатія, П.Кизименка, так і російських фахівців В.Єрмакова, В.Савченка, В.Беленкіна, Я.Леонтьєва¹⁰.

Знавці літературної спадщини Ю.Яновського: В.Панченко, С.Плачинда, В.Кобзар – також підтримують версію про те, що сюжетом для повісті є реальні історичні події¹¹.

“Народне повстання” – саме під такою назвою згадуються події кінця лютого 1918 року в архівних матеріалах Єлисаветградської міської управи, висвітлювалися місцевою та одеською пресою.

Отже, маємо достатній обсяг інформації про події, які відбувалися в Єлисаветграді взимку 1918 р., аби відтворити реальну картину, а також надати можливість сучасникам та безпосереднім учасникам висловити своє ставлення до них.

Спочатку запропонуємо літературну версію Ю.Яновського. Отже, події розгортаються навесні одного з революційних років. Місто опинилося без влади, тому відразу потрапило під

контроль анархістів на чолі з отаманшею Марусею, яка перебувала в ньому протягом тижня. Вони наклали на Байгород контрибуцію, дозволили торгівлю, грабували крамниці та склепи. Міщани незадоволені діями анархістів. Під час зустрічі обох сторін на заводі (заводі Ельворті) спалахнув конфлікт. Байгородці почали вимагати припинення свавільної політики анархістів. У відповідь розлючена Маруся почала стріляти. Дорогою до приміщення залізничного вокзалу (місце-резиденція анархістів) в бік Марусі, яка їхала в автомобілі, пролунало кілька пострілів, одна з куль поранила її в руку. Ввечері вулицями міста просуватиметься панцирник і обстрілюватиме будинки.

Наступного дня Байгород повстав. Бої точилися просто на вулицях: в районі вокзалу, Ярмаркової площі, Єврейського гробовища, Вокзальної вулиці, Поштової площі. Проти анархістів виступило все місто: від старого до малого, однак ядром повстанців, за Ю.Яновським, були “справжні байгородці: робітники, люди околиць, гетто”. У перший день запеклих боїв анархістів було вибито з міста. Маруся дістала поранення. Байгород святкував перемогу. Хоча поряд зі справжніми героями вистачало мародерів.

Вранці нової доби Маруся поновила наступ, але знову зазнала поразки. На подальші активні дії сил в анархістів не було. Цього разу перемога байгородців була остаточною та переконливою¹².

Такими зобразив події письменник – безпосередній свідок та учасник подій.

Що ж, тепер спробуємо відтворити реальну картину боїв на основі свідчень інших сучасників тої буремної епохи. Але спочатку проаналізуємо складні перипетії боротьби за владу в Єлисаветграді, які дозволили Марусі побешкетувати в ньому, а Ю.Яновському цілком справедливо назвати Єлисаветград-Байгород “містом без влади”.

Отже, відразу після зречення з престолу Миколи II почалася боротьба між Центральною Радою та Тимчасовим Урядом за право здійснювати владу на території України. Згідно

з Тимчасовою серпневою інструкцією Херсонська губернія не входила до юрисдикції Генерального секретаріату. Її мешканцям пропонувалося самостійно визначити територіальне майбутнє краю. Єлисаветградці проголосували за перебування у складі Росії, а от мешканці навколишніх земств — за входження до складу України. Річ у тому, що більшість міщан були росіянами та євреями, а в селах навколо Єлисаветграда проживали переважно українці. Типова для тогочасної України ситуація. Тому й траплялися випадки, коли “артільний батько” М.Левитський закликав голосувати за входження до складу України: “Хто ж нами тоді правитиме, якийсь Родзянко?”, а єлисаветградська преса вважала входження повіту до складу України порушенням територіальної цілісності держави, про В.Винниченка та його уряд писала як про сепаратистів¹³.

Жовтневий переворот 1917 року лише заплутав ситуацію в місті. Організація єлисаветградських більшовиків не була чисельною та впливовою, що й підтвердили вибори до Установчих зборів у грудні 1917 року. Найбільше голосів здобули українські есери, значна частина виборців проголосувала за єврейські партії¹⁴.

На початку 1918 року в місті склалася ситуація, за якої жоден з претендентів на владу не мав переваги над своїми противниками. Тому ані більшовики, ані меншовики, ані сили вірні гаслам Центральної Ради не наважувалися на рішучі спроби захопити владу. Тихе протистояння тривало в Єлисаветграді до кінця січня 1918 року.

Незадовго до вирішальних боїв за владу до міста прибули ешелони анархістки М.Никифорової, або Марусі, як її називали частіше. Для того, аби зрозуміти логіку наступних подій, гадається доцільним охарактеризувати погляди анархістів на революційний процес та їхні відносини з Радянською владою.

Ідеалом анархістів була соціальна революція, що мала привести до встановлення безвладного суспільства. Тому Лютнева і Жовтнева революції розглядалися ними як закономірний

поступ до третьої — анархістської революції, яка остаточно повинна була звільнити населення від тягара влади. Разом з більшовиками анархісти боролися проти Тимчасового уряду і вітали його повалення. Однак після Жовтневого перевороту погляди анархістів на відносини з більшовиками розділилися. Одні виступили за негайну ліквідацію радянської влади, інші — за продовження союзу з нею на шляху просування до своєї мети соціальної революції. Хоча у разі гальмування та стримування більшовиками цього процесу всі анархісти мусили повести проти них рішучу боротьбу. Стисло їхня позиція була сформульована анархістською газетою “Буревісник”: “Врозь йти — вместе бить!”.

М.Никифорова прибула до Єлисаветграда як союзниця більшовиків. Її загін, який мав гучну назву “Перший революційний батальйон по боротьбі з контрреволюцією” входив до складу збройних сил більшовиків в Україні під керівництвом В.Антонова-Овсієнка, який радо скористався допомогою численних та непогано озброєних анархістських загонів у боротьбі з контрреволюцією. Більшовики бачили її в організаціях меншовиків та в органах Центральної Ради.

Невідомо, чи доводилося Ю.Яновському на власні очі бачити М.Никифорову, але опис її зовнішності, досить яскравий та детальний, він залишив. “Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима — вона є взірцем похитливої жінки. Мускулясті ноги її ось-ось наче розірвуть галіфе. Френч наче б і великий за розміром сидить як гумовий. Від кожного кроку її груди тремтять. Де вона випаслася, така повнокровна самка?”.

Напевне, то було риторичне запитання для багатьох елисаветградців. До останнього часу відповісти на нього було доволі складно через брак достовірної інформації, а не чуток, яких завжди вистачало навколо колоритної постаті Марусі. Навіть поважні видання дозволяли собі публікувати неперевірені дані. І лише публікації останніх років дозволили дати відповідь, підкріплену архівними матеріалами, на загадки, пов’язані з постаттю єдиної жінки-анархістки, командира

загону, який брав участь у встановленні Радянської влади в Україні в 1918 році.

Народилася Марія Григорівна Никифорова в 1889 році у с. Печеніково Стародубського повіту Чернігівської губернії в звичайній селянській сім'ї. До організації анархістів вступила в 1903 році. В період 1905–1907 років вона хиталася в симпатіях між есерами та анархістами. Хоча пізніше таки схилилася до безвладної ідеології останніх. В ідейному відношенні організація, до якої вона входила, об'єднувала анархістів та есерів. М.Никифорова зарекомендувала себе як один з керівників банди, яка під час проведення експропріацій перевдягалася в чоловічий одяг і діяла під псевдонімом “Володя”.

У 1907 році її було заарештовано і звинувачено у вбивстві пристава та в численних експропріаціях, які дістали загальну назву “Старобільська справа”. За участь у подібних акціях вона отримала вирок: невизначений строк каторжних робіт. Відбувала покарання у Москві, в Бутирській в'язниці. В 1909 році Марусю було переведено до Новинської в'язниці. Співкамерниці, серед яких були загартовані революціонерки, зустріли її не надто приязно: хтось зненавидів, дехто поставився з підозрою, інші спостерігали з цікавістю, але симпатії не виявив ніхто.

У травні того ж таки року разом з 13 іншими жінками М.Никифорова втікає з в'язниці і перебирається до Франції, зупиняючись в Парижі. В еміграції займається скульптурою та живописом у студіях знаменитого О.Родена, знайомиться з майбутнім чоловіком: польським анархо-терористом Вітольдом Бжестокком (Бжостек). Під час Першої світової війни навчалася в Паризькій військовій школі. Згодом записалася до Іноземного легіону і навіть перебувала на фронті. Відомо також, що М.Никифорова зазнала переслідувань з боку французької влади за спробу збройного пограбування. В 1917 році, коли строк покарання завершився, вона повернулася до Росії.

Перебуваючи в еміграції, М.Никифорова відвідала Швейцарію. Брала участь у з'їздах лівих революціонерів-радикалів: анархістів та соціалістів. Це допомогло завести потрібні

знайомства серед революційних кіл, які пізніше стануть в пригоді. Особливо це стосується В.Антонова-Овсієнка та А.Кареліна. За кордоном оволоділа кількома мовами та навичками ораторського мистецтва¹⁵.

Отже, здобувши в еміграції військову освіту, ім'я в революційному товаристві, пройшовши чудову школу теоретичного анархізму, Маруся повертається до Росії достатньо досвідченою революціонеркою, несамовито відданою ідеалам чорного прапора.

Вперше М.Никифорова опинилася в центрі революційної боротьби в липні 1917 року, під час організації липневої антиурядової демонстрації. Анархісти діяли спільно з більшовиками. На початку липня керівництво Петроградської федерації анархо-комуністів вирішує відправити агітаторів до балтійських моряків для закликів їх до участі у антиурядових виступах. Одну з делегацій, яка прибула в Кронштадт, очолила М.Никифорова. Досвідчений оратор, вона закликала моряків вирушити в Петроград для підтримки мітингуючих. Виступи мали успіх. Ораторське мистецтво М.Никифорової завжди справляло значний ефект на чоловічі аудиторії, особливо робітників та солдатів, а от селяни не завжди розуміли її¹⁶.

Після розгону демонстрації, яку деякі дослідники вважають першою спробою більшовиків захопити владу, О.Керенський почав переслідувати її організаторів. Маруся повернулася до Олександрівська, де мала чимало знайомих. Вона взяла активну участь у відродженні федерації анархістів, в якій відразу почала відігравати провідні ролі.

Зазначимо, що на той час М.Никифорова була значно відомішою та авторитетнішою анархісткою, ніж Н.І.Махно. Вони співпрацювали: організовували мітинги, спільними силами влаштовували збройні напади на противників, проводили експропріації.

Найбільш гучним виступом було роззброєння ешелону військових на ст. Горіхова. Анархістам вдалося зібрати близько 200 чоловік і несподівано напасти на потяг. Солдатів роззброювали і відпускали додому, офіцерів безжально розстрілювали.

Маруся власноруч вбила 36 осіб. Це цілком відповідало її жорстким поглядам про необхідність терору щодо контрреволюціонерів.

Восени 1917 анархісти активно працюють серед солдат Олександрівського гарнізону, закликаючи їх перейти на свій бік. Повітовий комісар Тимчасового уряду Б.Міхно, намагаючись зупинити сваволю анархістів, заарештовує М.Никифорову. Дізнавшись про її арешт, Н.Махно вирушає з загоном гуляйпільців до міста. Однак його допомога не знадобилася: Марусю звільнила звістка про Жовтневий переворот у Петрограді. Діставши свободу, вона залишається в Олександрівську. Обіймає посаду заступника голови ревкому, більш впливову посаду, ніж Н.Махно. Разом з більшовиками, лівими есерами встановлює Радянську владу в місті.

Згодом, отримавши дозвіл та кошти від В.Антонова-Овсієнка на формування загону, Маруся бере участь у встановленні радянської влади в Катеринославі та Харкові¹⁷.

Наприкінці січня 1918 року, переслідуючи сили Центральної Ради, “Вільна бойова дружина” Марусі (інша назва її загону), увійшла в Єлисаветград, зайнявши одну з ділянок залізничної станції.

Ю.Яновський досить колоритно, з гумором змалював невибагливий побут анархістів: “Марусин ешелон прокинеться рано і вмиється лапою, як поганий кіт. В салон-вагоні заворушиться занавіска, і сонний анархіст вигляне на перон. Потім хтось крикне хазяйським покриком. Теплушки відчиняться. Коліщатка дверей утворять дружній хор, і перон відразу наповниться сміливими братами-анархістами й бандитами. Вони всі зберуться до вагона, де роздаватимуть їжу. Вилаштуються, полаються, поборюються і поб’ються трохи солоними огірками”¹⁸.

Що ж насправді являв собою загін на чолі з жінкою-командиром?

М.Никифорова разом зі своєю “вільною бойовою дружиною” входила до складу збройних сил більшовиків під керівництвом В.Антонова-Овсієнка. На той час загін нараховував 250–300

чоловік. Бійці були добре озброєні. “Перший вільно-бойовий батальйон по боротьбі з контрреволюцією”, так тепер називався загін М.Никифорової, мав кулемети, панцирники, бронепотяги та бронеплатформи, дві гармати та 5 броневих автомобілів. Анархісти дотримувалися тактики “рейкової війни”: просувалися вздовж залізничної колії, зупиняючись у великих містах та станціях. В ешелонах перевозилися коні, тачанки. Бійці регулярно отримували харчі, що в тих умовах скоріше було винятком.

Формування загону здійснювалося за добровільним принципом: приймали до своїх лав усіх бажаючих. Кількість бійців не була стабільною: кожен за бажанням міг залишити його. Однак існували дві групи, які були ядром загону – “моряки-чорномори” – надзвичайно хоробрі, жорстокі та ідейні анархісти, віддані своєму командирі¹⁹.

Серед бійців жінка-командир користувалася авторитетом та повагою, її шанували за сміливість, жорстокість, ораторське мистецтво. Журналіст В.Амфітеатров-Кадашев занотував у своєму щоденнику: “Дівка гарна, безумовно, смілива, вона, одягнута в напівчоловічий костюм, в коротенькій спідниці та револьвером за поясом, скакала верхи на конях, викликаючи захоплення різних пройдисвітів, які складали її зграю”²⁰.

Єлисаветградські більшовики не дуже схвально оцінювали революційну діяльність М.Никифорової, незважаючи на те, що вона брала участь у встановленні радянської влади в трьох великих українських містах. Вважали її натурою примхливою, недисциплінованою, “архіреволюційною”. Підкреслювали, що анархісти хоча й входили до складу Червоної гвардії В.Антонова-Овсієнка, але погано підкорялися його наказам²¹. Зазначимо, що сам командир допускав певні вольності з боку анархістів за умови виконання бойового завдання. Особисто М.Никифорову комфортом оцінював достатньо високо²².

Єлисаветградські комуністи вважали її особою, яку випадково винесла революційна хвиля, а її дії кваліфікували як шкідливі для революції. Однак при цьому визнавали, що їй вдавалося захоплювати своєю агітацією солдат та робітників.

Протистояння кількох сил, які готувалися до боротьби за владу, утворили в місті атмосферу безвладдя, яка дозволила Марусі проводити анархічні експерименти. Спочатку заради революційного ефекту Маруся власноручно пострілом впритул застрелила військового начальника міста Володимирова. Причиною вбивства була скарга солдатів на свого начальника, який нібито не видав їм амуніцію, хоча деякі з них уже встигли реалізувати кілька комплектів на ринку.

Далі анархісти влаштували тихий погром крамниць: їх двері відчинили, а товари вільно роздавали народу. Відчувши атмосферу революційного свавілля в місті, активізувався криміналітет. У повісті “Байгород” Ю.Яновський згадував, що неабияку популярність мала пісня: “О-у-и-ах, яблочко, да куда котисься?! До Маруси в ешелон подрабататься!”. Дослідник В.Чоп дав таке визначення терміна “подрабататься”: прийти та невдовзі залишити склад загону, поліпшивши свій матеріальний стан за рахунок пограбованого²³.

Згодом Маруся вступила в конфлікт з місцевим більшовицьким ревкомом, який вона критикувала за недостатню революційність та лояльне ставлення до буржуазії, погрожуючи розігнати його, а декого навіть розстріляти. Поведінка анархістів, зухвалі погрози, в свою чергу, драгували більшовиків, які мали чимало ворогів і без анархістів.

Невідомо у що міг перерости конфлікт між “союзниками”, якби не вчасно здобута більшовиками зброя. Вони відразу створили комісію під назвою “Комітет по урегулюванню відносин з Марусею”.

Пропрацювавши усю ніч, делегація від більшовиків поставила перед отаманшею вимогу залишити місто. Сила була на боці більшовиків, тому Маруся була змушена підкоритися. Щоправда, перед тим, як залишити місто, вірна своєму революційному обов’язку та анархістському принципу відносин з Радянською владою: “Врозь йти – вместе бить!”, – отаманша допомогла більшовикам встановити в Єлисаветграді свою владу.

28 січня 1918 року до міста прибули ешелони бійців Прутського більшовицького полку. Ревком заручився його підтримкою і розпочав наступ на район міста, який контролювався гайдамаками УНР. Просуваючись із боями Великою Перспективною, червоні змусили гайдамаків відступати. Ті закріпилися в Пушкінському училищі. В цей час до приміщення підійшли анархісти, які мали в своєму розпорядженні кулемети та бронемашини. Це дало змогу оточити весь район. Місто завмерло, очікуючи серйозного бою. Проте за ніч гайдамаки, відчуваючи безвихідь свого становища, розбіглися й почали здаватися в полон. Після встановлення в місті радянської влади ешелони Марусі залишили місто²⁴.

Проте через деякий час ситуація в місті знову змінилася. Після підписання Брестського договору на Україну розпочали наступ німецько-австрійські війська. Єлисаветградський ревком за наказом В.Антонова-Овсієнка евакуювався до Полтави. Його члени намагалися вивезти міську касу, в якій залишалось 15 млн. крб. Однак комендант міста Беленкевич (більшовик) дозволив взяти лише 1 млн. крб. Вакуум влади швидко заповнили меншовики, які розпочали агітацію серед населення, озброювали міщан. Намагаючись зупинити подібні дії, Беленкевич запропонував усім здати зброю, однак наштовхнувся на рішучий організований опір.

Річ у тому, що з самого початку 1918 року в місті діяли квартальні комітети, які охороняли свої райони щоночі. На них не поширювалися дії комендантської години, вони могли вільно носити зброю, що забезпечувало спокій їхніх осель. Тому елисаветградці не збиралися повертати таку необхідну в умовах війни річ. Збори жителів робітничих кварталів Бикова та Чечори постановили, що зброї здавати не слід, “бо місто залишилося без влади і населення саме мусить захищати своє майно й життя від зазіхань злих людей, що користуються з моменту”²⁵.

Спроби коменданта застосувати силу наштовхнулися на протидію з боку мешканців міста. Беленкевич був змушений залишити Єлисаветград.

Тим часом есери, меншовики та праві кадети утворили Тимчасовий комітет революції, до якого перейшла влада в місті. Очолив його есер Лагута. Відразу було утворено штаб по захисту міста. Продовжилася організація загонів самооборони, формувалася будинкова охорона під керівництвом офіцерів, які вийшли з підпілля. Населення отримувало зброю зі складів юнкерського училища.

Місто готувалося до повернення Беленкевича з червоноармійцями.

Наступної доби – 23 лютого до міста почали надходити невідомі ешелони. Всі очікували прибуття колишнього коменданта, однак виявилось, що це Маруся зі своїми анархістами та загonom більшовика Сорокіна. Вона дістала наказ від самого М.Муравйова відправитися на допомогу Беленкевичу. Головом трактував його вигнання з міста як акт контрреволюційний. М.Никифорова мала завдання відновити в Єлисаветграді революційну владу²⁶.

Саме події, які розгорнулися в місті після повернення до нього анархістів після місячної перерви, лягли в основу повісті Ю.Яновського.

Маруся залишила в населення міста на Інгулі не надто приємні спогади про себе, тому її прибуття розглядалося як спроба пограбувати Єлисаветград. Населення зустріло її вороже. Швидко поширилися чутки, що саме анархісти М.Никифорової конфіскували касу заводу Ельворті, а тепер збираються помститися за Беленкевича та обіцяють рознести робітничі квартали на В.Биківській та Новомиколаївці. До того ж у міській касі залишалось 13 млн. крб., а загін М.Никифорової елисаветградці розглядали як зграю звичайних злочинців, від яких потрібно захищати рідні оселі.

“Робітники – молодь і люди похилого віку заявили, що вони будуть захищатися до останнього набою, що вони відійшли від політики, але не бажають підкорятися злочинцям”²⁷.

Ю.Яновський передає настрої міщан перед зіткненням та характеризує їх ставлення до Марусі: “Все підготовлено. Гніт

повстання тліє і шипить. Кров нудьгує в тілах, що мають сьогодні нехотя пролити її в землю”.

Початок нового конфлікту між елисаветградцями та М.Никифоровою досить докладно описала одеська преса. Далі інформація подається за поданими в ній фактами.

Спочатку Маруся Никифорова зі своїм загonom оточила завод Ельворті, проте робітники примусили її зняти облогу. Однак Никифоровцям все-таки вдалося забрати на заводі чимало зброї. Хоча деяких бійців її загону робітники роззброїли. Причиною конфлікту стало поранення жінки-командира анархістів поблизу заводу пострілом з рушниці кимось з елисаветградців.

Потім на головних вулицях міста з'явився панцерник, який належав Марусі. Він несамовито обстрілював усе місто. Були вбиті та поранені. Однак, незважаючи ні на що, на вулицях Єлисаветграда збирається натовп, готовий дати відсіч анархістам. Мобілізуються квартальні комітети.

У аптеці Шосса влаштували перев'язочний пункт. Робітники авіаційного дивізіону на автомобілях з кулеметами вступили в боротьбу з бронемашиною загону М.Никифорової. Зіткнення відбулося на перехресті вулиць Двірцевої та Миргородської (нині Леніна та Калініна).

Зазначимо, що інформація, вміщена у “Віснику Одеського земства” від 9 березня 1918 р., повністю узгоджується з описом подій повісті “Байгород”.

Проти Марусі було налаштоване все місто. Численний озброєний натовп міщан прямує до залізничного вокзалу, де був розташований штаб М.Никифорової, і починає з усіх боків обстрілювати анархістів. Отаманша віддає наказ відступити до Канатова. Перед самим відступом анархісти обстріляли місто з гармати. Однак усі розуміли, що небезпека ще не минула. Тимчасовий комітет оголосив мобілізацію.

Отже, місто захищалося, намагаючись не допустити анархістів на свою територію. Більшовики розглядали сутички з М.Никифоровою під іншим кутом. Маруся була їхньою союзницею, хоча вони й визнавали шкідливість її дій для

революції. Однак вони не змогли пробачити комітету, який очолив боротьбу з анархістами, його небільшовицький склад і тому вважали оборону міста намаганням меншовиків утримати свою владу, що розцінювалося як прояв контрреволюції²⁸.

Тим часом Єлисаветград готувався до нового серйозного бою.

Ю.Яновський з гордістю підкреслював у повісті “Байгород”: “Ми місто чималеньке, до півсотні тисяч... Ніколи не любили тимчасової влади... Тому кожна влада мала з нами клопіт...”.

Тим паче, що у своєму розпорядженні єлисаветградці мали чимало зброї, важку й легку артилерію, кулемети і навіть три аероплани “Альбатрос”. Місто виявило неабияку солідарність, єдність, патріотизм, незважаючи на досить строкатий релігійний та національний склад: євреї, росіяни, українці, серби; православні, католики, баптисти, старообрядці. Класові протиріччя, політичні уподобання, про які йшлося вище, також відійшли в бік перед фактом захисту рідного міста. Анархістам протистояли всі: міліціонери, вояки 8-го авіадивізіону, червоногвардійці, охоронці квартальних комітетів, волонтери, студенти, юнкери, міщани, гімназисти. Ненависть до Марусі виявилася спільною для всіх. В.Антонов-Овсієнко згадував: “З усіх сіл було скликано солдатів, коли їм казали, що вони йдуть битися проти Марусі, в їх лавах ставав помітним ентузіазм”.

Анархістів за даними того ж таки В.Антонова-Овсієнка налічувалося 250 чоловік. В їхньому розпорядженні були кулемети, панцерники, бронеплатформи. Батальйон мав досвід вуличних боїв²⁹.

25 лютого М.Никифорова вчинила нову спробу атакувати місто. За його межами в степу неподалік від залізничної колії утворилася справжня смуга фронту, що розтяглася на кілька кілометрів на лінії залізничний вокзал – Петропавлівська церква. Гармати розташовувалися просто біля церковної огорожі. Недаремно Ю.Яновський згадує про участь в обороні міста загону ченців.

Траплялося, що никифорівці зовсім близько підходили до землянок захисників Єлисаветграда. Снаряди, гранати

розривалися на вулицях, але щоразу наступ відбивали, і вже анархістам доводилося виходити з-під обстрілу.

Колись спокійне, затишне містечко перетворилося на військовий табір. Проводилася мобілізація. Створювалися палатки милосердя, санітарні дружини, у складі яких, нагадаємо, був і Ю.Яновський. Налагоджувалося тилове забезпечення. Із заводу Зельцера на фронт цілими бочками вивозили пиво. Власник спиртового заводу Макеев віддав розпорядження про безкоштовну передачу спирту на військові потреби. (Цікаво, що до повстання вони були запеклими економічними конкурентами). В аптеці Шосса влаштували перев'язочний пункт. Інші власники постачали фронт ковбасами, булками. Жінки випікали пиріжки³⁰.

З полоненими поводитися гуманно. “Ми б’ємось, а не караємо. Розстріл полонених вкриє нас ганьбою”³¹.

Ю.Яновський із захопленням змалював атмосферу, яка охопила Єлисаветград під час його захисту: “Місто відразу загубило свою спокійну метушливість. По всіх дворах почалася стрілянина. Стерлися грані між малим та старим, жіночим і чоловічим, розумним і дурним. Дитина радила батькові, куди стріляти...

Бо тут не на якомусь міфічному фронті, а на рідних вулицях за очевидну справу клали голови, кров перед очима захопленого з їхнього героїства міста”.

Анархістам знову не вдалося захопити місто. Маруся віддала наказ про відступ.

Ю.Яновський: “Все місто наче охопив демон безуму. Воно то танцює, то сміється, скаче, обнімається і будує рожеві фортуни!”. Однак, підсумовуючи результат другого дня боїв, письменник відзначає: “Перемоги ще не має, бо випустили з міста ешелон ворога”.

До речі, незважаючи на негативне ставлення до анархістів, Ю.Яновський відзначає їх відвагу та стійкість під час бою, називає ворога хоробрим.

Перед третім днем боїв обидві сторони очікували на підтримку. Маруся розраховувала на підкріплення з боку

червоних частин В.Антонова-Овсієнка та власних бійців з району Знам'янки.

Єлисаветградці сподівалися на допомогу робітників з м.Кам'янець (нині Дніпродзержинськ), яких телеграмою закликали на допомогу від нападу бандитів.

Крім того, в умовах небезпеки з боку анархістів та конфлікту з більшовиками, а також, володіючи інформацією про військову допомогу Україні з боку Центральних держав, "Тимчасовий Комітет по захисту революції м. Єлисаветграда" прийняв рішення про інтеграцію до УНР. Влада міста сповістила про це отамана Кульчицького і просила рухатися на допомогу³².

Вночі з 25 на 26 лютого до міста почали прибувати робітники кам'янецького заводу, але М.Никифоровій вдалося їх перехопити та переконати, що ворог знаходиться в місті, а не за його межами, і негайно кинула кам'янців в бій проти тих, кому вони збиралися допомагати. Пізніше, коли частину їх було вбито, а деяких заарештовано, вдалося встановити істину.

На світанку 26 лютого бої поновилися з новою силою. Та несподівано до міста почали надходити нові ешелони. Єлисаветград готувався до найгіршого. Проте до міста увійшов бронепоезд учасника боїв за Київ червоного матроса Полупанова: "Воля або смерть!". Він прибув з Одеси за наказом Беленкевича. Йому вдалося припинити бої.

Маруся, діставши поранення, віддала наказ про відступ до Знам'янки, передавши командування своєму заступнику Маркусу.

Полупанов зібрав мітинг. Назвав бої провокацією. Обіцяв покарати ненависного всім Беленкевича і наказав негайно звільнити всіх полонених робітників та бійців М.Никифорової. Не обійшлося без курйозу. Процедурою звільнення скористався місцевий злодій Васюта, якому вдалося визволити з-під варті кількох злочинців під виглядом робітників³³.

У місті нарешті встановився спокій та запанувала нова влада. Наслідки боїв були важкими для Єлисаветграда, який вперше по-справжньому відчув, що таке громадянська війна.

Аналізуючи підсумки боїв, В.Антонов-Овсієнко зазначив: “Багато жертв з обох боків. Зруйновано пів міста”³⁴.

За даними елисаветградських більшовиків під час зіткнення з анархістами загинуло 86 мешканців міста, 147 дістали поранення³⁵. Вік загиблих коливався від 4 до 60 років.

Дослідник В.Чоп, згадуючи про події, які відбулися в Елисаветграді взимку 1918 р., зазначив: “Події останніх днів лютого, беззаперечно, стали тією межею, за якою популярність Марусі місцевого масштабу змінилася популярністю всеукраїнською, а то й більше”. Він також дав власну, досить своєрідну оцінку тим подіям, назвавши їх “парадоксом революції та тріумфом анархії, який однаковою мірою вражав як пересічного громадянина, так і маститого політика”³⁶.

Дійсно, бої між анархістами та елисаветградцями набули достатньо широкого резонансу і викликали в деяких випадках діаметрально протилежні оцінки ситуації.

Зазначимо, що елисаветградці розглядали бої з анархістами виключно як захист рідного міста від зграї злочинців і дуже пишалися своєю перемогою. Підстави для гордості були: Маруся наводила жах на такі великі міста, як Брянськ, Воронеж, Ростов.

“Це були дні, коли, здавалося, стерлися всі непорозуміння, кудись далеко відійшли всі минулі рахунки, забута була колишня ворожнеча, всі відчули себе рівними, потягнулися до свободи від загрози та насильства, під гнітом яких протікало все життя міста останнім часом”, – писала про ті дні елисаветградська преса. Люди, які приїждали до міста і знали про перипетії повстання, надзвичайно дивувалися мужності елисаветградців. Тодішні публіцисти назвали елисаветградські бої “найгарнішими сторінками історії міста”³⁷.

Учасникам боїв Биховського фронту вдячні елисаветградці збиралися поставити пам’ятник біля Знам’янської церкви (нині там тубдиспансер) на добровільні внески. Проводився збір коштів на потреби загиблих та постраждалих під час боїв.

Газета “Голос Півдня” по гарячих слідах намагалася визначити причини вдалих результатів повстання проти

анархістів. Зокрема, автор статті “Потрійна помилка” зазначав, що під час нападу на місто М.Никифорова не врахувала, що його населення: мешканці вулиць Пермської та Биківської – нащадки колоністів та прикордонників, яким доводилося стримувати напади татар. Не менш волелюбні та войовничі чечорці – сусіди биківчан. Саме вони підняли на боротьбу все місто.

Другий фактор жорстокої відсічі “летючим гастролерам” – “потужна та широка буржуазність міста Єлисаветграда”. В місті було чимало дрібних, не надто багатих приватних власників.

Автор писав про них: “Всі вони трударі, які наполегливою працею створили свої двори, будинки, тримали збереження в державних касах. Їх багато, дуже багато. Голос власності – голос потужний та впливовий. Хто наступає на голос власності, ризикує зламати собі шию, і пані Никифорова та Беленкевич – останні докази цьому”.

Автор іншої статті, також вміщеної в газеті “Голос Півдня” від 10 березня 1918 року під назвою “Поза законом” зазначив, що повстання створило місту Єлисаветграду історичну славу поборника закону та правопорядку.

Один з бійців згадував: “Нас оголосили “поза законом” за те, що ми не хотіли здавати зброї, а ми цією зброєю відновили закон і врятували місто від беззаконня”.

Однак далеко не всі учасники тих подій поділяли думки захисників міста про характер їх боїв з анархістами.

Наприклад, В.Антонов-Овсієнко прокоментував бої під Єлисаветградом так: “Неподобства анархістського загону Марусі Никифорової (з гуляйпільського району) в Єлисаветграді були однією з причин успіху повстання, організованого в місті білогвардійськими та петлюрівськими агентами. Контрреволюції у міру своєї розпушеності допомагали деякі анархістські елементи...”

Виявилося, що сам Муравйов вислав на допомогу Беленкевичу загін анархістів під командою Марусі Никифорової, яка тероризувала населення від Єлисаветграда до Катеринослава... Всюди йшлося про пограбування та розстріли. В співпраці з анархістами звинуватили Беленкевича. Чорносотенці повстали і

вибили його з міста... Коли Беленкевич відступив, буржуазія зовсім “осідлала” робітників та селян і висунула гасло “Долой анархію!”. З усіх сіл були скликані солдати, яким казали, що вони йдуть битися проти Марусі, і в їхніх лавах з’являвся ентузіазм... Багато жертв з обох боків зруйновано пів міста”³⁸.

Отже, визнаючи протиправність дій М.Никифорової, комфронт пов’язує захист міста з антирадянськими діями контрреволюції, яка утримувала владу в ньому. Підкреслимо, що в цьому його оцінка ситуації збігається з позицією єлисаветградських більшовиків.

Нейтральний спостерігач-журналіст В.Амфітеатров-Кадашев дав власну оцінку подіям в Єлисаветграді: “Тільки-но встановився Совдеп, як... виник “вільний козачий загін анархістів”, очолюваний Маруською... Спершу вона утвердилася в Єлисаветграді з твердими намірами гарненько обчистити це багате місто. На щастя, робітники великого заводу “Ельворт” (завод Ельворті) не дозволили зробити цього; в “войнишке”, яка виникла між ними та Мариською, переможцями виявилися робітники, так що вона повинна була відходити на схід...”³⁹.

Н.Махно, відкидаючи звинувачення на адресу М.Никифорової в пограбуванні Єлисаветграда під час революційного судового процесу в Таганрозі в квітні 1918 р., зазначає, що Маруся зайняла місто в березні 1918 року, “вигнавши з нього українських шовіністів”⁴⁰.

Нарешті, органи радянської влади двічі влаштували судові процеси проти М.Никифорової в 1918 р. в Таганрозі та в 1919 р. в Москві. Під час обох з них проти неї висувалися звинувачення в пограбуванні Єлисаветграда.

У першому випадку революційний суд у складі більшовиків та лівих есерів під тиском озброєних загонів анархістів зняв з Марусі всі звинувачення. Підкресливши, “що засудити М.Никифорову за пограбування Єлисаветграда немає ніяких підстав”. Її було звільнено в залі суду⁴¹.

Під час другого судового процесу ревтрибунал визнав її винною в “дискредитації Радянської влади своїми вчинками і

діями її загону в деяких випадках непокорі Радам в сфері військових дій”.

Звинувачення в пограбуванні та незаконних реквізиціях, які Маруся проводила в багатьох містах, трибунал визнав безпідставними, оскільки вони базувалися на чутках, які не підтвердилися і були пов’язані з синдромом Марусі: “з’явилися “істерички”, які під її ім’ям здійснювали злочини”⁴².

Суд знову не визнав дії М.Никифорової в Єлисаветграді такими, що суперечать нормам революційної законності. Додатково, що реквізиції в епоху революцій вважалися нормою часу і не каралися суворо. Під час громадянської війни таким шляхом мусили годувати та одягати свої загони всі її учасники.

Отже, кожен давав оцінку подіям, виходячи з власних симпатій чи політичних уподобань. Проте для елисаветградців факт успішної оборони міста від анархістів став однією з найславніших сторінок його історії, “народним повстанням”. Маруся зуміла об’єднати класових ворогів, щоправда, після перемоги єдність швидко зникла. Після боїв голова штабу домової охорони звернувся до робітничого оркестру робітників заводу Ельворті з проханням скористатися його послугами для поховання загиблого від ран в боях з анархістами штабс-капітана, однак дістав відповідь, що оркестр для буржуя-кадета грати не буде.

Спогади про зустрічі з Марусею ще довго гуляли містом.

Загиблих було поховано у братській могилі на Кавалерійському бульварі. У квітні 1918 Єлисаветград відзначав сумну дату – сорок днів з часу повстання та його жертв. Для живих учасників повстання, а також родин загиблих та поранених проводилися благодійні концерти, вистави, грандіозні видовища в цирку. У кінематографах – сеанси. Єлисаветград віддавав шану героям.

Першого травня 1918 року за німців відбулося вшанування пам’яті загиблих в боях з анархістами. Один з учасників мітингу запропонував перейменувати Кавалерійську площу на Площу Перемоги. Однак йому зауважили, що назва Площа Скорботи підійде більше⁴³.

Усі учасники боїв отримали посвідчення. Їх оригінали було знайдено в архівах міста відомим краєзнавцем В.Боськом⁴⁴.

Після перемоги над анархістами елисаветградцям вдалося поповнити запаси одягу, який зберігався в панічно кинутих никифорівцями ешелонах. Серед них велика кількість шинелей, теплих сорочок, штанів, старовинної зброї, взуття, серветок, носових хусточок; боеприпасів. Речі були передані учасниками повстання міській лікарні та відділенню Червоного Хреста, на потреби поховальної комісії⁴⁵.

У жовтні 1918 року елисаветградська газета “Трудовая жизнь” надрукувала повідомлення, що у в’язниці міста перебуває жінка, яка дуже схожа на М.Никифорову⁴⁶.

У 1920 р. П.Тичина, подорожуючи Україною разом з капелюю К.Стеценка, згадував, що місцевий дяк показував йому могилу М.Никифорової⁴⁷.

Свої враження від візитів грізної отаманші залишив не лише Ю.Яновський.

Майбутньому російському поету М.Цетліну також довелося перебувати в Єлисаветграді і стати свідком боїв з анархістами. Як згадку про ті буремні події він залишив віршовані рядки:

“Всем телом слившись с броневой машиной,
Увешенной лентами крест-накрест патронов
Боевых для пулемета, она промчалась,
Словно триумфатор по Елисаветграда улицам пустым.
Никифорова гимназистка в прошлом мне показалась
Жанной Д’Арк тогда, летящей с лилиями к Орлеану.
Рвет ветер яростный над нею чёрный стяг.
Её приверженцы, отчаянная свита, красавицу-бандитку
Охраняли, готовые сразить любую тень, грозящую
победной колеснице.
Ей дали бой у города и я вернул украденные накануне
ленты, нужные для обороны.
Хоть мне ещё тринадцать не сравнялось, но я считал себя
участником сраженья и был суров как гражданин Кале
В борьбе за безопасность и спасенье родного города”⁴⁸.

Арсенію Тарковському довелося навіть зустрітися з М.Никифоровою, про що він розповів у своїх спогадах: “За столом сиділа знаменита у тутешніх містах отаманша Маруся. Середнього зросту, русяве з попелинкою волосся, пенсне на ланцюжку, в’ялий рот. Вона вилаяла бійців за те, що затримали хлопця, а потім пригостила цукеркою, погладила по голові і сказала: “Гарний хлопчик”. Далі грізна отаманша відпустила нас додому, наказавши солдатам принести записку від батьків”⁴⁹.

Маруся після невдалої облоги міста залишила його так само несподівано, як і з’явилася в ньому. Як же склалася її подальша доля?

Вище ми наводили інформацію про арешт жінки, схожої на отаманшу та про могилу М.Никифорової, яку місцевий дяк показував П.Тичині. Однак вони не стосувалися долі справжньої М.Г.

Справжня М.Никифорова, діставши поранення, віддала наказ про відступ на схід. Вона намагалася чинити опір наступаючим австро-німецьким військам, проте без особливого успіху. Незадоволена умовами Брестського миру, починає конфліктувати з більшовицькими радами та ревкомами. Залишає фронт і відступає в тил. У квітні 1918 р. перебувала під судом, влаштованим більшовиками, але була виправдана. Після суду під тиском окупаційних військ відступає на територію Росії. Бере участь в ліквідації більшовицьких органів влади, проводить реквізиції та анархічні експерименти в Ростові, Воронежі, Брянську, Царицині. В червні 1918 р. в Саратові її загін було роззброєно та розформовано. Саму Марусю заарештовано. У вересні 1918 р. завдяки клопотанню В.Антонова-Овсієнка та А.Кареліна її було звільнено на поруки. З вересня по грудень працює в Пролеткульті, займаючись водночас живописом. Наприкінці грудня 1918 року бере участь у роботі Першого Всеросійського з’їзду анархістів-комуністів. Обирається до секретаріату Всеросійської федерації анархістів.

У січні 1919 р. відбувся суд по її справі. Маруся дістала порівняно легке покарання: позбавлення права протягом шести

місяців займати військові посади. Після оголошення вироку відправляється до Гуляйполя. На території махновської столиці займається справами освіти та милосердя, бере участь у мітингах та переговорах з більшовиками. Н.Махно знав про умови вироку, тому не допускав її до військової справи.

Після оголошення махновців “поза законом” в червні 1919 року М.Никифорова вирішує змінити тактику та повернутися до тактики індивідуального терору. Отримавши після конфлікту з Н.Махном від нього ж таки певну суму грошей, створює три терористичні групи, одну з яких очолює особисто. М.Никифорова планувала вбивство А.Денікіна і пробиралася до Таганрога. Однак у Севастополі разом з чоловіком була затримана білою контррозвідкою і страчена. За одними даними розстріляна, за іншими – повішена. Фото їх тіл бачив колишній боєць її загону – анархіст М.Чуднов. Після звільнення Криму червоними їхні тіла було перепоховано в братській могилі⁵⁰.

Єлисаветградська газета “Голос Півдня” повідомила громадян про смерть відомої багатьом мешканцям жінки⁵¹.

Отже, справжня Маруся була розстріляна в вересні 1919 р. Факт її страти підтверджено джерелами та свідченнями сучасників, які добре знали її. Проте вже після 1919 р. Росією починають гуляти чутки, які спростовують факт її смерті. Загони під керівництвом жінок-Марусь діють на території Одещини, Черкащини, Полтавщини, поблизу Єлисаветграда, на Тамбовщині. Всі їх “подвиги” пробуджують із небуття ім’я найзнаменитішої з них – Марусі Никифорової. Загалом, ім’я Маруся дійсно було дуже популярним серед жінок-ватажків загонів⁵².

Згодом з’явилася версія, згідно з якою М.Г.Никифорову не було розстріляно, а завербовано НКВС і деякий час вона навіть працювала резидентом у Франції. Однак документального підтвердження цієї інформації не було знайдено⁵³.

У 1941 році “чергова Маруся” потрапила навіть до архіву абверу, який повідомляє, що разом з комісаром одного з партизанських загонів, який діяв на Черкащині, “було вбито знамениту партизанку Марусю, яка часто в супроводі більшовицьких

помічників похвалялась тим, що вона розстрілювала німців, які поверталися додому в кінці минулої війни...”

Б.Соколов – автор монографії, з якої наведено уривок, пояснює, що йдеться про Марусю: “отаманшу-анархістку, сорогатицю Махно, яка прославилася ще в роки громадянської війни”. Це, звичайно, далеко від істини, але підтверджує факт популярності М.Никифорової⁵⁴.

P.S.

Отже, Ю.Яновський як свідок двох візитів М.Г.Никифорової до Єлисаветграда поєднав їх, створивши сюжет повісті, у якій йому вдалося, дотримуючись в цілому історичної правди, відтворити настрої захисників малої батьківщини. Письменник додав нових фарб елементами художнього вимислу і як наслідок утворилася повість “Байгород” – ода захисникам рідного міста епохи буремних років. Як заповіт нащадкам любити, плекати, захищати рідне місто, піклуватися про нього.

¹ Новороссия и Крым // Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1907. – С. 535.

² *Плачинда С.* Юрій Яновський. – К., 1967. – С. 248.

³ *Яновський Ю.* Байгород // Чотири шаблі. – К., 1990. – С. 300–348.

⁴ *Яновська О.* Спогади про брата // Лист у вічність. – К., 1990. – С. 87.

⁵ *Кобзар В.* Подорож у Байгород // Кіровоградська правда. – 1982. – 25 липня.

⁶ *Чоп В.* Маруся Никифорова. – Запорожье, 1998.

⁷ *Панченко В.* Морський рейс Юрія Третього. – Кіровоград, 2002. – С. 19.

⁸ *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. В 4 т. – М., 1928; *Махно Н.* Воспоминания. В 3 т. – К., 1991; *Амфитеатров-Кадашев В.* Страницы из дневника // Минувшее: Исторический альманах. Т. 20. – М.; СПб., 1996.

⁹ *Бои с отрядом М.Никифоровой // Годы борьбы.* – Зиновьевск, 1927.

¹⁰ *Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В.* Чёрная тень революции (атаманша Маруся) // Отечественная история. – 2002. – № 4; *Ермаков В.Д.* “Маруся”: портрет анархистки // Социологические исследования. – 1991. – №3; *Улянич В.* Отаманша Маруся // Голос України. – 1994 – 26 березня; *Шепель Ф. О.* Для нас Маруся – не просто Марія // Кіровоградська правда. – 1994. – 24 лютого.; *Босько В.* Маруся Никифорова встановлювала Радянську владу в Єлисаветграді // Народне слово. – 1993. – 28 січня.; *Кизименко П.* Місто вибухнуло повстанням

// Пам'ять степів. – Кіровоград. – 2003. – С. 220–222; *Постолатій В.В.* Маруся Никифорова: міфи та реальність // Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції “За волю і долю України”. – Назв. праця. – С. 220–223.

¹¹ *Яновський Ю.* Назв. праця. – С. 300–348; Там само. – С. 87. Там само. – 1982. – 25 липня.

¹² *Яновський Ю.* Там само.

¹³ *Маринець Л.* Єлисаветградщина в грудні 1917 // Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції “За волю і долю України”. – С. 59–60.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Яновський Ю.* Назв. праця.

¹⁶ *Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В.* Указ. соч.

¹⁷ *Чоп В.* Назв. праця. – С. 25.

¹⁸ *Яновський Ю.* Назв. праця.

¹⁹ *Чоп В.* Указ. соч. – С. 25.

²⁰ *Амфитеатров-Кадашев В.* Указ. соч. – С. 552.

²¹ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 35.

²² *Антонов-Овсенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

²³ *Чоп В.* Указ. соч. – С. 27.

²⁴ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 31.

²⁵ *Кизименко П.* Назв. праця. – 2003. – С. 221.

²⁶ *Антонов-Овсенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

²⁷ *Кизименко П.* Назв. праця. – 2003. – С. 221.

²⁸ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

²⁹ *Антонов-Овсенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

³⁰ *Чоп В.* Указ. соч.; Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

³¹ *Кизименко П.* Назв. праця. – С. 221.

³² *Чоп В.* Указ. соч. – С. 36.

³³ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

³⁴ *Антонов-Овсенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

³⁵ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

³⁶ *Чоп В.* Указ. соч. – С. 30.

³⁷ *Кизименко П.* Назв. праця. – С. 221.

³⁸ *Антонов-Овсенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

³⁹ *Амфитеатров-Кадашев В.* Указ. соч. – С. 552.

⁴⁰ *Махно Н.* Воспоминания. – Т. 2. – С. 15.

⁴¹ *Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В.* Указ. соч.

⁴² *Кизименко П.* Назв. праця. – С. 221.

⁴³ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 38.

⁴⁴ *Босько В.* Назв. праця.

⁴⁵ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Архів № 467. Елисаветградская городская управа 1916–1919 р.

⁴⁶ Босько В. Назв. праця.

⁴⁷ Панченко В. Назв. праця. – С. 22.

⁴⁸ Босько В. Назв. праця.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В. Указ. соч. – С. 169–178.

⁵¹ Голос Юга. – 1919. – 10 вересня.

⁵² Улянич В. Назв. праця.

⁵³ Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В. Указ. соч.; Ермаков В.Д. Указ. соч.

⁵⁴ Соколов Б. Оккупация. – М., 2002. – С. 83–84.

Валерій Солдатенко

ГЕТЬМАНСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА: ШЛЯХ ДО КОНСТРУКТИВНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЧИ КОНСЕРВАТИВНОЇ БЕЗВИХОДИ?

Загалом коротка за історичними мірками революційна доба – 1917–1920 рр. – ознаменувалася в Україні потужним вибухом державотворчих ідей, концепцій, поривань, частина яких була доведена до стадії експериментів, пройшла ґрунтовну суспільну апробацію.

Особливе місце в історичному досвіді посів період гетьманату. Він став справжньою альтернативою планам соціальних і національних перетворень, якими буквально марили соціалістичні сили мало не всієї тогочасної Європи. Гетьманат круто змінив вектор прогресивного поступу, став спробою наочної реалізації політико-правової моделі суспільного устрою, в основі якої лежала філософія повернення до здавна відомих, випробуваних людством цінностей у поєднанні з національно-специфічними традиціями, що, здавалося, також назавжди відійшли в минуле.

Як у 1918 р. українське суспільство розкололося на два нерівні табори, більший із яких рішуче не сприйняв запропонованих П.Скоропадським рецептів “оздоровлення” нації, так і до сьогодні тривають непримиренні битви представників різних підходів до тлумачення, оцінки однієї з дуже непростих сторінок вітчизняного досвіду. При цьому складається враження, що останнім часом адептів монархічно-авторитарного варіанту українського державотворення помітно побільшало. А тому важливо предметно розібратися в теоретичних підвалинах історичного феномена у тісному взаємопоєднанні з тим, як реалізувалися заміри і що вони реально несли суспільству в

цілому. Принципове значення має неупереджена, позбавлена кон'юнктурних нашарувань оцінка результатів нетривалого функціонування режиму і виважений, вдумливий розбір аргументації, пропонованої сьогоднішніми дискуснтантами.

Безперечно, суспільні суперечності (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) в Україні на середину весни 1918 р. надзвичайно загострилися, сплелися в надто тугий вузол. Перспективи скільки-небудь швидкої й обнадійливої нормалізації життя просто не проглядалося, точніше, тогочасні правлячі кола її не пропонували.

З цього погляду рішуче розрубання вузла, насильне усунення з політичної арени Центральної Ради – уособлення національно-демократичного фронту, оплоту соціалістично орієнтованих політичних сил, концентрація влади в руках правого табору були значною мірою зумовленими, навіть закономірними – принаймні як тимчасова розрядка ситуації – з тим, щоб ефективніші рішення віднаходити дещо пізніше, “по ходу” запущеного в дію процесу. Порівняно підготовленішими до спроби випробування ролі національних провідників виявилися в той момент сили, що до того були “відтертими” на “обабіч” активного суспільного життя.

Національно-демократичні сили, навпаки, виявили свою слабкість у тогочасних подіях не лише майже повною відсутністю конструктивного прагматизму, а й нездатністю віднайти точні оцінки ситуації, оперативно запропонувати привабливі варіанти поведінки, на які б пристали маси.

Спільною для сучасних праць істориків різних напрямів є теза, згідно з якою головну роль у падінні Центральної Ради відіграв зовнішній фактор. Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися. Значно доцільніше і повчальніше сконцентрувати увагу на сутності політичної кризи, яку Центральна Рада виявилася неспроможною подолати, а праві сили цим сповна й ефективно скористалися.

З січня до кінця квітня 1918 р. йшов неухильний процес падіння престижу, авторитету української влади. Чи не

найпереконливішим доказом відсутності у Центральній Раді скільки-небудь масової підтримки, масштабної, надійної опори була мізерність збройних сил УНР? Якщо навіть погодитися з тими дослідниками, які все ж завищено визначають чисельність армії УНР у 15 тис. чоловік¹, то й такої сили в той момент було зовсім недостатньо для скільки-небудь вирішального впливу на долю України.

До того ж, окрім кількісних характеристик, не можна не зважати і на якісні показники: вкрай низьку боєспроможність українських частин і бездарність військового проводу. Навесні 1918 р. керівництво міністерства військових справ здійснило ряд заходів, які ще більше ослабили армію УНР. Так, 15 квітня 1918 р. було змінено 90% командирів і начальників штабів українських військових частин. Цього ж дня міністр О.Жуковський підписав наказ про передислокацію українських полків і дивізій². Це призвело до того, що на момент перевороту значна їх частина знаходилася, у прямому смислі слова, в дорозі. Свідомо чи ні, але військове керівництво УНР сприяло діям німецького командування у блокуванні незначних українських військових підрозділів у Києві й позбавило останніх бодай якоїсь реальної можливості підтримати Центральну Раду.

Хрестоматійним стало твердження, що німці силоміць роззброїли дивізію синезупанників і залишили політичний провід УНР беззахисним. Проте наявні факти дають серйозні підстави для висновку, що керівництво народного міністерства військових справ не лише знало про наміри німців, але й, певною мірою, задалегідь дало на них згоду. Ще в середині квітня 1918 р. під тиском німецьких генералів О.Жуковський погодився на розформування українських дивізій, утворених з колишніх полонених. Згідно з домовленістю підрозділи цих дивізій підлягали демобілізації, в армії УНР могла залишитися незначна частина лише командного складу – кадр. Для проведення акції сторони мали створити спільну комісію³. Наприкінці квітня німці самостійно розпочали розформування українських військових частин. Правда, на день перевороту було

розформовано лише один полк синьожупанників, інші ж полки дивізії були ліквідовані в першій половині травня 1918 р.

За умов присутності в Україні іноземних військ врятувати державні інститути від зазіхань німецьких та австро-угорських генералів могла лише широка й масштабна підтримка Центральної Ради з боку населення УНР, особливо селянства. Значна ж, заможніша його частина була незадоволена аграрною політикою Ради і вимагала скасування закону про соціалізацію землі. Саме вона в лютому–квітні 1918 р. виявила підвищену активність, поряд з відміною земельного закону домогалася забезпечення вільної діяльності несоціалістичних українських партій та організацій і введення представників Української демократично-хліборобської партії до Центральної Ради. Однак керівництво УНР з осторогою ставилося до цих пропозицій, штовхаючи тим самим заможне українське селянство шукати підтримки та захисту у німців і австрійців.

Негативно впливали на політичний стан у державі й постійні конфлікти між урядом та фракціями українських політичних партій в Центральній Раді. Зокрема, діяльність Ради Народних Міністрів дедалі відвертіше критикували представники УПСС та УПСФ. Конфлікти між урядом і фракціями політичних партій у Раді провокувалися також керівництвом ряду міністерств. Так, міністр внутрішніх справ М.Ткаченко заборонив проведення 29 березня 1918 р. святкової демонстрації в Києві, присвяченої річниці створення Центральної Ради⁴. При цьому представники фракцій не отримали жодних роз'яснень щодо таких дій.

Різку критику викликало й запровадження урядом цензури на друковане слово, заборона страйків і зборів, нехтування інтересами професійних спілок та невизнання колективних договорів, вимоги до робітників гарантувати політичну благонадійність. Така діяльність уряду призвела до того, що частина депутатів фракції УСДРП в Малій Раді (М.Андрієнко, М.Ковальський, О.Гермайзе, М.Єремїїв) на знак протесту склали з себе повноваження членів Центральної Ради⁵.

Сама ж Рада Народних Міністрів УНР взагалі тривалий час була паралізована, втягнувшись у процес реорганізації, який тривав майже весь березень 1918 р. та, по суті, не завершився і в наступному місяці.

Весною 1918 р. активізували свою діяльність консервативні партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася Українська Народна Громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками, не перевищувала 2 тис. чоловік) значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного Козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада землян. Але між ними існували суттєві розбіжності в підходах до аграрного та національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності та виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада землян захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені й їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада землян була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП стала ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Громада підтримала це починання і вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських Установчих зборів. П.Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних

власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме в цей час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники Громади та Союзу підтримали демократів-хліборобів.

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії “руйнівним силам” виникла у П.Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало зрозуміло, що Центральна Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У цей час генерал відчайдушно намагався змобілізувати формування Вільного Козацтва на протибільшовицький опір і сподівався при сприянні голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський та чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П.Скоропадський оселився в готелі “Кане” разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. В цей час йшло вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання Сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боєздатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію землевласників підтримувало австро-угорське командування.

Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П.Скоропадського утворити новий, дієспроможніший український уряд. Природно, слід було визначити претендента, який би його очолив. Пошуком кандидатів на цю посаду займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала П.Скоропадського, І.Луценка та І.Полтавця-Остряницю. Їм була дана така характеристика: “Скоропадський – аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний, але честолюбний; лікар Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, ширий українець, прекрасний організатор; Полтавець – політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо це принесе йому користь”⁶.

Інші німецькі служби кандидатами називали М.Міхновського, того ж таки П.Скоропадського та Є.Чикаленка. Остання кандидатура швидко відпала. Д.Дорошенко серед причин зняття прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча з-поміж “пошукачів” називає відмову самого Є.Чикаленка. Але, мабуть, ближчою до істини є Н.Полонська-Василенко, яка основну причину усунення Є.Чикаленка з-поміж реальних претендентів на владу вбачає у небажанні німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час громадянської війни цивільну людину.

Не було єдності з цього питання і в Союзі земельних власників. Так, один з його лідерів граф Гейдер пропонував на посаду диктатора Б.Ханенка (нащадок гетьмана М.Ханенка), але більшість також хотіла бачити на чолі України військового.

Загалом окупаційні власті віддали перевагу П.Скоропадському з цілої низки причин.

Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я – походив зі старовинного українського роду (Іван Скоропадський був Гетьманом України на початку XVIII ст.). Скоропадські на 1917 р. належали до числа найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала –

соціалістичне законодавство і здійснені на його основі дії були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П.Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання і орієнтації. Він довгі роки перебував в найближчому оточенні, у почиті Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської і Першої світової війни.

Опинившись у гострому конфлікті з Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним Отаманом Вільного козацтва (тодішній український провід уже в 1917 р. панічно боявся гетьманських зазіхань бойового генерала), П.Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх революційно-народоправчих планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Усе це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські й цісарські шаблони для П.Скоропадського будуть природними, органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес.

То ж кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати.

Важливе місце в підготовці державного перевороту в Україні зайняла нарада представників Центральних держав у ніч з 23 на 24 квітня 1918 р., що проходила в помешканні начальника штабу Київської групи армій генерала В.Гренера. Саме тоді остаточно було визнано зміну влади “необхідною і такою, що не становить особливих труднощів”⁷ і вирішено питання про майбутнього диктатора України. Однак слід звернути увагу принаймні ще на два важливі аспекти. По-перше, це з'ясування того, чому саме цього дня, 24 квітня 1918 р., представники центральних держав остаточно вирішили долю Центральної Ради.

Ще з середини березня в Києві почала працювати змішана комісія, яка мала підготувати новий економічний договір між УНР та Центральними державами. Делегацію Української Народної Республіки очолив М.Порш – голова Державної комісії з товарообміну, німецьку та австро-угорську – послы А.Мумм та Й.Форгач. 23 квітня представники делегацій трьох держав підписали економічний договір, яким сповна документально забезпечувались інтереси Німеччини та Австро-Угорщини, їхні потреби в продовольчих товарах та сировині. Більше того, окупанти домоглися колосальних односторонніх вигод. Прикладом може бути нав'язана ними гра цін. Ось як її оцінювала лише в одному з аспектів німецька сторона: “Значення договору про вугілля стає ясным із зіставлення цін: в мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, встановлена нами тепер (підкреслено мною – В.С.) ціна $4\frac{1}{2}$ –5 карбованців (у 25 раз вища – В.С.).

Якщо, таким чином, Німеччина постачить Україні 19 мільйонів тонн вугілля, то це принесе нам величезний прибуток, майже близько 96 мільйонів марок. З іншого боку, підвищення встановлених для нас українським урядом цін на хліб становитиме в середньому близько 3 карбованців за пуд, тобто за належні поставці до Німеччини 30 мільйонів пудів хліба – близько 90 мільйонів карбованців, що дорівнює в середньому 120 мільйонів марок. Таким чином, внаслідок вигідних фінансових умов угоди на вугілля ми сплачуємо за хліб лише близько 24 мільйонів марок”⁸. Тому німецьке командування мало якомога оперативніше подбати про пошук та приведення до влади в Україні такої сили, яка була б здатна виконати умови договору.

По-друге, німці вирішили підтримати кандидатуру П.Скоропадського не беззастережно. На нараді у генерала В.Гренера обговорювався план дій Київської групи армій. Була підготовлена заява про поточну й майбутню діяльність військ Центральних держав на українських землях⁹. Відхилення Центральною Радою положень цього документа означало б санкцію на державний переворот в Україні. Тому завбачливо

пропонувалося дістати згоду на подібний документ від майбутнього диктатора – Павла Скоропадського.

Обидва документи (заява Центральній Раді і попередні умови П.Скоропадському) мали такі спільні положення: запровадження на території України окупаційних військово-польових судів, звільнення з державних установ “неблагонадійних елементів”, відновлення приватної власності на землю, відміну всіх заборон на вивіз з України продовольчих товарів і сировини, неможливість формування українського війська чи його цілковита залежність від німецьких генералів¹⁰. Таким чином, окупаційне командування забезпечувало зміцнення своєї влади в УНР незалежно від того, хто згодився б на їхні ультимативні вимоги і яким чином розвивалися б події в Україні надалі.

Дізнавшись про зміст заяви, Центральна Рада відмовилася її визнати й негайно висловила протест генералу-фельдмаршалу Г. фон Ейхгорну та німецькому послу в Україні А.Мумму фон Шварценштейну. Це фактично вирішило долю керівництва УНР. Того ж дня, 24 квітня 1918 р. відбулася зустріч начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В.Гренера з П.Скоропадським. Після визнання останнім попередніх умов генерал наголосив, що його війська нададуть підтримку диктатору тоді, як той власними силами здійснить державний переворот в Україні. До того ж моменту німці обіцяли витримувати нейтралітет. При цьому П.Скоропадському дали зрозуміти, що німецьке командування не допустить вуличних боїв.

Практичні ж, таємні дії окупаційного командування були зовсім іншими. В цей же день генерал-фельдмаршал Ейхгорн направив дві інструкції залозі в Києві. Перша встановлювала три таємні сигнали: “Готувати”, “Здійснювати” і “Перепона звісткам”. За першим німці мали зайняти стратегічні пункти Києва, після другого вони розпочинали роззброєння українських військових частин. Третій сигнал мав запобігти поширенню звісток з міста, а також не допустити зв’язку керівництва УНР з місцевими органами влади.

Друга інструкція передбачала збереження контролю окупаційного командування над залізничним транспортом України. У випадку страйку українських залізничників німецькі війська повинні були здійснювати такі заходи: обсадити залагами всі важливі залізничні станції, майстерні та склади; захищати всіх осіб, які б виявили бажання продовжувати працю, карати агітаторів та страйкарів. У разі неможливості негайного припинення страйку – забезпечити контроль над бодай однією залізничною лінією та створити умови її функціонування. На ній мав діяти німецький військовий порядок, а український персонал повинен був йому підкорятися. Осіб, які чинили б опір йому діям, мали ув'язнювати¹¹.

24 квітня 1918 р. відбулася ще одна подія, яка вплинула на позицію німецького командування. В Києві від імені доти невідомої організації “Союзу порятунку України” був заарештований багатий банкір А.Добрий. Його вважали одним з найвпливовіших фінансових діячів, що мали тісні стосунки з німецьким командуванням. Він не мав особливого значення для німців, але вони не хотіли втратити зручної можливості для перевірки “міцності” Центральної Ради та українського уряду, їх здатності до рішучих дій. Тому командування Київської групи армій заявило протест керівництву УНР. Воно вимагало ретельного розслідування цієї справи та покарання винуватців. На все це Раді Народних Міністрів відводилося 24 години. Німецькі генерали прекрасно розуміли, що уряд УНР не зможе вкластися в цей термін. 25 квітня, не отримавши позитивної відповіді на свою заяву, Г.Ейхгорн оприлюднив наказ про введення німецьких польових судів в Україні, заборону будь-яких мітингів та зборів, обмеження свободи слова й друку.

Цього ж дня командувач німецьких військ видав ще один наказ, яким фактично позбавляв український уряд можливості подбати про охорону Києва. Німці зайняли всі стратегічні пункти міста. Їхні військові частини приступили до виконання заходів за сигнальними гаслами “Готувати” і “Здійснювати” від 24 квітня 1918 р. Тобто переворот розпочався, по суті,

25 квітня. Його здійснював аж ніяк не П.Скоропадський “власними силами”, а окупаційні війська.

Ситуація вимагала від Ради народних міністрів рішучих дій. Однак керівництво УНР розгубилося, не спромоглося прийняти бодай якогось рішення. Воно не зважилося ані на переговори з німцями, ані на відкриту боротьбу проти окупантів. У діях керівників УНР не було чіткості і послідовності. Адже в той час, як Центральна Рада заявляла протести окупаційному командуванню, український уряд дав згоду на роззброєння своїх військових частин, що знаходилися на околицях Києва. Активну допомогу в проведенні цієї акції німцям надавали Січові Стрільці¹².

Уже в розпал подій, 26 квітня, командувач Київської групи армій отримав і офіційний дозвіл німецького імператора на проведення державного перевороту в Україні. В ніч з 26 на 27 квітня німці роззброїли радикально налаштовану дивізію синьожупанників, сформовану свого часу в Німеччині з колишніх українських військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради і арештом ряду міністрів 28 квітня німецькі генерали дали згоду П.Скоропадському озброїти своїх прихильників.

Втім, на той момент ситуація була взята під абсолютний контроль окупантами. Тому П.Скоропадський змушений був пізніше констатувати: “28-го квітня мені нічого не доводилося робити, все уже було готове”¹³. Та й ночі на 29 та 30 квітня генерал спокійно проспав, просинаючись пізніше зазвичай і навіть згодом не з’ясувавши як слід, якими силами, коли займались стратегічні пункти Києва¹⁴. Довелося виправдовуватися, що з часом “просто призабув деталі, подробиці “дрібних сутичок””.

Можна, звісно, дивуватися надзвичайному спокою і здатності самовладання генерала, виявлених у екстремальних умовах. А можна припустити, що П.Скоропадський від самого початку, як ніхто інший, знав свою справжню роль у перевороті, розумів, що від нього мало що залежить (зважаючи на сили, яких явно бракувало), а тому терпляче чекав фіналу.

Що ж до головних подій ключового дня 28 квітня, то вони описані П.Скоропадським детально — доки силовими методами (однак з мемуарів не дуже ясно, хто їх насправді здійснював) блокувались установи, він міг кілька годин провести у роздумах біля пам'ятника Святому Володимиру¹⁵, потім тривалий час говорити з архієпископом Никодимом¹⁶ тощо.

З погляду вищевикладеного не можна пристати до фабули розвитку подій, запропонованої О.Отт-Скоропадською та П.Гай-Нижником. На їх переконання, плани державного перевороту визріли у П.Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки. “Німецьке командування, як тільки дізналося про наміри генерала Скоропадського, розпочало з ним переговори і оголосило йому про свій нейтралітет з цього приводу”, — наполягають автори¹⁷.

Таку позицію намагається аргументувати власними міркуваннями Г.Папакін. На його думку, “німці не стільки допомагали Павлу Скоропадському, скільки дотримувалися поблажливого нейтралітету, а іноді діяли просто провокативно, як під час свого вторгнення до приміщення Центральної Ради 28 квітня, напередодні перевороту або брутального розгону Січових стрільців 30 квітня, вже після нього. Німецькі військовики пам'ятали генерала Скоропадського по фронту і не дуже довіряли йому. У випадку, коли б він не зміг протягом 29 квітня зайняти всі важливі об'єкти Києва або ж зустрів хоч якийсь серйозний опір, німецька адміністрація відмовилася б від попередніх домовленостей. Тоді б сам Скоропадський почув від генерала В.Гренера історичну фразу: “занадто пізно”. За таких обставин за планами військового командування мала бути введена комендантська година і безпосереднє правління окупаційної армії”¹⁸.

На жаль, досвідчений дослідник-архівіст не підтверджує висловленого жодним посиланням на реальний факт чи документ. Мабуть, за всіх бажань цього зробити взагалі не можна — такі документи не могли народитися, оскільки австро-німецька сторона заявляла про “нейтралітет” “про людське око” як

дипломатичне прикриття своєї справжньої ролі в подіях — натхненника, організатора і основної, вирішальної сили державного перевороту.

Можна зрозуміти й П.Скоропадського, який пізніше з очевидною виправдувальною метою дуже обережно згадував про “офіційний нейтралітет” окупантів — він вповні прикметно, зокрема, зауважував: “Як я чув, ця нейтральність, звичайно, була скоріше на нашу користь”¹⁹. Коли ж вчитуєшся в мемуари генерала, важко зрозуміти, що він взагалі конкретно (окрім отримання інформації та розмов) робив у критичні години державного перевороту. Складається враження, що принаймні він сам безпосередньо взагалі нічим не керував, не впливав на події.

Навіть акт обрання П.Скоропадського гетьманом пройшов за його присутності лише на самій останній стадії (коли все було готове) в усякому разі без втручання у процес вирішення питання хліборобами-власниками²⁰, якими, вочевидь, диригувала інша сила. І цією силою були окупанти.

* * *

Сучасні дослідники по-різному оцінюють період правління П.Скоропадського. Одні вважають його “бюрократично-військовою диктатурою”²¹. Інші застерігають, що, прийшовши до влади, гетьман отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю окупаційних військ²². Дехто визначає гетьманську державу як “український різновид маріократії”²³.

Останній термін, мабуть, має на меті, не міняючи нічого по суті, хоч трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже істотно зачіпає національне самолюбство — “маріонетковий режим”.

Загалом, гадається, втручатися в додаткові суперечки з приводу означеного предмета не надто раціонально. Достатньо звернутися до добре відомих документів, що походили з табору німецьких дипломатів і військової адміністрації, і все відразу стає на свої місця, гранично прояснює ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: “За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час в країні влада – німецьке верховне командування.

Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму (підкреслено мною – В.С.) як особистого, так і ділового характеру. ... Дедалі сильніше обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін – В.С.), не рекомендується...”²⁴.

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що “на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування”²⁵.

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над “і”, той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися “від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватися підтримкою нового уряду”²⁶.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: “Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним...” і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: “Чи означає це, що ми повинні ставитися до України не як до держави, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як із окупованою областю²⁷ (ось тут знак оклику, гадається, цілком був би виправданим – В.С.).

Німецький посол принципово згоджувався з безпардонною лінією військових, у чому він багаторазово запевняв берлінське начальство, однак, відповідно до свого дипломатичного

фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано “підтримувати в Україні фікцію *самостійної* дружньої держави постільки, поскільки це збігається з нашими інтересами”. Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив наступні: “..Необхідно рахуватись з суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватись з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (nur Puppe) в наших руках (он як! – В.С.), а урядові установи обслуговують виключно наші інтереси (підкреслено мною – В.С.)”²⁸.

Що ж до персони П.Скоропадського, її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність “від того, чи залишиться він під німецьким впливом”²⁹.

Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні висловлювання на адресу українських діячів цілком виправданими³⁰.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпала. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: “Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням – німецьким і австро-угорським (підкреслено мною – В.С.), яке виявило готовність на випадок необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією”³¹.

Отже, всі політичні гравці дуже добре усвідомлювали свої справжні ролі в тогочасному суспільному процесі і ще не навчилися маскувати їх.

То ж перша характеристика, яка сама по собі напрошується під час аналізу подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна, як маріонетковість. І перевершити, “перекрити” її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом “прикрашати” його сутність і спрямування.

Для з’ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компоненту) як з погляду теоретичних уявлень, так і з міркувань практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових актів, якими проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складався із двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. У свою чергу, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних, так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших належать, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму членові Української народної громади правнику О.Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ дістав назву “Грамота до всього українського народу” і був оголошений 29 квітня 1918 р.³² Цією Грамотою Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе “Гетьманом всієї України”. Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документа мала програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського Союму. В Україні повною мірою відновлювалися “права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації”. Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується ряд заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд з цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв’язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава³³.

Крім Грамоти О.Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які дістали загальну назву “Закони про тимчасовий державний устрій України”. Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНГ та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв “Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)”. П.Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної “операції” не були секретом³⁴. О.Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту “Державний лад і голова держави” він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П.Скоропадський не у всьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши у відповідності до національної традиції назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П.Скоропадський вніс до проекту ще один істотний момент, який стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою – до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України³⁵.

Врешті цей закон дістав назву “Про Гетьманську владу”. Згідно з його положеннями, П.Скоропадський отримав

необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

“1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти...”³⁶.

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П.Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П.Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четвертого союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Другий закон носив назву “Про віру”. Він визначав православ’я державною релігією в Україні. Представники інших конфесій мали право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами.

Третій закон “Права і обов’язки Українських Козаків і Громадян” передбачав, що громадяни були зобов’язані захищати свій рідний край. У новій державі всі мали платити встановлені законом податки та відбувати передбачені законодавством повинності. Громадяни могли вільно продавати та купувати

майно, вибирати помешкання й вільно виїжджати за кордон. Будь чия власність оголошувалася недоторканною. Примусове вивласнення майна закон допускав тільки за відповідну плату. Кожний громадянин мав право утворювати громади і спілки, вільно висловлювати усно й письмово свої думки.

Четвертий з оголошених документів – “Про закони” визначав порядок прийняття вищих державницьких актів Української Держави. Їх мало готувати кожне міністерство і після обговорення в Раді Міністрів подавати на затвердження гетьманові.

П’ятим був закон “Про Раду Міністрів і про Міністрів”. Згідно з ним уряд визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отаман (голова) Ради Міністрів та члени кабінету були підзвітні гетьманові за загальний хід державного управління. Кожний з них відповідав за свій напрям роботи.

Наступний акт – “Про Фінансову Раду” визнавав останню найвищою державною установою з питань фінансової політики та кредиту. Членів Ради призначав гетьман, але в обов’язковому порядку до неї входили отаман (голова) Ради Міністрів, міністр фінансів та державний контролер.

Останнім був закон “Про Генеральний Суд”. Генеральний суд мав стати вищим захисником закону та Вищим судом України³⁷.

Ці сім законів стали правовою основою функціонування Української Держави.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненим.

Відразу ж після зміни влади було утворено Центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів з німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П.Скоропадський,

навпаки, прагнув якнайскоріше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено отаману (голови) Ради Міністрів М.Устимовичу (Сахно-Устимовичу) – інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М.Устимович не впорався з поставленим перед ним завданням. Фактично це був перший незначний успіх ЦУПу щодо блокування дій П.Скоропадського, позбавлення його широкої політичної підтримки. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві – М.Василенку. Перед останнім було поставлено завдання до 1 травня, тобто за добу, завершити створення уряду.

Однак формування уряду виявилось справою об'єктивно складною. Розуміння й підтримки в суспільстві кроки нової влади не знайшли, зустрічалися без ентузіазму.

Мабуть, можна почасти погодитись із висновком Г.Папакіна про те, що “державний переворот та відновлення старовинної національної форми правління – гетьманату – на чолі з нащадком гетьманського роду Павлом Скоропадським стали єдиним шляхом подолання... системної суспільної кризи”³⁸. Почасти – тому, що, справді, було реалізовано один із шляхів до подолання наявної суспільної кризи. Однак вважати використаний варіант єдино можливим виходом із ситуації навряд чи можна.

Г.Папакін добре розуміє, що його висновок може бути переконливим лише в разі підтвердження ретроспективним аналізом досвіду 1918 р. Однак саме в цьому елементі він припускається очевидних маніпулювань добре відомими фактами. Історик стверджує, що повалення Центральної Ради “було визнано закономірним фактично всіма політичними силами країни, крім більшовиків та збанкрутілої партії українських есерів...”³⁹. Пославшись на свідчення функціонерів гетьманату про підтримку режиму антисоціалістичним блоком, “за яким ішли й росіяни, і євреї, й українці, і поляки, й кадети і октябристи”, на прихильне ставлення до П.Скоропадського

дипломатичних і військових представників Німеччини та Австро-Угорщини, інтерес офіційних кіл Франції, яка діяла через масонську агентуру (С.Моркотун), Г.Папакін констатує: “Таким чином можна стверджувати, що проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. не викликало широкого спротиву в суспільстві, за винятком мітингово-анархічних заходів, спровокованих українськими есерами. Навколо гетьмана об’єдналися практично всі політичні рухи, правіші за соціалістів, – самостійники, хлібороби-демократи, представники російських політичних партій та союзів, польські громадські сили, впливові ділові кола (Союз промисловців, торговців та фінансистів – Протофіс), а також широкі непартійні маси землевласницького населення. Він користувався також зовнішньою підтримкою, причому як центральних держав, так і таємних представників Антанти”⁴⁰.

З фактологічною стороною наведеного пасажу не можна не погодитися, чого ніяк не можна зробити щодо підсумкової оцінки, боцїмто це був “широкий спектр політичної підтримки”⁴¹. Зовсім навпаки, предметний, комплексний аналіз розстановки класово- і національно-політичних сил у 1918 р. переконує в тому, що “у спектрі українських політичних структур практично не виявилось послідовних і кількісно більш-менш помітних консервативних чинників”⁴². І найперше свідчення тому – персонально-партійний склад уряду, контури якого вималювалися лише на 2 травня 1918 р.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф.Лизогубу посаду прем’єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов’язки міністра пошт і телеграфів – Ф.Лизогуб; міністр фінансів – А.Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості – С.Гутник (кадет); міністр продовольчих справ – Ю.Соколовський (кадет); міністр праці – Ю.Вагнер (партія народних соціалістів); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов’язки міністра закордонних справ – М.Василенко (кадет); міністр народного

здоров'я — В.Любинський (Українська народна громада); міністр шляхів — Б.Бутенко (Українська народна громада); міністр судових справ — М.Чубинський; державний контролер — Г.Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту — начальник Генерального штабу О.Сливинський.

2 травня державним секретарем Української держави гетьман призначив М.Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приват-доцент Київського університету І.Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В.Колокольцев, а через декілька днів професор В.Зіньківський очолив міністерство сповідань. На чолі міністерства військових справ став О.Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф.Лизогуб, М.Василенко, В.Любинський, Б.Бутенко, В.Зіньківський, І.Кістяківський та М.Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А.Ржепецький, єврей С.Гутник, німець Ю.Вагнер та росіянин Г.Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети, яких запросив до уряду М.Василенко, керуючись при цьому більше принципом фахової придатності, а не партійної належності. В рядах партії народної свободи не було єдності у ставленні до особи П.Скоропадського. Стосовно ж питання про право членів партії брати безпосередню участь у роботі нового уряду в її керівних органах сформувався чотири позиції: перша — увійти до Ради міністрів як урядовій партії; друга — дозволити персональне входження до кабінету; третя — вироблення певних умов співпраці з П.Скоропадським, у разі їх неприйняття відкликання всіх своїх міністрів і четверта — категорична заборона участі в роботі гетьманського уряду. Остаточно вирішити це питання мав Конгрес кадетів в Україні, який розпочав свою роботу 12 травня 1918 р. в Києві. Після тривалого обговорення форум дозволив персональне входження своїм членам до Ради Міністрів Української Держави. Програмою їх діяльності в уряді мали стати такі вимоги: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу

відновлення зруйнованого господарства слід покласти тверду адміністративну владу; розпуск демократичних міських і земських органів самоврядування; відміна восьмигодинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій⁴³.

Отже, з травня 1918 р. представники партії кадетів – загальноросійської, а не української становили переважну більшість у Раді Міністрів Української Держави. Міністри-кадети намагалися законодавчо закріпити в державному будівництві України рішення власного партійного форуму, які не у всьому відповідали українським національним інтересам. Під їх тиском уряд заборонив друковані органи УПСР – “Боротьба” та Селянської Спілки – “Народна Воля”. Часописи “Робітнича газета”, “Нова Рада” потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика кабінету міністрів, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П.Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми партії народної свободи та затвердив ряд її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П.Скоропадського вітали також підприємницькі кола. 15-18 травня у Києві відбувся з’їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів. Установчий з’їзд Протофісу об’єднав більше двадцяти промислових спілок, що діяли на території України. Основне завдання Союзу полягало в об’єднанні всіх відповідних організацій для обговорення і з’ясування проблем піднесення економіки України. Делегати з’їзду вітали нову владу в Україні і висловили цілковиту підтримку гетьманові П.Скоропадському.

Значна увага надавалася аграрному питанню. З’їзд вітав відновлення в Україні приватної власності на землю. Головною метою земельної політики було визнано досягнення найвищої продуктивності сільського господарства. Була прийнята

спеціальна додаткова постанова, яка вимагала повернення відібраних селянами землі та майна колишнім власникам із виплатою відшкодування. Проблеми малоземельних селян пропонувалося вирішити через розвиток промислу.

З'їзд окремо розглянув питання взаємовідносин підприємців і робітників. В ухваленій резолюції вказувалося на необхідність чіткого регламентування прав робітників, але без права їхнього втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків; унормування тривалості робочого дня⁴⁴. Форум підприємців ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

У центрі уваги з'їзду Протофісу знаходилися й питання необхідності реформування місцевого самоврядування в державі. З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема, збільшити відсоток цензових елементів у міських думах, підвищити віковий і прожитковий ценз та ввести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті Гетьманату. Він поставив завдання залучати своїх членів до роботи в центральних та місцевих органах влади. Після закінчення з'їзду до П.Скоропадського надіслали спеціальну делегацію, яка ознайомила нового керівника України із заявою про готовність цієї політичної сили, яку визнати національно-українською ніяк не можна, співпрацювати з новим режимом.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. та гетьманського режиму були підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони їх вирішували упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного

перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

* * *

Цілковита контрреволюційна спрямованість політики П.Скоропадського – лейтмотив багатьох авторитетних оцінок всього періоду з 29 квітня до середини грудня 1918 р. “Режим гетьманщини ставав чим далі все більш реакційним і проти-українським, – переконано заявляє І.Мазепа. – Йшла рішуча й безоглядна реставрація старого дореволюційного ладу як в соціальному, так і в національному розумінні... Взагалі доба гетьманщини була штучним припиненням революційного руху, що саме перед тим, в кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку”⁴⁵.

Досить прикметною є підсумкова оцінка В.Винниченком всього правління П.Скоропадського. Її не можна назвати ані імпульсивною, ані несподіваною, незваженою. Навпаки, вона може бути прикладом масштабного осмислення найважливіших уроків пережитого Україною, її народом гіркого досвіду. “В цій добі, – наголошує автор “Відродження нації”, – історія немов навмисно тепер дала домінуючу ролю вже клясам чисто буржуазним, щоб показати, що з того може вийти, коли українство буде прагнути буржуазної державності, щоб наочно довести, що разом з буржуазною державністю неодмінно й необхідно пропадає спочатку її український характер, а потім і сама державність, як така”⁴⁶.

В.Винниченка найбільше обурювало те, що внаслідок підступної поведінки русофілів, які заповнили урядові структури, сталася зміна настроїв широких мас щодо власної державності, щодо національної справи, української ідеї. “Але що найшкодливіше було для українського відродження, – зазначав відомий політичний діяч – то це та надзвичайно підла, мерзенна провокація, яку робили провінціальні влади, оті старости, карні офіцерські сотні й т.п. Роблячи всякі насильства й жорстокості над населенням, вони старалися усилено

підкреслювати, що це робить українська влада. Поряди різками яке небудь село, офіцерня всякими способами маніфестувала, що це робить з селянами українська влада й робить в ім'я української держави"⁴⁷.

В.Винниченко називав таку поведінку "русько-німецькою змовою" "лизогубів, гутників, старост, офіцерні", яка приносила швидкі результати: "Селяни й самі добре відчували, що їх катовано через оту українську державу, а ці провокаційні, умисні підкреслювання ще більш розворушували їхню ненависть. Не маючи змоги розібратись у тому, що вони іменно за офіцерсько-панську українську державність мусіли так тяжко розплачуватись, селяне переносили свою ненависть взагалі на українську державність і навіть на саму ідею українського національного відродження. Слова "Україна", "Українська Держава" тепер асоціювались у них з словами "Німецьке військо", "Гетьман", "пани", "старости", "карні експедиції", "офіцерня", "різки" й усяке инче страхіття"⁴⁸.

В основному з оцінками соціал-демократів збігаються підходи до ситуації й українських есерів. Хіба що вони ще різкіші, категоричніші.

Вірний своїй дослідницькій соціологічній схемі, в якій елементи соціальні обов'язково поєднувалися з елементами національними (або нашаровувалися на них), М.Шаповал вважав, що "гетьманський переворот поставив проти себе дві сили: російсько-жидівську буржуазію, поміщиків і українських куркулів проти українських селянсько-робітничих мас, або коротше: чуже місто проти українського села"⁴⁹.

Не маючи під собою скільки-небудь серйозного соціального підґрунтя, гетьманщина не могла надійно спертися й на будь-яку українську політичну силу, наприклад, на політичну партію.

Гетьманський переворот "освятила" (дала назву своєї "фірми") Українська партія хліборобів-демократів. Проте вона була слабо організованою і не могла претендувати на всеукраїнський характер: за оцінками П. Христюка, "до самого перевороту була властиво групою куркулів Лубенського повіту"⁵⁰.

Зусилля партії, спрямовані на повалення Центральної Ради, координувались з діяльністю поміщицької неукраїнської організації – “Союза земельных собственников” (що потім прибрав собі назву “Всеукраїнського Союзу Земельних Власників”). Хлібороби-демократи увійшли у тісне порозуміння з “Союзом земельних собственников” і провели спільний з’їзд, який, як відомо, закінчився “виборами” гетьмана. Щоправда, при цьому стався невеликий конфуз. Приїхавши на спільний з’їзд, провідники “хліборобів” зрозуміли, що зі з’їздом пов’язуються далекосяжні плани: справа може закінчитись не просто розгоном Центральної Ради й запровадженням гетьманства (цього вони всією душею прагнули), а чимось набагато серйознішим. Наприклад, переходом всієї державної влади в Україні цілком і неподільно до інонаціональної великої аграрної і промислово-фінансової буржуазії, відтісненням їх – “хліборобів”, що так дбайливо торували собі стежку до влади. З тієї причини “хлібороби” намагалися 28 квітня 1918 р. знайти компроміс з Центральною Радою, а наступного дня планували осібне (від делегатів “Союза земельных собственников”) засідання. Однак німецькі генерали призначили на 29 квітня 1918 р. “вибори” гетьмана й недвозначно заявили “хліборобам”, що гетьмана має обирати весь “народ” вкупі – на одному з’їзді. Окремого засідання “хліборобів” не відбулося. Вони брали участь у виборі “ясновельможного пана гетьмана”.

Щоправда, після “виборів”, 30 квітня 1918 р., члени УДХП влаштували власне зібрання, на якому, з одного боку, вітали зміни в Україні, а з іншого – висловили побоювання, що “ясновельможний” може замість “хліборобсько-хуторянської” розбудувати “великопанську”, “поміщицько-буржуазну Україну”. Тому хлібороби-демократи підготували особливу заяву до гетьмана й ухвалили запросити його на свій з’їзд, щоб порозумітись із ним щодо майбутньої ролі українських сільських господарів у розбудові гетьманської держави.

“Ясновельможний пане Гетьмане! – говорилося у документі. – Ми, українські хлібороби-демократи, знаємо, що без

сильної влади не може бути доброго ладу. Але ця влада мусить бути широко народною, демократичною, широко українською. Влада мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу. Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, *котра піде золоту серединою*, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, *не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим багатилям*, а зуміє заслужити любов всіх чесних і вірних синів України. Аби нова влада заслужила любов і признання всього народу, потрібно, щоб вона твердо заявила, і заяву ту в найближчі дні затвердила ділом про те, що: 1) Метою нової влади є незалежна, вільна, народня українська держава; 2) Що буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду після того, як настане спокій на Україні, і во всякім разі не далі, як через шість місяців, і що виборчий закон не позбавить прав виборчих широких верств селянства і взагалі громадянства і не буде вужчим як тепер в германській державі в виборах до парляменту; 3) Що після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде; 4) Що тимчасові розпорядження української влади в справі земельній будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, *аби великі маєтки на законній підставі були подроблені у власність між: хліборобами*; 5) Що во всякім разі до скликання Державної Ради спекуляція землею не буде дозволена і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян; 6) Що в Українськiм Уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давню працю показав свою вірність українській національно-державній ідеї і своє розуміння потреб селянства і робітників; 7) Що в Українськiм Уряді є місце тільки для вірних синів України і не може бути людей, які тягнуть до Росії або до Польщі; 8) Що в цей переходовий час порядок буде наводитись обережними, заснованими на ясному законі мірами”⁵¹.

Ознайомившись із заявою, генерал П.Скоропадський відрядив на з'їзд хліборобів свого генерального писаря І.Полтавця-

Острияницю і осавула І.Зеленевського, які оголосили записану зі слів гетьмана відповідь:

“Вірні сини України, дорогі брати мої! Коли в такий мент я взяв владу в свої руки, то це для того, щоб збудувати Україну і до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю вам, брати, вірно і щиро служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз же після того, як настане спокій на Україні. Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил своїх і обставин задовольнити Ваші бажання дорогих серцю моему селян-хліборобів. Кличу Вас всіх не жалючі сил і здоровля до енергійної праці по відбудуванню незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь. Гетьман Павло Скоропадський”⁵².

Хоча керівник держави явно лукавив, коли стверджував про тотожність своїх думок, надісланій йому заяві від зборів УДХП, делегати вітали відповідь Скоропадського гучним “Слава!” та ухвалили додаткові до заяви постанови: “1) Аби негайно було повернуто хазяїнам пограбоване у них майно; 2) Аби розпущені були комітети і переобрані земства; 3) Аби скасовані були вибори до Установчих Зборів; 4) Аби негайно було видано закон про підданство і про присягу на вірність українській державі”⁵³.

Провінційні відділи УДХП також вітали “ясновельможного хазяїна”, вимагаючи репресій проти “селянської голоти” і нагадуючи про бажання збільшити земельні володіння.

Одначе хлібороби помилилися. Гетьман не виправдав сподівань “дорогих братів” і не запросив до уряду жодного їхнього представника.

Держались осторонь від хліборобів-демократів й інші сили, навіть наближені до гетьмана, ладні підтримати його режим.

Йдеться передусім про Українську партію соціалістів-федералістів, яка мала соціалістичну назву, демократичну

фразеологію, буржуазно-демократичну сутність і займала місце посередині між російськими лібералами й правицею української соціалістичної демократії. УПСФ давно марила “твердою владою, порядком, діловим урядом, реальною політикою”.

Ще після повернення Центральної Ради до Києва соціалісти-федералісти почали триматися дедалі опозиційнішого курсу. Вони навіть вимагали заміни Ради як “оджившої свій вік” новим парламентським органом – Державною Радою, що була б сформована “відповідно часові”. Не задовольняючись становищем меншості в Раді Народних Міністрів, есефи 27 квітня 1918 р. вийшли з уряду В.Голубовича⁵⁴. Однак збіг у часі цього кроку з репресіями австро-німецьких окупантів проти Центральної Ради кинув на УПСФ тінь співучасника змови та змусив представників партії заявити, що вони “передумали” і мають намір залишитися в уряді. Прихід до влади П.Скоропадського соціалісти-федералісти зустріли в цілому схвально – як природний крок до “твердої влади”.

Однак, коли 30 квітня 1918 р. посланець П.Скоропадського М.Василенко прибув на партійні збори соціалістів-федералістів і запропонував представникам партії взяти участь у роботі гетьманського кабінету міністрів, керівництво УПСФ не дало позитивної відповіді на його пропозиції.

У той же день з ініціативи УПСФ була скликана міжпартійна нарада найвпливовіших українських соціалістичних партій: УСДРП, УПСР, УСС та УПСФ. На ній есефам пропонувалося прийняти пропозицію гетьмана і ввести своїх членів до Ради міністрів Української держави, але керівництво партії, турбуючись про свою “соціалістичну чистоту”, знову відмовилося прийняти пропозицію. Правда, представники УПСФ висловлювали готовність направити до уряду своїх емісарів разом з посланцями УПСР і УСДРП. Однак це було абсолютно нереально. Тому нарада ухвалила сформуванню спільну делегацію для переговорів з австро-німецьким командуванням.

Дивною виглядає аргументація, до якої вдалися автори прийнятої ухвали, що з її допомогою передбачалося “переконати”

австро-німецькі власті змінити режим. “...Українська влада сама йшла до своєї корінної зміни, – говорилося в документі у його переказі “Киевской мысли”. – Останнє могло би статися тим чином, що Центральна Рада сама розійшлася б і, відігравши свою роль революційного органу, передала б владу новому уряду, утвореному на діловому принципі з представників різних політичних партій і громадських груп. Цей уряд спирався б на нове державне тіло – Державну Раду, в яку увійшли б також представники всіх великих центральних політичних і національних груп, в тому числі й тих, що не входили до складу Центральної Ради”⁵⁵.

І сутністю, і формою ухвала більше нагадує акт беззастережної капітуляції. “Лагідні” вмовляння могутньої мілітарної сили піти хоч на якісь поступки не були почуті. Вона з презирством відкинула “згоду” українських соціалістів-федералістів “пожертвувати своєю соціалістичною невинністю” (П.Христюк) і рівно за добу розпочати формування гетьманського кабінету. Було вже запізно (“*zu spät*”, як висловився той самий весільний генерал Гренер). Кабінет формувався переважно з представників правих загальноросійських партій, хоча декотрі його члени були українцями за національністю. “Почалась диктатура російсько-жидівсько-польсько-“малоросійської” буржуазії на Україні”⁵⁶.

2 травня делегацію в складі В. Винниченка, С.Єфремова, М.Салтана, К.Лоського та А.Андрієвського прийняв начальник штабу німецьких військ в Україні генерал В.Гренер. Члени делегації ознайомили останнього з умовами входження представників українських політичних партій до нового уряду України: усунення від влади П.Скоропадського; саморозпуск Центральної Ради; формування тимчасового законодавчого органу – Державної Ради з представників усіх верств населення; скликання Установчих зборів після встановлення спокою в державі. Непоступливість німецького командування змусила згадані українські партії дещо змінити свою позицію. Вони висунули нові умови входження до складу гетьманського уряду: основою державного устрою України мала стати вироблена

Центральною Радою конституція; представники українських партій повинні були отримати більшість портфельів, зокрема, місця прем'єр-міністра, міністра закордонних справ, земельних справ і освіти; Головою Ради Міністрів пропонувався С.Шелухін. Зміст пропозицій українських партій свідчив про те, що вони визнавали тимчасовість гетьманської влади.

Однак і на ці пропозиції В.Гренер дав негативну відповідь. Саме в цей час було завершено формування гетьманського уряду. Крім того, населення України практично не відреагувало на усунення від влади Центральної Ради. Таким чином, провідні українські партії виявились усунутими від участі в роботі Ради Міністрів Української Держави. Серед них опинилися і соціалісти-федералісти, які, вочевидь, дещо “переграли”, перехитрували самих себе. Публічно доводячи, що не збираються поривати з українським революційним, навіть соціалістичним табором, вони потім гучно “ображались”, що німці вкупі з гетьманцями сформували уряд без них.

Їхня “опозиційність” до режиму виявилася на партійному з'їзді (Київ, 10–12 травня 1918 р.) і пояснюється головним чином невдалим завершенням переговорів з німцями про утворення кабінету міністрів.

Ображені тим, що влада перейшла до рук неукраїнської буржуазії, есефи ухвалили кілька “сердитих” постанов, спрямованих як проти німецьких військових властей, так і проти новосформованого гетьманського уряду.

У постанові з'їзду “В справі відношення до Центральних Держав” говорилося: “Партія с.-ф., виходячи з того, 1. що українське громадянство ніколи під час війни не було перейняте шовіністичною і якою-будь ненавистю і ворожістю до Центральних Держав; 2. що, коли німецько-австрійське військо приходило на допомогу проти большевиків, на нього дивилося українське громадянство взагалі і наша партія, зокрема, як на військо дружньої нам держави; 3. що поведження уряду Голубовича часом не вдовольняло справедливих вимог дружнього війська, яке прийшло на допомогу, партія разом з тим констатує:

1. що в деяких випадках поведінка німецького командування також була невідповідною дружнім державним взаємним відносинам; 2. що втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, образа парламенту України – Центральної Ради, розгон її, *встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно недемократичного* та москвофільського своїми тенденціями уряду викликає протест як з боку партії, так і всього українського громадянства, проти цього тільки почасті задратованого втручання в життя чужої держави”⁵⁷.

Дуже важливою з погляду з’ясування політичного обличчя УПСФ, обраного нею курсу була постанова з’їзду “В справах тактики і відношення до моменту”. В документі зазначалося: “1. До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної і антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним вважає партія сучасний кабінет міністрів, ставиться в рішучу опозицію до нього і забороняє своїм членам вступати в його склад. 2. В своїй роботі партія має боротися проти всякого замаху на нашу державність, проти шовінізму та всякої національної ворожнечи. 3. Ідучи назустріч народові і виходячи з його інтересів, партія звертає якнайбільшу увагу на організаційну та культурну роботу серед мас, яко підвалину державного, політичного, соціального й національного відродження України”⁵⁸.

З’їзд також ухвалив постанову про мову, зазначивши, що “в українській державі державною мовою повинна бути українська”, виголосив протест проти запровадження попередньої цензури як “проявів політичної реакції та зведення рахунків з політичними противниками”.

Однак всі ці “гострі і рішучі протести” зовсім не заважали есефам постійно домагатись портфелів у гетьманському кабінеті. Адже суть справи для них полягала не в гетьманщині як режимі, навіть не в реакційному курсі гетьманського уряду, а виключно в тому, що до влади прийшли не українські дрібні власники, а переважно російсько-єврейсько-польська буржуазія.

На згаданому вище з'їзді УПСФ було винесено також кілька ухвал програмного характеру. В резолюції “В справі федерації і самостійності” (на доповідь О.Шульгина) делегати записали: “Партія під час складання своєї програми виходила з того погляду, що найреальнішим і найкориснішим для України є федеративне єднання з Росією. Дальші політичні обставини – централістична та своєкористна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму і, нарешті, большевицька авантюра – висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючися з новими реальними умовами життя, партія соц.-фед. признала державність України й увесь час в своїй парламентарній і загальній політиці підтримувала цю ідею та сприяла консолідації Української Держави.

Але разом з цим партія розуміє, що ідея федералізму в політичній життю має таке саме загально-світове значіння, як і в соціально-економічній життю соціалізм, і тому ці ідеї мають залишатися провідними думками партії. Як соціалізм єднає всі трудящі маси всього світу, так і федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки й може бути запорукою проти імперіялізму і війни. Щодо ближших перспектив, рахуючися з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв'язку з Великоросією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія вважає можливим і бажаним для інтересів України”⁵⁹.

Важливою для розуміння позиції партії щодо нагальних питань моменту була й схвалена з'їздом УПСФ резолюція “В земельній справі на Україні”. Вона ще раз засвідчувала “поступовський” характер партії, її прагнення загальмувати процес розв'язання аграрного питання, знайти паліативне рішення, яке б “примирило” селян з великими землевласниками (через відшкодування відібраних земель), поєднало соціалістичний ідеал із правом приватної власності. В резолюції говорилось:

“Верховне право власності на землю належить державі. Для державних і громадських потреб держава відчужує землі від

власників за відповідну платню. 2. Зазначаючи свій соціалістичний ідеал, що приватна власність на землю повинна бути згодом скасована, аби остаточно виключити землю з числа засобів експлуатації людської праці, з'їзд вважає необхідним в сучасних умовах господарського життя на Україні в інтересах розвитку її продуктивних сил і інтенсифікації сільського господарства провести рішучу і послідовну демократизацію землеволодіння *на підставах приватної власності*, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство. Ця демократизація повинна перевестися на підставі примусового відібрання *за певну платню* всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному та безземельному селянству”⁶⁰.

Для реалізації накресленого УПСФ передбачала низку конкретних заходів.

У економічній політиці з'їзд став на ґрунт “необхідності відбудування української промисловості при участі і за допомогою держави”, із залученням до цієї справи “приватних ініціативних осіб-підприємців та промисловців” і “приведення в життя в ім'я економічної і політичної самостійності України” загального економічно-промислового і загальнодержавного фінансово-господарського плану для цілої України, із запровадженням цукрової, винної, тютюнової й інших монополій.

Заінтересований у забарвленні свого режиму в українські кольори, гетьман П.Скоропадський з перших днів свого правління симпатизував соціалістам-федералістам і після перших невдалих спроб порозуміння надалі поступово почав залучати членів цієї партії (щоправда, на персональній основі, а не за принципом партійного представництва) до участі в уряді. Основними ж силами, на яких тримався гетьманський режим, були австро-німецькі окупанти та російське офіцерство. Щоб не виникало жодних ілюзій з цього приводу, В.Винниченко і П.Христюк постійно саркастично іменують П.Скоропадського “німецьким гетьманом” або “російсько-німецьким гетьманом”.

Торкаючись питання про реальну владу в Україні після квітня 1918 р., П.Христюк промовисто зазначає: “Генерал

Гренер був “душею” перевороту і фактично довший час був “верховною владою” на Україні: формував Скоропадському кабінети, диктував йому різні “патріотично-самостійницькі” заяви і так далі”⁶¹.

Рішуче засуджуючи дії німецьких та австрійських військових, відчуваючи гостру відразу до гетьмана, лідери українства спочатку намагалися вплинути на німецьке командування — “справжнього господаря ситуації”, вірніше — умовити його зберегти республіканський лад, скасувати гетьманське законодавство, а самого П.Скоропадського прогнати. Проте окупанти не збиралися відступати від уже зробленого, й українці “здались”. В особі свого лідера — В.Винниченка — вони погодилися на нові реалії, прохаючи хіба що йменувати П.Скоропадського тимчасовим президентом Української Республіки, скасувавши назву “гетьман”.

Як не дивно, однак викладені факти знайшли зовсім відмінне тлумачення у працях Г.Папакіна. Він чомусь вважає, що “генерал В.Гренер — головний “аранжувальник” німецької політики в Україні — хотів, щоб перший кабінет Української держави складався з представників поміркованих лівих сил”, на що, буцімто, не згодився П.Скоропадський⁶².

У такому разі виникають питання: проти кого, як не проти “поміркованих лівих сил” німці ініціювали й провели державний переворот? І якою була б логіка повернення їх “у владу” після 29 квітня 1918 р.? Зовсім незрозумілий контекст, у якому Г.Папакін пояснює відставку М.Устимовича — невже за те, що намагався всупереч П.Скоропадському і на догоду німцям сформувати “лівий кабінет”?

По-перше, сам П.Скоропадський відзначав, що прибічники того, щоб міністрами були “виключно українці відомого шовіністичного толку”, “галицького напрямку”, серед німців виступав один полковник Штольценберг, виразник австрійських інтересів, за що невдовзі й був відкликаний німецьким командуванням (тим же В.Гренером) з Києва⁶³. Загалом же німецька позиція тут була цілком певною, спрямованою проти українських соціалістичних партій.

По-друге, П.Скоропадський насправді хотів мати в своєму уряді побільше представників українського демократичного табору, особливо українських соціалістів-федералістів. Однак патріотично орієнтовані сили, за рідкісним особистісним винятком, не могли піти на компроміс з режимом, який вважали антинаціональним. Більшість політично свідомих елементів побоювалися скомпрометувати себе будь-якою лояльністю до режиму, не бажали зажити в очах мас негативного іміджу.

І як уже не раз бувало впродовж попереднього року революції, народні маси виявились явно послідовнішими у своєму ставленні до новоствореної влади, аніж ті, хто від їх імені брав на себе сміливість говорити і діяти на вищих щаблях політики.

* * *

8-10 травня 1918 р. в Києві відбувся Другий Всеукраїнський селянський з'їзд. Підготовка до нього розпочалась ще наприкінці листопада 1917 р., однак через несприятливі обставини він кілька разів відкладався на пізніший термін й нарешті був призначений на початок травня 1918 р. Перші делегати прибули на з'їзд ще до германського перевороту, частина дізналася про зміну влади по дорозі до Києва, частина так і не дісталася до столиці — селянські посланці були заарештовані або ж повернуті назад гетьманцями чи німцями. Звістка про заборону гетьманатом з'їзду викликала гнівну реакцію селян — вони масово посунули до Києва. На момент відкриття форуму в місті зібралося близько 12 тисяч селянських депутатів з усіх кінців України. Німці й гетьманці силою зброї розігнали селян, що прибули на перше засідання, а частину заарештували. Тоді селяни провели свої засідання в Голосіївському лісі, могутньо заманіфестувавши своє несприйняття гетьманського режиму.

З'їзд постановив “з презирством відкинути утворену панами, великими землевласниками і сільськими кулаками та капіталістами гетьманську владу як явно самозванну й таку, що

не має ніякої опори та признання з боку демократичних кіл України”⁶⁴.

Делегати рішуче засудили втручання у внутрішні справи України австро-німецьких військ, розгін ними Центральної Ради й запровадження гетьманщини, “яка підтримується лише невеличкою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народньої Республіки і до всіх здобутків революції”⁶⁵.

З’їзд вінчала одностайно ухвалена делегатами на доповідь О.Щадилова постанова-заклик. У ній, зокрема, говорилося:

“1. Селянство не признає обраного поміщиками гетьмана;
2. Україна залишається Народньою Республікою зо всіма здобутками революції. Земля ні в якому разі не переходить у власність поміщикам, як то зазначає гетьман в своїй грамоті;

3. Селянство звертається до німецького народу і уряду з закликом — не йти проти українського народу і не допустити до пролиття крови двох цих народів;

4. За верховну центральну українську владу з’їзд визнає Установчі Збори, яким пропонує негайно зібратись;

5. Для підтримки Установчих Зборів і здобутків революції Другий Селянський З’їзд постановляє організувати селянство по повітах в боеві дружини і підготовлятися до виступу. Селянство має виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації;

6. Селянський з’їзд звертається до всіх робітничих і демократичних організацій з закликом встати на захист революції і здобутих в ній прав та об’єднатись з селянством для боротьби з контрреволюцією.

Брати селяне! Земля і воля в небезпеці! Найшла чорна хмара на нашу країну, яка хоче знова пригнітити селянство і держати його в бідності та темноті.

Встаньмо ж всі на боротьбу з контрреволюцією! Умрем, а землі й волі не оддамо”⁶⁶.

Попри певні нереальні вимоги (наприклад, “Україна залишається Народною Республікою зо всіма здобутками революції”), документ виявив настрої переважної частини українства —

несприйняття гетьманства й готовність боротися проти нього як контрреволюційного явища за здобутки революції.

Багато в чому близьким за духом до селянського виявився й Другий Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд (13–14 травня 1918 р.). Він також був заборонений властями, зазнав таких само, як і селянський, репресій, проте все ж нелегально відбувся в Києві за участі понад 200 делегатів (різних за національною належністю), яким пощастило уникнути арешту. Робітничий з'їзд уважав, що гетьманщина – то тільки перший крок інтернаціональної буржуазії у боротьбі з революцією, наступним буде удар по революції в Росії. Закликаючи до непримирної боротьби з контрреволюційними замірами, делегати визначили й її конкретні завдання:

“ 1. Незалежна Українська Народна Республіка.

2. Скликання Українських Установчих Зборів, які мають означити характер взаємин Української Республіки з рештою частин бувшої Росії.

3. Передача землі без викупу в руки трудового народу.

4. Широка законодавча охорона праці, державний контроль над продукцією з участю робітників і восьмигодинний робочий день.

5. Повна воля коаліцій, страйків, зборів, слова, друку і т.п.

6. Непорушність демократичних органів самоврядування та інших демократичних організацій і загалом усіх вольностей, проголошених III і IV Універсалами У. Центр. Ради.

7. Повна рівноправність національностей і національно-персональна автономія для національних меншостей”⁶⁷.

Як можна побачити, це була практична програма дій, накреслених Центральною Радою ще восени 1917 – взимку 1918 р.

Разом із тим варто зазначити, що під час дискусій виявилися серйозні суперечності між поміркованою частиною делегатів, з одного боку, та більшовиками й лівою течією УСДРП – з іншого. Останні закликали робітників не звертати в

бік лише національно-політичних справ, порвати з гаслами демократичного парламентаризму, боротися за соціалістичну революцію й радянську владу⁶⁸.

Однак з'їзд відмежувався від більшовицького радикалізму й на чільне місце висунув завдання відстоювання незалежності України.

Робітничі делегати постановили створити особливу “Організаційну комісію”, до обов’язків якої, серед інших, віднесли “інформацію і координацію всіх виступів робочої кляси в боротьбі з гетьманщиною”⁶⁹.

Звичайно, українські політичні партії не могли зігнорувати настроїв селян і робітників, тим паче, що буквально кожен новий день дедалі більше розвіював ілюзії стосовно гетьманщини, переконував маси в її відвертій контрреволюційності, антинародності, у необхідності найрішучішої боротьби проти неї. Але деякий час тон партійних документів виявлявся поміркованішим, ніж того вимагали обставини.

13–14 травня 1918 р. відбувся (також заборонений властями) V з’їзд (конгрес) УСДРП. Форум дав таку оцінку поточному моменту:

“ 1. Українська революція в своєму розвитку висунула гасла державної самостійності України і корінних соціальних реформ, що вивели революцію за межі революції національної і поставили розв’язання її завдань в залежність від факторів міжнародніх.

2. Державний переворот 29 квітня з проголошенням гетьманської влади є наслідок зростаючих впливів Центральних Держав та озброєного втручання їх війська у внутрішнє життя Української Республіки; спираючись на клясу великих власників при піддержці буржуазії, за якими (великими власниками) йде частина дрібних власників, одіпхнутих в цей табор неадаптною земельною політикою соц.-рев. більшості Центральної Ради – *цей переворот має метою знищення Української Державності і всіх здобутків революції*”⁷⁰.

Привертають увагу не лише певна розпливчастість оцінок (за рахунок збільшення масштабності підходу до

проблеми, робиться спроба “вписати” її в широкий геополітичний контекст), а й претензії до недавніх партнерів по Центральній Раді – УПСР.

V конгрес УСДРП так визначив найближчі завдання Української революції.

“I. В сучасний момент зусилля пролетаріату повинні бути направлені а) на організацію і збільшення своїх сил і рішучу боротьбу з усіма проявами як контрреволюції і антидержавних та антиукраїнських тенденцій пануючих нині верств, так і з проявами втручання війська Центральних Держав у внутрішні відносини України; б) на одірвання шляхом організованої політичної роботи дрібних земельних власників від великих земельних власників; в) на нав’язання зносин з Інтернаціоналом і утворення міжнародної акції на користь України.

II. В політичній і національній боротьбі пролетаріат мусить висунути гасло негайного переведення виборів і негайного скликання українських Установчих Зборів.

III. В своїй роботі партія повинна проводити рішучу боротьбу за збереження всіх *реалізованих здобутків* революції.

IV. Партія всіма силами мусить вдержувати пролетаріат від виступів на шлях анархичної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів”⁷¹.

Принципове значення мала позиція з’їзду в національно-державній сфері. “V конгрес Укр. С.-Д. Роб. Партії вважає, що при даних умовах лише *обстоювання цілковитої самостійності України* може дати, як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку.

Разом з тим, V Конгрес УСДРПартії вважає необхідними при сучасних умовах, які склалися на Україні і в Росії, проводити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, направленим проти Української революції і проти інтересів українського пролетаріату”⁷².

Надзвичайно складним виявився процес пошуку революційної платформи в нових умовах для УПСР. До свого IV

з'їзду, який також через численні арешти проходив нелегально у лісах Святошина та Пущі-Водиці 13–16 травня 1918 р., українські есери підійшли практично в стадії розколу. Й ліві, й праве крила були представлені на з'їзді приблизно однаковою кількістю делегатів. Через те з деяких питань голоси розбивалися навпіл й узгодженого рішення досягти так і не вдалося.

Правиця партії вважала, що революція скінчилася, й пропонувала використати “передішку” для “організації мас, піднесення їхньої культурности, класової і національної свідомости” в умовах легальної або напівлегальної діяльності партії. Деякі з провідників цього крила пропонували вихідним моментом у пошуку тактики обрати “збереження української державності” – як одного з найбільших здобутків революції. Відповідно до цього вважалося за можливе брати участь у сурогаті парламенту – Державній Раді, якби вона була скликана гетьманом.

Ліва частина партії, навпаки, вважала революцію незакінченою. Рішуче протестуючи проти “національно-державницької та еволюційної” політики правиці партії, ліва течія закликала до продовження класової соціалістично-революційної боротьби трудящих мас, до переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селян проти гетьманщини.

Відповідними були й запропоновані обома частинами проекти резолюцій.

Правиця партії виходила з того, що гетьманський переворот призвів до ситуації, яка суперечить розстановці сил у країні, “є ненормальною, з точки погляду громадської еволюції, є результатом насильної узурпації влади елементами, що не мають опори в країні. Тому одним з біжучих тактичних завдань партії є боротьба проти сучасного правительства за демократизацію політичного і соціального життя України. Для цієї боротьби партія повинна взяти активну участь в тому масовому рухові, який помічається з приводу перевороту, направляючи і використовуючи його в цілях привернення демократичного ладу на Україні”⁷³.

Праві вважали, що потенціал УПСР великою мірою вичерпано, вона не в змозі далі протистояти контрреволюції, перешкодити спадові революційної хвилі. Тому вони доходили висновку, що влада соціалістичних елементів суспільства об'єктивно неможлива, а відтак – відмовлялися брати участь в урядових структурах. Замість того основою тактики мало стати зміцнення партійних позицій у масах, різнобічна робота в різних організаціях і консолідація самої УПСР⁷⁴.

Такій маловиразній і дуже поміркованій позиції лівиця партії протиставила дуже рішучий, безкомпромісний проект резолюції. В ньому засуджувалась попередня діяльність ЦК УПСР як така, що збочила від соціалістичних засад, “в результаті чого партія збанкрутувала і об'єктивно *сприяла* успіху контрреволюції на Україні, встановленню монархії і знищенню всіх здобутків революції”⁷⁵.

Орієнтуючись на невідворотне революційне піднесення і в Україні, і в цілому світі, ліве крило УПСР задекларувало в проекті резолюції, що воно:

“ а) лічить завданням моменту для революційно-соціалістичної партії широку організаційно-революційну роботу в масах, аби запобігти дезорганізованим виступам народніх мас, ослаблюючим революційні сили демократії;

б) висовує наперед організовану активну боротьбу, згідно традиціям соціалістів-революціонерів;

в) різко відмежовується від соціалістичних і несоціалістичних суспільних течій на Україні, які компромісовою політикою затемнюють завдання клясової боротьби; вважає, що партія мусить непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягнути остаточної перемоги соціалізму”⁷⁶.

У результаті голосування резолюція правого крила зібрала трохи більше голосів, аніж лівого. Щоб уникнути розколу, який вимальовувався дедалі наочніше, праві погодилися на ухвалення спеціальної резолюції, згідно з якою вищою законною, обраною народом владою визнавалися Українські

Установчі Збори, а найпершим завданням — боротьба за їх скликання. Подібного компромісу не вдалося досягти під час розгляду питання про перегляд аграрної програми — більшість делегатів брати участь у голосуванні відмовились.

Однак під час виборів ЦК УПСР до його складу ввійшли представники переважно лівого крила (Л.Ковалів, А.Заливчий, Г.Михайличенко, Дашкевич, В.Приходько, М.Шраг — члени ЦК; К.Корж, М.Чечель — кандидати в члени ЦК). Іншими словами, Центральний Комітет партії набув лівого забарвлення. Обираючи власний шлях революційних дій, він ухвалив 3 червня 1918 р. постанову щодо внутрішньої тактики партії, згідно з якою ліквідовувалися (з огляду на переслідування соціалістичних організацій гетьманським режимом) всі до того часу наявні легальні організації. Партія в цілому переходила на нелегальний стан, санкціонувалася також необхідність політичного терору проти “найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції на Україні...” “Політичний терор, — говорилося в постанові, — впливає з поглядів революційного соціалізму на роль людської особи в історії; на нього нам дає право недавнє революційне минуле і сучасне... Систематичний терор, сполучений з іншими формами одвертих масових виступів (робітничих страйків, селянських аграрних заворушень, демонстрацій, саботажу тощо), набірає величезного значіння: він веде до дезорганізації ворога. Крім дезорганізаційної ролі, терор одночасно послуговує пропагуванню й агітації, уявляючи з себе форму одвертої боротьби, яка проходить перед очима всього народу, руйнує авторитет уряду і викликає до життя нові революційні сили... Нарешті, терористична діяльність нелегальної революційної партії є засобом самооборони і охорони організації від шкідливих елементів, шпигунства та зрадництва. Терористична діяльність припиниться тільки після перемоги над реакційним деспотизмом і повного відновлення всіх політичних громадянських свобод”⁷⁷.

Слід зауважити, що факти терористичної діяльності лівих українських есерів невідомі. Проте вони вітали вбивство 30 липня 1918 р. російським лівим есером Б.Донським командувача групи німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, засуджували виступи тих кіл, у тому числі й українських (органів УПСФ, УСДРП), які протестували проти подібної тактики.

Центральним друкованим органом лівих українських есерів, головним рупором їхніх ідей став тижневик “Боротьба” (редактор В.Еллан-Блакитний), що почав видаватися нелегально замість закритої гетьманцями щоденної газети з аналогічною назвою.

Права течія УПСР відразу ж після IV з’їзду, паралельно з діями лівих, також вдалася до низки організаційних заходів, які, своєю чергою, призвели до поглиблення протистояння і розколу в партії. Праві розпочали консолідацію власних сил у формі окремої “Центральної фракції Української Партії Соціалістів-Революціонерів” з власним керівним центром, не підлеглим ЦК УПСР, обраному з’їздом. До складу Тимчасового організаційного комітету фракції ввійшли М.Шраг, М.Чечель, М.Салтан, І.Лизанівський, В.Залізник, В.Голубович, Ю.Охримович.

Комітет поширив серед членів партії декларацію-повідомлення, в якій викладалася принципова суть ідеологічних і тактичних розходжень між обома течіями.

Передусім указувалося на різне ставлення до української державності. Праві обстоювали ідею створення незалежної української держави. А ліві, як стверджувалось у документі, в цьому питанні нічим не відрізнялися від загальноросійської партії есерів, зневажаючи національний аспект узагалі. Це було суттєвим перебільшенням, фактично не відповідало дійсності.

Друга група розбіжностей стосувалася методів масової боротьби. Якщо праві орієнтувалися на поступове виховання, організацію, підготовку мас до боротьби в нових умовах, ліві віддавали перевагу революційно-повстанській тактиці. Іншими

словами, за документом, праві наближались у цьому питанні до європейських соціалістів, а ліві — до російських більшовиків⁷⁸. Дійшовши висновку про необхідність за таких умов мати окрему організацію в рамках партії, праві в УПСР закликали до підготовки чергового з'їзду партії, який мав “вияснити, нарешті, чи наша партія має в своїй клясовій боротьбі засвоїти собі методи європейського соціалізму, чи піти шляхом російського анархічного бунтарства”⁷⁹.

Після цієї декларації, що відразу була рішуче засуджена ЦК УПСР, тобто лівими, розкол партії став dokonаним фактом. Праві (Центральна течія УПСР) і ліві (боротьбисти) сформулювали різні політичні платформи.

Спільними залишалися неприйняття і засудження гетьманського режиму як контрреволюційного, а також гасло боротьби з ним. Однак після повалення гетьманщини праве крило планувало відновити Українську Народну Республіку із законодавством Центральної Ради.

Боротьбисти не бажали повертатися до характерного для часів Центральної Ради єднання демократичних, та й не лише демократичних, сил. Вони прагнули активізації безкомпромісної класової боротьби. “Ліва частина, демократи, — зазначав один з лідерів есерів П.Христюк, — перейнята почуттям інтернаціональної солідарності працюючих мас, бачила в українській революції неподільну, складову частину великої всесвітньої боротьби працюючих, визискуваних мас за ідеали соціалізму. З цієї точки погляду, вона віддавала в українській революції перевагу моментові клясовому, соціально-економічному, над моментом національно-політичним і ставила соціально-економічний зміст української державності, що будувалась в революції, в залежність тільки від одної умови — успіхів міжнародної боротьби працюючих за нове, соціалістичне суспільство. Звідси впливала й її тактика: ніяких компромісів з гетьманщиною; збереження у всій чистоті принципів клясової боротьби; викривання клясових суперечностей між працюючими і визискувачами і підготовка рішучої боротьби з буржуазією”⁸⁰.

Незадоволені складом гетьманського уряду й взятим ним курсом були й менш чисельні та впливові українські політичні партії. Мова, зокрема, про Українську партію соціалістів-самостійників та Українську трудову партію, які стали в легальну опозицію до гетьманату.

Отже, з перших днів оформлення режиму П.Скоропадського, формування гетьманом засад нової влади та її інститутів цілком певно виявилось, що абсолютна більшість української нації стала їх рішучим противником. Принаймні політично активна частина суспільства заманіфестувала свою недвозначну позицію на травневих з'їздах: селяни (абсолютна більшість нації) – на селянському з'їзді й з'їзді УПСР, робітники (переважаюча маса міського населення, особливо в промислово розвинутих регіонах) – на робітничому з'їзді й з'їзді УСДРП, демократична інтелігенція (національно найвідоміший елемент) – на з'їздах УПСФ, значною мірою УСДРП, й почасти УПСР.

Якщо підсумовувати цілком очевидне, виходить, що українське селянство у спілці з робітництвом і демократичною інтелігенцією становило ту реальну, переважаючу, абсолютну більшість нації, народу, чий інтереси й теоретично, й практично розійшлися з варіантом суспільного устрою, який силоміць накидався Україні з 29 квітня 1918 р. І лише ідеологічною ангажованістю, вузькопрагматичним кон'юнктурництвом можна пояснити позицію тих авторів, які, відверто нехтуючи цілком очевидними фактами, об'єктивною істиною, намагаються доводити не тільки правомірність і доцільність перевороту, а й широку підтримку спродукованого режиму.

Втім, здається, що чергова “лобова” спроба захистити авторитарно-монархічні ідеї грубими фальсифікаціями, неувірними перетримками значною мірою вже здискредитувала себе і тому адепти “сильної руки” вдаються до дещо еластичніших, витонченіших варіантів захисту не лише теоретичного анахронізму, а й конкретної історичної практики 1918 р. Наочним прикладом просто-таки вражаючої винахідливості тут

може бути солідна монографія правознавця О.Тимошука про охоронний апарат Української Держави⁸¹.

Слід зразу сказати, що у правничому аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали увагу інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не у всьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманом.

Так, однією з передумов приходу до влади П.Скоропадського О.Тимошук вважає “анархо-кримінальну ситуацію в Україні” (подібним чином навіть названо один з параграфів книги)⁸². А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О.Тимошук пише, що “невиразність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні”⁸³. Внаслідок цього, а потім наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – “звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом”⁸⁴. Припинити хаос, хизацьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П.Скоропадський. Щоправда, для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов’язання виконати вису-нуті уже іншим – німецьким генералом – В.Гренером умови:

відмовитися від власного війська (досить окупаційного! – але хто тоді не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища? – В.С.); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація суверенітету! – В.С.); дозволити союзникам “огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій” (О.Тимошук “переклав” юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: “тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території”)⁸⁵; погодитися зі звільненням із державних установ “соціалістичних” елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв’язку чесно визнати: “Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвальна визначеність і категоричність – В.С.), але ж у своїй більшості (!) це й не ставило значних перешкод (! – В.С.) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність – що тут іще скажеш? – В.С.) і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату, (читай – насильного припинення демократичних перетворень – В.С.), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична – В.С.)”⁸⁶.

Однак іще сумнівніші висновки О.Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему. “Безумовно, – констатує правник, – коментуючи прихід до влади П.Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні (! – В.С.) П.Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення

гетьманату П.Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити – то лише привід для кардинального зламу державного ладу? – В.С.). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень”⁸⁷. Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним – (“формально-нелегітимним”)⁸⁸ шляхом, а потім у такий же спосіб зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього “вигадали” певні терміни-кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх “абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень” і, багато-значно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, “зняти проблему” щодо П.Скоропадського. Щоправда, відносно “анархо-кримінального” народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму “конкретно-історичного підходу” забуваються (чи відкидаються) й у нагоді стають “абстрактні кліше теорії держави і права”. Збройні виступи проти гетьманату це апріорі “різновид політичного і кримінального бандитизму”⁸⁹.

Подібна “асиметрія” практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого розрахунку – будь-що виправдати певну політичну точку зору. Тому О.Тимошук понад усе прагне “зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – В.С.), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника”⁹⁰.

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідувати республікансько-демократичний

лад, відміняти Конституцію, забороняти скликання Українських Установчих зборів, селянського і робітничого з'їздів, форумів провідних національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості – на Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися по праву сили (“карний тиск на селянство”) на користь німецьких і австрійських зайд – і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того ж закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародного і антинаціонального.

Однак, навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандитських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали “законослухняних громадян” (цензову абсолютну меншість населення України – В.С.).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О.Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій Радянської Росії, РКП(б)⁹¹. Навіть “анархо-комуніст” Н.Махно був “засланий” в Україну В.Леніним і Я.Свердловим із завданням здійснити терористичну діяльність, розгорнути антигетьманське повстання⁹².

А тому режим мав “досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О.Тимошук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як “екстремістські”⁹³ – В.С.). Їхня діяльність становила реальну загрозу життю не лише гетьманським урядовцям, а й значній (передбачливо не уточнюється якій, насправді абсолютно меншій – В.С.) частині населення України”⁹⁴. Зовсім не дивно, що “головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у

налагодженні традиційної російської моделі судустрою (мова про царське судочинство – В.С.), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П.Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – В.С.), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні”⁹⁵.

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П.Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це принаймні переконливо засвідчує досліджуваний О.Тимошком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливої сутності (до речі, автор не може скрити, що й “німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу”⁹⁶. Мова вже не йде про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду, розстріли у десятикратному масштабі за вбивство одного окупанта тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О.Тимошук: “..Відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов’язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі держави влади”⁹⁷.

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не

виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П.Скоропадський зі своїми однодумцями з'явився на українській державній арені передчасно⁹⁸. “Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою Росією як державний устрій, авторитаризм як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними”, – наголошує О.Тимошук⁹⁹ і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому фоні виваженішою, конструктивнішою виглядає позиція О.Реєнта, який присвятив П.Скоропадському спеціальну монографію у серії “Особистість і доба”¹⁰⁰. Власне, лєвова її частка, мабуть, обґрунтовано, присвячена подіям, пов’язаним із гетьмануванням П.Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: йдеться про процеси, у центрі яких перебував і вирішальною мірою на які впливав гетьман. І тут дослідник уникає перебільшень, абсолютизацій, у порівнянні з іншими авторами начебто “приземляє” свого героя. Насправді він знаходить рівнодіючу між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну картину 1918 р.: розкрити “пружини”, які “виштовхнули” П.Скоропадського на політичний Олімп, схилиючись при цьому до скептичної оцінки Української народної громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана¹⁰¹, оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Всебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегмента), О.Реєнт об’єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою, закономірний фінал

гетьманату, на думку автора, був детермінований усім ходом подій, самою сутністю режиму, який дедалі доводив свою неспроможність, безперспективність, невідповідність і просто протилежність викликам, потребам часу.

Мабуть, найбільше підстав є для того, щоб погодитись із останніми висновками.

- ¹ Історія українського війська. Друге доп. вид. – Вінніпег, 1953. – С. 385.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2–4.
- ³ *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992. – С.89-90.
- ⁴ ЦДАВО України. – Ф.3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 45–46.
- ⁵ Там само. – Арк. 49–51.
- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф 17. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57.
- ⁷ Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – М., 1936. – С. 49, 50, 55.
- ⁸ Там само. – С. 89.
- ⁹ Там само. – С. 49–50.
- ¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. В 2-х т. – Т. 2. Українська Гетьманська держава. – Ужгород, 1932. – С.31–32.; *Скоропадський П.* Спомини. – С. 100–101; Крах германской оккупации на Украине. – С. 49–50.
- ¹¹ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 107.
- ¹² Історія січових стрільців: Военно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 87–88.
- ¹³ *Павло Скоропадський.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 153.
- ¹⁴ Там само. – С. 154, 156, 157.
- ¹⁵ Там само. – С. 153.
- ¹⁶ Там само. – С. 154.
- ¹⁷ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // *Павло Скоропадський.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С. 40.
- ¹⁸ *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 14.
- ¹⁹ Там само. – С. 156.
- ²⁰ Там само. – С. 155.
- ²¹ *Пеленський Я.* Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // *Павло Скоропадський.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С. 23.

²¹ *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С. 11–125.

²² *Мироненко О.* Крах маріократії П. Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності. – Київ; Донецьк, 1998. – С.173.

²⁴ Крах германської окупації на Україні. – С. 60.

²⁵ Там само. – С. 61.

²⁶ Там само. – С. 62.

²⁷ Там само. – С. 64.

²⁸ Там само. – С. 65.

²⁹ Там само. – С. 63.

³⁰ Там само. – С. 57.

³¹ Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 145.

³² Державний вістник. – 1918. – № 1. – 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 82.

³³ Там само.

³⁴ Див., напр.: *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 37.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.178–180.

³⁶ Державний вістник. – 1918. – № 1. – 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 84.

³⁷ Там само. – С. 85–86.

³⁸ *Папакін Г.* Назв. праця. – С. 46.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 46–47.

⁴¹ Там само. – С. 47.

⁴² Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-є, доп. і перероб. – К., 2002. – С. 236.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр.109. – Арк. 10–13.

⁴⁴ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 19 мая.

⁴⁵ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – С. 59.

⁴⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. – К., Відень, 1920. – Ч. III. – С. 115.

⁴⁷ Там само. – С. 78–79.

⁴⁸ Там само. – С. 79.

⁴⁹ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 115.

- ⁵⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції: В IV т. – Прага, 1921. – Т. III. – С. 9.
- ⁵¹ Цит. за: *Христюк П.* Замітки і матеріали... Т. 3. – С. 143.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Христюк П.* Замітки і матеріали... Т. 3. – С. 12.
- ⁵⁷ Там само. – С. 144.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – С. 145.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само. – С. 10.
- ⁶² *Папакін Г.* Назв. праця. – С. 47.
- ⁶³ *Павло Скоропадський.* Спомини. – С. 190.
- ⁶⁴ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 14; *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 118.
- ⁶⁵ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 15.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Цит. за: *Христюк П.* Замітки і матеріали... Т. 3. – С. 16–17; *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 115.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 254–255.
- ⁶⁹ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 17.
- ⁷⁰ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. – С. 17–18.
- ⁷¹ Там само. – С. 18.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само. – С. 21.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само. – С. 22.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. – С. 95.
- ⁷⁸ Див.: Там само. – С. 23–24.
- ⁷⁹ Там само. – С. 24.
- ⁸⁰ Там само. – С. 25.
- ⁸¹ *Тимошук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918). – Харків, 2000. – 462 с.
- ⁸² Там само. – С. 57.
- ⁸³ Там само. – С. 58.
- ⁸⁴ Там само. – С. 60.
- ⁸⁵ Там само. – С. 72.
- ⁸⁶ Там само. – С. 72–73.

- 87 Там само. – С. 74–75.
88 Там само. – С. 76.
89 Там само. – С. 142.
90 Там само.
91 Там само. – С. 148–150, 156–161.
92 Там само. – С. 148, 414.
93 Там само. – С. 156.
94 Там само. – С. 150.
95 Там само. – С. 341.
96 Там само.
97 Там само. – С. 420.
98 Там само. – С. 421.
99 Там само. – С. 3.
100 *Резнт Олександр*. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.
101 Там само. – С. 64, 68 та ін.

Олександр Бавико

ОФОРМЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ГЕТЬМАНСЬКОМУ УРЯДУ П.СКОРОПАДСЬКОГО ТА ОСНОВНІ ФОРМИ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. призвів до зміни політичної системи в країні, засади якої базувалися на принципах, відмінних від принципів запроваджених Центральною Радою. Діючі в Україні політичні партії повинні були чітко визначити своє ставлення до гетьмана та до запропонованих ним програми дій і моделі політичного устрою країни. Відповідно до цього ставлення визначалося й їхнє місце у владних структурах держави – вони мали стати або правлячими, або опозиційними партіями.

Запропонована гетьманом програма відповідала інтересам підприємницьких, фінансових і поміщицьких кіл, а також частині заможного селянства, яке стояло на позиції збереження інституту приватної власності. Тому через керівні органи своїх представницьких організацій – Всеукраїнського союзу земельних власників і Союзу підприємців, фінансистів і поміщиків (Протофіс) вони висловили підтримку державному перевороту 29 квітня 1918 р. та погодилися брати участь у формуванні гетьманського уряду. Загальновідомо, що представники саме цих партій становили основу всіх гетьманських урядів. Їхні загальноукраїнські партійні форуми, що відбулися в травні 1918 р., одностайно визнали гетьмана законною владою в Україні та закликали всіх своїх членів надавати максимальну підтримку новій владі на місцях¹.

Іншу позицію зайняли українські політичні сили, які свого часу формували політику Центральної Ради. Як відомо,

П.Скоропадський зробив спробу знайти порозуміння з певними українськими громадсько-політичними діячами та партіями, зокрема, з УПСФ. Однак партія не наважилася надати своїх представників до складу гетьманського уряду, не бажаючи таким чином брати на себе відповідальність за його політику. Після ряду міжпартійних нарад і безуспішних переговорів із начальником штабу німецьких військ генерал-лейтенантом Гренером українські політичні партії опинилися поза урядовою діяльністю, не отримавши жодного місця в новосформованому уряді. Такий стан речей вимагав від них чітко визначити свою позицію щодо гетьманської влади і знайти своє місце в умовах нової політичної системи.

Це завдання вирішили партійні форуми провідних українських партій Центральної Ради, які відбулися протягом травня 1918 р.

Делегати з'їзду УПСФ (10–13 травня) одностайно засудили гетьманський переворот і постановили, що партія повинна стати в рішучу опозицію щодо гетьманського уряду, заборонивши своїм членам вступати до його складу. Але ця постанова торкалася безпосередньо тільки діючого кабінету міністрів. Можливість співробітництва з гетьманом і участь в його урядах принципово не відкидалася. Про це зазначив у своїй доповіді член головного комітету партії А.Ніковський, наголосивши: “Тактика партії – ввійти в нове міністерство, але на певних умовах”². Після з'їзду головний комітет УПСФ постановив, що члени партії мають право служити в державних установах, займаючи суто ділові посади і контролюючи таким чином зсередини урядову політику з метою її корегування³.

Так само як і есери, делегати V Конгресу УСДРП засудили гетьманський переворот, розцінивши його як збройне втручання війська Центральних держав у внутрішню політику України. Водночас Конгрес не закликав до збройної боротьби проти нової влади. Більше того, завданням партії вбачалося утримувати пролетаріат від неорганізованих виступів і анархічної боротьби та докладати всіх зусиль, щоб цю боротьбу

скерувати на організований політичний шлях. У “Резолюції по доповіді про робітничу політику” визнавалися тільки легітимні форми економічної боротьби пролетаріату. Навіть таку форму боротьби, як страйк, пропонувалося застосовувати із надзвичайною обережністю з огляду на сучасну економічну руїну⁴.

Аналізуючи документи Конгресу, виявляємо той факт, що вони не визначають позицію партії щодо участі в гетьманських урядах, з чого можна зробити висновок, що така можливість відкидалася партією в принципі. З іншого боку, на противагу есефам, есдеки таких пропозицій з боку гетьмана на той час не отримували. В цілому позиція обох партій на цьому етапі була багато в чому спільною. Обидві спочатку зайняли помірковану, очікувальну позицію щодо гетьманської влади – ставши в опозицію, водночас не висунули гасла відкритого збройного повстання проти неї. Спільним для обох партій було й те, що на цьому етапі дана позиція поділялася більшістю і не викликала суперечностей всередині партій.

Подібної однакості щодо партійної тактики в умовах гетьманату не існувало всередині іншої впливової партії Центральної Ради – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Різна позиція в цьому питанні двох партійних течій (лівої та правої) призвела до розколу партії на IV з’їзді, який пройшов нелегально в околицях Києва 13–16 травня 1918 р.

На з’їзді ліва і права течії були представлені майже порівну, що відбивало фактичне співвідношення сил у партії, тому обговорення програмних питань викликало надзвичайно бурхливі, гострі дебати. Найбільші протиріччя викликала проблема тактики партії в нових політичних умовах. Представники правого крила вважали, що партія повинна залишитися на легальному або в крайньому разі напівлегальному становищі і продовжити культурницьку роботу в масах. Крім того, заради збереження національних здобутків вони припускали можливість певного співробітництва з гетьманською владою. Зокрема, висловилися за необхідність участі представників партії в парламенті – Державній Раді в разі її скликання гетьманом.

Тобто позиція правого крила УПСР була подібна до позиції УСДРП і УПСФ. Представники лівої течії виступили категорично проти такої позиції. Вони вважали, що у тій політичній ситуації найбільш доцільним було переведення партії на нелегальне становище, перехід у підпілля з метою організації збройного повстання робітництва і селянства проти гетьманщини⁵. Ця розбіжність стала вирішальною в питанні подальшого існування єдиної партії.

Під час виборів до ЦК ліві випадково опинилися у більшості, що дало їм змогу провести до його складу майже виключно своїх представників. Новообраний ЦК вже на з'їзді відмовився проводити партійну лінію згідно з ухваленими резолюціями, більшість з яких була прийнята в редакції правих. На знак протесту останні заявили, що утворять самостійну фракцію.

За кілька тижнів по закінченні з'їзду ЦК оголосив про розпуск УПСР і перевів партію на нелегальне становище. Представники правої течії, не згодні з такою позицією, створили окрему “Центральну Фракцію Української Партії Соціалістів-Революціонерів”. Формально вона і надалі залишалася в складі єдиної партії, але підпорядковувалася своєму Тимчасовому Організаційному Комітету Фракції, а не обраному на IV з'їзді ЦК. Створення двох паралельних керівних структур означало організаційне оформлення двох партій українських соціалістів-революціонерів на базі однієї. Одна з них залишилася легальною і діяла в легітимних межах. Друга ж, яку стали називати партією боротьбистів завдяки назві її центрального органу “Боротьба”, перейшла на нелегальне становище і основною своєю метою вважала організацію повстання проти гетьманського режиму. Офіційно обидві партії залишили собі назву УПСР, тому, щоб уникнути плутанини, до основної назви в дужках додавалося або “центральна течія” – УПСР(ц.т.), або “боротьбисти” – УПСР(б). Останніх ще часто називали лівими українськими есерами.

Певна внутрішня боротьба під час визначення партійної тактики щодо гетьманської влади спостерігалася спочатку і

всередині Української партії соціалістів-самостійників (УПСС). Зразу після перевороту частина її членів, насамперед члени військового товариства “Батьківщина”, висунули перед ЦК ідею організації збройного опору гетьману. Вони вважали, що партія мала на це потенційні сили, бо фактично в її розпорядженні знаходилися значні національно налаштовані військові сили. Прибічники цієї ідеї запропонували призначити трьох командувачів повстанських військ – у Києві та на Лівобережній і Правобережній Україні. Обов’язковою умовою підняття повстання називалася необхідність підтримки цих заходів з боку Центральної Ради, щоб таким чином отримати юридичні права стати на захист її влади. ЦК УПСС зробив спробу реалізувати ці наміри, однак йому не вдалося заручитися підтримкою колишніх членів Центральної Ради, бо більшість з них, побоюючись репресій, переховувалася або виїхала за межі Києва. Тому цей план так і залишився на рівні ідеї.

З провалом ідеї організації негайного збройного виступу УПСС увійшла в порозуміння з іншими українськими політичними партіями і брала активну участь у міжпартійних нарадах з приводу вступу представників українських партій до гетьманського уряду. Її члени були й у запропонованому німцям складі кабінету міністрів. Після безрезультатних переговорів і сформування уряду Ф.Лизогуба партія стає в опозицію до гетьмана, про що чітко зазначив центральний партійний орган “Самостійник” у статті “Наша позиція”⁶. Однак, ставши в опозицію щодо гетьманського уряду, УСС, як і інші українські партії, не відкидала можливості певного співробітництва з ним.

Схожу позицію зайняла й маловпливова Українська трудова партія (УТП), ставши у легальну опозицію щодо гетьманської влади.

В опозицію стала й правоцентристська Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). На відміну від інших українських партій, її опозиційність зумовлювалася не стільки неприйняттям принципів засад державного будівництва, які пропонував гетьман, а скоріше тим фактом, що під

час формування кабінету міністрів Ф.Лизогуба її було зігноровано. Є підстави вважати, що партійні лідери розраховували на певну кількість місць в уряді, з приводу чого з гетьманом велися переговори. Але ці переговори не дали бажаних для партії результатів – жоден із її членів не потрапив до уряду і партія таким чином опинилася поза урядовою діяльністю. Саме це, а також відсутність у кабінеті Ф.Лизогуба впливових українських політичних діячів й зумовили опозиційне ставлення партії до гетьманського уряду. Водночас, як і інші українські партії, УДХП вважала можливим співробітництво з гетьманом особисто та з його урядом, категорично не поділяючи ідеї організації збройного виступу проти нової влади. Основним завданням партії на цьому етапі вбачався вплив на гетьмана та його оточення усіма можливими легітимними засобами з метою сприяння демократизації та українізації урядової політики.

Громадсько-політичні, просвітницькі та культурні організації, які були значною складовою частиною політичної системи Центральної Ради та національного руху, усі без винятку перебували під впливом українських партій. Зокрема, УПСР – Селянська Спілка, Просвіти; УСДРП – робітничі організації, клуби, профспілка, земства; УПСФ – Просвіти, науково-технічні, мистецькі товариства і т.п. З огляду на це ставлення тої чи іншої організації до гетьманського перевороту і нової влади фактично збігалось з позицією тих політичних угруповань, на які вони орієнтувалися.

Крім українських політичних партій на терені України напередодні гетьманського перевороту функціонувало й ряд загальноросійських і національних партій, які були широко представлені в міських думах, земських установах, радах робітничих і селянських депутатів, профспілках, різних просвітницько-культурних і технічних організаціях. Деякі з них мали значний вплив в Україні, тому стабільність гетьманського режиму не в останню чергу залежала й від їх позиції щодо нього.

П.Скоропадський особисто був зацікавлений в широкому залученні до урядово-державницької роботи насамперед

кадетів (Партія народної свободи), які були, безсумнівно, однією з найвпливовіших партій України і мали значний професійний і інтелектуальний потенціал. У нових політичних умовах перед партією постав дуже складний принциповий вибір — у разі прийняття пропозиції гетьмана стати урядовою партією необхідно було відмовитися (принаймні формально або тимчасово) від одного з головних постулатів партії: “єдиної неподільної Росії”.

Як відомо, до складу першого гетьманського уряду ввійшли чотири представники партії (М.Василенко, А.Ржепецький, С.Гутник, І.Кістяківський). Це рішення було ухвалено не в партійному комітеті, а на нарадах окремих груп. Уже після факту входження представників партії до кабінету міністрів це питання обговорювалося на комітеті партії, де викликало бурхливі дебати, однак вирішено було позитивно⁷.

8-11 травня 1918 р. у Києві відбувся з’їзд кадетської партії. Делегати визнали відокремлення України від Росії як неминучий вихід перед загрозою анархії й загибелі, водночас вони не зреклися ідеалу “єдиної і неподільної Росії”. Резолюція з’їзду визнала необхідною участь партії в державницькій роботі, вважала можливим персональний вступ своїх членів до гетьманських урядів⁸. З’їзд обрав й нову управлінську структуру партії — Головний комітет для управління партійними справами в Україні. Поява нового керівного органу пояснювалася потребою мати зовнішньо незалежний від загальноросійського орган, з огляду на те, що німці вимагали від українського уряду проведення самостійної державної політики, а тому наявність в ньому міністрів, що отримували б вказівки від закордонного ЦК, була неможливою. Разом із тим делегати не могли повністю відмовитися від впливу ЦК, тому було вирішено до складу Головного комітету ввести всіх членів ЦК і членів Державної Думи всіх скликань.

Реакція центру на такі рішення була негативною — конференція партії в Москві (13–15 травня 1918 р.) засудила дії київських кадетів і прийняла рішення скликати на 24 червня

засідання ЦК і запросити на нього Український Головний комітет. Отримавши таке повідомлення, останній змушений був виправдовуватися і пояснювати ЦК, що кадети України визнали її самостійність лише як сумний неминучий факт, шкідливий для всієї Росії і України. Разом із тим з'єднання України з більшовицькою Росією вони розцінювали як згубний крок.

Таким чином українські кадети всупереч рішенням ЦК партії обрали шлях співробітництва з гетьманом. Це рішення можна розцінити не як принципове визнання влади гетьмана, а лише як суто тактичний крок у конкретних політичних умовах, коли гетьманська держава розглядалася як найменше зло у порівнянні з більшовицькою Росією. Ця обставина у подальших подіях буде мати вирішальне значення, бо далеко не всі заходи особисто гетьмана та його уряду будуть одностайно позитивно сприйматися партією.

Протилежну позицію зайняла інша впливова загально-російська партія — Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків). Всеукраїнський комітет партії направив до місцевих організацій директиву про неприпустимість служби членів партії в урядових органах⁹.

Менш впливова партія народних соціалістів, яка мала своїх представників у міських думах і радах робітничих депутатів великих міст України, прийняла аналогічне рішення. Її з'їзд у червні 1918 р. ухвалив резолюцію про тактику партії, де зазначалася неможливість заняття її членами відповідальних політичних посад¹⁰. Що торкається таких загальноросійських партій, як більшовики, есери та анархісти, то влада своїм ставленням до них зумовила їхнє ставлення до себе. Ці партії опинилися фактично поза законом — спеціальними циркулярами міністерство внутрішніх справ доводило до відома гетьманської адміністрації на місцях про необхідність вжиття “найсерйозніших заходів” до членів зазначених партій¹¹. Звичайно, ці партії стали в опозицію щодо гетьманського режиму.

Зі встановленням влади гетьмана в Україні активно розгорнули свою діяльність і російські партії монархічного

напряму, більшість членів яких тікали з території більшовицької Росії і оселялися в Києві та інших великих українських містах. Поступово їхніми зусиллями в Україні оформилися такі праворадикальні організації, як Союз відродження Росії, Національний центр, Союз державного об'єднання Росії та ін. Незважаючи на те, що вони існували легально і мали бути вдячними гетьманській владі за притулок, ці організації, стоячи на принципі неподільності Росії, звичайно принципово не могли визнати появу нехай і напівмонархічної, однак незалежної, України. Тому у весь період існування Української Держави вони стояли в опозиції і тільки чекали слушного моменту розпочати відкриту боротьбу проти неї.

Національні партії, насамперед єврейські та польські, своє ставлення до гетьманського уряду формували залежно від того, наскільки він дотримувався принципу рівноправності націй і яку політику проводив у питанні захисту прав національно-культурного розвитку. З іншого боку, це ставлення зумовлювалося належністю партії до певного політичного спектру – ліві та лівоцентристські партії стали в опозицію щодо нього, праві та правоцентристські партії припускали можливість іти на компроміс із владою і підтримували деякі її заходи (наприклад, боротьбу проти селянських виступів і повстань). Представники цих партій займали адміністративні посади на місцях.

Таким чином, державний переворот 29 квітня 1918 р. змінив розстановку політичних сил у країні. До влади прийшли праві консервативні партії, які за часів Центральної Ради не брали участі в формуванні державної політики. Ліві та лівоцентристські українські політичні партії, що напередодні гетьманського перевороту займали провідне становище в політичній системі України і були основою Центральної Ради, стали в опозицію щодо гетьманського режиму.

Серед опозиційних партій окреслилися дві основні позиції. Більшість українських політичних партій на цьому етапі стали у легальну опозицію щодо гетьмана та його уряду,

припускаючи співробітництво з ними та за певних обставин навіть можливість участі своїх представників у гетьманському уряді. Заради збереження здобутків української державності вони спочатку абсолютно відкинули ідею збройного повстання і шляхом легальних форм боротьби сподівалися вплинути на гетьмана та корегувати його державну політику. Головним завданням ці партії вважали створення національного кабінету міністрів, до складу якого ввійшли б представники провідних українських партій.

На нелегальне становище перейшла новостворена українська партія – УПСР(боротьбистів), яка виступала проти будь-якого співробітництва з гетьманською владою, розпочавши у підпіллі підготовку повстання з метою її повалення. Крім партії боротьбистів нелегально в умовах гетьманату діяли й інші ліворадикальні партії – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів, яка оформилася в лютому 1918 р. на базі частини російських есерів. Як зазначалося вище, діяти нелегально в Україні змушені були й більшовицькі та есерівські організації. Основним своїм завданням у цих умовах вони, як і боротьбисти, вважали підготовку загального повстання проти гетьмана.

Першим легальним організаційним осередком опозиційних сил став Український національно-державний союз (УНДС). Він був створений у травні 1918 р. опозиційними українськими партіями, що залишилися на легальному становищі, з метою координації спільних дій та зусиль. До його складу ввійшли УПСС, УПСФ, УТП, УДХП і представники Об'єднаної ради залізниць України та Головної ради всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. УСДРП та УПСР(ц.т.) спочатку не захотіли стати повноправними членами союзу, а ввійшли до його складу тільки з правом дорадчого голосу. Метою діяльності союзу проголошувалося сприяння побудові незалежної Української держави шляхом українізації та демократизації гетьманського уряду.

Поява УНДС свідчила про інтенсивні пошуки українськими партіями варіантів політичного компромісу з

гетьманською владою. Саме таку форму співіснування засновники союзу вважали найбільш вдалою на тому етапі. З одного боку, вона дозволяла легально існувати в рамках новосформованої політичної системи діячам і партіям розігнаної Центральної Ради, а з іншого – озброївшись тактикою поміркованої опозиції, оцінювати, а головне, впливати на політичний курс гетьмана та його уряду.

Першим кроком у здійсненні поставленої мети стала підготовка двох документів – “Меморандуму українських політичних партій” гетьману П.Скоропадському та “Звернення до німецького народу”, в яких діяльність гетьманського уряду піддавалася різкій критиці. У цілому основними формами роботи УНДС були подібні заяви та звернення, а також направлення різних делегацій до гетьмана та німецького командування. Крім цього, своїм завданням члени союзу вбачали й підтримку українських елементів у державних структурах, щоб таким чином запобігати спробам русифікації.

Згодом УНДС трансформувався в більш організовану структуру – Український Національний Союз (УНС). Початком цього процесу стала розробка статуту та основних програмних положень УНДС з метою унормування його діяльності, бо певний час його рішення не були обов’язковими для його членів. Затвердження статуту відбулося на початку серпня 1918 р. За цим статутом метою Союзу проголошувалося – утворення міцної самостійної української держави; боротьба за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом; боротьба за демократичний виборчий закон до всіх державних установ (на основі п’ятичленної формули); оборона прав українського народу і української держави в сфері міжнародної політики¹².

З прийняттям статуту частково змінився склад Союзу – його повноправними членами стали УПСР і УСДРП, що спричинило вихід із нього УДХП. З виходом останніх із Союзу і відбулася зміна в назві: замість УНДС – УНС. Членами УНС стали наступні партії й громадські організації – УПСР (ц.т.),

УСДРП, УПСФ, УТП, УПСС, Селянська спілка, Галицько-Буковинська рада, Холмський комітет, Кримська Українська рада, Всеукраїнська вчительська спілка, Залізничний союз, Поштово-телеграфний союз, Українське правниче товариство, Студентський союз, Чорноморська рада та Кирило-Мефодіївське товариство.

Керівним органом УНС стала Головна рада, до складу якої входили лідери всіх партій і організацій – членів Союзу. Головою ради став спочатку відомий на той час громадський і політичний діяч, редактор “Нової Ради” – А.Ніковський, згодом його змінив В.Винниченко. При керівних органах Союзу були створені спеціальні комісії: внутрішніх, військових, іноземних справ, а також земельна, фінансова й церковна. Створення подібних комісій давало привід у певних політичних колах тогочасної України розцінювати УНС як своєрідний тіньовий кабінет. Зразу після створення керівних органів на місцях почали закладатися філії УНС. Вони діяли у таких містах – Одеса, Харків, Катеринослав, Полтава, Кам’янець-Подільський, Вінниця, Кременчук та ін. Основні форми діяльності УНС на перших порах майже не відрізнялися від попередніх, які застосовував УНДС. Однак входження до складу Союзу таких лівих партій, як УПСР і УСДРП, неминуче призвела до поступового його полівиння.

У цілому слід зазначити, що в особі УНДС, а згодом і УНС, гетьман дістав серйозного ідеологічного опонента. Маючи широко розгалужені організаційні структури і значний вплив серед широких верств населення України, Союз планомерно і цілеспрямовано формував громадську думку в напрямі негативного сприйняття гетьманської політики, поступово підготовлюючи ґрунт для зміни існуючого політичного режиму.

Однією з великих проблем і для П.Скоропадського особисто, і для всіх його урядів була та обставина, що в опозицію щодо нього стали органи місцевого самоврядування – міські думи та земства. Слід зазначити, що певний стан опозиційності органів місцевого самоврядування щодо центральних державних

управлінських структур Українська держава успадкувала від своєї попередниці УНР.

Природу опозиційності міських дум можна пояснити, насамперед, їх партійно-національним складом. Результати муніципальних виборів літа 1917 р. значною мірою відбивали розстановку та співвідношення політичних сил — внаслідок переважання неукраїнського населення в містах більшість мандатів вибороли представники неукраїнських партій. Іншою характерною тенденцією була перемога лівих соціалістичних партій, які в більшості міських дум мали понад 60 відсотків місць. Як характерний приклад можна навести ситуацію в Києві.

На виборах до столичної думи, що відбувалися за вісімнадцятьма списками, зі 123 місць майже 66 % отримали соціалісти: РСДРП(м) — 15,8 %, російські есери — 15 %, УСДРП — 12,5 %, УПСР — 7,5 %, РСДРП(б) — 5,8 %, Бунд — 5 %, інші єврейські соціалістичні партії — 2,5 %, польські соціалістичні партії — 1,6 %, УПСФ — 0,83 %. За весь час існування Київської думи (з серпня 1917 р. по жовтень 1918 р.) співвідношення політичних сил майже не змінилося, за винятком виходу з її складу фракції РСДРП(б). Керівний склад Київської думи повністю відбивав розподіл місць між фракціями. Головою був меншовик В.Дрелінг, помічниками — український соціал-демократ Д.Антонович і російський есер К.Сухових. До складу міської управи на час гетьманського перевороту входили п'ять меншовиків, два есери (в тому числі й міський голова Є.Рябцов), по два від кадетів і українських есерів, по одному від Польського Кола, Єврейського демократичного блоку та Бунду¹³. Аналогічним було становище і в переважній більшості провінційних дум.

Перші ж, хоч і слабкі, намагання влади централізувати незначні повноваження та підпорядкувати частину функцій самоврядування адміністративним органам спричинили конфлікт, що поступово, враховуючи сильні антиукраїнські настрої в думках і складну для України зовнішньополітичну ситуацію, переростав на опозицію міських самоврядувань до уряду УНР.

Прихід недемократичним шляхом до влади П.Скоропадського викликав у демократичних думках хвилю протестів. Майже кожна з них вважала за потрібне обговорити на своїх засіданнях факт перевороту і публічно висловити своє ставлення до нього. Так, Київська дума на своєму засіданні 30 квітня 1918 р. ухвалила резолюцію-протест проти “брутального насильства над Центральною Радою німецьких військ”. Акт 29 квітня про проголошення Гетьманату трактувався як порушення основних принципів народовладдя, заперечення всіх здобутків революції, єдиним виразником народної волі проголошувалися лише Установчі збори. Показово, що під час голосування резолюції утрималися кадети, позапартійна російська група та Польське Коло¹⁴. Подібні резолюції про невизнання в Україні існуючої влади прийняли й інші провінційні думи.

Бачачи антиурядові настрої муніципальних органів і побоюючись якихось акцій протесту з їхнього боку, кабінет міністрів пішов на непопулярний крок – заборону I Всеукраїнського з’їзду міст, запланованого на травень 1918 р. Звичайно, ця акція викликала загальну негативну реакцію з боку органів міського самоврядування і не тільки не сприяла поліпшенню їх стосунків із державною владою, а навпаки, ще більше загострила їх. Всупереч рішенню кабінету міністрів зустріч муніципальних діячів фактично відбулася. До столиці прибули 84 делегата з 45 міст дев’яти губерній. А також представники обласних комітетів півночі та півдня України – всього 105 осіб. Засідання розпочалися напівлегально 9 травня. Внаслідок обговорення поточного політичного моменту була ухвалена розгорнута резолюція щодо тактики дум у зв’язку з переворотом. Резолюція висловила протест щодо заборони з’їзду представників українських міст, місцеві думи орієнтувалися на боротьбу з гетьманським урядом за збереження прав демократичних самоврядувань. 11 травня за розпорядженням коменданта Києва нарада була припинена¹⁵.

Не сприяла налагодженню конструктивних стосунків між владою і органами міського самоврядування практика

розпуску дум на місцях місцевими адміністративними органами й військовою владою. Заради справедливості слід зазначити, що розпуск деяких із них мав цілком об'єктивні причини – їхня незадовільна господарча діяльність, зловживання гласних, очевидна антиурядова позиція. Однак будь-які подібні факти подавалися громадськості лише як порушення демократичних прав органів самоврядування і ставали приводом для перманентної антигетьманської агітації та пропаганди. Ревізії, які почали проводити державні структури з огляду на незадовільний стан справ у міському господарстві, розцінювалися опозиційними силами однозначно як похід проти демократичних самоврядних установ. Безпідставність подібних звинувачень полягала в тому, що за законом Тимчасового уряду, на основі якого функціонували органи самоврядування, передбачалося проведення періодичних ревізій як форми контролю за їх діяльністю з боку виконавчих структур. Метою цих звинувачень була дискредитація уряду та підрив авторитету гетьманської влади.

Спроби з боку уряду налагодити стосунки з думами (наприклад, зустрічі Ф.Лизогуба з міськими головами Києва та Одеси та ін.) бажаного результату для влади не дали – опозиційність муніципальних органів не зменшувалася, а, навпаки, зростала. Як висновок слід зазначити, що ця опозиційність була зумовлена, насамперед, їх політичним і національним складом (перевага соціалістичних неукраїнських сил). Думи не могли бути прихильними до ідеї існування української державності, який би уряд її не репрезентував. І якщо за доби УНР опозиція дум проявлялася у вигляді критики урядової політики та демагогічних виступів, то за Гетьманату міські самоврядування перетворилися на досить впливову антиурядову та антидержавну силу, що підривала основи влади зсередини.

Практично аналогічна ситуація склалася й у стосунках гетьманської влади з іншими впливовими органами самоврядування – земствами. Так само як і у випадку з думами напередодні гетьманського перевороту намітилася тенденція до конфронтації органів земського самоврядування з центральною владою

через спроби останньої посилити контроль за діяльністю земств. На протигагу від міських дум, земства в більшості своїй були українськими, однак їх політичний склад (перевага лівих соціалістичних партій) став вирішальним чинником у ставленні до гетьманського режиму. Як зазначалося вище, ці партії не визнали законність влади гетьмана і не поділяли засадничих принципів його програми національно-державного будівництва. Тому, як і думи, земства зразу ж стали в опозицію щодо гетьмана та його уряду.

Поглибленню опозиційності земств сприяла політика гетьманського уряду щодо них. Насамперед уряд розглядав земства як напівгромадські, напівдержавні установи, які повинні були виконувати доручення уряду і займатися переважно розв'язанням місцевих господарських проблем і вирішенням соціальних потреб населення. Політична діяльність земств сприймалася урядом як перевищення їхніх функцій і розцінювалася як небезпечна в тодішніх складних політичних умовах. З метою спрямування діяльності земств у відповідне річище уряд провів ряд заходів щодо централізації їх управління.

Земськими справами за часів Української держави відало міністерство внутрішніх справ, яке мало право призначати й звільняти особовий склад земських управ. Губернські та повітові старости, які стали на чолі місцевої адміністрації і заступили на цих посадах комісарів Центральної Ради, дістали право необмеженого контролю за діяльністю земств. Вони затверджували рішення земських управ. Могли вносити зміни до особового складу і навіть розпускати їх. Тимчасово було призупинено скликання повітових і губернських зборів, їхні повноваження перейшли до управ. Непоодинокими були випадки репресій з боку місцевої влади щодо окремих земських діячів, коли зводилися рахунки за їх діяльність під час Центральної Ради. Особливо непопулярними виявилися відновлення майнового цензу та куріальної системи у виборах до земств.

Намагаючись налагодити саме господарську діяльність земств, уряд взяв курс на співпрацю з поміркованими та

консервативними земськими діячами, які працювали у земствах до 1917 р. Зasadничими принципами залучення людини до земської роботи стали кваліфікованість і фах, а не її політичні погляди. Однак це не сприяло поліпшенню ситуації. Внаслідок такої політики на земських посадах було поновлено чимало старих земських фахівців, серед яких були представники антиукраїнських та монархічно налаштованих політичних сил, що емігрували в Україну з Росії після більшовицького перевороту. Таким чином, обмежуючи опозиційність лівих сил, гетьманський уряд наражався на праву опозицію, яка принципово не визнавала ідеї української державності у будь-яких формах.

З огляду на всі ці чинники більшість земців ставилися неприхильно до гетьманської влади. Земська громадськість виступила проти відновлення майнового цензу, що усувало від участі у земській роботі національну інтелігенцію, заважало консолідації українського суспільства. За цих умов на захист демократичних принципів діяльності земств став Всеукраїнський земський союз як осередок опозиційних настроїв. На чолі Союзу стояв С.Петлюра. 17 червня 1918 р. розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд земств. На ньому представники земських установ засудили репресивну політику влади¹⁶.

Оскільки Союз земств об'єднував більше половини земських управ України, небезпека його політичної діяльності для уряду ставала надалі надто серйозною та реальною. Окремі земські зібрання та їх виконавчі органи – управи – видавали різкі антигетьманські резолюції, інші відверто закликали до боротьби з владою або ж самі очолювали її. Репресії уряду за антидержавну діяльність не тільки не зменшували опозиційність, а, навпаки, посилювали її. Арешти відомих українських діячів, особливо С.Петлюри, викликали резонанс в суспільстві і консолідували опозицію.

В опозицію щодо гетьмана стали й представницькі організації селянства та робітництва – Селянська Спілка, ради робітничих і селянських депутатів, профспілки, робітничі організації і клуби та ін. Першим поштовхом до відкритої

опозиційності уряду стала заборона проведення в травні 1918 р. у Києві селянського та робітничого з'їздів. Незважаючи на заборону, делегати заборонених з'їздів нелегально провели наради, які і стали початком організаційного оформлення селянської та робітничої опозиції політичному режиму П.Скоропадського.

Так, частина радикально настроєних делегатів розігна-ного II Селянського з'їзду нелегально зібралася у Києво-Печерській лаврі для консультацій. Було вирішено не визнавати владу гетьмана та створити координаційний комітет для боротьби з ним. До його складу ввійшло 18 чол., по два представника від кожної губернії. На місцях пропонувалося створювати селянські комітети, які б відповідали за підготовку селянських мас до спротиву новій адміністрації. Народа виробила спеціальну інструкцію, в якій кінцевою метою проголошувалося “організація загального повстання задля знищення гетьманської влади і відновлення соціалізму на Україні”¹⁷. Розробка такої інструкції свідчить, що найбільш активне селянство з перших же днів гетьманату вело інтенсивні пошуки найрадикальніших форм боротьби з ним.

Так само нелегально пройшов і робітничий з'їзд, який провела Всеукраїнська рада робітничих депутатів. У його роботі взяло участь 200 делегатів від восьми соціалістичних партій – УСДРП, УПСР, РСДРП(м), РСДРП(б), російських есерів, БУНДу, Єврейської соціалістичної партії і ППС. Представники українських партій були в меншості, переважали делегати від російських і єврейських партій. На відміну від селянського з'їзду, який закликав селян до повстання, курс робітничого був спрямований в основному на мирні, легальні форми політичної боротьби з режимом – агітація та пропаганда, страйки.

Таким чином, прийшовши до влади, з перших же днів свого правління П.Скоропадський зіткнувся з сильними опозиційними настроями, які стали підвалиною для подальшого організаційного оформлення політичної опозиції щодо нього та його уряду. В основі цієї опозиційності лежали, з одного боку,

неприйняття лівими політичними силами національно-державної програми гетьманату, а з іншого — невизнання загально-російськими та національними політичними силами ідеї української державності у будь-яких її формах. Не останню роль у формуванні опозиції відіграв і факт недемократичного приходу до влади гетьмана.

¹ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 3,4; Киевская мысль. — 1918. — 30 мая.

² Нова рада. — 1918. — 15 травня.

³ ЦДАВО України. — Ф. 4659. — Спр. 1. — Арк. 29 зв.

⁴ Слово. — 1918. — 6 жовтня.

⁵ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. — Прага, 1922. — Т. 3. — С. 19.

⁶ Самостійник. — 1918. — 2 червня.

⁷ Наше Слово. — 1918. — 18 травня.

⁸ Свобода России. — 1918. — 21 мая.

⁹ Киевская мысль. — 1918. — 21 мая.

¹⁰ Там само. — 12 июня.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 1–2.

¹² Нова Рада. — 1918. — 4 серпня.

¹³ Див.: Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень–грудень 1918 р.): Дис. ... канд. істор. наук. — Полтава, 2000. — С. 98–99.

¹⁴ Голос Киева. — 1918. — 3 мая.

¹⁵ Киевская мысль. — 1918. — 12 мая.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 23. — Аук. 68.

¹⁷ Там само. — Спр. 10. — Арк. 11.

Олена Любовець

ПОШУК ШЛЯХІВ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА: МІЖПАРТІЙНА БОРОТЬБА НА ТРУДОВОМУ КОНГРЕСІ УКРАЇНИ

Історичний досвід свідчить, що успіх державотворення в першу чергу залежить від єдності політичного проводу нації, здатності його лідерів відкидати особисті амбіції та вузькопартійні інтереси заради справи розбудови міцної незалежної держави. На жаль, наша національна еліта не може похвалитися такою здатністю, свідченням чого є як сучасна політична ситуація в країні, так і попередні етапи вітчизняної історії. В контексті цього одним із найдраматичніших прикладів, безумовно, є період Директорії УНР, коли протилежні уявлення різних політичних сил щодо принципів національно-державного будівництва стали на заваді їхнього об'єднання для конструктивної державотворчої роботи й організації гідного опору зовнішнім ворогам.

Прийшовши до влади внаслідок переможного антигетьманського повстання, Директорія повинна була запропонувати суспільству чітку політичну програму подальшого розвитку України, яка б забезпечила незалежність країни та ефективну діяльність державних структур. Однак саме в цьому й полягала основна проблема — політичні сили, що утворили Директорію, не мали такої єдиної спільної програми. Кожна з них пропонувала можливу модель політичного і економічного устрою країни відповідно до власних партійних програм і настанов.

Пошук спільних позицій і спроби досягнення компромісу призвели до довготривалих міжпартійних консультацій і нарад. Спочатку партійні та державні лідери розглядали тільки два основні принципи організації влади, які викристалізувалися

протягом революції – парламентську демократію західного типу та радянську владу більшовицького зразка. Згодом, після інтенсивного обговорення, з'явився й третій варіант – “трудовий принцип” державного управління, який об'єднав у собі два попередні. На основі “трудового принципу” мала створитися така вертикаль влади: на місцях – губернські та повітові трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу. Але й поява так званого “третього шляху” не сприяла згуртуванню національного проводу, не послабила гостроти дискусії навколо вибору принципів засад державотворення. Результатом такої ситуації стало те, що напередодні відкриття Трудового Конгресу спільної позиції так і не було вироблено. Представники різних політичних сил врешті-решт вирішили, що остаточне рішення щодо форм влади УНР повинен був прийняти Трудовий Конгрес, переказавши, по суті, на нього всю відповідальність.

Засідання Трудового Конгресу розпочалися 23 січня 1919 р. На цей форум прибуло приблизно до 320 депутатів, з них 36 – від західноукраїнських земель. Незважаючи на обмежене виборче право, Конгрес, порівняно з Центральною Радою, має більше підстав вважатися передпарламентом через те, що він формувався на основі хай і неповноцінного, але територіального представництва. До того ж він уособлював соборну Україну, на ньому було заслухано, обговорено і затверджено Акт Злуки УНР і ЗУНР.

У партійному відношенні на Конгресі були представлені українські центристські та ліві партії, з неукраїнських партій – деякі ліві єврейські та російські партії. Найчисельнішою партійною фракцією була фракція УПСР(ц.т.) і Селянської Спілки, яка нараховувала 158 членів¹, другою за чисельністю були українські соціал-демократи – близько 40 осіб. Невеликі фракції мали інші дві урядові партії – УПСФ і УПСС. Соціалісти-самостійники, які не проводили активної передвиборчої роботи, мали біля 10 своїх членів², але користувалися значною підтримкою представників старшинського складу армії, присутніх на Конгресі. Фракція соціалістів-федералістів також нараховувала

біля 10 осіб, головним чином з курії інтелігенції³. Інші українські партії, з огляду на “трудова” виборче право, мали по одному-двох депутатів і тому не складали окремих фракцій. Окрему, так звану ліву фракцію (біля 30 членів) складали українські ліві партії – боротьбисти та незалежні еседеки.

У залі засідань окремі партійні фракції зайняли місця відповідно до того, наскільки їхні партії підтримували Директорію та її урядову політику. Рахуючи від президії, вони розмістилися таким чином – на право й у центрі сиділа група депутатів УНРади Західної України, далі до середини – фракція УСДРП, соціалісти-самостійники, есефи і окремі депутати інших партій, в середині депутати Селянської Спілки і УПСР(ц.т.). Лівіше засідали російські та єврейські соціалісти, крайній лівий фланг представляли боротьбисти, незалежні еседеки та Бунд⁴. Така “конфігурація” залу відбивала традиційний поділ всіх парламентів. Представники правих і центру ставилися з недовірою до лівих і навпаки. Поза залом засідань між представниками обох таборів точилися запеклі суперечки, що спричиняло загострення взаємин на пленарних засіданнях.

У центрі роботи Трудового Конгресу було обговорення подальших шляхів державотворення УНР. До початку роботи Конгресу ані члени Директорії, ані уряд не підготували попереднього законопроекту, щоб запропонувати його делегатам, що значно ускладнювало пошук спільного знаменника. Кожна фракція, виходячи з власних партійних постулатів, мала свій особистий погляд на цю проблему і намагалася довести його присутнім.

У результаті 26 січня на пленарному засіданні були заслухані декларації таких фракцій – українських есерів центральної течії (Любинський), російських еседеків (меншовиків) (Севрюх), Наддністрянської України (Старух), лівих українських есерів (боротьбистів) (Тараненко), українських есефів (Лещенко), російських есерів (Березов), українських соціал-демократів незалежних (Зінов'єв), соціалістів-самостійників (Пацюк), Бунда інтернаціонального (правого) крила (Литвак),

Бунда лівого крила (Рафес), УСДРП (Романченко), залізничників і поштовиків (Косенко)⁵. Ці декларації відстоювали полярні позиції – від передання всієї влади Радам робітничих і селянських депутатів і негайного проголошення України “соціалістичною Республікою” до формування стандартного європейського парламенту.

За демократичні принципи організації влади висловила-ся декларація офіційних українських соціал-демократів, яку підготували члени ЦК І.Мазепа та П.Феденко. В принципових положеннях вона фактично повторювала резолюцію VI з'їзду партії. У документі зазначалося, що тогочасна політична ситуація вимагала негативного ставлення до пролетарської диктатури у формі рад робітничих і селянських депутатів, також підкреслювалося, що тільки єдиний соціалістичний і демократичний фронт може врятувати й закріпити здобутки революції в Україні. З огляду на це фракція відкидала можливість організації влади в центрі і на місцях у формі рад, підтримувала принцип влади, основаної на загальному виборчому праві, та розуміла владу трудових мас України в формі демократичного парламенту. Влада на місцях повинна була належати органам місцевого самоврядування, обраним всенародним голосуванням. До скликання парламенту, посилаючись на військовий час, есдеки пропонували верховну владу в країні залишити в руках Директорії з введенням до її складу представника від Західної України. Трудовий Конгрес мав припинити свої засідання, виділивши зі свого складу постійно діючі комісії з контрольними функціями – земельну, адміністративно-політичну, військову, міжнародну, фінансову, народної освіти, комунікацій і праці. За переконанням фракції військовий стан вимагав централізації влади, тому вона вважала, що на місцях до перевиборів органів місцевого самоврядування владу повинні були представляти уповноважені урядом комісари, які мали працювати під контролем і в контакт з повітовими і губерніальними трудовими радами, обраними пропорційно від селян і робітників⁶.

У демократичному і державницькому дусі були витримані декларації соціалістів-федералістів і соціалістів-самостійників, які повторювали основні принципіві положення декларації есдеків. Єдине, з чим не погоджувалися соціалісти-самостійники, так це з необхідністю негайної організації трудових рад і трудових конгресів на місцях. Ці органи розглядалися ними як “сурогат совітів”, тому вони вимагали, щоб на місцях контролюючими органами влади були окремі національні союзи⁷.

За негайне запровадження радянської системи влади виступили боротьбисти та українські соціал-демократи незалежні. Їхні декларації та виступи представників фракцій мали багато спільних принципівих тез. Так, обидві фракції свої концепції побудови влади ґрунтували на однаковому висхідному положенні – початок європейської соціалістичної революції та розуміння української революції як її складової. Це, на їхню думку, вимагало й організації відповідної форми влади. Декларація боротьбистів з цього приводу зазначала: “Український революційний рух, рух за повне соціальне і національне визволення робітництва і трудового селянства від визику буржуазії, за визволення праці від гніту капіталу, досягне своєї мети лише шляхом послідовно переведеної диктатури міського пролетаріату і селянського робочого люду, організованого у ради селянських, робітничих та військових депутатів. Тільки така влада, тільки їхня диктатура може успішно повести українську соціалістичну революцію”⁸.

З цього випливало й ставлення партій до Директорії та Трудового Конгресу. Боротьбисти були переконані, що Директорія не була виразницею революційних устремлінь українського трудового народу, а тому мала негайно передати всю владу Радам селянських і робітничих депутатів. А Трудовий Конгрес не відповідав завданням української соціалістичної революції і не був правомочним органом робітників, селян і революційного війська, а тому мав негайно розпустити себе⁹.

Незалежні есдеки також вважали, що Трудовий Конгрес,

отримавши всю повноту влади від Директорії, не повинен був утримувати її в своїх руках, а мав передати “єдино правдивому представництву сили й волі селянства й робітництва – радам робітничих і селянських депутатів”¹⁰. Вони пропонували Трудовому Конгресу скласти тимчасовий робітничо-селянський уряд з представників партій, які стояли на ґрунті влади рад, доручити йому на основі виробленої Конгресом інструкції передати владу робітничо-селянським радам, а також скликати Конгрес рад, який вже і повинен був утворити “нормальний” лад Української Соціалістичної Республіки Рад і організувати постійний уряд¹¹.

Відмінним моментом, який позитивно відрізняв незалежних від боротьбистів, була вимога збереження суверенності України. За їх задумом Трудовий Конгрес повинен був оголосити Україну незалежною Соціалістичною Республікою (боротьбисти виступали за створення федерації соціалістичних республік). Водночас реалізація суверенності України через диктатуру пролетаріату була досить проблематичною, бо в середовищі пролетаріату України не існувало свідомої української робітничої більшості, яка б прагнула не з’єднання з Радянською Росією, а самостійної соціалістичної України.

Радянофільські погляди боротьбистів і незалежних поділяли також представники Бунду і частина соціалістів-революціонерів центральної течії. Разом вони утворили спільну ліву фракцію.

Компромісний характер мала декларація УПСР(ц.т.), яка проголошувала трудовий принцип як єдину гарантію успіху в будівництві нового життя. В основу формування державного апарату декларація пропонувала покласти принцип децентралізації влади і широкої обласної автономії, зазначений в Конституції Центральної Ради від 29 квітня 1918 р., розвиваючи його згідно з прийнятим трудовим принципом. Це означало, що державні органи влади мусили належати повітовим і губерніальним трудовим радам селян і робітників, які в межах своєї території мали б повні права і підлягали одна одній по інстанціях. Декларація висловлювала подяку Директорії за її

попередню діяльність, але не виявила їй довіри на подальшу роботу, як це робили інші вищезазначені українські політичні партії. Органом верховної влади визнавався Всеукраїнський Конгрес Трудового Народу з делегатів, обраних на засадах трудового принципу, а виконавчим органом – відповідальна перед Конгресом Рада Народних Міністрів¹².

Таким чином, декларація фактично відкидала загальний парламентаризм і ставала на позицію трудового парламентаризму, бо політичні права визнавалися лише за так званим трудовим елементом. Водночас всередині робітничих мас рішуче відкидалася всяка нерівноправність і проголошувалася необхідність рівного, безпосереднього виборчого права через таємне і пропорційне голосування¹³.

Зрозуміло, що розклад партійних сил на Конгресі не давав можливості жодній із запропонованих декларацій набрати більшості, тому поза пленарними засіданнями постійно проводилися наради, фракційні збори, точилися майже безперервні дискусії з метою вироблення узгодженої спільної платформи. Найбільш активно в цьому відношенні поводити себе катеринославські соціал-демократи та делегати від Західної України. На базі декларації УСДРП їм вдалося поступово згуртувати навколо себе значну більшість депутатів, включаючи есефів, соціалістів-самостійників, а також частину фракції УПСР(ц.т.) і делегатів Селянської Спілки.

Показовим є той момент, що фракція УПСР(ц.т.), будучи найчисельнішою на початку Конгресу, не змогла зреалізувати свою кількісну перевагу. Це пояснювалося тим, що всередині фракції не існувало ідейної єдності. Вже під час обговорення вищезазначеної фракційної декларації виявилось, що далеко не всі її члени поділяють основні тези документа. Частина членів фракції схилялася до позиції офіційної УСДРП, тому їм ця декларація здавалася занадто “лівою” в пунктах про форму верховної та місцевої влади. Під їхнім тиском, а також під впливом агітації есефів і галичан з метою вироблення спільної основи фракція пішла на певні поступки, переробивши частково свою

декларацію.

За новим варіантом декларації верховна влада належала Трудовому Конгресу, але разом із ним залишалася й Директорія як відповідальна перед ним. По закінченні сесії повного Конгресу для продовження його діяльності пропонувалося утворити Малий Конгрес, обраний пропорційно – 1 представник на кожні 15 депутатів (приблизно 41 член). У період між сесіями вся повнота влади переходила до Малеого Конгресу, якому доручалося за найближчої можливості скликати зібрання Конгресу¹⁴. Фактично, фракція пропонувала використати досвід Центральної Ради.

Але й цей варіант не знайшов повної підтримки цілої фракції. Попереднє обговорення показало, що за нього висловлювалося спочатку 60, а пізніше це число збільшилося до 78 чол. Значна частина фракції підтримала основні тези декларації соціал-демократів (при обговоренні за це виступило 40 депутатів з-поміж присутніх, а під час голосування на пленарному засіданні до цього приєдналося ще більше). 14 членів фракції наполягали на попередній компромісній декларації. Не дійшовши спільної згоди, фракція вирішила дати дозвіл одній частині приєднатися до декларації УСДРП, а іншій – виступити з власною резолюцією, відчитавши її на пленумі Конгресу.

Внаслідок такого рішення фракція УПСР(ц.т.) розкололася. Від імені групи 78 була прочитана резолюція з 6 пунктів (другий варіант декларації). Під час голосування основної резолюції Конгресу ця група утрималася. Інша частина фракційних депутатів приєдналася до резолюції УСДРП, яка була відчитана від імені “групи фракції у.п.с.р.ц.т. і фракції у.с.д.”, хоча есерівській групі фракцією було надано право тільки голосувати, не ставлячи своєї партійної “марки” на сам документ¹⁵.

Таким чином, на Конгресі склалася більшість з українських есдеків, блоку галицьких партій, соціалістів-самостійників, есефів і частини УПСР(ц.т.), які після деяких поправок і доповнень склали спільний заключний документ, взявши на себе фактично відповідальність за подальший нап-

рям державної політики. На останньому засіданні 28 січня на основі цього документу було ухвалено “Закон про форму влади на Україні”, який називали ще Тимчасовою конституцією УНР. Цим документом фактично вперше з моменту проголошення УНР ще в листопаді 1917 р. у формі закону, а не політико-правового акту, визначалися підвалини державного устрою. Крім того, на відміну від Конституції УНР 28 квітня 1918 р., він набрав чинності.

У законі висловлювалася повна довіра Директорії. З огляду на скрутне внутрішнє і зовнішнє становище республіки, Конгрес передавав Директорії право бути верховною владою республіки до наступної сесії ТКУ, а також право видавати закони, що підлягали затвердженню найближчою сесією Конгресу. Водночас терміни і періодичність скликання сесій ТКУ законом не визначалися, до того ж не пояснювалася різниця між “наступною” та “найближчою” сесіями¹⁶. Згідно з законом виконавча влада належала уряду, який мав формуватися Директорією і звітувати перед нею у проміжках між сесіями ТКУ. Однак компетенція та повноваження уряду не були чітко окреслені. Так само, як не зовсім зрозумілим був і статус Директорії – що означала “верховна влада” – тільки законодавчі функції або і виконавчі також. Тобто, як і Декларація, цей закон не розв’язував проблеми розподілу влади між її різними гілками. Місцеві органи влади очолювали комісари уряду УНР, підконтрольні місцевим Трудовим радам селян і робітників.

Після прийняття Закону про владу Організаційний Комітет і фракція УПСР(ц.т.) виступили з заявою. В заяві зазначалося, що з огляду на те, що пункти партійної декларації не лягли в основу постанов Конгресу і що ухвалені постанови ставлять есерів в таке становище, коли вони як партія не можуть брати на себе відповідальності за урядову політику. Водночас заява стверджувала, що партія не стає в опозицію щодо Директорії і дозволяє своїм членам входити до складу всіх урядових органів. Цей дозвіл пояснювався скрутним станом УНР і необхідністю збереження єдиного соціалістичного

фронту¹⁷.

З окремою заявою виступив і блок лівих фракцій (УСДРП(нез.), боротьбистів, частини УПСР(ц.т.) і Бунду). Ліві заявляли, що, не визнаючи з самого початку правочинності Конгресу, вони вбачали своїм завданням тільки оголошення з трибуни вимог трудового селянства та пролетаріату, які борються за соціалізм і владу рад. На їх погляд, за два дні роботи Конгресу це завдання було ними виконано. Блок не погоджувався з фракціями більшості Конгресу, бо вони цілком ухвалювали політику Директорії, яка, в розумінні лівих, вела боротьбу проти революційних мас. Також блок виступив проти того, що Конгрес підтримав війну з Радянською Росією і згоду з імперіалістичними урядами Антанти, прикриваючись “машкарою нейтралітету”. З огляду на ці причини ліві вважали за необхідне ще раз заявити, що Конгрес не мав права говорити від імені трудових мас України. Заява закінчувалася такими словами: “Виконуючи накази своїх виборців, зазначені вище фракції залишають Конгрес і складають з себе всяку відповідальність за постанови Конгресу та за їх наслідки”¹⁸. Зачитавши заяву, блок лівих партій покинув засідання Конгресу.

На завершення своєї роботи Конгрес виділив з депутатського корпусу ряд постійних комісій для підготовки законопроектів для наступної сесії ТКУ, а також для допомоги урядові в оздоровленні адміністративного апарату. Планувалося створити наступні комісії: з питань оборони, земельну, бюджетну, закордонних справ, харчову, культурно-освітню, конституційно-адміністративну. Загалом до складу комісій увійшло 27 депутатів. Кожна комісія “мала наглядати за одним або кількома міністерствами”¹⁹. Крім закону про владу, Конгрес ухвалив Універсал до українського народу, в якому до населення доводилися головні положення закону, й ноту до народів світу. Відповідно до цих документів Конгрес припинив свою роботу.

Таким чином, на Трудовому Конгресі офіційно був ухвалений “трудовий принцип” як основа формування владних

структур країни. Однак це рішення слід скоріше розглядати як формальне прийняття, бо в реальності це не стало засадою об'єднання різних політичних сил – і надалі кожна з них намагалася реалізувати власні політичні програми. В результаті Директорії УНР так і не вдалося створити єдиний фронт національно-демократичних сил, що мало фатальні наслідки ~~для визвольних змагань~~ українців.

¹ Трудова Республіка (Київ). – 1919. – 13 лютого.

² Столичний голос (Київ). – 1919. – 19 січня.

³ Нова Рада (Київ). – 1919. – 29 січня.

⁴ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. У 7 т. – Торонто, 1962-1966. – Т. 3. – С. 21–22.

⁵ Робітничка газета (Київ). – 1919. – 26 січня.

⁶ Там само. – 1919. – 29 січня.

⁷ Там само.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 5.

⁹ Там само. – Арк. 6.

¹⁰ Червоний прапор (Київ). – 1919. – 26 січня.

¹¹ Там само.

¹² Трудова Республіка (Київ). – 1919. – 13 лютого.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Вісник УНР (Київ). – 1919. – 8 лютого.

¹⁷ Трудова Республіка (Київ). – 1919. – 13 лютого.

¹⁸ Червоний прапор (Київ). – 1919. – 30 січня.

Дмитро Курас

ПРОБЛЕМА ВЛАДИ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В ПРАЦЯХ М.Ю.ШАПОВАЛА

Кожна історична епоха залишає по собі унікальний суспільний досвід, акумулювання якого надає можливість творити систему інтегрованого знання, здатну, по мірі її еволюції, не тільки упереджувати вірогідні події, але й формувати реальність у відповідності із заданими схемами розвитку. Проблеми сьогодення по своїй сутності не є абсолютно новітнім явищем, аналогій яким ми не можемо знайти у нашому історичному досвіді. Формування або трансформація системи влади є однією з тих проблем, які потребують ґрунтовного дослідження та розробки з урахуванням великої кількості факторів, у тому числі – історико-політичних традицій нації та спадщини вітчизняної і світової наукової думки.

Минуле української нації багате на круті повороти долі. Двадцять століття принесло радикальні зміни у суспільній свідомості, політичному житті та політичній думці України. Революційна боротьба на початку століття дала поштовх для розвитку цілої низки концепцій формування національної влади, багато з яких не втратили як наукової, так і практичної привабливості у сьогоднішні дні. Яскравим представником української політичної еліти першої чверті ХХ століття був М.Ю.Шаповал – особистість неординарна і цікава у багатьох вимірах. Маючи за основу ідеологію лівосоціалістичного спрямування, він зміг розробити і запропонувати на розсуд суспільства концепцію, орієнтовану на забезпечення прав і свобод широких верств населення.

Традиційне для демократичної політичної думки положення про те, що джерелом влади може бути тільки народ,

М.Ю.Шаповал доповнює власним тлумаченням поняття “народ”. Розуміючи під цим поняттям “трудові” верстви населення, він створює ідейне підґрунтя для всіх наступних складових власної концепції формування національної державності: “Кажуть: визволяти треба “український народ”, але ми тепер бачимо, що ховається за двома словами “український народ” і кажемо, що треба визволяти всі групи української трудової нації, цеб-то селян (37 млн.), робітників (1,5 млн.) і останніх ремісників та трудову інтелігенцію”¹.

По-перше, вважаючи суспільство прогресуючої соціальної і національної нерівності аморальним, М.Ю.Шаповал вважав, що відновлення принципу “джерелом влади є народ” є цілком достатньою ідейно-політичною і правовою основою для боротьби народу за свої “природні” права: “...ми повинні щодня виходити з рямців законності, яку творять для нас гнобителі... Ми це право вважаємо за насильницьке безправство і повинні його змінювати всіма способами боротьби... нарешті насильною зміною заводити наше право”². По-друге, шляхом встановлення нових владних відносин у державі він бачить революцію у будь-якій її формі. І по-третє, принципово важливою М.Ю.Шаповал вважає необхідність ліквідації старої системи влади і формування такої, яка відповідала б задекларованим принципам: “Визволення трудових мас — це значить в першу чергу розбиття сили політичного панування буржуазії, зруйнування її державної організації, утворення натомість державної влади трудящих і укріплення її шляхом певної політики управління, цеб-то адміністрації”³.

Апробацією теоретичних положень концепції стали революційні події 1917–1920 рр. У висвітленні проблеми організації влади в Україні в умовах революції М.Ю.Шаповал виділяє два основні напрями: “общеруський” та національний (Українська Центральна Рада). “Общеруський” напрям М.Ю.Шаповал у своїх працях, хоча і не дуже чітко, але поділяє на Тимчасовий уряд та його представників в Україні і Ради робітничих і солдатських (а потім і селянських) депутатів.

Цікавим тут є те, що М.Ю.Шаповал цілком свідомо проводить певний розподіл між Тимчасовим урядом і Радами. Критерієм тут знову виступає проблема соціальної належності та домінуючих соціально-економічних інтересів. Політичний аспект у цьому разі розглядається автором як певна формула, яка походить від даних інтересів. Сутність Тимчасового уряду для М.Ю.Шаповала ніколи не була двозначною: “...російська демократична, а відтак буржуазна”⁴ і далі: “...голова уряду Керенський, меншевики і праві с-ри стояли за збереження коаліції з кадетами, а це значить з радикально-демократичною буржуазією”⁵. Основні ідейні підвалини цього напрямку були сформульовані М.Ю.Шаповалом таким чином: “...російська інтелігенція або “общеруська” не хотіла бачити різниці між Росією та Україною і була пересякнута почуттям величності всеросійського масштабу революції і творчості, а через те вона твердо стала на ґрунт єдиного революційного фронту, цеб-то революційного центрризму, який був фактично проекцією всеросійського культурно-національного єдинства і державно-організаційного унітаризму”⁶. Проте на перших кроках формування української державності керівники національної революції намагалися йти шляхом порозуміння з російською демократією і державотворення на засадах автономії. Поділяв з початку таку точку зору і сам М.Ю.Шаповал. Це підтверджується як самими джерелами, так і точкою зору сучасних дослідників. В.Ф.Солдатенко відзначає, що “...М.Ю.Шаповал поділяв домінуючі у Центральній Раді, її найчисельнішій (есерівській) фракції погляди на державність України, активно пропагував ідею широкої національно-територіальної автономії у Федеративній демократичній Російській республіці”⁷. Н.І.Миронець підтримує цю точку зору: “Шаповал був одним з найрадикальніших і найпослідовніших борців за автономію України”⁸. Як підтвердження тут можна навести цитату з виступу М.Ю.Шаповала на Київському губернському українському з’їзді (17–18 червня 1917 р.): “Народ український повинен сам бути господарем свого краю і сам розпоряджатися тими грошми, які він збирає.

Ми хочемо розпоряджатися самі своєю землею і тими багатствами, які є під землею. Це зветься автономія. Ми сказали, що цієї автономії хочемо, і від свого слова не відступимося”⁹. Ця промова, яка, по суті, дублювала ідейний зміст Першого Універсалу, чітко визначала погляди М.Ю.Шаповала на дане питання у той історичний момент. Відомою є реакція Тимчасового уряду на події в Україні та вимоги, які висунула Центральна Рада, спираючись на постанови Всеукраїнського Національного Конгресу. Навіть ті суто символічні положення, які привезла до Петрограда делегація Центральної Ради, були категорично відкинута Тимчасовим урядом. Пізніше сам М.Ю.Шаповал, оцінюючи ту ситуацію, писав: “Тепер, коли це згадуєш, то аж смішно стає, що ми тоді так мало хотіли!”¹⁰. Категоричне небажання Тимчасового уряду шукати порозуміння з Центральною Радою знайшло своє логічне втілення у “Тимчасовій інструкції Генеральному секретареві Тимчасового уряду”. “Інструкція” остаточно розставила всі крапки над “і” у стосунках Центральної Ради і Тимчасового уряду, визначивши, за формулюванням В.Ф.Верстюка, “...що російська суспільно-політична думка настільки поріднена з ідеєю єдиної і неділимої Росії, централізованої держави, що вона лише в теоретичних міркуваннях могла визнавати право націй на самовизначення, тоді як будь-яке найменше прагнення до його реалізації викликало різкий спротив”¹¹.

Позиція самого М.Ю.Шаповала абсолютно чітко була висловлена на засіданні Малої Ради від 23 жовтня, на якому обговорювалося питання “Інструкції” та скликання Українських Установчих Зборів: “Ми не можемо допустити, щоб на Російських Установчих Зборах нашу автономію обговорювали Буряти і Хунгузи... Нам нема чого боятися горожанської війни. Наш найбільший ворог – російський централізм. В боротьбі з ним ми не спинимося ні перед якими засобами”¹².

Отже, саме тут ми можемо констатувати остаточну зміну у поглядах М.Ю.Шаповала на проблему національної державності. Він повертається до своїх вихідних положень про

необхідність незалежної української держави, від яких відмовився на початковому етапі революції, не бажаючи вносити розкол у табір українських сил: “Революція була для мене літургією. По приїзді в Київ приймаю присягу (внутрішню) примиритись з усіма, на кого нападав, служити одному – єдності”¹³.

Оцінка другої течії в “общеруськом” напрямі та можливості його використання для формування української державності мала неоднозначний характер у суспільно-політичній спадщині М.Ю.Шаповала.

Так, характеризуючи процес утворення Рад ще за часів першої революції в Росії, він писав: “1905-6 роки в Росії робітництво організовувалося в ради робітничих депутатів, котрі були першою формою одкритої революційної боротьби пролетаріату в Східній Європі”, і далі: “...ради мусять бути органами лише трудового люду, часто класовими органами. Революційний вибух вже не об’єднував різні класові елементи, як то було в колишніх революціях. Робітничі ради – це органи класової свідомості”¹⁴. Отже, виходячи з соціально-класової сутності цих політичних організацій, М.Ю.Шаповал розглядає їх не тільки як органи, які відповідають основним засобам його політичної доктрини, соціальної революції та встановлення влади трудових верств, але й як органи, які можуть бути прототипами базових елементів формування системи політичної влади в новій українській державі. Навіть саму Центральну Раду на початку її діяльності М.Ю.Шаповал визнає як “...національне об’єднання трьох депутатських трудових рад (мається на увазі делегування до Центральної Ради депутатів І селянського, II військового і I всеукраїнського робітничого з’їздів – авт.) з представництвом партій. Коли Центральна Рада включила в себе представництва інших націй України (росіян, жидів, поляків), вона стала міжнаціональною – територіальним центральним представництвом всієї України”¹⁵.

Проте тут же М.Ю.Шаповал визначає й основну проблему, яка унеможливила використання системи Рад у політичній практиці періоду 1917 – початку 1918 рр. Ця проблема

пов'язана з певними принципами організації системи політичної влади на регіональному рівні. Відсутність цілеспрямованої і систематичної роботи щодо формування власної системи влади на повітовому і губернському рівнях призвела до стихійності та фрагментарності даного процесу. "...на місцях лишалась схема общеруських "советов": рівнобіжно з нею державні органи "Временного Правительства" – одноличні комісаріати, переіменовані потім в українські. Спроба Центральної Ради організувати ще влітку 1917 р. і на місцях губернські і повітові ради не була доведена до кінця, тому "Совети" після другої революції (жовтень 1917 р.) стали після упадку Центральної Ради автоматично органами державної влади, усунувши українські комісарства. Общеруські "совети" на місцях, українська Рада в горі – така схема революційної організації України наприкінці 1917 року. Очевидно, що вони мусили дійти до конфлікту. Це вже були суперечності української революції"¹⁶. Таким чином, Центральна Рада, пішовши шляхом найменшого спротиву, фактично позбавила себе не тільки дієвого апарату виконавчої влади в регіонах, але й реального народного представництва на місцях. Всіляко декларуючи демократичні засади формування держави в цілому і політичної системи, зокрема, вона стала заручницею соціалістичної демагогії і фразеології своїх лідерів, віддавши, по суті, всю повноту влади на місцях стихійно сформованим радам і комітетам, які повністю залежали від поточних уподобань широких верств населення.

Важливою проблемою була розробка системи центральних органів влади. Залишаючись вірним принципу "трудової влади", М.Ю.Шаповал активно підтримує ідею скликання українських Установчих Зборів. Легітимність Установчих Зборів як найповнішого представницького органу влади не викликала у нього жодних питань: "Для мене нема сумніву: політична честь і мудрість велить нам скликати Установчі Збори... Ми мусимо примирити Центральну Раду з народом або народ з Центральною Радою, щоб прапор революційного органу не було заплямнено узурпаторством, недостойним захвачуванням

власти і укріплення її при допомозі хоч і дружнього, але все-таки чужого штика”¹⁷. Отже, ніякі аргументи і доводи не є правомочними виключити народ зі сфери політичної діяльності, тим більше, що за словами М.Ю.Шаповала: “...а справді основних законів нема” і далі: “...або чому те, що зроблено, вже є встановлено: може воля народа проти цього, або за це – кому це відомо?”¹⁸.

Розвиваючи свою концепцію української революції як революції, в першу чергу, соціальної, М.Ю.Шаповал приділяє багато уваги формам і методам здійснення влади трудовими верствами населення, саме яких він і вважав українською нацією. Тому проблема вищих представницьких органів влади як одного з основних напрямів здійснення справжнього народо-владдя стає принципово важливою в його суспільно-політичних поглядах.

Однак тут ми стикаємося з певним дуалізмом у його ідеях. Так, з одного боку, М.Ю.Шаповал заперечує систему парламентаризму як соціально і політично ворожу формуванню “трудої влади”. Він дає таке тлумачення цього поняття: “Парламентаризм є суспільною формою міжклясового компромісу і соціальною формою буржуазного устрою”¹⁹. З його погляду, парламентська система є, по суті, лише елементом закріплення влади за буржуазією, засобом створення у трудових верств лише ілюзії участі у здійсненні влади.

З іншого боку, М.Ю.Шаповал постійно шукав таких форм представницької влади, які б, на його думку, дійсно гарантували реалізацію ідеї народного суверенітету. Запропонувати такі форми організації влади вдалося лише після повалення Гетьманату. Аналізуючи творчу спадщину М.Ю.Шаповала, можна достатньо чітко визначити систему його поглядів на зазначену проблему. Отже, Український Національний Союз як основний чинник консолідації українського суспільства та організаційне ядро боротьби за владу формує такий надзвичайний революційний орган, як Директорія, а потім вони вже спільно передають завойовану владу народові, який уособлений

у трудових радах і Трудовому конгресі. Сам М.Ю.Шаповал писав: "...визволення України мусить бути визволенням її трудової більшості – селян, робітників і трудової інтелігенції. Трудова республіка – ось те наше головне число"²⁰.

У цілому позиція М.Ю.Шаповала вимальовувалася достатньо чітко: Український Національний Союз, складений з основних демократичних партій, фактично уособлював "єдиний національний фронт", який і мав стати базою формування нової української держави. Для М.Ю.Шаповала сам факт існування такого "фронт" був принципово важливим з точки зору стратегії і тактики революційної боротьби. Він був переконаний, що внутрішній розкол українського руху, як завжди, зрештою, виллється у його нищівну поразку. Ось як М.Ю.Шаповал охарактеризував стан справ у лютому 1919 року: "Так в середині лютого розбився український політичний фронт і це стало початком кінця українського визвольного руху"²¹.

Намагаючись зрозуміти глибинні переконання і погляди цієї людини, цілком можна допустити той факт, що, враховуючи досвід попередніх років революції і щиро вболіваючи за справу визволення українського народу, М.Ю.Шаповал справді припустився тут сутнісно важливої помилки, видаючи бажане за дійсне. Намагання утворити і зберегти "єдиний національний фронт" було на той момент утопічним. Політичні розбіжності між українськими "партіями і течіями, а також особисті амбіції лідерів робили цей "фронт" занадто ілюзорним. У цьому випадку необхідно визнати правоту П.О.Христюка, який зазначив, що "Голова Союзу М.Шаповал, недооцінюючи ваги моменту і не розбираючись в загальній ситуації, що утворилася в той час на Україні і навкруги України, славословив Національний Союз і Директорію, підкреслював "кривий" зв'язок Директорії з Союзом і всіх сил доклав до того, щоб задержати і надалі вплив Союзу на Директорію, а тим самим і на всю революційну політику. Замість класово-революційної, міжнародної атмосфери, Директорія впірнула по вуха в національно-дрібнобуржуазний туман"²². Оцінка П.О.Христюком витоків

невдач і прорахунків української влади доби Директорії вбачається більш об'єктивною. Якщо М.Ю.Шаповал робить наголос на дезорганізації ситуативно утвореного “українського політичного фронту”, то П.О.Христюк, навпаки, підкреслює хибність самої ідеї цього фронту: “Проте ліва течія, що спиралась на робітництво і селянство, здавалось, мусіла перемогти, мусіла потягти за собою й Директорію. Так би воно напевно і сталось, коли б Директорія не була дитиною єдиного національного міщансько-демократичного фронту, коли б в її складі було хоч би двох-трьох правдивих соціалістів і революціонерів, коли б важкою колодою не бовтався під її ногами Український Національний Союз”²³.

Тут на перше місце висувається проблема устрою системи влади. З погляду М.Ю.Шаповала, впроваджена Директорією на початку її діяльності система трудових рад з Трудовим Конгресом на чолі нарешті стала устроєм, відповідним соціальній структурі українського населення, а також меті і завданням української революції. Він писав: “Закони трудового Конгресу глибоко відповідали розумній потребі української визвольної боротьби, були направлені на користь всієї поневоленої нації, захищаючи інтереси, свободу і права селянства, робітництва та трудової інтелігенції. Основою законів була правильна уява законодавця про соціальну структуру України, отже тому в законах був заложений найбільший політичний реалізм. І лише по шляху, вказаному законами Трудового Конгресу, Україна могла досягнути свою визвольну мету”²⁴. У цьому питанні чітко вирізняється принциповість і логічність позицій М.Ю.Шаповала щодо основних підвалин побудови української держави. По-перше, це є впровадження системи влади, побудованої на принципі вибіркового соціального представництва. Тобто, тут можна говорити про фактичну реалізацію принципового положення його політичної концепції, а саме – усунення від влади “нетрудових” верств населення. Однак, безумовно, вітаючи створення такої “класової” системи устрою влади, М.Ю.Шаповал все ж з певним сумнівом оцінював цей принцип та його

впровадження у своїй науковій спадщині. Він зазначав, що “невідомо, в якому б напрямі пішла дальша політика Трудового Конгресу: чи в бік дальшої соціалізації, чи залишилась би на перших позиціях, а тому тяжко сказати, чи був Трудовий Конгрес органом повної соціалістичної революції чи лише соціальної? Наступ більшовиків з Росії зупинив працю Конгресу, а далі була війна. Ми можемо одно сказати, що сам факт чисто класової влади трудового люду ще не означав на Україні соціалістичної революції. В Центральній Раді і Трудовому Конгресі буржуазії не було зовсім, були, безумовно, представлені лише трудові маси, що стояли нерішучо перед проблемою соціалістичної революції і робити її чи не робити? “Созрѣла” чи не “созрѣла” Україна до соціалізму? Можна обійтись без буржуазії чи не можна?... Питання про владу зводиться в сумі не про форму організації трудової влади, а про її політику”²⁵.

Враховуючи еволюційні процеси в сучасному українському політичному житті та певну їхню схожість з аналогічними тенденціями у минулому, доцільним було б використати досвід суспільно-політичних перетворень, який надає нам національна історія. Науково-теоретична і практична спадщина наших попередників показує як сильний, так і слабкий бік сучасних політичних процесів і тенденцій. Розглянутий аспект концепції М.Ю.Шаповала щодо формування національної держави ще раз підтверджує це положення. Пропонуючи систему заходів для забезпечення істинного народоправства і унеможливлення узурпації влади як окремими особистостями, так і певними політичними силами, він, разом з цим, не завжди міг повністю об’єктивно оцінити всі політичні реалії життя.

¹ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна Спілка, 1927. – 324 – С. 3.

² Там само. – С. 44.

³ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – Відень, 1921. – С. 180.

⁴ Шаповал М., Слободи О. Великий зрив. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. – Яворів, “Самоосвіта”, 1932. – В 4-х частинах. – Ч.1. – С. 28.

- ⁵ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма – С. 86.
- ⁶ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – С. 181.
- ⁷ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 97.
- ⁸ Миронець Н.І. М.Ю.Шаповал про національне відродження і державність // Політологічні читання. – Київ, 1993. – № 2. – С. 153.
- ⁹ ЦДАВОУ – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 2.
- ¹⁰ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма. – С.79.
- ¹¹ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. – К., “Заповіт”, 1997. – С. 144.
- ¹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1921 рр. – В 4-тт. – Н.-Й., 1969. – Т. 2. – С. 18.
- ¹³ ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 129.
- ¹⁴ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – С. 181.
- ¹⁵ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма. – С.182.
- ¹⁶ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – С. 182.
- ¹⁷ Шаповал М. Установчі збори? // Боротьба. – 1918. – Ч. 26 (27 березня).
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – С. 189.
- ²⁰ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма – С. 119, 128.
- ²¹ Там само. – С. 134.
- ²² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1921 рр. – В 4-тт. – Н.-Й., 1969. – Т. 4. – С. 12–13.
- ²³ Там само. – С. 10.
- ²⁴ Шаповал М.Ю. Занепад УНР. – Прага: Вільна спілка, 1928. – С. 5.
- ²⁵ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – С. 185–186.

Олена Куц

**УКРАЇНІЗАЦІЯ ЯК КАТАЛІЗАТОР
ДУХОВНОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
20–30-х РОКІВ**

Трагізм і велич, горе і радість, злет і спади становлять зазвичай долю кожного народу. Історична доля України характеризується переплетенням загальнолюдського й етноспецифічного, соціального й національного, загального й особливого.

Тривала й виснажлива боротьба за національне самозбереження в умовах асиміляторської політики правлячих кіл Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі з кінця XVIII ст., національно-культурницький рух XIX – початку XX ст. призвели до усвідомлення того, що розвиток української мови та культури є об'єктивною та конче необхідною умовою повнокровного існування нації.

У 1917–1920 роках, в період визвольних змагань, революційних потрясінь та громадянської війни, питання розвитку української мови та культури набувають дедалі більшого значення як важливі аспекти не стільки культурних, скільки політичних перетворень в українському суспільстві.

Після проголошення XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) курсу на “коренізацію” поняття “українізація”^{*} стало застосовуватися для визначення національної політики радянської влади у 20-х роках в межах УСРР. Політика розвитку української

^{*} Одним з перших, хто актуалізував цю проблему, фактично ввівши термін “українізація” до наукового та суспільного обігу, використовуючи його передусім стосовно шкільної освіти, був М.Грушевський (“Освобождение России и украинский вопрос”) (Див.: “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В.А.Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 15).

культури проголошувалася державною, а її проведення в республіці великою мірою уособлювалася з діями наркомів освіти О.Шумського (1924–1927 рр.) та М.Скрипника (1927–1933 рр.).

1920-ті роки, на думку сучасників, увійшли в історію “світлою і радісною добою українського культурного розквіту”, “виrom бурхливого й яскравого національного життя”¹. Епохою “великих зворушень, великих дерзаній і великих полетів” називав тодішній час М.Хвильовий².

Проведення українізації вплинуло перш за все на освіту, зокрема початкову. У 1922 р. 50,5% шкіл (т.зв. трудових, або шкіл соціального виховання) було українських, 16,2% – змішаних (українсько-російських), у 1925 р. – відповідно 70,9% та 7,4%. У 1927 р. 82% шкіл, де навчалось 76% учнів, були українізовані. Того ж року 94% учнів – українців за національністю – навчалися рідною мовою, в 1929 р. – вже 97,2%³.

Українізація професійної школи проходила складніше. У 1929 р. 66% профшкіл, в яких навчалосся дві третини учнів, були україномовними, 16% закладів – змішаними (українсько-російські)⁴. Навіть серед вищих навчальних закладів, де проведення українізації ускладнювалося, зокрема, браком українського професорсько-викладацького складу, у 1929/30 навчально-му році показник українізованих досяг 40%⁵.

З середини 20-х років на ґрунті досягнутих результатів та певного досвіду відбуваються, з одного боку, перехід до ліквідації неписьменності рідною мовою в УСРР⁶, з іншого – поширення українізації за межі республіки (за даними перепису 1926 р. поза межами УСРР проживало понад 25% українців⁷), де вона набула характеру передусім культурно-освітньої діяльності⁸. На Кубані, Північному Кавказі, Далекому Сході відкривалися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

Законодавчі акти з питань освіти, прийняті у 1923–1925 рр., передбачали привести систему освіти в УСРР у відповідність з національним складом населення. В районах, населених національними меншинами, навчання в школах велося мовою народів,

які проживали в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською тощо. Початковий всеобуч в республіці здійснювався більш ніж двадцятьма мовами⁹.

У 1922–1927 рр. за матеріалами партійних переписів частка українців у КП(б)У зросла з 23% до 52%. В 1927 р. 70% комуністів-українців визнали українську рідною мовою¹⁰. Серед службовців державного апарату кількість українців зросла протягом 1923–1927 рр. з 35% до 54%¹¹. Діловодство українською мовою в державних установах та організаціях з 20% в 1925 р. досягло 70% у 1927 р.¹² Тираж україномовних газет за 1924–1927 рр. виріс у 5 разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції; до 1933 р. преса була українізована на 89%, книгодрукування – на 83%¹³. Українська мова в республіці фактично набула статусу державної.

Одним з результатів проведення політики українізації – незапланованих і непередбачених владою – став бурхливий розвиток української культури – українське відродження (український ренесанс) 20-х – початку 30-х років. Вільний розвиток рідної мови, підтримка національної школи, чинників, на яких зазвичай ґрунтується піднесення національної самосвідомості, відчуття національної гідності кожного народу розкрили невичерпні скарбниці української культури, дали можливість проявитися і розквітнути непересічним талантам. Наведемо лише декілька прикладів.

20-ті роки характеризувалися розмаїттям літературно-мистецького життя. Серед літературних напрямів і організацій вирізнялися неокласики (М.Зеров, М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара), Спілка селянських письменників “Плуг” (С.Пилипенко, А.Головко, О.Копиленко, П.Панч), Спілка пролетарських письменників “Гарт” (В.Еллан-Блакитний, В.Сосюра, М.Хвильовий, П.Тичина) тощо.

У другій половині 20-х років (1925–1927 рр.) розгорнулася літературна дискусія щодо шляхів розвитку літератури та мистецтва, котра перетворилася на обговорення національної політики в Україні. “Так звана “літературна дискусія”, хоч як

вона з цензурних і інших причин була стиснена до меж власне літератури або мистецтва, була природною реакцією на історичну ситуацію, – наголошує Ю.Шевельов. – Країна опинилася на історичному перехресті: перетворитися на провінцію Москви.., чи зберегти свою самобутність, – це було питанням усіх питань”¹⁴. В ході дискусії М.Хвильовий висунув ідею створення нової національної культури, яка б базувалася на кращих традиціях світової культури¹⁵. Він вважав, що справжні митці повинні займатися *“учобою, поглибленням, утворенням своєрідних зв’язків із культурно-революційними традиціями українського та європейського минулого”*¹⁶.

З літературною дискусією пов’язані виникнення, існування і доля ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури). Створена за ініціативою М.Хвильового у 1926 р., вона об’єднала письменників, які орієнтувалися на високий професіоналізм та творче новаторство (М.Куліш, М.Бажан, П.Тичина, П.Панч, Ю.Смолич, О.Досвітній, Г.Епік тощо).

20-ті роки були періодом піднесення театрального життя й формування нового українського театру. У 1918 р. в Києві діяло три театри: Державний драматичний театр, Державний народний театр і “Молодий театр”. “Молодий театр” очолював Лесь Курбас (1887–1942 рр.), який на його основі створює Мистецьке об’єднання “Березіль” (МОБ), що мало згуртувати театральних діячів, художників, музикантів, письменників. До складу МОБ входило п’ять театральних майстерень (дві з них – у Білій Церкві та Борисполі), близько десяти станцій (комісій), що розробляли проблеми, пов’язані зі становленням нового театрального мистецтва¹⁷. У театрі** працювали видатні майстри української сцени – П.Саксаганський, М.Крушельницький, А.Бучма та ін. Один з них – І.Мар’яненко – у 1933 р. на засіданні Колегії Наркомату освіти наголошував: “Курбас – людина широко освічена... Курбас – людина виключно обдарована як режисер і як педагог... Я цінував і ціню в Курбасові його вічне шукання, його вимогливе ставлення до своєї роботи, зрештою

** У 1922–1933 рр. очолював Лесь Курбас.

– намагання дати цінності, які були б гідні нашої доби, створити дійсно сучасний театр”¹⁸. До історії українського театрального мистецтва Л.Курбас увійшов як реформатор та сміливий експериментатор. До репертуару театру входили як твори все-світньовідомих авторів – В.Шекпіра, П.Меріме, В.Гюго, так і національна класика – “Гайдамаки” Т.Шевченка, “За двома зайцями” М.Старицького, “Хазяїн” І.Тобілевича та сатиричні п’єси В.Ярошенка, О.Вишні, М.Хвильового.

На 20-ті роки припадає становлення українського кінематографа. В 1922 р. почала працювати Одеська кінофабрика, в 1933 р. відкрито Київську кіностудію художніх фільмів. Тут було знято: перший радянський звуковий документальний фільм “Симфонія Донбасу” (реж. Д.Ветров, 1930 р.), перший український звуковий ігровий фільм “Іван” (реж. О.Довженко, 1932 р.). Олександр Довженко (1894–1956 рр.) поставив фільми “Звенигора”, “Арсенал”, “Щорс”, “Земля”. У 1958 р. на Всесвітній виставці у Брюсселі кінофільм “Земля” включили до почесного списку двадцяти найкращих фільмів світу всіх часів та народів.

У 1924 р. почала діяти в Харкові перша радіостанція в Україні. У 1927 р. радіоцентри існували вже у Києві, Дніпропетровську, Одесі, а в 1928 р. в селах налічувалося 40,5 тис. радіоточок.

Одним з найвідоміших представників монументального живопису того часу був Михайло Бойчук (1882–1937 рр.), обраний ще в 1917 р. професором Української академії мистецтв. Галичанин за походженням, він переїздить до Києва, щоб здійснити свою мету “відродження українського мистецтва від кореня”. У своїй творчості М.Бойчук намагався об’єднати характерні особливості українського народного орнаменту, мозаїк та фресок Київської Русі, іконопису XVII–XVIII ст. з прийомами, традиційними для живопису часів Візантії та Італії доби Відродження. В роки радянської влади разом з учнями (Т.Бойчук, І.Падалка, В.Седляр, О.Павленко тощо) брав участь у т. зв. “монументальній пропаганді”. Сучасник майстра мистецтвознавець

І.Вигнанець відзначав: “Бойчук зі своїми учнями за короткий проміжок часу увійшов у всі галузі культурного життя України: кераміка, ткацтво, килимарство, друкарство (ксилографія, книжна графіка), скульптура і навіть український ляльковий театр вперше був відроджений бойчукістами”¹⁹.

У архітектурі 20-30-х років переважали два напрями: український національний стиль (комплекс будівель Сільсько-господарської академії (арх. Д.Дяченко, 1925–1930 рр.), Центральний залізничний вокзал у Києві (арх. О.Вербицький, 1927–1933 рр.) та конструктивізм (будинок Держпрому у Харкові (арх. С.Серафимов, С.Кравець, 1925–1929 рр.), кінофабрика у Києві (арх. В.Риков, 1926–1929 рр.) тощо). Епохальною подією для радянської архітектури стало будівництво Дніпрогесу в Запоріжжі (проектну організацію очолював І.Александров, будівельну – О.Вінтер, 1927–1932 рр.).

Духовне піднесення українського суспільства позначилося й на зростанні наукового потенціалу. Центром українського наукового життя залишався Київ. Наукові дослідження зосереджувалося здебільшого в Українській академії наук, яку в 1921 р. було перейменовано на Всеукраїнську академію наук (ВУАН). Таким чином проголошувалося намагання об’єднати в рамках ВУАН наукову інтелігенцію як Радянської України, так і західноукраїнських земель, що перебували у складі інших держав. ВУАН мала три секції: історико-філософську, фізико-математичну і соціально-економічну. На світовому рівні проводилися дослідження з математичної фізики (М.Крилов), експериментальної зоології (І.Шмальгаузен). К.Воблий започаткував вивчення економічної географії України, під керівництвом М.Птухи було відкрито Демографічний інститут. Розпочалися дослідження нових напрямів у механіці, авіації, гідрології, хімії, біології, радіотехніці тощо.

Світового визнання досягли наукові школи М.Грушевського (історія), Д.Граве (алгебра), Л.Писаржевського (хімія), О.Богомольця (експериментальна патологія), Є.Патона (електрозварювання) тощо. Над розбудовою української науки

плідно працювали історики Д.Багалій, Д.Яворницький, М.Слабченко, археолог і етнограф М.Біляшівський, філологи й літературознавці С.Єфремов, М.Сумцов, А.Кримський, економісти К.Воблій, М.Птуха, геолог П.Тутківський та ін. Над розробками з теоретичної фізики працював Український фізикотехнічний інститут (Харків), співробітниками якого були вчені світового рівня І.Курчатов та Л.Ландау. В 1932 р. тут вперше в СРСР успішно здійснено розщеплення атомного ядра літію.

Політика українізації надала величезного розмаху національно-культурному відродженню українського народу. Саме це було однією з причин її згортання, оскільки влада в центрі побоювалася подальшого розвитку національної самосвідомості українського народу. Дослідники розрізняють такі періоди національно-культурної політики ЦК ВКП(б) у 30-х роках в Україні: до 1933 р. — підтримка розвитку української культури як провідної в Україні; 1933—1937 рр. — намагання уніфікувати та централізувати культурне життя в СРСР, наслідком чого стало те, що російська культура поряд з українською ставала основною в республіці; друга половина 1937—1938 рр. — в умовах згортання українізації намагання остаточно утвердити панівну роль російської культури²⁰.

З кінця 20-х років ідеологічний та політичний тиск на українське національно-культурне відродження стає вже майже неприхованим. Масштабні репресії розпочалися з процесу по справі т. зв. Спілки визволення України (СВУ). В 1930 р. за належність до міфічної організації були засуджені до різних строків ув'язнення 45 представників української інтелігенції, у тому числі віце-президент ВУАН академік С.Єфремов. У 1930—1931 рр. було вигадано ще одну “контрреволюційну” організацію української інтелігенції — “Український національний центр” (УНЦ). По справі УНЦ проходило 50 осіб, — здавалося, що вирішили завдати удару по всіх більш-менш відомих представниках старої інтелігенції, котрі не проходили по попередніх процесах. Керівником УНЦ було названо М.Грушевського. Справу проти М.Грушевського припинили в зв'язку з його смертю, а інших “членів УНЦ” засудили²¹.

Передбачаючи неминучість арешту, покінчив життя самогубством М.Хвильовий. Майже повністю були обезкровлені Інститут української культури, Інститути мовознавства, української літератури, радянського права, польської культури тощо.

Політика репресій, що проводилась у 30-ті роки, завдала значних втрат українській культурі та науці. Про масштаби трагедії свідчать такі дані: в 1930 р. виходили твори 259 українських письменників, після 1938 р. – лише 36. За цей час своєю смертю померли лише 7 чоловік. Що стосується решти: 8 покінчили життя самогубством, 16 зникли без вісті, 17 розстріляні, 175 після арешту були заслані, подальша доля їх невідома²². Деякі дослідники наводять інші дані: було репресовано близько 500 українських письменників, з яких загинуло 150²³. “За що ці висококультурні люди мусили каторжанами закінчити життя в нелюдських умовах? – запитує Ю.Клен, пишучи про неокласиків, проте це стосується всіх репресованих. – Невже тільки за те, що вони були людьми талановитими, що належали до української нації?”²⁴

“Розстріляне відродження” – термін, який увійшов в обіг з середини 40-х років, влучно характеризує становище, що склалося в українській національній культурі в 30-ті роки.

Незважаючи на жорстокі переслідування, в культурному житті радянської України тривали позитивні процеси, які зародилися в 20-ті роки. Українізація залишила глибокий слід в українському суспільстві, закріпила ті зрушення, що розпочалися в ньому ще в ХІХ ст., довела життєздатність та невичерпні можливості українського народу, української мови та культури.

¹ *Оглоблин О.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Хроніка – 2000. – 1993. – № 1–2 (3–4). – С. 87.

² *Хвильовий Микола.* Твори в п'ятьох томах. Т. IV. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання Українських письменників “Слово” і Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1983. – С. 192.

³ Див.: “Українізація” 1920–30-х років... – С. 89–91.

⁴ Там само. – С. 91.

- ⁵ Там само. – С. 102.
- ⁶ Там само. – С. 105–106.
- ⁷ Див.: *Романцов В.О.* Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2004. – С. 178.
- ⁸ Див.: *Ковальчук О.О.* Національно-культурний розвиток українців в СРСР поза Україною в контексті політики коренізації (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.) // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 5.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 166–187.
- ⁹ Див.: *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – С. 267–268.
- ¹⁰ Див.: “Українізація” 1920–30-х років... – С. 62, 64.
- ¹¹ Див.: *Історія України: нове бачення.* – К.: Альтернативи, 2000. – С. 302.
- ¹² Див.: “Українізація” 1920–30-х років... – С. 81.
- ¹³ Див.: *Історія української літератури XX століття. Книга перша (1910–1930-ті роки).* – К.: Либідь, 1993. – С. 88.
- ¹⁴ *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // *Хвильовий Микола.* Твори в п’ятьох томах. Т. IV. – С. 11.
- ¹⁵ Див.: *Попович М.* Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1998. – С. 601–606.
- ¹⁶ *Хвильовий Микола.* Твори в п’ятьох томах. Т. IV. – С. 209.
- ¹⁷ *Лесь Курбас.* Спогади сучасників. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 23–24.
- ¹⁸ Там само. – С. 303.
- ¹⁹ Цит. за: *Михаил Бойчук и его школа // Великие художники. Их жизнь, вдохновение и творчество.* – 2005. – Часть 99. – С. 32.
- ²⁰ Див.: *Єфіменко Г.* Значення літератури і мистецтва у національній політиці більшовиків (1932–1938) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 405–420.
- ²¹ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 64–97.
- ²² Див.: Репресоване “відродження”. – К.: Україна, 1993. – С. 29.
- ²³ Див.: *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Назв. праця. – С. 280.
- ²⁴ *Київські неокласики /Упор. Віра Агеєва. Серія “Українські мемуари”.* – К.: Факт, 2003. – С. 64.

Зореслава Захожай

ПРО РАДЯНОФІЛЬСЬКІ НАСТРОЇ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 20–30-ті РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Окупована Польщею з 1919 по 1939 роки, Східна Галичина духовно залишалася частиною Великої України, билась єдиним серцем в одному ритмі з нею, живо реагувала на все, що відбувалося там, під “совітами”.

У 20-ті роки у Західній Україні існували різні погляди на події, що відбувалися в СРСР. Швидко поширювалися прорадянські погляди як реакція на прихильність західних держав до поляків, на їхнє потурання гнобленню Польщею національних меншостей. Західним українцям також імпонували політика українізації у Радянській Україні та відродження селянства за НЕПу. Широке кола галицького суспільства почали вірити, що в Україні, хоч і комуністичній, твориться нове, національне не лише за формою, але й за змістом життя. Під впливом цих змін, аби залучитися до будівництва нової держави, до УСРР емігрувало багато визначних західноукраїнських громадсько-політичних і наукових діячів. Частина галичан вважала УСРР “...національним центром усіх українських земель, основою для здійснення соборної української державності”, а також, що “шлях до визволення українських земель з-під Польщі й Румунії веде через скріплення Радянської України й Радянського Союзу”¹. Визначні галицькі діячі, зокрема Ф. Федорців, зазначали: “В Союзі Радянських Соціалістичних Республік українська нація має не лише свій культурний центр, але й має свою державність. Як не оцінювати правові відносини, соціальний лад, культурно-агітаційну спекуляцію, то все-таки не слід замикати очей на ті державні рамки, ті зв’язки української державності, що... неминуче створюють все кращі, певніші й постійні

умови життя і всестороннього розвитку української нації”². Ф.Федорців, розуміючи, що Україна в багатьох ділянках життя підлягає московському центру, був переконаний, що центр чимдалі більше буде поступатися на користь національного змісту в радянській державі. Д.Левицький також висловлював думку про те, що “на Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається національна ідея... орієнтуючись на Київ, орієнтуємось на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя – у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром”³.

Щоб стимулювати ці тенденції, радянський уряд призначив своїми консулами у Львові українців, намагався привернути до себе західноукраїнську інтелігенцію та студентів, пропагуючи досягнення Радянської України та обіцяючи їм теплий прийом, фінансував різні громадські об’єднання. Комуністичній пропаганді легко піддавались і молоді малограмотні люди (1–2 класи початкової школи), попадаючи під вплив добре підготовлених організаторів більшовицької агітації, які проходили вишкіл на спеціальних курсах у Харкові⁴. Репрезентантом ідеї об’єднання всіх українських земель була насамперед Комуністична партія Західної України. Формально КПЗУ входила до складу Комуністичної партії Польщі, а фактично підпорядковувалася через Комінтерн КП(б)У та ВКП(б). У 20-х роках певна популярність комуністів серед західноукраїнського населення пояснювалась і тим, що ряди КПЗУ поповнили соціал-демократи, які перейшли на радянофільську платформу, адже в січні 1924 р. польська влада заборонила УСДП. Внаслідок історичних подій, більшовицької пропаганди та агітації значна частина соціал-демократів Східної Галичини перебувала під впливом ідей об’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Поширенню радянофільських настроїв у Західній Україні сприяв видатний політичний діяч, один із організаторів КП(б)У Микола Олексійович Скрипник, який користувався величезним авторитетом у Східній Галичині насамперед за проведення політики українізації. Як член

Виконавчого комітету Комінтерну Микола Олексійович опікувався діяльністю Компартії Західної України, яка виступала за приєднання українських земель до Радянської України. Радянські комуністи щедро фінансували партію: наприклад, на вересень 1926 р. з фонду КП(б)У було переведено для КПЗУ 6 тис. американських доларів⁵.

Симпатки радянської влади в 20-х роках перебували і у найчисельнішій партії в Західній Україні – УНДО. В резолюціях II з'їзду партії, який проходив 19-20 листопада 1926 р., записано: “За Ризьким кордоном на українських землях відбуваються в Українській радянській державі великі національні здвиги. Там росте національна культура, там кріпне національна сила. На Радянській Україні назрівають тепер процеси, що скоріше чи пізніше віддадуть на Україні суверенні права всьому українському народові. Український нарід під Польщею орієнтується на ту національну силу і на ті національні успіхи, що ростуть над Дніпром, а наша партія достроює до них політичну тактику”⁶.

Об'єднання намагалося налагодити контакти з Радянською Україною. У квітні-травні 1929 р. українські кооператори, представники УНДО здійснили поїздку до Києва та Харкова, маючи на меті ознайомлення з економічним станом українського населення. Незважаючи на те, що в поїзді галичан постійно супроводжували представники більшовицьких спецслужб, вживаючи запобіжних заходів, аби об'єктивна інформація не потрапила до них, враження від поїздки у подорожуючих залишилося гнітюче. “...господарське положення на Великій Україні є нечувано тяжке. Всі продукти першої потреби можна отримати лиш на картки або у вільній торгівлі по нечувано високим цінам. Впадає в очі сильне зубожіння і пригноблення населення. Кожен чоловік є замкнений в собі, а всяка розмова двох людей – це дипломатична розмова. Село живе своїм відмінним життям, вважаючи місто за ворожий для себе осередок. Життя...не життя...”⁷. Звичайно, що після такої оцінки ситуації в УСРР прихильників радянської влади в УНДО дещо поменшало.

Більшовики за допомогою фінансових вливань намагалися впливати на деякі наукові та літературно-мистецькі кола Західної України. Доцільність таких витрат пояснюється документом за підписом генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича: “Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки з боку УСРР національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити наш вплив через прихильні до нас місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі”⁸.

Про рівень комуністичної пропаганди в Східній Галичині свідчать документи того часу. Наприклад, у постанові митрополичого ординаріату від 21 березня 1927 р. зазначалося, що “...загальні збори товариства “Просвіта” і товариства “Рідна школа” були знаменні тим, що виявили назверх успіхи комуністичної пропаганди... Вони виявили, що більшовицька агітація найшла доступ до народних мас і що вона вінчається поважними успіхами”⁹. Більшовики контролювали контакти між ученими Наукового товариства ім. Т.Шевченка та Всеукраїнської Академії наук. Вісім членів НТШ були обрані академіками ВУАН. Через радянське консульство у Львові проходила певна обробка представників галицької інтелігенції радянофільської орієнтації. Їх запрошували в консульство споглядати радянські кінофільми про “райське життя в СРСР” та влаштовували під час їх перегляду ситі застілля. Проте переконати галичан в більшовицькому раю не завжди вдавалося; сумніви закралися після цькування Шумського, Хвильового та, загалом, згортання українізації. У зв’язку з цим викликає інтерес листування відомого історика з Харкова, члена НТШ Ф.Савченка з львівським ученим-літературознавцем, академіком ВУАН К.Студинським. У листі від 22 жовтня 1928 р. Ф.Савченко писав: “Українських вчених замінюють російськими. Збіжжя вивозять з України в Росію. Великий продподаток, дорожнеча, магазини повні товару, але купувати можуть лише жида. Висока платня за навчання, скорочення штатів, страшні розстріли української молоді”¹⁰.

В останній чверті 20-х років радянофільські настрої слабли, деякі, колись активні прихильники радянської влади, висловлювали сумніви щодо державності УСРР. Про такі тенденції повідомляв у Харків 30 травня 1927 р. представник ССРР у Польщі Ю.Коцюбинський: “В Сельробі ведуться розмови, що Харківський уряд і ЦК — це експозитура Москви. Не дають розвиватися місцевим силам, пригнічують українців, українізація тільки на папері. На Наддніпрянщині — московський окупаційний режим”¹¹.

Відомий галицький учений, директор історичної секції НТШ Мирон Кордуба після поїздки до Радянської України у 1928 р. зробив декілька заміток в газеті “Діло” своїх спостережень про життя українців¹². Загалом позитивно оцінюючи українізаційний курс керівництва УСРР, учений розкривав перед галицькими читачами політичні недоліки пануючої системи: “Хоч як воно звучатиме парадоксально, бо саме під політичним оглядом все там пішло в шкеребет, приходиться констатувати, що в порівнянні до передвоєнної доби саме політичне положення громадян ще найменше змінилося. Остала ця сама поліційна система надзору і настирливої, дошкульної контролю приватного життя, ця ж сама самоволя уряду і брак захисту перед цією самоволею, ще більша чим за старого режиму нетолеранція до всякої критики або хоч би відмінної думки”¹³. М.Кордуба повідомляв про арешт сорока відомих інтелігентів — кількох професорів та двох співробітників академії. Згодом те ж видання інформувало про арешт 50 осіб за пропаганду українського визвольного руху¹⁴. Реальна картина тогочасної репресивної акції комуністичного тоталітарного режиму в ССРР була значно масштабнішою, аніж згадані в інформаціях “Діла” й статті М.Кордуби. У березні 1928 р. ГПУ здійснило “широку операцію зі знаття українського антирадянського активу”, внаслідок якої було заарештовано понад 400 осіб¹⁵ — удесятеро більше, аніж та цифра, що її подавав львівський щоденник.

Уже на рубежі 20–30-х років політичні діячі Західної України у більшості своїй не мали ілюзій щодо подій на

Наддніпрянщині. Велике розчарування справив на них сумнозвісний судовий політичний процес СВУ в Харкові, що його товариство “Просвіта” визнало найважливішою подією 1930 року в Радянському Союзі¹⁶, у якому звинувачували провідних українських учених, культурних та громадських діячів. Відомий галицький фейлетоніст Галактіон Чіпка (Р. Купчинський) на шпальтах газети “Діло” зазначав: “У наказній столиці наказної Радянської України відбувається наказний процес. На лаві обвинувачуваних засіло 45 визначних українських громадян... Страшна “провина” тяжить над підсудними: “вони хотіли самостійної України”... Неможливо, щоби самостійна держава... карала своїх громадян за те, що хочуть її самостійності...”¹⁷. Керівництво УНДО в зв’язку з цим, виступило з ініціативою: “Визначити і проголосити один день, як день призначений харківському процесові і пам’яті тих національних мучеників, яких в цьому процесові судили. Провести жалобу в цілому краї”¹⁸.

Судовий фарс у столиці УСРР справив гнітюче враження у Західній Україні. З ним видатний західноукраїнський літератор І. Крушельницький пов’язував початок негативного зламу у настроях місцевої інтелігенції, відхід значної її частини від радянофілства¹⁹. Психологічний злам у ставленні до радянської влади, переоцінка власної позиції мали свої індивідуальні особливості у кожного галицького інтелігента.

Гнітюче враження на західноукраїнську громадськість справив голод в Україні 1932–1933 рр. Правда про справжній стан справ у сільському господарстві республіки ставала відома завдяки свідченням втікачів з Великої України, що з початком примусової колективізації й особливо під час голоду, долаючи численні перешкоди, наражаючись на смертельну небезпеку з боку радянської прикордонної сторожі, сотнями діставалися до східних воєводств Польщі. В галицькій газеті “Нова зоря” зазначалось, що якщо в 1931 р. кордон перейшли 324 родини, то лише у січні–березні 1932 р. – 359 родин²⁰. Велику допомогу біженцям надавали місцеві осередки “Просвіти”, які допомагали розміститися на перших порах, збирали кошти, підшукували для

них роботу. Західноукраїнська преса друкувала в той час чимало документальних свідчень очевидців про голод 1932–1933 рр. Орган УНДО газета “Діло” відкрила спеціальні рубрики: “Голод на Україні”, “Рятуйте Україну”, “Положення на Радянській Україні”, “Статистика голодної смерті”, “Чужинець про становище на Україні”, “Страшне лихоліття населення на Україн”²¹. Громадськість Західної України сприйняла сталінський голодомор як національну трагедію. З ініціативи галицьких послів 25 липня 1933 р. у Львові був створений Український комітет допомоги голодуючим України. У зверненні комітет писав: “Звертаємось з гарячим закликом до українців у цілому світі стати до спільної з нами протестаційної та допомогової акції з приводу червоного терору, голоду на Україні. Скрізь, де живе український народ, чи на рідній землі, чи на чужині, треба вести планову і одноцілу працю, бо лише тоді вона може числити на успіх, коли буде йти скоординованим шляхом в краю і цілому світі”²². У щирому прагненні допомогти українцям в УСРР комітет об’єднав 36 культурно-освітніх, політичних та економічних організацій та установ, які розпочали збір пожертвувань для голодуючих. Розуміючи, що лише силами українців, що проживали за межами СРСР, неможливо надати ефективну допомогу голодуючим, комітет спрямовує свої зусилля на привернення уваги світової громадськості та урядів західних країн до трагічного становища українського народу і використання їх авторитету для впливу на політику Сталіна щодо України. 8 вересня 1933 р. у зверненні до всіх діячів культури світу говорилось: “Комітет звертається з закликом до суспільності культурних народів світу протестувати проти грабежу, поневолення і фізичного винищування українського народу більшовицькою Москвою та має надію, що культурний світ прийде нам, що мешкаємо поза межами більшовицьких страхіть, з поміччю для полегшення долі голодуючих братів під московсько-більшовицьким пануванням”²³. Задля переконання урядів інших країн у необхідності політичного й економічного тиску на СРСР, який би припинив геноцид проти українського народу і надав голодуючим селянам

зарубіжну допомогу, комітет направив у Женеvu до Ліги Націй представницьку делегацію на чолі з М.Рудницькою. Вона 25 вересня 1933 р. адресувала Голові Ліги Націй офіційного листа, де зазначалося: “Факти голоду є незаперечними, не дивлячись на зусилля, що совітський уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складеними як факти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів, яким вдалося, не дивлячись на заборону світських влад, побувати на українській території, на якій лютує голод... Ми апелюємо до Ліги Націй, щоби остання прийшла з допомогою голодуючим, бо ця допомога — це справа людської солідарності”²⁴.

Заходи галицької спільноти щодо організації допомоги голодуючому населенню Наддніпрянщини не увінчалися успіхом, оскільки керівники УСРР відмовилися від допомоги, заперечуючи сам факт голоду. Відмова викликала бурю протесту в багатьох людей, які щиро хотіли допомогти братам з Наддніпрянщини.

У складній ситуації опинилася за цих обставин кола західноукраїнської інтелігенції із радянофільського табору. Політичні симпатії та бажання розвивати наукове й культурне співробітництво з відповідними інституціями та окремими особами в Радянській Україні змушували їх, з одного боку, підтримувати і пропагувати за кордоном ідеї офіційного Харкова, з іншого — інформація, яка надходила з України, про репресії та голод викликала багато запитань та сіяла зерна сумніву. Не завжди заспокоювали запевняння співробітників Консульства ССРР у Львові, що все це вигадки й наклепи “буржуазних засобів масової інформації”.

Громадянську позицію зайняв і письменник В. Стефаник, який донедавна був активним прихильником та

пропагандистом радянських ідей у Західній Україні. В період протестних акцій у Львові його запросили у консульство з вимогою написати спростування у пресі вигадок про голод у Радянській Україні. Письменник відмовився, і у відповідь на це уряд України позбавив його радянської пенсії²⁵.

На знак протесту проти нечуваних зlodіянь комуністичного режиму західноукраїнські вчені М.Возняк, К.Студинський, Ф.Колесса, В.Щурат відмовилися від зарплати, котру вони отримували як академіки ВУАН з Харкова. Президія ВУАН відреагувала цинічною постановою в якій зазначалося: “Академіки ВУАН..., які неодноразово декларували своє бажання брати участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до ВУАН. На ділі Возняк, Колесса, Студинський і Щурат тісно зв’язалися з тими колами, які проводять політику інтервенції проти Радянського Союзу. Вони продалися польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновити на Україні поміщицький лад. Зважаючи на це, президія ВУАН постановляє: академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії як ворогів трудящих мас України”²⁶.

Проте залишались і ті, які в час, коли національно свідомі інтелігенція Західної України біла у дзвін тривоги, організуючи збори пожертвувань для голодуючих в Україні та намагалася привернути увагу до проблеми штучного голоду світову громадськість, Я.Галан, О.Гаврилюк, П.Козланюк, К.Пелехатий, А.Крушельницький відверто зайняли реакційні позиції, стверджуючи, що ніякого голоду в Радянській Україні не існує.

Деякі представники КПЗУ стверджували, що голоду в Україні немає, а це, мовляв, вигадки панів, куркулів і попів, яким немає місця в радянському суспільстві. Проте не всі члени партії були однастайні у цьому питанні – Крлик, Кузьма, Г.Іваненко, М.Заячківський, В.Попіль, Т.Стасюк, Й.Букшований та інші протестували проти подій в СРСР, тому були викликані до Радянської держави і знищені за сфабрикованими справами.

Прихильників радянофілства в 30-х р. у Західній Україні помітно поменшало. Стало очевидним, що в УСРР панує антиукраїнський режим. Колишні ілюзії щодо переродження радянської влади на національні засади остаточно розвіялися. Голодомор, масові репресії вихідців із Західної України, відверта з 1933 р. україножерська спрямованість національної політики сталінщини поховали надії багатьох галичан на відродження української державності за допомогою Радянської України. Переважна частина галицької інтелігенції, яка до часу поклала надії на політику українізації в УСРР, пов'язуючи з нею можливість національно-культурного відродження українського народу, відходить від колишнього радянофілства.

¹ Лозинський М. Уваги про Українську державність. – Відень, 1927. – С. 5, 58.

² Діло. – 1925. – 16 січня.

³ Діло. – 1925. – 21 лютого.

⁴ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України, м. Львів. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 3093. – Арк. 2,9.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2984. – Арк. 29.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2984. – Арк. 264.

⁷ Зелінські М. Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931. – С. 31.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 13. – Арк. 133–137.

⁹ ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 2095. – Арк. 72.

¹⁰ ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 378. – Арк. 63.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2485. – Арк. 30.

¹² Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 215–224.

¹³ Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва // Діло. – 1928. – 15 квіт.

¹⁴ Арештування українців на радянській Україні // Діло. – 1928. – 27 березня.

¹⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / відп. ред.. В.А.Смолий. – К., 2002. – С. 400.

¹⁶ Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта”. – Львів, 1930. – С. 236.

¹⁷ Чинка Галактіон. Процес чи не процес?! // Діло. – 1939. – 27 березня.

¹⁸ ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7.

¹⁹ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 161.

²⁰ Колесник С. Рух протесту // Галицька старовина. – 1990. – №1. – С. 5.

²¹ Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні. (1918–1939). – Львів, 1993. – С. 103.

²² Діло. – 1933. – 1 вересня.

²³ Діло. – 1933. – 15 вересня.

²⁴ Шульгин О. Без території // Хроніка – 2000: Укр. культуролог. – Альманах. – 1992. – № 1. – С. 184.

²⁵ 33-й: голод: Народна Книга – Меморіал. – К., 1991. – С. 576.

²⁶ Чоповський В. Інтелігенція на Голгофі: Сталінський терор і західноукраїнська інтелігенція (20–30-ті рр.). – Львів, 1992. – С. 29.

Геннадій Глазунов

А. СЛІПАНСЬКИЙ І СПРАВИ “УВО”

Наукова та науково-популярна література з опублікування подій, пов’язаних з жовтнем 1917 р., особливо за радянських часів та й сучасні видання часто по-різному трактують одні й ті ж самі факти, нерідко їх замовчують. На цій підставі інколи не легко дати історичним обставинам об’єктивне висвітлення. Андрія Сліпанського заарештували в червні 1933 р. Це призупинило його наукову діяльність як першого віце-президента Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. ДПУ УСРР звинуватило його у належності до “Української Військової Організації”.

У цій статті розглядається бездоказовість взаємостосунків керівника ВУАСГН із загадковою організацією, досліджуються, власне, історія так званої справи “УВО” та чим надумані взаємовідносини завершилися для професора.

Рада Народних Комісарів УСРР 22 травня 1931р. затвердила постанову “Про організацію Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук”, поставивши насамперед перед новоствореною Академією на теренах країни три найголовніших завдання: розвивати й удосконалювати сільськогосподарську науку, вивчати продуктивні сили України в аграрному секторі, безпосередньо пов’язати наукову роботу із практикою великого соціалістичного господарства, що будувалося. Уряд призначив Академіка О.Соколовського президентом започаткованої ВУАСГН, а професора А.Сліпанського – першим віце-президентом Академії¹.

Як показують архівні свідчення та дослідження його наукових публікацій, А.Сліпанський виявив себе невтомним управлінцем сільськогосподарської галузі масштабного рівня, доля відвела йому непростий шлях налагодження науково-практичної роботи, зауважимо, першої аграрної Академії

України. На той час до складу ВУАСГН входило 8 союзних спеціалізованих та 15 республіканських науково-дослідних інститутів, 10 всеукраїнських станцій, 4 заповідники, 205 опірних пунктів тощо. Всього в академічних установах працювало понад 1,2 тис науковців. Процесом енергійного становлення ВУАСГН управляв А.Сліпанський. За його організаційно-наукового керування відбулося 5 пленумів аграрної Академії (які були найвищими колективними органами управління аграрною наукою республіки). На них розглядалися найважливіші питання, стосовно завдань наукових сільськогосподарських установ відповідно до викликів часу, планування роботи академічних установ щодо прискорення, наукового обслуговування сільського господарства України, проблем організаційно-господарського зміцнення колгоспів, підвищення врожайності сільськогосподарського виробництва, покращання урожаїв цукрових буряків тощо. Професор доповідав на зібраннях про питання, які обговорювалися².

Загальна широта наукових поглядів А.Сліпанського, вплив на результати аграрного виробництва в зоні ризикованого українського землеробства ще очікують фахового вивчення. Проведений аналіз (за 1927–1933 рр.) показує, що збереглося понад 30 його науково-публіцистичних праць. Ученого було введено до складу колегії Наркомзему УСРР. На Всеукраїнській агротехнічній конференції в грудні 1932 р. А.Сліпанський доповідав від імені Академії про план агротехзаходів на майбутній рік. Остання публікація – “Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п’ятирічки” (весна 1933 р.), в якій йшлося про здійснення комплексу проблем в організації праці на селі, причому, за очікуваннями вченого-аграрія, здійснення переліченого комплексу агротехзаходів мало наблизити країну до “високих й сталих врожаїв”³.

Голодомор, який починався відомою аграрною кризою 1932 р., уразив значну територію країни, торпедував союзні плани хлібних заготівель. Й.Сталін спішно повернув в Україну своїх намісників: уповноважений Москвою П.Постишев на

початку 1933 р. був обраний другим секретарем ЦК КП(б)У, а головою ДПУ УСРР та повноважним представником ОДПУ СРСР затвердили В.Балицького. За безпрецедентними зусиллями згаданих двох посадовців у республіці стався перелом політичного становища.

Об'єктом погрому стала й Всеукраїнська Академія сільськогосподарських наук. Керівництво ЦК компартії на основі доповідей “команди”, яка прийшла разом зі сталінським порученцем, спішно оголосило, що у ВУАСГН була викрита “шкідницька організація”, на чолі якої стояв перший віцепрезидент А.Сліпанський. На цій підставі 2 червня 1933 р. вченого заарештували. Невдовзі його виключили з компартії, звинувативши у тому, що він, начебто, був класово ворожим елементом, який проліз у партію з контрреволюційною, провокаторською метою⁴.

На пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р. керівник ДПУ УРСР залякував присутніх підступами міжнародного імперіалізму, наголосивши водночас, що останнім часом країною надзвичайно зацікавилися й проводирі гітлерівської Німеччини. За його словами, якщо “вислови керівників німецького фашизму зіставити зі свідченнями членів розкритої нами організації – так званої “Української військової” і, окремо підкреслюючи, “шкідників організації в сільському господарстві”, побачимо, що вони теж розвивають аналогічні положення щодо майбуття Радянського Союзу”⁵. Йому повірили.

Голова ДПУ УССР В.Балицький звинувачувальний висновок щодо справи “УВО” затвердив 20 жовтня 1933 р. Фабула звинувачення стверджувала, що була розкрита широко розгалужена контрреволюційна організація, яка вела активну повстанську, шпигунську, диверсійну і терористичну роботу з метою повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу, встановлення фашистської диктатури у формі “незалежної” буржуазної республіки. Оригінал звинувачення щодо цієї справи, який зберігається в архіві СБУ, друкувався російською мовою майже на 200 сторінок і мав

розхожу назву за кольором обкладинки “коричневая книга”. Перекладаючи творення авторів згаданого звинувачення офіційною мовою, вони наполягали відповідно до оригіналу, що “УВО” взагалі була створена активними контрреволюційними кадрами українсько-галицького войовничого націоналізму, що гартувалися в громадянській війні та повстансько-шпигунській діяльності проти Радянського Союзу⁶. Таким чином, інформація, що надходила із-за кордону, за міркуванням керівників сталінської тоталітарної держави, мала вплинути на уніфікацію суспільно-політичного життя 30-х років минулого століття в СРСР і в його складі УРСР. Розгорнуті масові арешти, фальшиві звинувачення, штучне створення “контрреволюційних організацій” було не лише виконанням директив московського керівництва, але й обслуговувало, якщо не в першу чергу, вузьковідомчі інтереси ДПУ НКВС УСРР – винятково слухняної філії загальносоюзного штабу.

Додамо, що відомий голодомор 1932–1933 рр. став масштабною антиукраїнською акцією комуністичного режиму. Настановлення центру підтримувала й українська влада. Керівникам республіки нав’язували перекручену думку про існування контрреволюційних поглядів щодо спроб фізичного усунення перших осіб країни. З цієї нагоди В.Балицький доповідав 31 травня 1933 р. на засіданні ЦКК КП(б)У, а 8 червня того ж року політбюро ЦК КП(б)У погодилось із цим рішенням, назвавши західноукраїнських заарештованих “групою сімнадцяти”, бо йшлося переважно про ув’язнених у справі “УВО”, і ухвалило: “Доручити тт. Постишеву, Балицькому... скласти список осіб, які підлягають виключенню з партії з числа арештованих”⁷.

Тут вчасно повернутися до долі А.Сліпанського та спробувати з’ясувати, яким чином згадані проблеми “УВО” так чи інакше торкалися нашого професора? У звинуваченні наголошувалося, що провадячи шпигунську повстанську терористичну роботу в Радянській Україні, “УВО” була “складною ланкою контрреволюційного націоналістичного блоку”, до якої

входили колишні члени українських антирадянських партій, тобто українські есери, соціал-демократи, боротьбисти, укапісти. Слідчі пригадали вченому-аграрію А.Сліпанському, що за часів української революції він перебував у складі УКП(б), начебто із підступною метою вступив до лав КП(б)У, підтримував зв'язки з О.Шумським, а після від'їзду останнього з України нібито приступив до нелегальної роботи щодо підготовки озброєного повстання в блоці з організацією на чолі з М.Грушевським. Далі, що за завданням “шкідників” провадив роботу в ВУАСГН разом з професором О.Янатою, маючи на меті “організацію голоду”. Вчитаемося в звинувачувальний висновок у справі “УВО” щодо “шкідництва” в сільському господарстві. Його IX розділ так і називався: “Организация к/р саботажа в сельском хозяйстве на Советской Украине в 1931–32 г.”. У звинуваченні за текстом “коричневої книги” нагадувалося, що розгром українського контрреволюційного підпілля напередодні зміцнення радянської влади, покращання становища Радянського Союзу та України призвели до того, що контрреволюційні сили “не змогли здійснити озброєного повстання”. Внаслідок цього український контрреволюційний націоналістичний блок і “УВО” переходили до активної контрреволюційної роботи, розрахованої на те, щоб шляхом саботажу і підричних актів у сільському господарстві, шляхом зриву хлібозаготівель та посівної кампанії “створили умови, що сприяли б озброєному повстанню”.

Слідчі наводили “свідчення” ряду заарештованих увіствів: Т.Репи, Й.Крілика-Васильківа, А.Біленького-Березинського, С.Рудницького, М.Лозинського, В.Копача-Холодного, М.Романюка, О.Сарвана, В.Фарила тощо (зауважимо, що перелічені особи ніякого відношення до сільського господарства країни не мали – Авт.). Зокрема, заарештований М.Яловий (у справі А.Сліпанського є заперечення проти “свідчень”, які надавав письменник. – Авт.) згадував, що загальною установкою “організації” в 1931–1932рр. була, дослівно, “організація в широкому масштабі шкідницьких актів, підричних акцій, які

змогли б в широкому масштабі дискредитувати заходи радвлادی в очах мас... У Харкові найбільш активна контрреволюційна робота... проводилася через групу членів контрреволюційної організації на чолі з віце-президентом ВУАСГН А.Сліпанським, а проведення в життя нової тактики по лінії сільськогосподарських фахівців було покладено “на Сліпанського”⁸. Тут треба зазначити, що пояснення давалося 8 червня 1933 р., тобто після арешту А.Сліпанського, тому є підстави вважати, що то був своєрідний винахід слідства.

Слідчим вдалося вичавити зізнання і у самого А.Сліпанського⁹.

У резолютивній частині звинувачення – Глава XIII – зазначалося, що у справі “УВО” притягувалися до карної відповідальності загалом 89 звинувачених, у тому числі серед осіб, причетних до “шкідництва у сільському господарстві”, 22-м значилося прізвище вченого-аграрія А.Сліпанського. Особисто йому інкримінувалося наступне: орієнтація господарств “на мілку оранку”, хибне районування селекційних сортів по країні, використання сироватки для боротьби з вісподифтеритними захворюваннями свійської птиці, поширене захворювання менінгітними хворобами коней, неправильні сівозміни, недоліки в організації праці колгоспників, послабленні навчальних планів освіти селян, тяжіння до переваг технічних культур над зерновими, спору між О.Янатою, який вважав можливим перехід до боротьби з бур’янами хімічними заходами, замість агротехзаходів, а А.Сліпанський – вважав завчасним. Так “шкідництво” в сільському господарстві було зазначено у матеріалах справи “УВО”¹⁰.

Досліджуючи наукову діяльність керівника ВУАСГН, автор ознайомився з архівними фондами з питань, які обговорювалися на президіях та пленумах Академії. Якщо проаналізувати перелік проблем, які ставилися у вину керівнику ВУАСГН, то складається враження, що з початку йому поставили питання, над якими науковими проблемами працювала ВУАСГН, а потім слідчі переписали їх в провину А.Сліпанському. Так, наприклад,

спостерігалось навколо наукового спору між О.Янатою та А.Сліпанським. Президія ВУАСГН 15 березня 1933 р. заслухала звіт Українського науково-дослідного інституту захисту рослин (УНДІЗР) “Про боротьбу з бур’янами”, роботу інституту визнала незадовільною і вжила заходів для покращання справи. В п.3 президія ухвалила: “В зв’язку з тим, що проф. Яната не забезпечує керівництва сектором бур’янів, довів до прориву цю найвідповідальнішу ділянку роботи УНДІЗР і має цілий ряд методологічних збочень, – з роботи керівника сектору зняти”. На наступному засіданні президії, 23 березня 1933 р., були затверджені заходи щодо реорганізації стану боротьби з бур’янами та покращення кадрового забезпечення. На засіданнях президії ВУАСГН вирішувалися майже всі згадані питання, але вони залишилися як звинувачення¹¹.

Головна претензія слідства щодо розділу “шкідництва” на селі полягала у наступному: “Найголовнішою особливістю згаданої роботи була можливість, використовуючи нагоду роботи ВУАСГН, перетворити її у своєрідний центр, що організовував саботаж у сільському господарстві не тільки окремими, “спорадичними” (мабуть, цей академічний термін притягнутий до тексту, оскільки йшлося про Академію. – Авт.) відрядженнями, а шляхом планово-організаційного шкідництва у всеукраїнському масштабі”.

Підписи під обвинуваченням поставили – заступник начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Б.Козельський, а після резолюції “Згоден” під датою 10 жовтня 1933 р. стоїть підпис начальника цього відділу М.Александровського. Пропонувалось слідчу справу, якій присвоїли номер 737, надіслати на розгляд судової трійки при Колегії ДПУ УСРР¹². “Рішучого удару по контрреволюції” ДПУ завдало, залишалось очікувати нагород від держави, в якій політика репресій ставала звичаєм чи нормою.

Щодо проблем колишньої “УВО” опубліковано небагато матеріалів. Відомі публікації про долю “УВО” д.і.н. Ю.Шапвала, д.і.н. О.Рубльова, а нещодавно побачила світ книга

А.Кентія. Останній – дослідник українських визвольних змагань – у книзі “Збройний чин Українських Націоналістів 1920–1956” подає історико-архівні нариси шляху від “Української Військової Організації” до “Організації Українських Націоналістів” (т.1 присвячений періоду 1920–1942 рр.). Спираючись на багаторічне дослідження знавця, зазначимо, що владна поразка в Українській революції 1917–1920 рр. призвела, зокрема, до відомого факту: колишні вояки Армії УНР виявилися найпоспідовнішими у справі “продовження боротьби за самостійність України”. Тому у липні–серпні 1920 р. у Празі представники січових стрільців та інших українських військових формацій створили “УВО2. Аналогічні організації з військовим ухилом виникали і в інших країнах, але треба погодитися з А.Кентієм, що українське вояцтво виявилось у підсумку “нездатним подолати амбіції своїх керівників”, щоб “стати під єдиний політичний провід”. Лише справа вояків Є.Коновальця мала успіх: “УВО” зуміла стати на шлях практичних дій, кинула виклик спочатку польській адміністрації. Хоча на початку існування організації доля її, як тлумачить дослідник, “не була до кінця з’ясованою” – далися взнаки “розбіжності в стрілецькому середовищі”, бо частина стрілецтва схилилася до співпраці з урядом Є.Петрушевича. Але нашу увагу турбує інша частина так званих увістів, які “ставали на радянофільські позиції”, пов’язуючи себе з компартіями Східної Галичини, а пізніше – Західної України. Фактично з 1921 р. “УВО2, на думку дослідника, “виступала проти більшовиків”, організації вдалося поставити справу таким чином, що вона “викликала інтерес”, діяльність “УВО” мала набути “головним чином диверсійно-підривного спрямування стосовно польського окупаційного режиму” і вона перейшла на нелегальне становище.

Нагадаємо, що автор дослідження спирається на документи радянських спецслужб, з яких відомо, що проникнення “УВО” в Радянську Україну “розпочалося з 1924 року” і пов’язувалося з членами КПЗУ, іншими громадськими, культурними діячами з Галичини, котрі переїхали на проживання до УСРР і,

начебто, “були агентами “УВО”. За свідченням діячів згаданої організації конспірація “УВО” в 1922–1928 роках була найкраще поставлена й найсильніше збережена, “як ніколи перед тим або потім”. Спори щодо політичного означення (ЗУНР чи Соборна Україна) між Головою Національної Ради Східної Галичини Є.Петрушевичем та керівником “УВО” Є.Коновальцем з середини 1920-х років стали принциповими, набули невідступного характеру.

Зрозуміло, що за цими суперечностями слідкували відповідні радянські керівники, які пильно стежили за розвитком подій у Західній Україні, (де існувало понад 5 млн. українців, або до 15 відсотків населення Польщі). За словами дослідника, навіть представник Комінтерну при ЦК КПЗУ повідомляв про “організаційні початки “УВО”.

Підсумовуючи діяльність згаданої організації, А.Кентій підтверджує прихильність радикально налаштованих кіл населення Східної Галичини, особливо молоді, до “УВО” та підвищення уваги міжнародної спільноти до західноукраїнських проблем. Разом з тим, на його думку, “УВО” наприкінці 20-х років минулого століття “стояла на порозі чергової кризи”. Виходом з кризового становища стала її трансформація в “ОУН.”. Та “УВО”, вважає А.Кентій, взагалі “ніколи не ліквідовувалася”, навіть побутувала думка, що “ОУН.” створювало “лише прикриття “УВО”. Далі науковий дослідник розповідає про наступників “УВО”¹³.

Обставини формування справи “УВО” докладно проаналізовані в монографії О.Рубльова “Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)”¹⁴. Разом з тим, не з усіма оцінками керівників репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму проти уродженців західноукраїнських земель під час “сфабрикованої справи “УВО” (1932–1934 рр.), які до того ж підтримує О.Рубльов у монографії, можна погодитися. Доводиться, що через “УВО” радвлада розправилася з вихідцями з Західної України. Загалом це так: з 89 звинувачених – чотири

п'ятих справді народилися в Галичині¹⁵. Та все ж розділ звинувачення стосовно “шкідників” на селі випадає з історичних доказів цього дослідника. Західноукраїнські вихідці вагомої ролі не відігравали в цьому питанні. ДПУ зреагувало на гостру проблему щодо внутрішнього споживання хліба на селі під час аграрної кризи 30-х років, що наступила за хлібозаготівлею, яка планувалася в Москві. ДПУ та КП(б) України, за його вказівками шукали “крайніх”. Предметом своєрідної “гордості” держполітorganів стала справа “УВО”, до якої й приписали розділ щодо аграрних “шкідників”. З двох-трьох звинувачених, що мали аграрний досвід або сільськогосподарські посади і наводилися в IX розділі справи “УВО”, найголовнішим “шкідником”, без жодних фахових підстав, називався перший віце-президент ВУАСГН Андрій Сліпанський, який до того ж й народився на Київщині¹⁶.

На думку Ю.Шаповала, ДПУ мало відповідну інформацію із-за кордону і на цій підставі формувало справу “УВО” на території Радянської України, маючи на меті завдати ї, за його твердженням, таки завдала нищівного удару по членах компартії, колишніх вихідців з Галичини. Стежачи далі за долею “увістів”, історик Ю.Шаповал досліджує, що органи ДПУ у належності до “УВО” звинуватили в 1933–1934 рр. ще півтори сотні осіб і чимало з них справді загинули в період сталінських репресій. Можна погодитися з твердженням Ю.Шаповала, який має підстави вважати, що “УВО” на теренах Радянської України була “гумовою організацією”¹⁷. Скажімо, ознайомлення зі справою репресованого А.Сліпанського показує, що він на О.Янату показань не давав і очних ставок з ним не проводилося. Як і навпаки.

Додамо, що з правового погляду згадана справа “УВО” дійсно залишилася незавершеною, вона не набула жодного судового розгляду (хоча, чи мав А.Сліпанський на щось надіятися, бо 17 його колишніх колег-боротьбистів засуджено ухвалою суду в березні 1935 р. – Авт.).

Підсумки викриття справи “УВО” підбивав у своїй доповіді на XII з’їзді КП(б)У на початку 1934 р. секретар ЦК

П.Постишев. З почуттям виконаного обов'язку говорив він, що рік тому з боку ДПУ була розкрита нова організація "УВО". За його словами, лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм вдалося розмістити окремих своїх людей і навіть цілі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури.

Зауважимо, що звинувачений у належності до справи "УВО" А.Сліпанський цих висновків керівника своєї партії не чув: ухвалою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 26 листопада 1933 р. йому було визначене покарання у виправно-трудових таборах строком на п'ять років. З урахуванням обставин державного порядку тридцятих років, особлива нарада при НКВС СРСР від 21 липня 1937 р. продовжила термін покарання ще на п'ять років¹⁸. 14 лютого 1942 р. серцевий напад припинив життя колись відомого науковця А.Сліпанського¹⁹. Сталася ця трагічна подія у таборі під Магаданом.

Розглянувши додатково матеріали справи щодо репресій відносно А.Сліпанського, Верховний Суд УРСР 10 лютого 1961р. відмінив усі рішення стосовно нього як бездоказові²⁰.

Отже, здійснення політичних репресій щодо вченого-аграрія А.Сліпанського за безпідставним звинуваченням у належності до справи "УВО" наводять на декілька висновків історичного характеру. По-перше, радянська держава так і не оцінила результатів наукової діяльності ВУАСГН у перші роки її предметної роботи на розвиток аграрної науки України, як це завдання ставилося під час організації Академії в державно-управлінських рішеннях країни. По-друге, звинувачення професора А.Сліпанського у належності до "УВО", як воно прописано в офіційному звинуваченні до справи, жодним чином не підтверджується його фактичною працею задля потреб аграрної науки, виключно позитивним ставленням до компартії того часу, перебуванням осторонь від взаємостосунків з колишніми лідерами боротьбистів. По-третє, власне стан справи "УВО", особливо наявність розділу стосовно "шкідництва" в

сільському господарстві, в черговий раз підтверджує думку про її надуманість, можна твердити про бажання влади через її формування та оголошення у суспільстві відреагувати на голод 1932–1933 рр. шляхом розгнузданого злочину щодо академічної установи. По-четверте, на підставі вищенаведеного можна говорити про помилковість репресії стосовно професора А.Сліпанського. Коли б ця помилка була хоча б одна, але сталінська доба зламала долю багатьом українцям. На жаль, пішли з життя мільйони наших співвітчизників.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Фонд 1055. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 56.

² Див.: ЦДАВО України. Справи фонду 1055.

³ Див.: Журнал “Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи”, на його основі у 1930 році був створений журнал “Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства”, наприклад: *Сліпанський А.* За поглиблення сільсько-господарської науки // Вісник сільсько-господарської науки і досвідної справи. – 1928. – № 4. – С. 3–5; *Сліпанський А.* Проблеми спеціалізації сільського господарства. Доповідь на поширеному засіданні ВУАН 9 березня 1930 р. // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 4. – С. 14–57; *Сліпанський А.* Чергові завдання науково-дослідної роботи Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук та її мережі, в зв’язку з вимогами соціалістичної реконструкції сільського господарства. Скорочена доповідь на 1 пленумі ВУАСГН // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – № 8–9. – С. 11–23; *А.Сліпанський.* Сільське господарство України до XV роковин Жовтня // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. № 10–11. – С. 27–64; *Сліпанський А.* Завдання с.г. науки в реконструктивний період // Більшовик України. – 1931. – № 6. – С. 46–60; *Сліпанський А.* Новими методами за успішне розв’язання проблеми врожайності // Більшовик України. – 1932. – № 1–2. – С.45–66; *Сліпанський А.* Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п’ятирічки // Більшовик України. – 1933. – № 4. – С. 42–66 тощо.

⁴ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.

⁵ Див.: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

⁶ Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.

⁷ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1903. – 352 с.

- ⁸ Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.
- ⁹ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.
- ¹⁰ Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – С.177–215.
- ¹¹ Див.: ЦДАВО України. Справи фонду 1055.
- ¹² Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.
- ¹³ Див.: *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Т.1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – 332 с.
- ¹⁴ Див.: *Рубльов О.С.* Назв. праця. – 648 с.
- ¹⁵ Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.
- ¹⁶ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.
- ¹⁷ Див.: *Шатовал Ю.І.* Назв. праця.
- ¹⁸ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.
- ¹⁹ Див.: Письмо УВД Магаданской области от 8 февраля 2006 г.
- ²⁰ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд ФР 6452. – Оп. 3. – У 2 т.

УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ТЕЧІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Літературний процес в Україні в 20–30-ті роки був надзвичайно різноманітним і багатим. У тодішньому літературному просторі появилось дивовижне розмаїття стильових течій (авангардизм, неоромантизм, революційний романтизм, імпресіонізм, неореалізм, “неокласика”, необарокко, модернізм), літературних угруповань (“Плуг”, “Гарт”, Аспанфут, МАРС, ВАПЛІТЕ і багато інших). За визначенням відомого українського літературознавця Олександра Білецького, “літературні явища цієї доби становлять надзвичайно широкату картину”¹.

То була насправді яскрава епоха в історії українського письменства. На тлі непу, утвердження Російської імперії під назвою СРСР, вимушеної українізації, першої п’ятирічки, пізніше масових репресій появлялися чудові твори майстрів пера (В.Еллан, П.Тичина, Я.Савченко, В.Сосюра, М.Зеров, М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара, М.Йогансен, М.Семенко, М.Хвильовий, В.Підмогильний, Є.Плужник, Т.Осьмачка, М.Куліш, Ю.Яновський, Г.Епік та чимало інших). Еволюція літературного життя розвивалася вельми стрімко – від поезії та малих епічних форм до романів, новоякісної драми тощо. Пробуджені національною революцією та перспективою нового відродження, письменники намагалися реалізувати свій творчий потенціал у шойно відкритому для них літературному просторі, незважаючи на руйнівне тиснення комуністичної диктатури. Натомість невдалі для України визвольні змагання 1917–1921 рр., спровокована більшовиками громадянська війна завдали непоправної шкоди художній літературі, що існувала завдяки ентузіазму молодих талантів.

Нелегко було молодому письменнику розібратися у круговерті літературних течій і угруповань, і нерідко вони переходили з однієї літературної організації в іншу. Траплялися й випадки, коли деякі письменники приходили до думки, “чи не зайві всі ці літературні організації, чи не краще існувати собі самостійно окремими літературними індивідуумами та й годі”².

Після воєнних подій майже не лишилося друкованих видань, відсутність яких компенсували усні газети і журнали та альманахи “Гроно”, “Вир революції”, “Жовтень”, “Арена”, “Гарт” тощо. Після єдиного часопису “Мистецтво” з’явився журнал “Шляхи мистецтва” (1921–1923), що був продовженням свого попередника, він ставив перед собою актуальне завдання бути творчою “трибуною, де у вільній дискусії кристалізуватиметься єдиний напрям, єдина школа – школа майбутнього мистецтва, мистецтва комуністичного”³. Спочатку на його сторінках була помітна присутність футуристів, яких поволі відсували представники інших стильових тенденцій. “Шляхи мистецтва”, редаговані спочатку В.Елланом (Блакитним), потім – Г.Коцюбою та В.Коряком. Цей журнал перестав виходити 1923 р. у зв’язку із заснуванням місячника “Червоний шлях”. Перед цим була спроба створення за ініціативи В.Поліщука літературно-мистецької групи “Гроно”, яка гуртувалася при київській газеті “Більшовик”. У своїй художній програмі “гроністи” були мало оригінальними, обіцяли творити мистецтво, зрозуміле “для якнайширшого загалу”, домагалися гармонійного сполучення колективу та індивіда, прагнули знайти “синтез існуючих течій”⁴. В.Поліщук протиставляв модернізму “напрямок пролетарської поезії”, шукав відмінних шляхів від футуризму, в якому вбачав свого серйозного конкурента, надавав першорядного значення змістові, а все інше повинно гармонійно вписатися в нього.

Футуризм переживав стрімкі організаційні модифікації, лишаючись незмінним у назві, часто вживаючись як синонім до того чи того утворення. Після невдалої спроби сформувати групу “Фламінго” М.Семенко 1921 р. зініціював харківську

“Ударну групу поетів-футуристів”, але вона також розпалася. Водночас у Києві вчорашній символіст О.Слісаренко організував ефемерну науково-мистецьку групу “Комкосмос”, яка ставила перед собою позалітературну експансіоністську мету втілення “ідеї опанування людиною природи в космічному масштабі, ідеї комунізму у певному його сенсі”, еkleктично поєднувала авангардистські та пролеткультівські дискурси, крім заполітизованої декларації, де не згадано навіть слово “футуризм”, нічим особливо не виявила себе у творчості. Ця група була ліквідована в тому ж році і перетворилася на Асоціацію панфутуристів (Аспанфут, 1921). Сильова тенденція переживала новий етап своєї еволюції, виробила програму, урізноманітнила діяльність, мала власні видання. Панфутуристи гуртувалися при київській газеті “Більшовик”, мали своє видавництво “Гольфштрем” (1922–1925), власний друкований орган “Гонг Комункульту” (1924). Аспанфут почувався впевнено, вважав російських чи італійських футуристів іншими. Недарма Ю.Меженко, порівнюючи з Аспанфутом тогочасні київські літературні угруповання, визнав його “найміцнішим ідеологічно й організаційно”⁵.

Аспанфут разом із “Березолем” на початку листопада 1923 р. виступили ініціаторами об’єднання творчих сил тогочасної України, винесли на обговорення ідею формування вірогідного “Жовтневого блоку мистецтва”, що виявилася постійно актуальною, мала на меті не суто художні завдання, а сторонні, бо йшлося про “єдиний фронт проти контрреволюційних, антимарксівських елементів у культурі”⁶. Довкола пропозиції спалахнула полеміка з участю представників “Плугу”, “Гарту”, ГАРТу, Театру ім. Г.Михайличенка, іноді висловлювалися протилежні думки, “березольці” не приховували свого невдоволення тим, що їх було усунуто від активної участі в обговоренні порушеного питання, бралася під сумнів ініціатива панфутуристів, які надавали пріоритети творчості “спеціального призначення”, вважаючи лірику, психологію “буржуазними забобонами”, яким не повинно бути місця у мистецтві. Позиція

авангардистів не сприйнялася їх опонентами, тому проект лишився нереалізованим. Остаточну крапку, що не підлягала жодному сумніву, поставив В.Еллан (Блакитний), звинувативши їх у... відмові від громадської роботи, від пропагандистських заходів, коли насправді все було навпаки, запідозрював їх у тому, від чого вони самі відмовлялися, – від мистецтва задля позахудожніх більшовицьких інтересів. Так само безпідставні були його критичні випадки проти “Березоля” і Театру ім. Г.Михайличенка.

Невдовзі Аспанфут був переінакшений на Асоціацію Комункульту (АсКК, 23 березня 1924) після злиття з “Березолем”, заснування якої знайшло схвалення на з’їзді панфутуристів. Новостворена організація не лише обстоювала запозичені з конструктивізму “гасла раціоналізації побуту, пропаганди ідей непу та Ліги часу”, а й висувала потребу “превалювання у всіх галузях мистецтва ідеологічної сторони над формально-художньою”⁷, тобто відкидали різні підозри на свою адресу у формалізмі. Безапеляційні, безпідставні звинувачення завели спантелечених панфутуристів, попри всі їхні марні старання бути актуально політичними, у глухий кут, скільки б вони не силкувалися стати організацією не лише загальноукраїнського, а й всесоюзного масштабу з широкою мережею студійних філій та дослідницько-ідеологічних бюро. Натомість довелося задовольнитися значно меншими “здобутками”, бодай театральної трупи Агмас (Агітація мас), очоленої Г.Затворницьким, “Лівої літературної студії” (Майстерня монтажу слова), що нагадувала пролеткультівську практику.

Використовуючи по-більшовицьки витлумачене популістське гасло “Мистецтво масам!”, пристосовуючись до вимог влади та вульгарносоціологічної критики, АсКК мимоволі впадала у хворобливий масовизм, притаманний відмінному від неї “Плугу”: до її складу, за даними “Гонга Комункульту”, входило близько шістдесяти осіб, більшість яких важко назвати письменниками. Недарма панфутуристи наприкінці 1924 р. тимчасово порозумілися із “плужанами”, навіть видавали спільний

“Журнал для всіх”, що обмежився першим числом. Філії Асик діяли в багатьох містах, найчисельнішим було одеське відділення (18 осіб), що налагоджувало контакти з російським “Юго-Лефом”. Під порожніми гаслами “пролетарій”, “комуніст” формувалися підвалини маскультур, хіба що позначеного більшовицькими ідеологемами, адже панфутуристи розраховували на масового споживача, сподівалися, що їхні твори стануть надбанням так званого “пролетаріату”.

Перешкодою для панфутуристів на шляху до “розпорощення мистецтва на атоми” була естетична, достоту конструктивна позиція “неокласики”, яка виводила їх з рівноваги, спонукала до емоційних звинувачень у “реставраторстві”.

Втрата іманентної естетичної концепції, запрограмованої панфутуризмом, зумовлювала його несамостійність, залежнення від московського Лефу, що посилювалося після спеціального пленарного засідання АсКК 12–16 січня 1924 р., коли В.Маяковський спеціально приїхав до Києва і мав зустріч з М.Семенком та його однодумцями. Мовилося про створення так званого “фронту комуністичної літератури”, куди залучали футуристи і себе, спрямованого проти “академізму та попутників”. Тому панфутуризм ще поймався укріфом.

Панфутуризм 1925 р. переживав непоправну кризу. Спочатку з угруповання було виключено В.Ярошенка та Я.Савченка, які намагалися створити “тіньову” однойменну організацію. Невдовзі вони заснують своє угруповання “Жовтень”, що швидко порозумілося з “Плугом” та “Молотом”. 2 квітня 1925 р. після спільного засідання центрального бюро АсКК із Харківською організацією її покинули М.Бажан, О.Слісаренко, А.Зимний, перейшовши до “Гарту”, що підтримав Юліан Шпол. Виникли спроби порозумітися з “Гартом”, були відповідні постанови центрального бюро Асик (2 квітня 1925 р.) та бюро ЦК “Гарту” (4 квітня того ж року), яких ніхто не збирався виконувати, зважаючи на постійне протистояння між обома угрупованнями. М.Семенко не приховував свого неприйняття такого кроку, не підписав постанови, натомість спробував було

створити нове (Харків) та крайове (Одеса) бюро АсКК, тому був виключений з неї. Організація розпалася непомітно для тогочасного літературного та позалітературного загалу. Причиною цього були не так внутрішні виснажливі інтриги, як надмірне захоплення не іманентною для письменства позахудожньою, масовою діяльністю, безплідним масовизмом.

Через два роки панфутуризм віднайшов останню фазу своєї еволюції, пов'язану з утворенням Нової Генерації (1927–1930), з однойменним журналом. Її публікації спочатку викликали позитивні, стримані відгуки на сторінках “Літературної газети”. М.Семенко скільки б не намагався обґрунтувати позицію Нової Генерації специфічною, відмінною від “пролетарських” угруповань, вона наразі збігалася з їхніми, бо за мету ставився ленінський “гвинтик і коліщатко загальнопролетарської справи”, адже панфутуристи однозначно намагалися сконцентрувати свої ліві сили “на основі комуністичної ідеології під керівництвом комуністичної партії”. Нова Генерація (М.Семенко, Г.Шкурупій, Л.Скрипник, Г.Коляда, Д.Бузько, Н.Щербина, О.Влизько, О.Полторацький, Ю.Палійчук, В.Вер, І.Маловічко, В.Меллер, Г.Петніков, А.Петрицький, В.Єрмілов, П.Ковжун, О.Касьянов та ін.) намагалася стати на шлях конструктивізму, закладаючи в основу своєї діяльності “раціональні вимоги” “функціональних мистецтв”, які “відіграють соціально корисну роль в загальному процесі соціалістичного будівництва”⁸. Гасла, якими керувалася Нова Генерація, наприклад: “ми за комунізм, інтернаціоналізм, раціоналізм, соціальну витриманість, універсальну комуністичну установку побуту, науко-техніки, за ліві мистецтво” і проти “національної обмеженості” та “аморфного хуторянства” — досить типові та банальні, як на ті часи, закладали небезпечний прецедент орієнтації на безстильність. Лише поодинокі твори на кшталт віршів “Цирк” М.Бажана чи “Мачх (шарада)” А.Чужого, проза Л.Скрипника, Г.Шкурупія, Ф.Лопатинського та ін. нагадували про експериментальний футуризм. М.Семенко зізнався: “Ми змушені в одному органі виявляти дві сторони нашої роботи: і деструкцію,

і конструкцію..”⁹. Відтак у межах Нової Генерації функціонували дві групи – конструкторів-функціоналістів (Ш.Шкурупій, О.Влизько, Ю.Палійчук, В.Вер) та футуристів-деструкторів (мета митців), які дотримувалися позиції М.Семенка. Така тенденція призвела до створення ВУАРКК (Всеукраїнська асоціація революційної комуністичної культури), що сталося 12 березня 1929 р. на зборах харківських учасників Нової Генерації, яка паралельно зберігала свою назву. Панфутуристи знову поверталися до масової роботи, від якої було відмовилися.

Забуялі ознаки занепаду естетичної свідомості пізніше набули небезпечних симптомів на теренах “соцреалізму”, де футуризм як система не віднаходив собі місця, бридливо відкидався “політикою партії в галузі художньої літератури”, хоч він допомагав утверджуватися обожнюваному ним комуністичному режиму. Нова Генерація протиставлялася ВАПЛІТЕ і “хвильовизму”, МАРСу та “неокласикам”, тобто “забула” свої європейські орієнтації, обстоювані за часів кверофутуризму та раннього панфутуризму, висувала гасло “червоного ренесансу”, що немовби рухався зі Сходу на Захід. Вона судомно шукала контактів із “Молодняком”, особливо з ВУСППом¹⁰, маючи з ними спільні ідеологічні інтереси. Стосунки між Новою Генерацією та ВУСППом завжди були досить напруженими і неоднозначними – від неприхованого конфлікту, спровокованого дебатами “Кому потрібне мистецтво?” (21 квітня 1929 р.), де виступив М.Семенко з неприхованою епатацією “пролетлітератури”, до створення Блоку між ВУАРК (Всеукраїнська асоціація революційних кінематографістів) та ВУСППом “проти правої небезпеки” – передусім колишніх ваплітян, з якими спалахнула безперспективна полеміка, що швидше нагадувала брутальну лайку та політичні доноси. Після тимчасового зміцнення своїх позицій Нова Генерація, прийнявши до себе ВУАРК, змінила назву на ВУСКК (Всеукраїнська спілка комуністичної культури).

Останній сплеск панфутуризму відбувся у об’єднанні ОППУ (Об’єднання пролетарських письменників України).

ВУСПП уже готова була прийняти до свого складу ще раз Нову Генерацію, але за її чіткої відмови від футуристичних інтересів та повної капітуляції. Натомість на пленумі ВУСППу (20–24 травня 1930 р.) делегація панфутуристів заявила, що вони не відмовляються від своєї платформи. Такі думки потвердив й М.Семенко, наполягаючи на незмінності позицій панфутуризму, політико-ідеологічних розходжень між яким та ВУСППом немає, доводячи, що формальні шляхи сприяють зміцненню “пролетарської літератури”, що виступи в періодиці обох угруповань – полемічні, що злиття Нової Генерації з ВУСППом не повинно усувати стильових пошуків, бо ВУСПП – “не літературна течія, а організація”¹¹. Виник черговий скандал...

Прокомуністична Нова Генерація (ОППУ) самоліквідувалася 17 січня 1931 р. Більшість колишніх панфутуристів, крім М.Семенка та Г.Шкурупія, були нарешті прийняті до ВУСППу. Мало що додали до панфутуризму його різновиди – очолюване галичанином В.Гадзінським літературно-мистецьке “СіМ”, тобто “Село і Місто” (Москва, 1924–1926), що мало свої філії в Росії (зокрема, в Сибіру та Кубані) і Казахстані, чи організовані Я.Цурковським львівські ІНТЕМБОВСЕГІІ (Інтелектуальний блок Молодої Всеукраїнської Генерації) та празьке “Жовтневе коло”.

Спроба замінити футуризм радикальнішим конструктивізмом непокоїла В.Поліщука, який шукав синтезу “здорових зерен усіх течій”. Насправді між цими двома авангардистськими течіями особливих відмінностей не помічалось. Конструктивізм був заманіфестований в есеїстичних трактатах В.Поліщука – “Літературний авангард” (1926), “Пульс епохи” (1927), у трьох випусках альманахів “Авангарду”, тому нечисленних його прихильників називають “авангардівцями” (Раїса Троянкер, Л.Чернов-Малошийченко, Г.Коляда та ін.).

У літературному просторі існувало кілька штучних організацій, зокрема очолюваний З.Невським пролеткульт, перейнятий шовіністичним трактуванням українського письменства та культури, презирливим ставленням до української

мови, апологетизуванням боротьби двох культур, хоч у його структурах брали участь В.Еллан (Блакитний), В.Сосюра, С.Пилипенко, В.Коряк, які входили до наукового відділу оргбюро Всеукраїнського пролеткульту, були авторами відозви “До всіх пролетарських культурно-освітніх організацій України” (1 травня 1922). Попри всі амбіції, намагання керувати літературним процесом замість компартії, він був провінційним відділом московського пролеткульту. Спроби зорієнтувати пролеткульт на українську проблематику викликали постійний спротив, що мав би вибухнути неминучим конфліктом, який стався на засіданні Всеукраїнського оргбюро 14 травня 1922 р. між З.Невським та С.Пилипенком і В.Елланом (Блакитним), які не вибачили “інтернаціоналісту” зневажливого висловлення про літературну Головополітосвіту. Пролеткульт виявився безперспективним, шкідливим для української літератури, тому ЦК КП(б)У своєю березневою постановою (1923) ліквідував Всеукраїнську раду пролеткульту при Агітпропі, але сама організація ще рік діяла за інерцією. “Зайвим” її існування підтвердилося “Звітом Президії ЦКК і Колегії НК РСІ УРСР, за час з 1 квітня по 15 серпня 1924 р.”. Пролеткультівці (З.Невський, Р.Пельше, І.Волін, С.Радугін та ін.) збереглися під назвою угруповання Всеукраїнської асоціації пролетарських письменників (ВУАПП), але так і лишилася ефемерним утворенням, повністю залежним від ВАППу (Всеросійська асоціація пролетарських письменників). Пізніше частина її представників опинилася у літературному двомовному угрупованні “Забой”, який видавав однойменний журнал, та у ВУСППі.

Аналізуючи організаційні процеси в Україні початку 20-х років, В.Коряк зазначив Всеукраїнську федерацію пролетарських письменників і митців (ВУФППМ), яка розмежовувала їх не за літературними критеріями, а “пролетарськими”. Примарна організація була зареєстрована 26 січня 1922 р. Всеукраїном Головополітосвіти, очолена М.Хвильовим, ВУФППМ мала свій друкований орган (“Арена”), “московський” (В.Гадзінський) та “київський” (В.Поліщук, потім – П.Тичина) “загони”, орієнтувалася на

позахудожні завдання “організації і виховання мас в душі пролетарської освіти”, використовуючи українську мову, бо вживати російську означало б затримувати культурне зростання пролетаріату. Водночас національне мистецтво заперечувалося в ім’я комуністичного. Еклектична декларація ВУФППМ, підписана М.Хвильовим, Вірою Стрельніковою, Е.Хазіним, М.Розанельським, В.Поліщуком, В.Гадзінським, спиралася на колективістські принципи псевдотворчості, запозичені у пролеткульту, заперечувала іманентні характеристики мистецтва, яке молоді ентузіасти намагалися будувати “шляхом вільної дискусії між пролетарськими митцями”. Ще допускалася свобода творчої думки: “Пролетарський письменник пише так, як він хоче, себто сам вибирає собі методи творчості”¹². ВУФППМ промайнула в українському письменстві, не лишивши за собою будь-якого сліду, хіба що задекларувала свій антифутуристичний пафос, засвідчувала специфіку першого “дифузного” етапу еволюції українського письменства 20-х років.

Компартія була невдоволена таким станом в письменстві, що заважало їй злагоджено керувати літературним процесом, тому зніщувала спілки “революційних” письменників, закладаючи в їх основу не адекватно художні засади, а класові. У свідомість письменства вводилося уявлення, що літературна організація мусить бути чинником керованого компартією літературного процесу, тоді як вона зазвичай мала б захищати професійні інтереси своїх представників, формувати відповідні умови творчого життя. Часто така організація “абсолютизувалася”, сприймалася мало не за лабораторію художньої діяльності, призводила до “козиряння” партійним складом, а не талантами¹³. Найприкметнішим у цьому аспекті був “Плуг” (Харків, 1922–1932; з початку 1931 – Спілка пролетарсько-колгоспних письменників). Він з-поміж інших організацій виявився найтривалішим. “Плужани” після затвердження Статуту художнім сектором Головополітосвіти 3 квітня 1923 р. заходилися коло “утворення нової соціалістичної культури”, а не іманентного письменства, відразу розгорнули свою масову діяльність,

організували вечори, “понеділки” при редагованій С.Пилипенком газеті “Селянська правда”, мали свої філії, свої видавництва, власний однойменний двотижневик (1922), альманах (1924, 1926, 1927), місячник “Плутанин” (1925–1932), “Плуг” (1928–1932). До складу цього угруповання входили С.Пилипенко (голова), А.Панів (секретар), І.Сенченко, І.Коляда, Й.Шевченко, А.Крашаниця, Д.Бедзик, А.Головко, С.Божко, О.Ведмицький, В.Гжицький, Наталя Забіла, Г.Яковенко, І.Кириленко, В.Минко, П.Панч, П.Усенко, Докія Гуменна, Г.Епік, Д.Загул, В.Штангей та ін. Вони декларували бажання творити “нову соціалістичну культуру”, ширити її “серед селянських мас України без різниці національностей”¹⁴, зобразити життя села, як того вимагалось, у дусі настанов компартії, обстоювали “примат змісту над формою”. Спілка не ставила жодних перепон щодо користування тими чи тими художніми засобами, хоч надавала перевагу опрощеному реалізму. Крім політичних функцій, “плужани” намагалися виконувати і педагогічні, виховувати селянські маси “в дусі пролетарської революції”. Такі більшовицькі настанови насправді означали безцеремонне втручання в етногенетичні підвалини українства. Особливо небезпечним було намагання переінакшити на комуністичний кшталт сільську інтелігенцію, виховану на кращих традиціях резистансного народництва, якими, на жаль, “Плуг” нехтував. Натомість вимагав від письменників бути на “барикадах” разом із пролетаріатом проти буржуазії. Однією із провідних ідей для нього лишалася позалітературна ідея “змички села і міста”. Проблеми літератури як художнього явища ставали другорядними, притьмарювалися історично зумовленою практикою лікнепу, тому опоненти “Плугу” мали рацію, підкреслюючи, що “справа іде не про лікнеп, а про мистецтво”¹⁵.

Надто занижені критерії художності, ігнорування критеріїв таланту, надмірне захоплення популістськими гаслами призвели до так званої “червоної просвіти” і сумнозвісного, запозиченого із пролеткультівської та ваппівської практики масовизму. “Плуг” у своєму намаганні “заземлити” літературу

сприймався як синонім провінційності, низького художнього рівня, примітивізму. Нарховуючи спочатку 63 представники, угруповання досить швидко розрослося (до 200 осіб), проте змушене було скорочуватися під тиском справедливої критики, що пролунала в перебізі Літературної дискусії 1925–1928 рр. Панівний в колі “Плугу” низький рівень художньої культури спонукав багатьох письменників переходити до інших літературних угруповань, зокрема в опозиційну ВАПЛІТЕ.

“Плуг” виконував інструкції журналу “Октябрь”, виявляв залежність від ВАППу, за що цілком справедливо був розкритикований В.Елланом (Блакитним) в “ігноруванні принципу національно-республіканського представництва”¹⁶, обстоюваного “Гартом” – Спілкою пролетарських письменників (Харків, 1923–1925), що також формувалася на позалітературній, класовій основі, орієнтувалася на класово свідоме “робітництво”. Її назва, очевидно, запозичена з роману “Божки” В.Винниченка, де мовилося про “гартованців”. Статут організації було затверджено Головополітосвітою 26 січня 1923 р. У ньому проголошувалося, що “гартовані”, мовляв, “стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості, поширення комуністичної ідеології та переборення буржуазної, міщанської, власницької ідеології”¹⁷. “Гарт” гуртувався при редагованій В.Елланом (Блакитним) газеті “Вісти ВУЦВК”, при якій виходив додаток-тижневик “Література. Наука. Мистецтво” (згодом – “Культура і побут”), мав свої філії. Письменницький “Гарт” був досить неоднорідним: М.Хвильовий, В.Коряк, В.Сосюра, К.Гордієнко, І.Кулик, І.Дніпровський, О.Довженко, М.Йогансен, О.Копиленко, Г.Коцюба, М.Майський, В.Поліщук, І.Сенченко, М.Тарновський, П.Тичина, А.Любченко, Г.Коцюба, П.Лісовий (псевдонім А.Свашенка), П.Іванів, М.Христовий, Ю.Смолич, згодом до них приєдналися О.Слісаренко, В.Поліщук, М.Яловий, М.Бажан, Г.Шкурупій та ін.

“Гарт” на підставі програмової статті “Без маніфеста” В.Еллана (Блакитного) домагався безперешкодного панування

не лише на теренах літератури, а й в усіх сферах мистецтва, поширював свої повноваження, крім літератури, у музиці, малярстві, сценічному мистецтві тощо, розпорозуючи творчу енергію примарним “універсалізмом”. У цьому документі окреслювалися утилітарні настанови (“корисним є поширення, скажімо, творів з витриманою комуністичною ідеологією”), якщо літературна продукція не вкладалася в такі вимоги, вона мусила зазнати репресій. Найбільшим недоліком угруповання було те, що воно беззастережно орієнтувалося на позахудожні завдання, тому всередині спілки помічалися серйозні розходження, пов’язані з надміром адміністрування та ідеологізації творчості. Тому організація від самого початку була приречена на розпад, а частина колишніх “гартованців”, що становила потужний потенціал “розстріляного відродження”, намагалася відмежуватися від політичної заангажованості, ставила перед собою завдання підвищення художньої майстерності, сформувавши спочатку за ініціативою М.Хвильового у межах організації студію “Урбіно”, що немовби перекидала місток від італійського ренесансу до українського, а потім утворила ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури)¹⁸, інша – подалася до заполітизованого ВУСППу. Розпад “Гарту” зумовлювався тим, що організація, поглинута політичним дискурсом, не спромоглася консолідувати творчий потенціал письменства, досить сильними виявилися у ній прояви адміністрування, рецидиви масовизму та конфронтаційної класової непримиренності. 18 березня 1925 р. після першого з’їзду “Гарту” організацію покинули В.Сосюра, П.Усенко, О.Копиленко, І.Кириленко, А.Дикий.

Проте Спілка пролетарських письменників ще трималася, протистояла безцеремонному тисненню ВАППу. Водночас “Гарт” налагоджував контакти з білоруським “Маладняком” (1923–1928), наполягав на співпраці із європейськими письменниками¹⁹, не визнавав присутності в Україні ревної послідовниці ВАППу та прихильниці пролеткульту “Всеукраинской ассоциации пролетарских писателей”. Про конфлікт “гартованців” із

цією асоціацією, звинуваченою у “русотяпському ухилі”²⁰, а також про колізії з “Плугом” та Асик мовилося в статті “Перед організаційною кризою в українській революційній літературі” вже важкохворого В.Еллана (Блакитного). То була відповідь на упереджену критику, що виявилася настільки брутальною, що змушене було втрутитися Політбюро ЦК КП(б)У неочікуваною постановою “Про українські художні угруповання” (10 квітня 1925), визнаючи “за шкідливе агітацію проти “Гарту”, начебто організації націоналістичної, ворожої партії”, який – навпаки – “об’єднав український пролетарський письменницький фронт проти буржуазно-націоналістичної ідеології”²¹. Однак навіть риторичне втручання компартії, зумовлене спробами ВАППу дискредитувати “Гарт”, задля чого московська організація швидко організувала 6 квітня 1925 р. дві конференції, не вберегло Спільку пролетарських письменників від розпаду. Зупинити цей процес ніхто не міг. Драматичні тогочасні події були докладно висвітлені М.Яловим у його статті “До розвитку письменницьких сил”.

За час свого короткого існування “Гарт”, об’єднуючи найталановитіших тогочасних письменників, спромігся стримувати масовистські настанови очолюваної С.Пилипенком спілки селянських письменників “Плуг”, з яким конкурував. За статутами дозволялося одночасне членство в обох організаціях. Однак між двома угрупованнями виникли серйозні розбіжності під час спроби сформувати “Жовтневий блок мистецтв”, зініційований панфутуристами та театром “Березіль”. Особлива напруга між “Плугом” і “Гартом” виникла після першого з’їзду Спільки пролетарських письменників, яка не сприйняла поради агітпропівця Ю.Озерського налагоджувати “тісний зв’язок” із робількорами та сількорами, контактувати із “плужанами”, а загострилася вже під час Літературної дискусії 1925–1928.

“Гарт” виконав свою історичну місію, його можливості були вичерпані, тому 28 вересня – 3 жовтня 1925 року на пленумі ЦК “Гарту” М.Хвильовий та його однодумці порушили питання про докорінну реорганізацію угруповання, що мало б

розв'язатися на його черговому з'їзді, який так і не відбувся; про “утворення окремої спілки письменників, завданням якої була б лише літературна продукція”²². Угрупування відійшло в історію письменства, хоч діяли ще два роки його філії в Одесі та Дніпропетровську, а також у США. 20 грудня того ж року “гартіванці” (24 письменники: М.Хвильовий, М.Яловий, О.Слісаренко, М.Йогансен, П.Тичина, Ю.Яновський, В.Сосюра, М.Бажан, І.Дніпровський, О.Довженко, Г.Епік, П.Панч та ін.; тут були також деякі вчорашні “плужани”, комункультивіці, представники “Жовтня”), порвавши із ним, утворили альтернативну імітаційній “пролетлітературі”, масовизму та панфутуризму ВАПЛІТЕ і почали видавати однойменний альманах, видрукований 21 грудня 1926 р. (поезії П.Тичини, В.Сосюри, М.Бажана, М.Йогансена, прозові твори О.Досвітнього, В.Вражливого, П.Панча, О.Слісаренка, Г.Шкурупія, Г.Епіка, П.Іванова, Ю.Яновського) та літературно-художній двомісячник, перший зошит якого з'явився у січні 1927 року. До редакційної колегії обох видань входили П.Тичина, М.Яловий, О.Досвітній, О.Слісаренко та ін. На його сторінках з'являлася оригінальна та перекладна поезія з турецької, єврейської та ін., проза у таких яскравих зразках, як оповідання “Заради неї” І.Дніпровського, “Байгород” Ю.Яновського, “Восени” Г.Епіка, “Вальдшнепи” М.Хвильового (перша частина). Журнал постійно друкував полемічні статті М.Хвильового (“Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів”, “Одвертий лист до Володимира Коряка”), М.Куліша (“Критика чи прокурорський допит”), П.Христюка (“Розпеченим пером”), в яких було заявлено позиції авторів у дискусії 1925–1928. Шостий зошит журналу мав з'явитися 5 січня 1928, де друкувалася друга частина роману “Вальдшнепи” М.Хвильового, оповідання І.Дніпровського, О.Досвітнього, поезії Г.Коляди, В.Еллана, статті І.Немоловського, І.Сенченка, Г.Юри. Та саме через “Вальдшнепів” номер було конфісковано, а журнал заборонено.

Новостворене літературне угруповання, що постало на основі ухвали наради письменників Харкова від 14 жовтня 1925 р.,

мало на меті “об’єднувати кваліфікованих письменників”, передусім колишніх “гартованців” та “плужан”, на основі “широкої автономії щодо своєї літроботи”, сформувати Раду у представників різних стильових тенденцій, покликану займатися організаційними питаннями²³. Спочатку планувалася “федерація пролет-письменників”. Обов’язок написати її статут покладался на М.Ялового, М.Хвильового та М.Йогансена, що зазначалося на організаційному засіданні від 20 листопада 1925 р., учасники якого вже вважалися засновниками щойно проголошеного ВАПЛІТЕ²⁴. Невдовзі було затверджено ухвалений Наркоматом освіти УРСР її статут, в якому ніхто не відмовлявся від обов’язкової марксо-ленінської термінології, механічно перенесеної зі статуту “Гарту”: “В основу своєї мистецької праці ВАПЛІТЕ кладе марксівський світогляд і програмові постулати комуністичної партії”²⁵. Тому нічого дивуватися, коли ВАПЛІТЕ надіслала вітання X з’їзду КП(б)У, запевняючи, що її твори присвячені висвітленню всього прекрасного, що дає доба великих пролетарських революцій. Але організацію не підтримала компартія, наголошуючи у своїй постанові “Про українські художні угруповання” від 10 квітня 1925 р., що треба “визнати організацію єдиного Всеукраїнського центру пролетарських письменників за передчасну, бо для такого центру немає ще певних умов”²⁶. М.Хвильовий, який був рушійною силою літературного процесу 20-х років, та його однодумці, всупереч офіційній настанові, вирішили діяти на свій страх і ризик, вбачаючи у ВАПЛІТЕ історичну роль у розвитку пролетарського мистецтва.

Ваплітяни солідаризувалися зі своїми однодумцями з київської “неокласики” та МАРСу, зосереджувалися “навколо літературних і взагалі мистецьких завдань”, намагалися власною художньою практикою припинити дискусію 1925 р. В організації, на думку М.Хвильового, мала панувати позбавлена політичної заангажованості товариська атмосфера вільного творчого змагання митців. Командному, неприпустимому в літературі методу протиставлявся “фаховий”, що базується на таланті, глибоких знаннях, інтелігентності, взаєморозумінні

творчих особистостей. Ваплітяни орієнтувалися на європейський рівень літератури, наголошували на потребі відмови від масовизму.

ВАПЛІТЕ мала свою президію, в якій М.Хвильовий виконував обов'язки президента, М.Яловий – віце-президента, О.Досвітній – секретаря. До складу ВАПЛІТЕ входили В.Вражливий, О.Громів, І.Дніпровський, О.Довженко, Г.Епік, П.Іванов, М.Йогансен, Л.Квітко, Г.Коцюба, О.Копиленко, М.Куліш, А.Лейтес, А.Любченко, М.Майський, П.Панч, І.Сенченко, О.Слісаренко, Ю.Смолич, В.Сосюра, П.Тичина, Д.Фельдман, Ю.Яновський, М.Бажан та ін. Керівний склад організації постійно змінювався, але фактично літературне угруповання очолював М.Хвильовий, який висунув гасла “азіатського ренесансу”, “романтики вітаїзму”, “психологічної Європи”, підтримані провідними українськими письменниками, проте несприйняті марксистськими ідеологами та представниками “пролетлітератури”. Позиції М.Хвильового та ваплітян, заявлені в перебізі Літературної дискусії 1925–1928, були піддані дискредитації у виступах компартійних лідерів (Й.Сталін, В.Чубар, Ф.Таран, Л.Каганович, Г.Петровський, А.Хвиля та ін.), зокрема на червневому пленумі ЦК КП(б)У (1926), на якому було прийнято резолюцію “Про підсумки українізації”. Можливо, з тактичних міркувань М.Хвильовий, М.Яловий та О.Досвітній 1 грудня того ж року опублікували спокутувальну заяву, в якій каюлися перед компартією за допущені “в запалі” Літературної дискусії “збочення із класової пролетарської лінії інтернаціоналізму”, приписували собі “помилки”, здійснені “в запалі літературної дискусії в боротьбі з проявами неучтва, напостівства та просвітянства, в запалі боротьби проти вікового “епігонізму”, що проти них ми вважаємо за свій марксівський обов'язок провадити боротьбу й надалі”²⁷. Тоді ще письменники сприймали навислу над ними небезпеку як тимчасове явище. Здавалося, що усунути її можна власними силами. Крім того, публічне самобичування, каяття у всіх гріхах не сприймалося за аморальний вчинок, за самоприниження, вслідження

людської гідності, адже така практика стала нормою політично-го життя (Зінов'єв, Каменєв, Бухарін та ін.), поширювалася на соціалістичну дійсність. Виступ М.Хвильового, М.Ялового, О.Досвітнього опоненти сприйняли як “тактичний хід”²⁸, а ваплітяни змушені були виключити їх зі своєї організації на загальних зборах 28 січня 1927 р., чим викликали невдоволення ЦК КП(б)У: мовляв, угруповання діє без погодження із владними структурами, на чому наголошував завідувач Відділу преси ЦК КП(б)У А.Хвиля²⁹. М.Куліш змушений був виправдовуватися, ніби йшлося не про поважну літературну організацію, а про компартійний осередок, тому його уявлення про ВАПЛІТЕ як про “самостійну і незалежну від інших письменницьких угруповань літературну організацію” виявилось наразі ілюзорним³⁰. Відтак було обрано нову президію: М.Куліш (президент), Г.Епик (віце-президент), А.Любченко (секретар).

ВАПЛІТЕ переживала смугу вимушеного спротиву експансійним домаганням ВУСППу, з фактом існування якого доводилося рахуватися³¹, що спроектували комуністичні ідеологи, намагалися, тимчасово відклавши суто літературні справи, зупинити “татарський похід “пролетарського лицарства””³². Однак і це суттєво не допомогло: внаслідок ідеологічних переслідувань, інсинуацій довкола неопублікованого памфлету “Україна чи Малоросія” М.Хвильового, конфіскації шостого зошита журналу “Вапліте”, в якому друкувалися початок роману “Вальдшнепи” М.Хвильового, стаття “Розпеченим пером” П.Христюка тощо, 28 січня 1928 опозиційна до політики компартії ВАПЛІТЕ після гіркотних вагань змушена була оголосити “саморозпуск” на підставі протоколу загальних письменницьких зборів від 12 січня та резолюції від 14 січня 1928 р. Ю.Яновський, виступаючи на них, справедливо зазначав, що організація весь час перебувала у важкій атмосфері, а стаття П.Христюка виявилася лише приводом для її дискредитації. Його спостереження потверджувала літературна дійсність, коли ваплітянам доводилося реагувати на всі ганебні і брехливі наклепи, спростовуючи негативний імідж, що “відлякує” від їхньої книжки читача.

Незважаючи на всі негаразди, ядро ваплітян лишилося міцним, тому вони згуртувалися довкола альманаху “Літературний ярмарок” (1928–1929), що здебільшого сприймався як друге видання “Вапліте”. Обиралася містифікована хронологія альманаху, немовби започаткована у січні 1918 р., адже перше його число мало в дужках символічне уточнення – 131, тобто вівся обрахунок від часу проголошення України четвертим Універсалом незалежною державою. Альманах спирався на досвід ВАПЛІТЕ, розвивав можливості “романтики вітаїзму”, переназваної М.Хвильовим на активний романтизм, який протистояв офіційному безживному “монументальному реалізму”, про що мовилося у дев’ятому числі альманаху.

Близькими за поглядами до ваплітян були представники МАРСУ та “неокласики”, які свого часу перебували у спільному угрупованні Аспіс, тобто в Асоціації письменників (1923–1924), до складу якої входили В.Підмогильний, Б.Антоненко-Давидович, Людмила Черняхівська-Старицька, Наталя Романович-Ткаченко, М.Могилянський, М.Рильський, М.Зеров, П.Филипович, Д.Загул, А.Атаманюк, Г.Косинка, Т.Осьмачка. Симпатизував їм М.Івченко. Вони не мали чіткої програми, свого статуту і членства, обстоювали принципи іманентного мистецтва, шанували талант, свободу творчості, утверджували “національний український стиль” (В.Гасанова), протистояли київським філіям “Плугу” та “Гарту”. Зазвичай представники Аспісу збиралися в бібліотеці ВУАН, організовували літературні вечірки, друкувалися у кооперативному двотижневику “Нова громада”, в ілюстрованому журналі “Глобус”. Проте між ними не було одностайності, часто виникали полеміки, навіть конфлікти, що зумовили розкол угруповання. Важливою подією в історії Аспісу була зустріч київських письменників з харківськими, що відбулася 3 грудня 1923 р., зумовлена потребою знайти спільне комунікативне поле, подолати штучне, “класове” протистояння між ними. Вона досягла своєї мети, але не тієї, на яку сподівалися панфутуристи, висуваючи проект “Жовтневого блоку мистецтв”, не обмежилися створенням київських філій “Гарту”

і “Плугу”, даючи підстави В.Еллану (Блакитному) робити заяви, що нібито-то пролетарський Харків перемиг буржуазний Київ. Ця зустріч стимулювала згуртування київських письменників, появу літературного угруповання Аспис, яке, за словами Б.Коваленка, формувалося, щоб “рахунки звести з пролетарською літературою”³³. Насправді новостворена організація не переймалася конфронтаційними проблемами, її цікавило передусім високе мистецтво слова. На інтуїтивному рівні відбулося порозуміння між Асписом та майбутніми ваплітянами. Чи не вперше під час зустрічі М.Хвильовий познайомився з М.Зеровим, виявив духовну близькість з київським поетом, що пізніше переросла у творчі зв’язки, позначилося на перебігу Літературної дискусії.

У 1924 році Асоціація письменників розгалузилася на два близькі між собою літературні напрями — “неокласиків” та “Ланку”, що виникли після незгоди щодо літературних смаків М.Зерова та поглядів В.Підмогильного, який пізніше в романі “Місто” введе образ поета під прізвищем Світозарова. Київські “неокласики” — умовна назва невеликої групи поетів, науковців, перекладачів: М.Зеров, Ф.Пилипович, М.Рильський, М.Драй-Хмара, О.Бургардт та подеколи долучувані критикою до їхньої естетичної платформи інші письменники.

“Неокласики” підтримали Літературну дискусію 1925–1928 років, брали участь у диспуті 24 травня 1925 р., особливо активним був М.Зеров, який не приховував свого європоцентричного світоуявлення, переконливо доводив, що українська словесність — невід’ємна частина єдиної європейської культури. Він разом із М.Хвильовим дотримувався думки, що перспектива національного письменства 20-х років у виробленні “великого стилю” залежить від його вміння творчо засвоїти греко-римські першоджерела, виробити в собі високі художні критерії. До речі, “неокласики” раніше від М.Хвильового порушили питання про фаховий рівень письменства та літературне графоманство на поетичній вечірці у ВУАН 15 березня 1925 р., викликавши проти себе потік вульгарної критики. Очевидно,

спільні інтереси “неокласиків” та ваплітян у розбудові іманентної літератури спростовували штучне протистояння письменників Києва і Харкова.

“Неокласики” не надавали переваги поезії перед літературною критикою, а ще більше літературознавством.

У ситуації посилення тоталітарного режиму, що відчувалося після XVI партконференції, коли Й.Сталін в основному приборкав свою опозицію, про карнавальне необарокко вже не могло бути мови, тому колишні ваплітяни шукали відповідних форм до нових умов, намагаючись якомога менше втратити свій творчий потенціал. Вони зважилися на організаційне оформлення ПРОЛІТФРОНТ (1929–1931; початкова назва ПРОЛІТНЕ), що складалося із “літярмарчан” і деяких вчорашніх “молодняківців”: М.Хвильовий, М.Куліш, О.Досвітній, Ю.Яновський, П.Тичина, П.Панч, О.Копиленко, Г.Епік, І.Момот, Д.Гордієнко та ін., які збиралися щотижнево в Будинку ім. В.Блакитного. Виходив також однойменний журнал “Пролітфронт”, що здавався значно поміркованішим, ніж попередні видання ваплітян, виявляв свою обачність у стосунках із ВУСППом та нетерпимість до провокативної Нової Генерації. То вже був новий етап еволюції М.Хвильового та його однодумців, задекларований у “Повідомленні “Пролітфронту””, де наголошувалося застережливе запевнення про відмежування від “хвильовизму”, про боротьбу з усілякими “ухилами”, водночас лунали запевнення про дотримання пролетарської ідеології. Пролітфронтівці, як і на сторінках “Літературного ярмарку”, не сприймали практики вживання означень “пролетарський”, “монументальний” щодо реалізму, протиставляли їм активний романтизм, що виявився відповіддю на войовничі заклики апологетів такого реалізму А.Фадєєва та його однодумців (Л.Авербах, В.Єрмілов, Б.Коваленко та ін.) повністю перекреслили романтизм.

ПРОЛІТФРОНТ вказував на потребу чуйного ставлення до “попутників”, запевняв про свою готовність стати одним із фундаторів ФОРПУ (Федерація об’єднань радянських

письменників України), брав участь у місячнику української культури за ініціативою ВУРПС (Всеукраїнська рада професійних спілок) тощо. Тільки-но він зробив спробу порозумітися із ВУСППом, ті звинуватили його у модному на той час “валленродистському дворушництві”, здійняли галас, називаючи творчі пошуки вчорашніх ваплітян черговим “маневром” з метою “приспати пильність партії”. Але минуло небагато часу – і вуспівці вже самі ходитимуть у грішниках, як про це мовилося у резолюції на розширеному пленумі цієї організації 23 грудня 1931 р.

Частина ваплітян, не погодившись із проектом ПРОЛІТФРОНТУ, 1928 р. утворили “Техномистецьку групу А” (М.Йогансен, Ю.Смолич, О.Слісаренко, О.Мар’ямов), що проіснувала до 1931 р., робили цікаву спробу об’єднати “представників пролетарської науки, техніки й мистецтва”, пропонували здійснити “синтез” їхньої діяльності³⁴, свою версію конструктивізму, видавали “Універсальний журнал”, що привертав увагу високою поліграфічною культурою та неординарними літературними творами.

1931 р. припинив свою діяльність ПРОЛІТФРОНТ. Після низки брутальних критичних наскоків ВУСППу до неї вступили майже всі його представники, зокрема колишні опоненти М.Хвильовий, М.Куліш, П.Тичина, Ю.Яновський та ін. Реакція вуспівського секретаріату була радісною: це означало велику незаперечну перемогу комуністичної партії на літературному фронті. Політику ВУСППу фактично визначали керівники організації – І.Кулик, В.Коряк, І.Микитенко, І.Кириленко.

Створення й активізація ВУСППу, його претензії на гегемонію (по суті, підтримувані негласно партією, хоч вона й демонструвала деякий час позірний нейтралітет), посилення нагінок на ВАПЛІТЕ, М.Хвильового, “неокласиків”, на будь-які відхилення від більшовицької однозначності взагалі, висували на перший план боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом” – усе це зловісно провіщало наближення нової,

трагічної епохи в літературному, культурному й громадському житті.

У квітні 1932 р. з'являється постанова “Про перебудову літературно-художніх організацій”, за якою ліквідовувались усі угруповання пролетарських письменників, щоб згодом об'єднати їх на єдиній, радянській платформі. Це сталося на Першому всесоюзному з'їзді письменників (1934), на якому і визначився художній метод радянської літератури – соціалістичний реалізм, усі ж інші (романтизм, неоромантизм, символізм тощо) з того часу засуджувалися “з дрібнобуржуазних націоналістичних позицій”. Пізніше Спілка письменників стане могутнім зряддям у руках влади для наведення казарменого ладу в літературі, спростить механізм контролю над духовним життям, його уніфікації та й просто процедуру складання списків для каральних органів.

¹ Білецький О. Двадцять років нової української літератури (1903–1923). – Х., 1924. – С. 21–22.

² Шулак С. Зауваження щодо теперішньої ситуації в літературно-громадському рухові на Україні // Життя і революція. – 1925. – Ч. 6–7. – С. 59.

³ Див.: Шляхи мистецтва. – 1921. – Ч. 1. – С. 4.

⁴ Гроно. – К., 1920. – С. 4.

⁵ Меженко Ю. Літературний Київ 1923 р. // Червоний шлях. – 1923. – Ч. 2. – С. 265.

⁶ Савченко Я. Жовтень і літературні угруповання // Більшовик. – 1923. – 7 листопада.

⁷ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). У 2 т. – Х., 1928. – Т. 2. – С. 52.

⁸ Нова генерація. – 1930. – Ч. 1. – С. 1.

⁹ Див.: Нова генерація. – 1928. – С. 73.

¹⁰ Див.: Нова генерація. – 1927. – Ч. 1. – С. 40, 41.

¹¹ Семенко М. Ну й репліки // Нова генерація. – 1930. – Ч. 10. – С. 34–35.

¹² Декларація Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і мистців // Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Нью-Йорк – Балтимор – Едмонтон, 1986. – Т. 5. – С. 231–234.

¹³ Див.: Епик Г. Літературні організації і молодь // Культура і побут. – 1926. – Ч. 14.

¹⁴ Плуг: селянський двотижневик Головополітосвіти УРСР. – 1922. – 15 квітня.

- ¹⁵ Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 549.
- ¹⁶ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 161.
- ¹⁷ Див.: Гарт. – Х., 1924. – С. 172.
- ¹⁸ Див.: Культура і побут. – 1925. – 20 грудня.
- ¹⁹ Підсумки з'їзду гартованських організацій // Культура і побут. – 1925. – 20 березня.
- ²⁰ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 159.
- ²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1960. – Т. 1. – С. 280.
- ²² Плужанин. – 1925. – Ч. 5. – С. 84.
- ²³ Див.: Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Т. 5. – С. 641.
- ²⁴ Див.: Там само. – С. 642–644.
- ²⁵ Вапліте. – 1926. – Зошит перший. – С. 94.
- ²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. 1. – С. 279–281.
- ²⁷ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 205–206.
- ²⁸ Ковалів Ю. Письменство “розстріляного відродження”: від літературних угруповань до літературної дискусії. – С. 42.
- ²⁹ Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Т. 5. – С. 668.
- ³⁰ Там само. – С. 669–670, 671.
- ³¹ ВАПЛІТЕ. – 1927. – Ч. 3. – С. 131.
- ³² Наше сьогодні // Вапліте. – 1927. – С. 202.
- ³³ Коваленко Б. Від минулого в майбутнє: До 5-річчя пролетарського руху в Києві // Літературна газета. – 1928. – С. 15.
- ³⁴ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 622–623.

Віра Старічнева

КАТЕГОРІЯ “СОБОРНІСТІ” У ТЕОРІЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Поняття “соборність” відіграє надзвичайну роль у політичній свідомості українців. У “Малій енциклопедії етнодержавознавства” зазначено, що цей термін традиційно вживається в науці і політичній практиці як відображення процесів “згуртування споріднених ідеологічних та суспільно-політичних рухів. На сучасному етапі ідею соборності пов’язують з консолідаційними етнонаціональними процесами становлення і розвитком національної державності”¹. Соборність, таким чином, розуміється як синонім національної та державної єдності. В Указі Президента України від 21 січня 1999 року “соборність” вказана в дужках, як двійник терміна “єдність”². “Враховуючи політичне та історичне значення об’єднання Української Народної Республіки та Західно-української Народної Республіки для створення єдиної (соборної) української держави” і т. д... (Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми / До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 року. – К., 1999. – С. 3)³. Але в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли деякі терміни, якими активно користуються в політичних та ідеологічних дискусіях, часто неадекватні до наукових і, як похідна, виникає ситуація різного тлумачення одних і тих же термінів. Поняття “соборність” є одним із таких термінів.

Вперше слово “соборний” з’являється у слов’янському перекладі Символу віри. Слово “кафолична” з грецької перекладено терміном “соборна” і вживалося тільки як прикметник. Його зміст досить повно пояснює святий Кирило Єрусалимський у своїх “огласительних словах”: “І церква називається “кафолична” за те, що вона існує в усьому всесвіті від початків

землі до її меж. І за те, що вона вчить цілковито (кафолікос) і без будь-якого пропуску всіх догматів, які повинні увійти у пізнання людей,.. і за те, що вона цілковито (кафолікос) лікує і зцілює всі види гріхів, заподіяваних душею або тілом, володіє в собі всяким поняттям чесноти як у ділах, так і в словах і всіляких обдарованнях”⁴.

Термін “соборність” від прикметника “соборний” вперше з’явився в слов’янофільській літературі в 40-х роках ХІХ ст. В основі філософського вчення слов’янофілів була ідея месіанської ролі руського народу, його релігійної та культурної самобутності, навіть винятковості. Вихідна теза слов’янофілів полягає у ствердженні вирішальної ролі православ’я для розвитку всієї світової цивілізації. Особливе місце в розробці розуміння соборності в житті церкви належить О.С.Хомякову (філософу, представнику православної філософської думки ХІХ ст.). На його думку, саме православ’я сформувало той “руський дух”, який створив руську землю в її нескінченності. Він досліджував роль різних релігій у світовій історії, на основі чого прагнув довести переваги православ’я. Зокрема, він вважав, що лише йому притаманне гармонійне поєднання свободи і необхідності, індивідуальної релігійності та церковної організації. Розв’язання проблеми співвідношення свободи і необхідності, індивідуального та соборного начала служить слов’янофілам важливим методологічним принципом для розробки ключового поняття їх релігійно-філософських поглядів – соборності. Визначальною ознакою соборності є принцип “єдності у множинності”. Поняття “соборний” розкриває не тільки зовнішнє, видиме єднання людей у будь-якому місці, але й постійну можливість такого з’єднання на основі духовної спільності. Соборність проявляється в усіх сферах життєдіяльності людини: в церкві, сім’ї, суспільстві, стосунках між державами тощо. Вона є наслідком, результатом взаємодії вільного людського начала (свободи волі людини) та божественного начала (благодаті). Соборність ґрунтується на “безумовних”, незалежних від зовнішніх форм виразу, істин, що забезпечують існування церкви упродовж усієї

історії її розвитку. Нікеоцарградський Символ віри, що лежить в основі віровчення Руської православної церкви (12 догматів та 7 таїнств), на думку слов'янофілів, був вироблений соборною свідомістю (прийнятий на перших семи Вселенських соборах) і є зовнішнім виразом цієї свідомості, його “свідченням”⁵. Слов'янофіли наголошували на тому, що соборність може бути зрозумілою лише тими, хто живе в православній “церковній огорожі”, тобто є членами православних общин, а для “чужих та не призваних” вона недоступна. Однією з важливих тем роздумів слов'янофілів була тема гармонійного поєднання соборних істин та освітніх положень, релігійного життя та світської філософії. Вони піддали критиці поширену в руському православ'ї тезу про існування непримиренної суперечності між релігією та філософією, визнавали важливу роль у житті людей логічного начала, філософських пошуків та закликали до створення самобутньої руської філософії як загальної основи всіх наук та духовного досвіду руського народу, намагалися поєднати соборні істини з сучасною їм освітою.

На жаль, відсутні дослідження, коли вперше з'явилося поняття “соборність” у політичному контексті і наскільки залежало від традиційного церковного значення. Вочевидь слід пов'язати його використання з роботами М.Грушевського кін. XIX – поч. XX, у яких “соборність” трактується як повний синонім поняття “національного іредентизму”, тобто майбутнього “об'єднання, збирання розділених українських земель”. (М.Грушевський “Галичина і Україна”, Т. 1. Львів, 2002. – С. 379). В умовах, коли етнографічні території України були розділені між двома імперіями, історично-культурні, економічні та соціальні відмінності окремих українських територій були, безперечно, негативними ресурсами для досягнення національної єдності. “Варто пам'ятати, – писав М.Грушевський, – що російська Україна, також як і Галичина, тільки ще більшою мірою не становить цілком однорідного комплексу. І тут, дякуючи історичним і іншим обставинам, ми бачимо досить суттєві відмінності в побуті, в мові, у всіляких відносинах між правобічною та

лівобічною Україною, між хліборобською Херсонщиною і фабричною Катеринославщиною або козацькою Кубанню. Зійти з всеукраїнського стану, йти далі тим шляхом, яким відмежовують тепер “галичинщину” від “українщини”, грати під дудку провінціалізмів було б великою тактичною помилкою. Національна тактика приписує органічною роботою призводити до спільного знаменника все багатство українських діалектів і все розмаїття українського життя.... Треба розвивати в них (українцях) почуття єдності, солідарності, близькості, не роздмухувати відмінності, які їх розділяють і котрі при такому роздмухуванні можуть призвести до повного роз’єднання, культурного та національного, різних частин української землі”. (М.Грушевський “Галичина і Україна”. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 380)⁶. Про необхідність усвідомлення себе єдиним українським народом писав у 1905 році й І.Франко в посланні до галицької молоді: “Ми мусимо навчитися чути себе Українцями – не галицькими, не буковинськими Українцями, а Українцями без офіційних кордонів. І це почуте не повинно бути у нас голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виємка, поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами і засвоїти собі те знання твердо”⁷. І хоча поняття “соборність” не вжито прямо, але саме з цього часу, в ході етнонаціональних процесів можна говорити про початок набуття поняттям “соборність” сучасного змісту і характеру в загальному плані, як ідеї об’єднання всіх українських земель в єдиній державі. Саме в цьому, загальному контексті використовується ця ідея в політичних лозунгах Ю.Бачинського: “Вільної, великої, незалежної, політично самостійної України – одної нероздільної от Сана до Кавказа”, М. Міхновського: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських і до Кавказьких”, М.Ганкевича: “Українські соціал-демократи змагатимуться забезпечити національну волю цілому своєму народові з тією метою, щоб з’єднаний та вільний український народ міг увійти в сім’ю європейських народів як рівноправний член”⁸. Більш

активне впровадження терміна “соборність” як синоніма єдності в українському політичному дискурсі починається в період української революції 1917–1920 р., після краху в лютому 1917 року Російської імперії, а в 1918 р. Австро-Угорської, коли після політичних лозунгів та теоретичних заяв українська політична еліта дістала можливість перейти до реальних дій щодо об’єднання частин майбутньої держави. В період Української революції на теренах України було створено і діяло ряд національних державних утворень – Українська Народна Республіка під керівництвом Центральної Ради, гетьманська Українська Держава, Західно-Українська Народна Республіка, Українська Народна Республіка доби Директорії. Саме після приходу до влади Директорії і відновлення Української Народної Республіки боротьба за соборність українських земель піднялася на ще один щабель, зумовлений після розпаду Австро-Угорської імперії появою в листопаді 1918 р. на політичній карті ще однієї суверенної української держави – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). За найшвидше приєднання з Великою Україною активно виступали галицькі соціал-демократи, студентство, частина військових і більша частина населення. Тим не менше західні українці утрималися від негайного об’єднання з гетьманською державою П.Скоропадського. Лише коли територія ЗУНР опинилася перед загрозою захоплення польськими військами, а гетьманська влада ліквідована і відтворена Українська Народна Республіка, вирішення питання об’єднання перейшло в практичну площину. 1 грудня в Фастові відбулося підписання Передвступного договору про майбутнє об’єднання двох суверенних держав в одну державну одиницю. Фастівський договір поклав початок процесу об’єднання, який мав завершитися спеціальним рішенням Всеукраїнських Установчих Зборів після закінчення бойових дій. До цього часу обидві держави зберігали свої органи влади, військові сили і проводили самостійну політику. Договір був ратифікований західноукраїнським парламентом – Українською Народною Радою 3 січня в Станіславі, куди державні органи ЗУНР змушені були перебраться під тиском

поляків. Ратифікація зі сторони УНР відбулась на Трудовому Конгресі України в Києві, куди західноукраїнські представники делегували своїх членів. 22 січня 1919 року в Києві відбулось урочисте проголошення Універсалу Директорії про злуку УНР та ЗУНР (Універсалу Соборності). Однак, проголосивши об'єднання, вони де-факто лишалися самостійними державами з власними урядами, парламентами та арміями. Відмінність між заходом і сходом була дуже значна для того, щоб її можна було механічно подолати навіть перед реальною зовнішньою загрозою. Зазвичай вважається, що саме так званий “регіональний патріотизм” став однією з головних причин поразки боротьби за незалежність у той період.

Наступним важливим рубежем на шляху до соборності України став період 1939 і 1944–1945 років. До складу України ввійшли Західна Україна, Закарпаття, Північна Буковина та Бессарабія. На відміну від подій початку століття, процеси приєднання відбувалися не внаслідок добровільних актів, а як результат ультиматумів і таємних домовленостей. Хоча сталінське керівництво намаглося надати цим акціям правового характеру і видати як “вияв добровільного вибору”. В 1954 р. до складу України було приєднано Крим і цим завершився процес формування території України в межах сучасних кордонів.

Проблема “соборності” знову набула політичної актуальності наприкінці 80-х–90-х років, у період здобуття Україною державної незалежності. Саме ідея “соборності” стала приводом і ідейним підґрунтям для першої масової акції. 22 січня 1989 року на заклик Народного Руху величезна кількість людей вишикувалася живим ланцюгом з Києва до Львова в пам'ять події, що відбулася 70 років тому, день проголошення Акту Злуки. Проведення цього заходу мало привернути увагу до проблеми єдності України, адже п'ятдесят років перебування в складі радянської державної єдності не зробило Україну однорідним цілим, незважаючи на значні зусилля затрачені радянським керівництвом на уніфікацію обох частин України. Це стало проблемою нової української держави після здобуття незалежності в

1991 р. З розпадом Радянського Союзу з'ясувалося, що історичні регіони, їх населення, еліти мають власні погляди на своє майбутнє і майбутнє держави. Етнічні території України були формально єдині, але в складі держави опинилися території з великим відсотком неукраїнського населення, насамперед Крим та території Донбасу. Колись В. Винниченко писав, що українська революція початку століття поставила проблему “тілесного” об'єднання України, в той час як “душею” її обидві частини були вже злиті. В кінці століття Україна де-факто п'ятдесят років існувала як єдиний простір, однак не було внутрішньої єдності українського суспільства, всіх його регіональних та етнічних складових.

Сьогодні ідея “соборності” як ідея єдності етнічних українських земель трансформується в процес “соборності”, як такий, що триває в часі, єдності та узгодженості багатонаціональних регіонів. У процесі соборності надзвичайну роль відіграє регіональний вимір, зумовлений тим, що історичні регіони сформувалися раніше, ніж виникла сучасна українська держава, і вони становлять усталені територіальні одиниці, з яких і сформована сучасна Україна. Безперечно, це необхідно враховувати для розуміння ідеї соборності в сучасному контексті. Регіональне розмаїття України можна порівняти, наприклад, з землями Німеччини, воєводствами Польщі, провінціями Франції, кантонами Швейцарії, де регіони є не тільки географічним явищем, а й культурно-політичним. Поняття “соборність” адекватно перекласти іноземною мовою неможливо, адже воно має особливу українську специфіку, зумовлену складними історично-політичними процесами, які переживала Україна на шляху до власної незалежності. Цей термін (“соборність”) перебуває в стані трансформації, і українська політична свідомість має у своєму розпорядженні унікальний концепт, ідею соборності, осмислення багатогранності якого має допомогти виробити оптимальну модель державного-територіального устрою та власний шлях розвитку України в сучасному світі.

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1997.

² Указ Президента України від 21 січня 1999 року.

³ Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми. – К., 1999. – С. 3.

⁴ Св. Кирило Єрусалимський. Огласительное слово. 18, 23.

⁵ Цит. за: Флоровский. Пути русского богословия. – Париж, 1937. – (препринт). – К., 1991.

⁶ Грушевський М.С. Галичина і Україна. – Твори у 50 томах. – Львів, 2002.

⁷ Франко І. Одвертий лист до галицької молодезі // Націоналізм. Антологія. – К., 2000. – С. 175.

⁸ Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – К., 2000. – С. 45.

Володимир Кучер

НІМЕЦЬКА МОДЕЛЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙНИ ПРОТИ СРСР

Серед актуальних проблем міжвоєнної та воєнної історії Другої світової війни чільне місце посідають питання, пов'язані з планами німецьких нацистських провідників, у першу чергу А.Гітлера, щодо України. Насамперед це стосується теоретичних, ідеологічних напрацювань щодо завоювання нових територій для “Великої Німеччини”, що її планував збудувати вождь німецького народу та його сподвижники. Важливе місце в німецьких планах відводилось Україні, багатій на земельні, сировинні, людські ресурси. У своїх теоретичних побудовах А.Гітлер, А.Розенберг, Г.Гімлер, Г.Герінг та інші керівники нацистської партії та держави намагалися змоделювати майбутню Україну, яка разом з іншими територіями Радянського Союзу складала б так званий життєвий простір, за який збирався воювати Гітлер та його найближче оточення.

Варто наголосити, що завойовницькі прагнення німецьких правлячих кіл щодо України мають свою досить давню історію. В планах “Пангерманського союзу”, створеного в 1891 р., важливе місце відводилося Україні. Пангерманісти вважали, що з допомогою німецької діаспори в Російській імперії шляхом окультурення місцевого населення вони поступово оволодіватимуть територіями на Сході. В даному контексті варто зауважити, що на початку 90-х років XIX століття у Російській імперії проживало близько 1800 тис. німців, з яких близько 500 тис. в Україні, 500 тис. у районі Волги, 150 тис. у Прибалтиці. Пангерманський рух вбачав у їх присутності фактор експансії Німеччини на Схід й виправдання германізації цих районів. Вважаючи, що всі німці повинні бути об'єднані в одній державі,

пангерманісти наприкінці XIX століття вважали своєю метою війну проти Російської імперії і анексію рейхом величезних територій. Вони передбачали, що німецький кордон на сході мав проходити по р. Нарві, на півночі до Пскова, потім – по Дніпру, далі завертає до Волги і звідти спускається до Чорного моря. Всі території на захід від цієї лінії, включаючи Україну і Крим, мали належати німецькому рейху¹.

Пангерманісти розглядали Україну, з одного боку, як вигідний плацдарм для продовження загарбницької політики на Схід, з іншого – як економічно багатий регіон, за рахунок якого можна було б зміцнити економічне становище Німеччини. Ці положення були покладені в основу нацистської політики завоювання життєвого простору за межами Німеччини².

Кінцевою метою агресивних планів німецьких нацистів було встановлення світового панування. Для цього, на думку ідеологів і політиків з найближчого оточення Гітлера, і в першу чергу останнього, необхідно було вирішити низку невідкладних завдань. По-перше, потрібно було виправити несправедливе рішення Версальської угоди щодо німецького народу і відновити довоєнні кордони Німеччини. Одночасно Гітлер і його сподвижники були переконані, що західні держави не застосують контрзаходів, направлених проти Німеччини. Наступним кроком мала бути анексія земель і країн, які до Першої світової війни не входили до складу Німеччини. До таких країн і територій належали Австрія, Чехо-Словаччина, західні землі Польщі та деякі прикордонні території на півночі і заході³.

Наступним завданням, що стояло перед нацистським керівництвом, було насильницьке встановлення панування Німеччини в усій Європі. Лише після того, як Німеччина опанує всю Європу, влаштує в ній “новий німецький порядок”, мобілізує всі її людські і матеріальні ресурси, вона зможе приступити до вирішення одного з найголовніших і найважчих завдань – знищення Росії, захоплення земель, у тому числі й українських. Це була мета німецьких пангерманістів, що перейшла у спадщину до Гітлера та його найближчого оточення. Сам фюрер

німецького народу, його ідеологи і теоретики вважали, що саме сталінський Радянський Союз був головною перешкодою до світового панування. Після знищення СРСР почнеться повільне “освоєння” загарбаних територій шляхом їх колонізації⁴.

Плануючи війну проти Радянського Союзу, нацисти ставили перед собою глобальну мету: викорінення комунізму в усіх його проявах; максимальне винищення євреїв; боротьбу проти слов'янства як неповноцінної спільноти, що стояла на заваді арійській вищій расі, покликаній виконати свою месіанську роль; колонізацію східних територій, у першу чергу України.

Нацистське керівництво, особисто Гітлера непокоїло продовольче забезпечення німецького народу. Для них недалеким прикладом були роки Першої світової війни, коли в Німеччині склалася кризова ситуація в постачанні населення всім необхідним, у першу чергу продовольством.

У 1939 р., напередодні розв'язання Другої світової війни, думку стосовно голодування німців в роки Першої світової війни Гітлер висловив у розмові з колишнім Верховним комісаром Ліги Націй К.Буркхардтом. Ведучи мову про зовнішньополітичну діяльність нацистського уряду, Гітлер довірливо поділився зі своїм співрозмовником планами на майбутнє: “Все, що я роблю, направлено проти Росії. Якщо захід такий дурний і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду змушений знайти взаєморозуміння з руськими, розбити захід, а потім всіма моїми об'єднаними силами повернути проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми знову не голодували, як в останній війні”⁵. Вирішення продовольчої проблеми правлячі кола рейху вбачали у захопленні продовольчих ресурсів сусідніх країн, головним чином у східних районах, у тому числі і в Україні⁶.

Прийшовши до влади, Гітлер почав реалізацію програми будівництва “Великої Німеччини”, для чого й був необхідним життєвий простір на Сході. Але на шляху до завоювання нових територій у східному напрямку стояв Радянський Союз. Свої плани завоювання нових територій фюрер обґрунтовував у виступах, меморандумах, розмовах з найближчими соратниками.

Виступаючи 3 лютого 1933 р. перед головнокомандувачами сухопутних військ і військово-морських сил, Гітлер наголосив: “Мета всієї політики в одному: знову завоювати політичну могутність. На це повинно бути націлене все державне керівництво”. Фюрер виклав програму внутрішнього переустрою країни в галузі економіки, ідеології, будівництва збройних сил “як найважливішої передумови для досягнення мети — завоювання політичної могутності”⁷.

Наступним рішучим кроком до розв’язання війни проти Радянського Союзу були події, пов’язані з проведенням 8–14 вересня 1936 р. з’їзду нацистської партії, на якому з полум’яною промовою виступив Гітлер. Зупинившись на економічному становищі Німеччини, він наголосив, що проблеми забезпечення німецького народу продовольством, промисловості сировиною можна вирішити лише за рахунок придбання нових земель на Сході. Не останнє місце у цих планах відводилося Україні. “Якби ми мали б у своєму розпорядженні численні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру і безмежні плодючі ниви України ...німецький народ купався б у розкошах”⁸. Гітлер переконував своїх партійних соратників, що рано чи пізно, але неодмінно слід буде робити рішучі кроки щодо реалізації давно задуманих планів у просуванні на Схід.

Важливі рішення військового характеру були прийняті на нараді за участю фюрера та вищого командування вермахту 5 грудня 1940 р. Начальник генерального штабу сухопутних військ генерал Ф.Гальдер, презентуючи план нападу на СРСР, зауважив, що “найважливіші промислові центри знаходяться в Україні, Москві і Ленінграді. Крім того, Україна є найбагатшим сільськогосподарським районом”⁹.

Розвиваючи у своєму виступі думку про майбутні військові операції на території України, Ф.Гальдер застеріг присутніх, що на шляху німецьких армій знаходяться Прип’ятські болота, що становитиме певну перешкоду для їх просування. Головне завдання німецьких військ полягало в тому, щоб танковими клинами оточити радянські армії на Правобережній

Україні, не дати їм можливості відступити на Схід. Важливо було також не допустити створення росіянами суцільного оборонного фронту. Планувалося силами групи армій “Південь” завдати головного удару на Київ. Одна армія зі складу цієї групи мала наступати з району Любліна, друга – з району Львова і третя – з Румунії.

Гітлер із задоволенням слухав, як його думки щодо війни проти СРСР були оптимізовані військовими у конкретні оперативні тактичні і стратегічні плани. Після виступу Ф.Гальдера він зауважив, що погоджується з цими планами. Одночасно наголосив, що “найважливішою метою є не допустити, щоб росіяни відходили, зберігаючи цілісність фронту. Наступ слід вести так далеко на схід, щоб російська авіація не могла більше здійснювати нальоти на територію німецького рейху і щоб, з іншого боку, німецька авіація могла завдавати ударів з повітря по російських військово-промислових районах”¹⁰.

Гітлер також акцентував важливість наступу групи армій “Південь”, щоб “добитись оточення значних ворожих сил в Україні шляхом завершення охоплюючого маневру з півночі”¹¹.

Усі ці попередні замальовки, думки і міркування Гітлера, вищих військових службовців вермахту, різних служб і галузей були покладені в основу плану нападу на СРСР під назвою Директива № 21 “Барбаросса”.

Між генералами вермахту і Гітлером часто велися дискусії щодо планів війни проти Радянського Союзу, зокрема навколо Директиви № 21 “Барбаросса”. В центрі уваги стояли питання якнайшвидшого розгрому СРСР як носія більшовицької ідеології, знищення збройних сил, зруйнування політичних центрів – Москви і Ленінграда, нещадної експлуатації людських і матеріальних ресурсів тощо. Ознайомившись з проектом директиви, фюрер вніс у її зміст суттєві поправки і доповнення. Він зробив особливий наголос на тому, що війна проти Радянського Союзу – “це щось більше, ніж просто збройна боротьба, це – конфлікт двох світоглядів. Враховуючи розміри російських просторів, для закінчення війни недостатньо буде

розгромити збройні сили противника. Всю територію Росії потрібно розділити на ряд держав з власними урядами, готовими укласти з нами мирні угоди”¹².

Гітлер наголошував, що за будь-яких обставин необхідно уникати перетворення більшовицького Радянського Союзу на російську націоналістичну державу. Уроки історії вчать, що така держава в підсумку знову стане ворогом Німеччини. Він ставив завдання якнайшвидше з застосуванням мінімальних військових сил утворити соціалістичні держави, які б залежали від рейху. На думку фюрера, ці завдання настільки складні, що їхнє вирішення не можна покладати лише на армію.

У Директиві № 21 Гітлер зробив доповнення стосовно майбутньої окупації і експлуатації радянської території, схематично окреслив структуру німецьких окупаційних органів, вважаючи, що на завойованій території будуть функціонувати імперські комісаріати. Кордони територій, що належатимуть до компетенції кожного комісаріату, повинні визначатися, на його думку, з урахуванням народонаселення. Комісарам буде поставлене політичне завдання — швидко сформувати нові державні утворення. При кожному комісарі повинен знаходитися командуючий військами. У військових питаннях, пов’язаних з продовженням операцій, він буде підпорядкований головнокомандувачу сухопутних військ, а в решті питань — верховному головнокомандуванню збройних сил Німеччини. В штаб місцевого командуючого варто включити всі ті органи, які є в складі збройних сил — відділи воєнної економіки, зв’язку, контррозвідки. Поліцію потрібно підпорядкувати імперському комісарові¹³.

Варто зауважити, що ця схема Гітлера з деякими уточненнями, доповненнями була покладена в основу пізніше утворених на окупованих територіях рейхскомісаріатів.

Нацистське керівництво чимало уваги приділяло питанню відносин з народами, території яких планувалося окупувати в недалекому майбутньому. Значну роль в опрацюванні проєктів з цього питання відводили імперському комісарові з консолідації німецької нації Г.Гімлеру. Саме йому було доручено

здійснити всі заходи щодо онімечення східних територій – Польщі, України, СРСР та ін. В межах онімечення передбачалось організувати переселення і знищення мільйонів поляків, українців, росіян, євреїв та інших народів, щоб звільнити місце для заселення етнічними німцями. У травні 1940 р. він склав спеціальну записку “Деякі міркування про поведження з місцевим населенням східних областей”, яку 25 травня 1940 р. передав Гітлеру. Під час обговорення цього питання був присутній також начальник імперської канцелярії і секретар таємної військової ради Німеччини Г.Ламмерс. Прочитавши записку, фюрер зауважив, що цей документ необхідно вважати надзвичайно таємним, заборонити його множення і розповсюдження. Він висловив побажання, щоб з ним були ознайомлені гауляйтер, обер-президент Східної Пруссії Е.Кох, гауляйтер, імперський намісник області Данціг А.Форстер, гауляйтер, імперський намісник Варутської області, в яку входили Познанський і Лодзінський округи, А.Грейзер, імперський міністр продовольства В.Дарре, губернатор Польського генералгубернаторства Г.Франк та ще цілий ряд партійних і державних посадовців.

У записці наголошувалося, що керівники третього рейху, нацистської партії після окупації східних областей повинні виробити лінію поведінки з місцевими народами – українцями, білорусами, поляками, євреями та ін. “Цим я хочу сказати, – зазначав Г.Гімлер, – що ми надзвичайно зацікавлені в тому, щоб у жодному разі не об’єднувати народи східних областей, а навпаки – поділити їх на найдрібніші гілки і групи. Що ж стосується окремих народностей, ми не прагнемо до їх згуртування і зростання, а також до поступового прищеплення їм національної самосвідомості і національної культури. Навпаки, ми зацікавлені в розподіленні їх на численні дрібні групи”¹⁴.

Гімлер зазначав, що, як йому уявляється, через кілька років мають зникнути кашуби, лемки, гораки, українці, поляки. Євреїв планувалося переселити до Африки або інших колоній.

Засліплені ненавистю до ненімецьких народів, нацисти

ладні були через ідеологічні розходження знищити мільйони людей. Той же Г.Гіммлер, виступаючи в липні 1941 р. перед своїми однопартійцями, наголошував, що “війна з Росією – це не тільки протистояння двох непримиримих ідеологій, це ще й смертельний двобій двох рас. Ми кинули на шальки терезів світоглядні цінності націонал-соціалізму, наш світ, наш спосіб життя оплачені дорогоцінною нордичною кров’ю... На іншій шальці терезів – 180-мільйонний народ (СРСР. – В.К.), потворна суміш рас і народностей зі складною для вимови людською мовою й настільки відразливою зовнішністю, що тільки за одне це їх можна зі спокійним сумлінням розстріляти”¹⁵.

Ідеї Гітлера щодо планування, підготовки до боротьби за життєвий простір підхоплювали і розвивали його сподвижники з найближчого оточення. Одним з них був А.Розенберг. Він народився в Таллінні, закінчив Московський університет, отримав диплом архітектора. Вважався фахівцем з російського питання. У 1918 р. повернувся в Таллінн, а незабаром переїхав до Німеччини, в Мюнхен, де зблизився з Гітлером, вступив до НСДАП. Наприкінці 1923 р. Гітлер призначив його редактором нацистської газети “Völkischer Beobachter” (“Народний спостерігач”)¹⁶.

А.Розенберг вважався одним з теоретиків нацистської ідеології, був серед тих, хто впливав на формування поглядів Гітлера. Він написав низку праць, в яких виклав свої погляди на расову теорію, зовнішню політику Німеччини, обґрунтовував націонал-соціалістичний світогляд. На ранній стадії політичної діяльності мав деякі відмінні від інших погляди щодо вирішення “українського питання”, зокрема планував надати Україні обмежену автономію, через що виникли непорозуміння з Гітлером.

А.Розенберг, як і А.Гітлер, називав німців вищою расою, ненавидів Росію і росіян, вважаючи їх шкідливою, неповноцінною, а разом з тим небезпечною нацією. Важливим спонукальним мотивом радянської агресивності він вважав традиційну російську зовнішньополітичну експансію, можливо, навіть більш важливим чинником, ніж “світова революція” у сталінському виконанні. При цьому він досить доброзичливо

ставився до устремлінь українських політичних сил, які боролися за самостійну Україну. На думку А.Розенберга, незалежна Україна під німецьким протекторатом мала б стати противагою полякам і росіянам, які мали втратити свою державність. Він рішуче виступав проти планів командувача Російської визвольної армії А.Власова, який відстоював ідею “єдиної, неподільної Росії”. Відстоюючи ідею самостійної України, як відомо, на цій ниві він постійно конфліктував з запеклим українофобом рейхскомісаром України Е.Кохом¹⁷.

У своїй роботі "Майбутній шлях німецької зовнішньої політики", що вийшла в 1927 р., А.Розенберг, певною мірою наслідуючи Гітлера, також писав, що необхідно відмовитися від територій в Африці, а зміцнитися на континенті настільки, щоб німці були здатними вибороти життєвий простір у самій Європі: “Потрібно тверезо дивитися на речі, необхідні німцям землі потрібно завойовувати не в Африці, а в Європі, перш за все на Сході. Визнання цього є органічною установкою німецької зовнішньої політики на сотні років наперед”¹⁸. Цей шлях, на його думку, був цілком природнім.

Висунувши тезу про “народний імперіалізм” як інструмент загарбницької політики, А.Розенберг наголошував, що відповідно до географічного положення Німеччини “народний імперіалізм повинен потурбуватися про те, щоб життєво необхідний простір був безпосередньо зв’язаний з метрополією, щоб не опинитися в такому становищі, в якому перебувала німецьке середньовіччя в його завойовницькій політиці”¹⁹.

У своїй праці А.Розенберг висловлює думку про необхідність пошуку союзників Німеччини для розгрому Радянського Союзу, зауважуючи, що з Лондона неодноразово робилися спроби зацікавити німецькі кола в “придушенні радянської Росії”²⁰. Однак колишні правителі Німеччини не відгукнулися на ці пропозиції. Аналізуючи можливості нападу на СРСР з боку Англії, він зазначав, що остання повинна опиратися на інші народи, а також на антибільшовицькі елементи в самій Росії, зокрема на сепаратистськи налаштовані народності, які

населляли Радянський Союз²¹.

Розмірковуючи про територіальні надбання Німеччини на Сході, А.Розенберг перш за все звертає увагу на необхідність анексії Прибалтики, а за нею наступить черга України. Він писав, що в найближчому майбутньому створення південної держави, а нею має бути самостійна Україна, стане фактом. А те, що між Німеччиною і Україною знаходиться Польща, це не має жодного значення. А.Розенберг був впевнений, що прийде час і вона буде знищена. Отже, “ми зрозуміли, – пише він, – що усунення польської держави є найпершою необхідністю для Німеччини, а відтак союз між Києвом та Берліном і створення спільного кордону стає народною і державною необхідністю для майбутньої німецької політики”²².

На думку А.Розенберга, необхідно виробити план відриву України від Радянського Союзу. У цьому зв’язку він покладав великі надії на сепаратистський рух в Україні. Тому потрібно “підтримати українську національну революцію в боротьбі проти Москви, спільно підготувати її, щоб створити умови, які б забезпечили Німеччині територію, свободу і хліб”²³.

У середині березня 1933 р. у м. Локарно, в Швейцарії, відбулася зустріч німецьких та італійських делегацій. Німецьку делегацію очолював А.Розенберг, давній прихильник створення литовсько-білорусько-української держави, яка б включала польську і частину російської території. Під час обміну думками А.Розенберг обґрунтовував план розчленування Радянського Союзу шляхом відриву від нього України. Він переконливо доводив італійцям, що ліквідація радянського ладу була в інтересах не тільки Німеччини, Італії, але й усього цивілізованого світу. Важливим наслідком знищення СРСР буде утворення самостійної дружньої до Німеччини української держави, виникнення міцного союзу між Києвом і Берліном для спільної боротьби проти Польщі, встановлення спільного кордону між Україною і Німеччиною²⁴.

На наш погляд, здійснення подібного плану в той період було нереальним. Однак ідея розчленування і знищення Радянського Союзу міцно засіла в свідомості Гітлера і його

найближчого оточення, знайшла подальший розвиток у працях і промовах провідників нацистської Німеччини.

Варто зауважити, що плани, якими ділився А.Розенберг, були не що інше, як давно виношені ідеї А.Гітлера. В першу чергу він мав намір приєднати до Німеччини Австрію. Вже об'єднана, сильна нацистська Німеччина мала поглинути Чехо-Словаччину або відірвати від неї Моравію, Словаччину і Карпатську Україну. Планом передбачалося розбити Польщу, захопити Західну Україну як перший етап для проголошення самостійної України. Передбачалося приєднати до рейху Прибалтику. Завоювавши нові території і зміцнившись економічно, нацистська Німеччина під проводом Гітлера мала повести боротьбу проти СРСР за відрив від нього радянської України²⁵.

На початку травня 1933 р. А.Розенберг, на той час уже керівник зовнішньополітичного відомства нацистської партії, здійснив поїздку до Лондона. Він намагався з'ясувати реакцію англійського уряду щодо зовнішньополітичних планів Німеччини, що широко обговорювалися у світовій пресі. А.Розенберг також прагнув знайти прихильників рейху в англійських політичних колах. Його візит мав напівофіційний характер, тому зустрічі і розмови з англійськими політиками ретельно приховувалися від світової громадськості. Однак, як відомо, для західних журналістів таємниць не існувало. Незабаром у пресі друкувалися матеріали про те, що А.Розенберг намагався переконати англійські верхи виявити бодай співчуття до німецьких планів. У розмовах з державними та політичними представниками Англії А.Розенберг інформував останніх, що йому, мовляв, відомо про зацікавленість певних політичних сил Англії ідеєю розвалу СРСР, відриву України і створення самостійної української держави²⁶.

Під час перебування А.Розенберга в Лондоні канадський кореспондент газети "Toronto Daily Star" Холтон взяв інтерв'ю в одного з його помічників Бісмарка. На запитання Холтона "Чи ви сподіваєтеся на повернення Польського коридору без війни?" Бісмарк відповів: "Незабаром Польща

буде покинута Францією, залишиться одна, ізольована. Тоді вона погодиться відмовитися від Польського коридору в обмін на територіальні компенсації в якихось районах”.

Холтон запитав: “На Україні?” – Бісмарк: “Можливо й там, щось потрібно вирішувати. Польща може розпоряджатись Україною як їй заманеться. Це стосується лише її й Росії, яка через років п’ять не буде здатна цьому перешкодити”²⁷.

Стосовно часового відтинку прогноз Бісмарка виявився майже точним. А от щодо ролі Росії, то він не міг на той час передбачити, що Радянський Союз візьме активну участь у розгромі польської держави спільно з Німеччиною згідно з сумнозвісним пактом Молотова-Ріббентропа.

Дипломатичну місію А.Розенберга в Лондон французька газета “Попюлер” оцінювала як вояж з єдиною метою – домогтися від Англії підтримки Німеччини в боротьбі проти Радянського Союзу і пропаганди плану обміну Польського коридору на радянську Україну²⁸.

У той час у самій Німеччині і західних країнах все частіше обговорювалося “українське питання”, наближення війни проти СРСР з метою відриву України як перший крок до остаточного його зруйнування. У червні 1933 р. в Лондоні проходила міжнародна економічна і фінансова конференція, на якій порушувалося питання боротьби з економічною кризою. Голова німецької делегації член нацистського уряду А.Гугенберг міністр продовольства і одночасно міністр економіки запевняв присутніх у необхідності передачі Німеччині України з метою використання її природних ресурсів. Однак підтримки у західних країн ця ідея не набула²⁹.

У наближеному до урядових кіл в Німеччині журналі “Volk und Reich” (“Народ і Рейх”) в номері за серпень 1933 р. була надрукована стаття відомого німецького українознавця А.Шмідта, в якій порушувалося українське питання. Нині стає очевидним, зазначав автор, що Радянський Союз схильний до зближення з Францією і Польщею. Ця орієнтація Радянського Союзу вже сама по собі повинна примусити Німеччину знову звернути увагу

на українську проблему. Було б, однак, помилкою розглядати українське питання як допоміжний засіб німецько-польських відносин. Вірніше буде вважати, що Німеччина і Україна політично зв'язані одна з одною, економічно ж одна одну добре доповнюють. Якщо вважати вірною концепцію, що розпад велетенської царської імперії був вигідний для Німеччини, то потрібно довести цю думку до кінця і поділити СРСР і Східну Європу на етнографічні елементи. До тих пір, поки це прагнення не здійсниться, Східна Європа не заспокоїться³⁰.

А.Шмідт доводив, що Україна повинна бути самостійною державою, яка об'єднуватиме також польські і румунські території, заселені українцями.

У цьому ж журналі була видрукувана стаття В.Рота під назвою “Духовна мобілізація в боротьбі за Схід”, в якій він пропонував створити в Німеччині спеціальні наукові центри для вивчення “радянських окраїн”, а також мережі шкіл для вивчення української мови. Автор закликав урядові кола Німеччини готуватися до майбутніх вирішальних подій, повернути свій погляд на Схід³¹.

Розробляючи далекоюжні плани щодо війни з СРСР, А.Розенберг піклувався про забезпечення управління зовнішньої політики при нацистській партії, яке він очолював, відповідними кадрами. Особливо його цікавили вихідці з Росії, які добре знали її життя, так би мовити, зсередини. Вибирати було з кого. Як відомо, під час революції та громадянської війни 1917–1920 рр. приблизно 120 тис. німців змушені були виїхати з Росії і України. Більшість з них емігрували до США. Понад 55 тис. німецьких емігрантів із СРСР оселилися в Німеччині. Серед них були майбутні прихильники Гітлера і активні його сподвижники в боротьбі за владу: А.Розенберг, Г.Лейббрандт, А.Шікенданц, М.Шойбнер-Ріхтер та ін. За свідченням дослідників, саме з допомогою емігрантів німецький націонал-соціалізм, очолюваний Гітлером, насичувався ідеями жахливого “єврейсько-азіатського більшовизму”, антисемітизму, яким була заражена певна частина німецьких колоністів в Росії³².

У 1933 р. А.Розенберг призначив фахівця з “російського

питання” вихідця з Росії А.Шікенданца начальником штабу Управління зовнішньої політики нацистської партії. Йому було доручено займатися діяльністю емігрантських, у тому числі й українських організацій і угруповань, вивчати їхнє ставлення до нацистської політики. Зокрема, у своїх аналітичних довідках А.Шікенданц постійно інформував вищих партійних і державних посадовців про політичні погляди провідників українських політичних організацій Є.Коновальця, П.Скоропадського, І.Полтавця-Остриниці та ін.

У 1934 р. в структурі зовнішньополітичного управління НСДАП створено спеціальний відділ інформації, метою якого було вивчення та характеристика зарубіжної, зокрема української і російської емігрантської преси. Керівником відділу А.Розенберг призначив Г.Лейббрандта, вихідця з України, який народився в німецькому поселенні поблизу Одеси в сім’ї колоніста. Його дід і батько займалися сільським господарством на півдні України³³.

Таким чином А.Розенберг мав можливість контролювати український незалежницький рух, сподіваючись у недалекому майбутньому використати українських політичних опозиціонерів до радянської влади під час вирішення українського питання.

20 квітня 1941 р. Гітлер призначив А.Розенберга уповноваженим по контролю за окупаційними органами на східних територіях, що незабаром мали бути окуповані. Для виконання покладених на нього завдань А.Розенберг розгорнув активну діяльність з розробки проектів управління на цих територіях. Він виходив з того, що окупація СРСР викличе складнощі економічного, політичного і адміністративного характеру через величезну територію. Тому, на його погляд, необхідно буде утворити такий орган управління, який би сконцентрував у своїх руках усі важелі впливу. У своєму меморандумі від 2 травня 1941 р. представленому Гітлеру, А.Розенберг писав: завдання, що їх вони мають вирішувати, можливі “тільки за умови забезпечення важливих у воєнному відношенні поставок з

окупованих районів, оскільки ці поставки необхідні великонімецькій імперії для продовження війни”³⁴.

Оскільки Росія – це конгломерат народів і націй, А.Розенберг вважав за необхідне розділити її на сім окремих національних або географічних одиниць: а) Великоросія з Москвою як центром; б) Білорусія з головним містом Мінськом або Смоленськом; в) Естонія, Латвія, Литва; г) Україна і Крим; центр – Київ; д) Донська область зі столицею Ростовом; е) Кавказька область; є) Руська Середня Азія або Руський Туркестан³⁵.

Згідно з меморандумом А.Розенберга політична мета, до якої прагнули нацисти, полягала в систематичному ослабленні Росії як стержня всього Радянського Союзу, повне знищення державного управління, глибока і повсюдна експлуатація економіки на користь рейху; передача важливих російських територій до нових адміністративних утворень, зокрема Білорусії, України і Донської області.

Стосовно України в меморандумі були виписані цікаві положення і пропозиції А.Розенберга: “Г. Україна (“Окраїнна область”). Головним центром держави, вищу соціальну верству якої становили варяги, став Київ. Але і після татарського іґа Київ тривалий час відігравав роль суперника Москви. Його внутрішня самостійність основана на ще й нині не зламаний традиції, хоча московська історіографія, а слідом за нею і вся європейська наука стверджують, що традиція суперництва вже зникла”³⁶.

У меморандумі наголошувалося, що німецькою “політичною лінією стосовно цієї області стало б заохочення устремління до національної незалежності аж до потенційного створення власної державності – або на Україні як такий, або в об’єднанні з Донською областю і Кавказом. Це об’єднання склало б Чорноморський союз, який би постійно загрожував Москві і прикривав би великонімецький життєвий простір зі сходу. В економічному плані ця область одночасно являла б собою могутню сировинну і харчову базу великонімецької імперії”³⁷.

Як ми вже зазначали, А.Розенберг ненавидів росіян,

тому з підозрою ставився до намагань Гітлера укласти угоду з СРСР, вважаючи, що фюрер іде на поступки Сталіну, проти якого вів вперту ідеологічну боротьбу. Після підписання пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР 23 серпня 1939 р. А.Розенберг засуджував дії міністра закордонних справ Й.Ріббентропа, називав його зрадником, хоч і розумів, що останній діяв за вказівками Гітлера.

Охоплений душевним сум'яттям, А.Розенберг писав у своєму щоденнику: “У мене таке відчуття, що німецько-радянський пакт колись ще помститься за себе. Це не був крок, зроблений за власним вільним рішенням, ні, він був продиктований вимушеним становищем. Це було прохання з боку однієї революції до голови другої, придушення якої висувалося на перший план як ідеал нашої 20-річної боротьби. Як ми можемо ще говорити про врятування і побудову нової Європи, якщо повинні прохати допомоги у руйнівника Європи? Ми не можемо сьогодні відверто сказати, що нашими спільними з Росією діями зуміємо настільки її змінити, щоб дійсно зблизитися з російським народом”³⁸.

Особливо турбувало А.Розенберга те, що згідно з пактом Молотова-Ріббентропа Радянський Союз мав забрати собі Західну Україну. “Якщо ми повинні віддати Радянському Союзу польську Україну, то це після Закарпатської (Галицької) України – друга провина з нашого боку щодо до протимосковської сили. Це може зробити свій вплив не тільки нині, але і в майбутньому”³⁹, – писав А.Розенберг.

Як відомо, після розгрому Чехо-Словаччини в березні 1939 р. Закарпатська (Карпатська) Україна проголосила свою автономію. Однак Гітлер сприяв загарбанню її Угорщиною за те, що остання стала вірним союзником Німеччини.

Врешті А.Розенберг з деякою гіркотою погодився, що Німеччині потрібно було забезпечити собі тил зі Сходу перед початком війни проти західних демократій. Тим більше, що Гітлер залучив його до активної участі у розробці планів нападу на Радянський Союз. А після того як фюрер призначив А.Ро-

зенберга міністром окупованих східних територій, остаточно відкинув усі сумніви, продовжував вірно служити нацистській Німеччині.

20 червня 1941 р., тобто за 2 дні до нападу на СРСР, А.Розенберг виступив у вузькому колі своїх співробітників і соратників з великою промовою. В ній він підсумував свої думки та ідеї, викладені в проектах або промовах на тему майбутньої окупації східного простору, його подальшої експлуатації, та політичні цілі війни Німеччини проти СРСР. Він рішуче виступив проти однієї з концепцій щодо майбутнього Росії, що побутувала серед деяких нацистських політиків і військових. Ця концепція полягала в тому, що після розгрому Радянського Союзу буде відбудоване російське господарство і укладений союз між відродженою національною Росією та Німеччиною. Це, на думку прихильників зазначеної концепції, було б особливо вдалим поєднанням, тому що Росія аграрна, а Німеччина індустріальна країна, вони могли б успішно протистояти капіталістичному світу⁴⁰.

А.Розенберг наголосив, що завдання німецьких нацистів полягає не тільки в знищенні більшовизму, Радянського Союзу, а і в тому, щоб не допустити створення будь-якої нової національної держави на території Росії. Війна буде розв'язана не в ім'я утворення єдиної, неподільної Росії, а з метою проведення власної світової політики. Завдання цієї політики полягало в тому, щоб розвинути ідею народів, що населяли Радянський Союз, про незалежне існування у власних національних державах. Наша мета, наголошував А.Розенберг, “викроїти з величезної території Радянського Союзу окремі державні утворення і підбурити їх проти Москви, звільнивши Німецьку імперію на прийдешні віки від східної загрози”⁴¹.

А.Розенберг поділився зі своїми слухачами планами розчленування СРСР. Ці плани дещо відрізнялися від тих проєктів, що їх він висував раніше. Це мали бути “чотири великі блоки”, які повинні відгородити Німеччину від Росії і одночасно розширити межі Європи далеко на схід. Планува-

лось утворити: 1. Велику Фінляндію. 2. Прибалтику. 3. Україну. 4. Кавказ. Це райони, на думку А.Розенберга, майбутніх рейхс-комісаріатів, створених на території Радянського Союзу.

А.Розенберг окреслив кордони цих утворень, які розділяли територію СРСР аж до Уралу. Кордони України дещо видозмінювались у порівнянні з тими, про які ми говорили раніше. Він вважав, що чорноземні області Росії – Воронежська, Курська, Тамбовська, Саратовська – необхідно буде передати у розпорядження українського уряду. Планував поділити Україну на 8 генеральних округів загальною площею 1,1 млн. кв. м з населенням 59,5 млн. чоловік⁴².

Одним із важливих завдань, поставлених А.Розенбергом перед своїми підлеглими, мала бути ефективна експлуатація окупованих територій. Він зазначав, що “забезпечення продовольством німецького народу впродовж цих років без сумніву буде найголовнішою вимогою на Сході. Південні області (Україна в першу чергу – В.К.) і Північний Кавказ повинні прислужитися компенсацією у справі забезпечення продовольством німецького народу”⁴³.

А.Розенберг наголошував, що Німеччина не бере на себе жодного зобов’язання щодо забезпечення харчуванням населення східного простору. Ми знаємо, що це є гострою необхідністю, яка виходить за будь-які межі.

На закінчення своєї промови А.Розенберг виокремив два найголовніші завдання, що стояли перед тими, хто мав “освоювати незабаром окуповану східну територію: “1. Забезпечити продовольче постачання і воєнне господарство Німеччини; 2. Навжди звільнити Німеччину від політичного тиску зі Сходу. Це політична мета боротьби. Ця мета має бути досягнута розумною політикою, що вірно оцінює минуле і сучасне. Проведення такої політики вимагає розуміння і твердості. Кожна дія покликана служити цим обом завданням”⁴⁴, – наголошував він.

А.Розенберг попереджав своїх співробітників, що усіх, хто піде воювати або працювати у східні регіони СРСР, чекають неймовірні труднощі. Це примітивна країна, де умови прожи-

вання зовсім не схожі до тих, що в Європі. Вони самі муситимуть добувати собі буквально все, що необхідне культурним людям. Він повідомив, що німецьким законодавством передбачено прирівняти рік праці на Сході чотирьом або п'яти рокам в імперії. “Всі, хто туди йде, – наголосив А. Розенберг, – беруть на себе тяжку ношу, яку, однак, вони можуть взяти на себе тільки тоді, коли усвідомлять, що віддано служать політичній ідеї націонал-соціалізму, остаточній перебудові нашого старого континенту. Якщо ми будемо сумлінно служити цьому спільному завданню, ми зможемо допомогти фюреру здійснити великий обов’язок його життя”⁴⁵.

Ідеї Гітлера щодо облаштування України дедалі чіткіше вимальовувались із просуванням німецьких військ. Фюрер полюбляв висловлювати свої думки з будь-яких проблем під час так званих розмов за столом із запрошеними на обід зі свого найближчого оточення. Однією з тем, навколо яких велися розмови, було питання про освоєння життєвого простору на Сході. Зокрема, він уявляв, що так звані “імперські селяни”, переселені з Німеччини на окуповані землі, “житимуть у поселеннях виняткової краси. Німецькі адміністративні та інші установи повинні розміщуватися в чудових будівлях, а губернатори у палацах. Навколо установ вибудовано все, що необхідно для життя. А навколо кожного міста в радіусі 30-40 км кільцем розташуються мальовничі села, з’єднані першокласними дорогами. Все, що лежатиме за межами цього кільця, інший світ, де ми дозволимо росіянам жити так, як вони захочуть. Лише б ми панували над ними. У разі будь-якої революції нам буде досить скинути на їх місто одну-дві бомби – і питання вирішене. Раз у рік ми будемо проводити через столицю імперії партію киргизів, щоб у їх свідомості закарбувалася міць і велич кам’яних пам’яток цього міста”⁴⁶.

Вождь німецького народу малював перед своїми догідливими слухачами фантастичні картини переміщення народів з Європи на окуповані східні території, зокрема норвежців, шведів, данців, голландців, які будуть служити німецькій імпе-

рії. Такі масштабні переселення необхідні для того, наголошував фюрер, щоб вирішити велике завдання майбутнього: здійснення планомірної расової політики. Важливо, зауважував Гітлер, перешкодити кровозміщенню, бо це явище набуває дедалі більшого поширення в Німеччині⁴⁷.

На думку нацистського вождя, сільські колективи на окупованій території необхідно організовувати таким чином, щоб позбавити їх будь-якого зв'язку із сусідніми общинами. А для цього потрібно заборонити відкриття єдиних церков для окремих регіонів. Німці були зацікавлені у тому, щоб кожне село мало свою індивідуальну релігійну секту, у якій формувалися б власні уявлення про Бога. Навіть тоді, коли б у селах виникали шаманські культу на зразок негритянських або американо-індіанських, то німецька влада могла б це тільки вітати. Гітлер вважав, що це збільшило б кількість чинників, що сприяли б поділу східного простору на дрібні одиниці⁴⁸.

Гітлер часто торкався питання про адміністративний устрій на окупованих східних територіях. Зокрема, він говорив: якщо виникне бажання ошасливити кожного окремого німця, то не обійдеться без введення якоїсь адміністративної організації на зразок німецького державного управління. А це викличе лише ненависть з боку місцевого населення до них, як окупантів. Фюрер вважав, що чим люди примітивніші, тим швидше вони сприймають будь-яке обмеження їх особистої свободи, як, наприклад, насилля. До того ж, створення на окупованих територіях місцевої державної адміністративної організації сприяло б згуртуванню її мешканців у великі колективи, а при нагоді і використання цієї організації проти німців. Тому, на думку Гітлера, найвищим щаблем адміністративних установ, які можна дозволити місцевим жителям, це – обцинне управління, та й то лише тією мірою, якою воно необхідне для утримання робочої сили, тобто для задоволення її насущних потреб⁴⁹.

Розглянуті нами заходи щодо моделювання України такої, яку б хотіли бачити нацистські провідники, почали втілюватися на практиці після її окупації, зі встановленням

нового німецького порядку. Основними засобами насадження окупаційного режиму було насилля, репресії, терор, направлені на досягнення військової, політичної, економічної мети, яка полягала в установленні повного панування над населенням задля ефективного пограбування людських і матеріальних ресурсів України.

¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 97.

² *Коваль В.С.* “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1982. – С. 100.

³ *Семиряга М.И.* Тюремная империя нацизма и ее крах. – М., 1991. – С. 10–11.

⁴ Там само.

⁵ *Проектор Д.* Европа – век XX. Войны. Их уроки. Воля к миру. – М., 1984. – С. 79.

⁶ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1973. – С. 57.

⁷ Там само. – С. 42.

⁸ *Коваль В.С.* Возз’єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939–1941. – К., 1979. – С. 204.

⁹ *Дашичев В.И.* Банкротство стратеги германского фашизма. – Т. 2. – С. 82.

¹⁰ Там само. – С. 83.

¹¹ Там само.

¹² *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – С. 22.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – Т. 1. – С. 58.

¹⁵ *Урвол Н.* Войска СС. Кровавый след / Пер. с англ. – Ростов-Дон. – 2000. – С. 155.

¹⁶ *Ширер У.* Взлет и падение третьего рейха / Пер. с англ. – М., 1994. – У 2-х т. – Т. 1. – С. 73.

¹⁷ *Гогун А.* Черный пиар Адольфа Гітлера. Док. и материалы. – М., 2004. – С. 43.

¹⁸ *Бовдаренко С.* Германский фашизм и Советская Украина. – М.–Л., 1934. – С. 32.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 33.

- 21 Там само.
- 22 Там само. – С. 36.
- 23 *Кулінич І.М.* “Українське питання” в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 63.
- 24 *Бовдаренко С.* Указ. соч. – С. 36.
- 25 Там само. – С. 64.
- 26 Там само.
- 27 Там само. – С. 22.
- 28 *Кулінич І.М.* Назв. праця. – С. 64.
- 29 Там само.
- 30 *Гард Д.* Предисловие // *Бовдаренко С.* Германский фашизм и Советская Украина. – С. 10.
- 31 *Бовдаренко С.* Указ. соч. – С. 10.
- 32 *Косик В.* Назв. праця. – С. 98.
- 33 *Зленко Д.* Українське питання у 1938–1940 роках і третій рейх // Записки наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. Том ССХХVIII (228). Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 249.
- 34 *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – С. 24.
- 35 Там само.
- 36 Там само. – С. 25.
- 37 Там само.
- 38 *Розенберг А.* “Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями”. Из политического дневника // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленськ, 2000. - С. 41.
- 39 Там само.
- 40 Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) // Сост. *Заставенко Г.Ф.* – М., 1985. – С. 41.
- 41 Там само.
- 42 Там само. – С. 44.
- 43 Там само. – С. 42.
- 44 Там само. – С. 45.
- 45 Там само.
- 46 *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. I. – С. 63.
- 47 Там само.
- 48 Там само. – С. 66.
- 49 Там само.

Петро Радько

ІСТОРИК І СУСПІЛЬСТВО (До питання громадської позиції вчених)

Твори визначних істориків – це праці патріотів-українців, котрі у своїй науковій повсякденній роботі та громадсько-політичній діяльності спиралися на національно-державницьку героїчну традицію, яка була нерозривно пов'язана з почуттям обов'язку перед своїм народом і його майбутнім. Участь істориків у державному будівництві об'єктивно сприяла тому, що вони мали специфічну фахову підготовку, мали змогу глибше бачити й усвідомлювати позитивний і негативний бік історичного процесу на тому етапі його розвитку, до якого були причетні. Вони мали змогу користуватися необхідними документами, як офіційного так і неофіційного характеру. Разом з тим, участь істориків у різних державних інститутах значною мірою впливала на їхнє тлумачення та оцінку історичних подій тієї епохи, в якій вони жили.

Звісно, державотворча діяльність істориків залежала від того, до якого соціального стану вони належали, якій політичній силі симпатизували, пропагандистами яких державницьких концепцій себе вважали, якої дотримувалися історіософії. Ось чому дослідження державотворчої діяльності українських істориків дає змогу глибше зрозуміти значення історичної науки у пропаганді традицій державотворення як у теоретичному, так і в практичному значенні цієї важливої проблеми.

Обґрунтовуючи важливість постановки зазначеної проблеми, варто враховувати ту обставину, що будь-яка наука існує у двох площинах: теоретичній і практичній. Адже історики-практики, “осмислюючи різноманітні форми, в які втілювалася українська державність в залежності від історичних обставин, були збагачені досвідом державотворення в Україні...

і вдавалися до аналізу його уроків і помилок”¹. Осмислення істориками досвіду українського державотворення має свій традиційний характер.

Потреби в історії, починаючи з XVI і XVII ст., виходили із середовища практиків, юристів і політиків, козацької старшини та козацьких канцеляристів. На Заході це були: Н.Макіавеллі, Ж.Боден, Г.Гроцій, Г.Гоббс, а в Україні – Самовидець, Л.С.Величко, Г.Грабянка. У сучасних їм подіях, у зміні політичних форм вони шукали певної послідовності; під впливом криз (руїн) вони намагалися з’ясувати причини падіння та занепаду політичних форм, інститутів Гетьманщини. Природним було з їхнього боку шукати в минувшині аналогії, порівнювати конкретні історичні явища, відшукувати в них типове, загальне, придивлятися до елементів явищ, які повторювалися.

Підтвердженням цього може бути той незаперечний факт, що автори літописів були причетні до державного будівництва. Так, Самовидець належав до шляхетського стану і служив канцеляристом, що сприяло його обізнаності в дипломатичних справах. Він оповідає як свідок про осаду Смоленська 1654 р., Риги 1655 р., він був присутній на раді в Чигирині, брав участь у дипломатичній місії за Юрія Хмельницького в 1660 році, належав до прихильників Сомка. Як свідок розповідає він про вибори гетьмана Многогрішного у 1669 р. За політичними уподобаннями Самовидець – переконаний монархіст. Він лояльно ставився до польських королів, а потім ці самі почуття переносив на московського царя. Як прихильник шляхетського стану він з симпатією ставиться до городових козаків, а не січовиків, демонструє прихильне ставлення до просвіти і науки².

Найцікавішим з літописців козацької доби, безперечно, є Самійло Величко – канцелярист³, з 1690 р. служив при генеральному писареві В.А. Кочубея; інколи він виконував важливі урядові доручення. Десь 1704 року перейшов на службу до Генеральної Канцелярії, де, як сам каже, “был не последним в делах писарских”. У кінці 1708 р. Величка усунуто з посади за його близькість до В.Кочубея, якого він завжди вихваляв, як “пана доброго,

мудрого и побожного человека”, а Мазепу не любив, називав “Махіавелем” і “хитрим лисом”⁴. Пізніше, після Полтавської битви, знайшов притулок у будинку Кочубеїв у Диканці і доживав там віку за літературною та учительською працею. Величко був дуже освіченою людиною, знав латинську, польську та німецьку мови.

Видатний козацький літописець Григорій Грабянка здобув освіту у Києво-Могилянській колегії, володів принаймні кількома мовами — польською, латинською, німецькою. З 1686 р. — на військовій службі. Спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, а з 1717 р. — гадяцьким полковим суддею. Саме на цій посаді чи не найбільше виявляється неординарність постаті Григорія Грабянки. Йдеться, перш за все, про його стосунки з гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем. Милорадович був відомий своїм свавіллям, яке він чинив разом поплічниками, постійними утисками простого народу, визискуванням козацтва, хабарництвом, здирством і навіть грабунками. З самого початку свого суддівства Грабянка різко виступив проти полковникових утисків простого народу. Не бажав він також миритися з несправедливим судочинством у Гадяцькому полку, зокрема, з втручанням Милорадовича в полкове судочинство. Діставши підтримку в однодумців, Григорій Грабянка звертався зі скаргами до генеральної старшини, але остання не зважилася протистояти полковникові Милорадовичу, який був знайомий з самим Петром І. Грабянка і сам зазнавав постійних переслідувань з боку визискувача та його прибічників, навіть звичайний вихід на вулицю був для нього пов'язаний з ризиком для життя. Хоч гетьман і надіслав універсал, в якому радив полковникові бути коректнішим з полчанами, а передусім — з Грабянкою, переслідування тривали кілька років, припинилися лише тоді, коли Милорадович покинув посаду гадяцького полковника. У цій ситуації, як вважають дослідники, Грабянка постає перед нами як особистість дуже непересічна, наділена немалим духом громадянської мужності, здатною кинути виклик впливовому сербину Милорадовичу.

Стійкість, послідовність у діях, чесність Грабянка виявив і в іншому епізоді. Він брав участь у депутації представників

козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком до царя. Під Коломацькими чолобитними, що вимагали повернення козацтву старих прав і виборів, а не призначення гетьмана, підпис Грабянки – перший серед підписів інших представників гадяцького полку. Після передачі чолобитних Грабянка, як і П.Полуботок та інші представники старшини, восени 1723 р. був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, звідки його звільнили тільки після смерті Петра I – у лютому 1725 р. Політичним ідеалом Грабянки була Гетьманщина, хоча з тактичних міркувань в умовах петровського терору він виступав тільки за автономію України і був послідовним поборником козацьких демократичних інститутів⁵.

Значний інтерес для української історіографії становлять мемуаристи часів Гетьманщини: Самійло Зорка, Микола Ханенко, Яків Маркович та інші. Самійло Зорка, “старий секретар” Богдана Хмельницького, виголосив на похороні великого гетьмана чудову зворушливу промову (текст її подає Величко), вів щоденник, записами з якого користувався Величко. Мемуарист Микола Ханенко навчався в Київській Академії разом з Яковом Марковичем. З 1710 р. перебував на військовій службі, а у 1717 р. перейшов до Генеральної Канцелярії. Виконуючи обов’язки старшого канцеляриста, мав певний вплив на гетьмана І.Скоропадського, перебував у тісних стосунках з Полуботком. Виконував обов’язки Стародубського полкового судді, а з 1741 р. генерального бунчужного і нарешті – генерального хорунжого⁶. Яків Маркович був сином лубенського полковника. Успішна кар’єра батька забезпечила добрі стартові можливості для сина. Свою службу Яків Маркович розпочав у 1714 р. бунчуковим товаришем. У 1721 та 1724–1725 рр. за відсутності батька, який знаходився у військових походах, призначався лубенським наказним полковником. У ході слідства у справі П.Полуботка петровський емісар Олександр Рум’янцев “употребил Якова Марковича как по сему поручению, которое исполнил он с похвалою, так и по другим делам, возложил на него, между прочим, производство следствий по многим жалобам, ему поданным”. Із заснуванням у 1736 р. Генеральної

лічильної Комісії Яків Маркович призначається її членом, а з 1739 р. очолює її. За вибором старшин він увійшов до складу депутації від Гетьманщини на коронації Єлизавети Петрівни і виголосив вітальну промову. Багато років Я.Маркович засідав у Генеральному суді, зокрема 4 роки “по определению гетьмана Розумовского”⁷.

Важливе місце в українській історіографії належить Григорію Андрійовичу Полетиці (1725–1784), котрого деякі дослідники, зокрема О.Лазаревський і Д.Дорошенко, вважали за автора “Історії Русів”. Він походив з старого козацького роду ромненського повіту на Полтавщині (нині Сумщина). Предки його переселилися на лівий берег Дніпра з Волині в середині XVII ст. Батько його, Андрій Полетика, був бунчуковим товаришем. Григорій Полетика навчався у Київській Академії, по закінченні якої поїхав шукати щастя – долю на Московщину. Як знавець мов отримав посаду перекладача при Академії Наук у Петербурзі. У 1764–1773 рр. був інспектором Морського шляхетського корпусу⁸. З 1767 року шляхетство Лубенського полку обрало його своїм депутатом до Комісії “Сочинения проекта нового уложения” в Москві. У цій Комісії Полетика виступив палким оборонцем автономії Гетьманщини; він склав для Комісії “Сборник прав и привелегий малороссийского шляхетства”, “Записку, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ею правления”, “Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России”. Одночасно пише він і трактат “Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикой польской и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое разсуждение, каким образом можно бы оную ныне утвердить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей”⁹. В усіх цих творах Полетика виступає оборонцем державно-правового статусу Гетьманщини як самостійного державного і національного організму, добровільно сполученого з Російською державою на підставі міжнародних трактатів.

Серед діячів української історіографії кінця XVIII ст., котрі зберігали пам'ятки національної історії, публікували їх або працювали самостійно над обробленням матеріалів і робили спроби дати вже синтетичні огляди українського минулого, варто згадати Олександра Безбородька (1746–1799). Він навчався у Глухові, потім у Київській Академії, служив у Генеральному суді, у 1774 році став київським полковником, згодом переїхав до Петербурга. Тут його було призначено секретарем Катерини II, а пізніше – міністром, канцлером і князем. Як дуже впливовій особі за Павла I йому вдалося добитися відновлення Генерального суду й деяких інших установ Гетьманщини, скасованих за Катерини. З Петербурга він веде листування з земляками в Україні в справі збирання матеріалів до української історії. У 1775 році Безбородько спонукає земляка Василя Рубана писати “Історію малоросійську”. З цього приводу він звертається до свого батька на Україну, прохаючи його вислати книги і рукописи з історії України¹⁰.

Слід зауважити, що багато інших дослідників української минувшини були тією чи іншою мірою залучені до різних галузей державного будівництва: Андріан Чапа – служив при земському суді Роменського повіту, а потім – у канцелярії малоросійського генерал-губернатора Рум'янцева; Григорій Іванович Полетика був радником російського посольства у Відні; Яків Михайлович Маркович (внук мемуариста) за сприяння земляків Трощинського й Безбородька дістав посаду перекладача в Колегії Іноземних справ. Ці та інші представники полтавської, чернігівської, київської шляхти буквально засипали вищі державні інстанції й самого царя своїми заявами на дворянство, доводячи, що козацька старшина була рівна польській шляхті ще наприкінці XVI ст. Крім того, як зазначає історик В.Й.Борисенко, робилися посилення на Московські (1665), Глухівські (1669), Коломацькі (1687) та інші договірні статті гетьманських урядів з царським про право козацької старшини на дворянські звання. Вони намагалися протистояти офіційному курсу царських властей щодо меншовартості української знаті порівняно з російською, наголошували, що

роблять це задля любові до “земляків”, “нації”, а також в ім’я “слави і добра батьківщини”, тим самим консолідуючи націю навколо ідеї патріотизму і національної гідності¹¹.

Творча діяльність історика Д.М.Бантиш-Каменського була тісно пов’язана з державною службою. У 1816 р. він, молодий дипломат, отримавши призначення на позаштатну посаду в російській місії у Неаполі, несподівано відмовився від поїздки до королівства двох Сицилій і приїхав до Полтави – столиці Малоросійської губернії. У вересні 1816 р. було підписано іменний указ про призначення Д.Бантиш-Каменського до канцелярії нового малоросійського генерал-губернатора, князя М.Г.Репніна-Волконського. Нову службу історик починав у ролі чиновника для особливих доручень і в чині колезького радника. Проте головним завданням Д.М.Бантиш-Каменського на новій службі стало написання історії України. Він приступив до нього, виконуючи особисте доручення свого безпосереднього начальника, князя М.Г.Репніна, котрий розглядав роботу історика Д.Бантиш-Каменського над історією України як важливе службове доручення. Адже М.Г.Репнін, як державний діяч, постійно відчував потребу історичних довідок, вирішуючи питання про старовинні права українського дворянства і козацтва. Крім того, як дуже освічена людина і син свого часу, губернатор бажав мати в своєму штаті історіографа, що написав би історію краю, яким йому довелося управляти. Дослідники вважають, що в цьому він, очевидно, наслідував Олександра І, який на початку свого правління зарахував на посаду імператорського історіографа популярного письменника і видавця М.М.Карамзіна. Виходячи з цього, немає підстав сумніватися в справедливості свідчення Д.М.Бантиша-Каменського про те, що ініціатива написання його праці належала М.Г.Репніну. Князь створював сприятливі умови для праці історика. Перед ним завжди були відчинені двері знаменитого архіву Колегії іноземних справ, куди до того не заходив жоден український дослідник¹². Результатом творчої роботи Д.Бантиш-Каменського, поєднаної з виконанням службових обов’язків, стала його “Історія Малої Росії”.

Сучасні історики наголошують на тому, що Микола Костомаров був не тільки вченим, дослідником проблем історії та теорії державного будівництва, але й політиком-практиком, одним із ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства. Вихованим “у російському дусі” і сам наполовину росіянин, Костомаров був одним із тих, хто вирішив цілком присвятити себе українській справі. Його, на думку В.А.Потульницького, поряд із М.Драгомановим, можна вважати одним із основоположників української політології як науки¹³. Думки Костомарова про федерацію, республіканський лад, громадські свободи, що складали у синтезі його політичну концепцію, були обґрунтовані ним у програмі кирило-мефодіївців та окремих статтях, надрукованих у журналі “Основа”. Домігшись державної самостійності, слов’янські республіки, і зокрема Україна, на думку Костомарова, повинні були встановити основні закони (про республіканський лад, скасування кріпосництва тощо); однакову грошову систему; спільно вступати у відносини з іншими державами; утримувати невелике спільне військо за умови існування народної міліції у кожній республіці; мати спільні керівні органи союзу, зокрема президента і конгрес, які мусять обиратися на чотири роки. Цим обмежувались політко-юридичні зв’язки між слов’янськими республіками; натомість повинні були широко розвиватися ідейно-культурні, релігійні зв’язки, що базувалися б на принципах християнської моралі. Крім того, М.Костомаров висловив своє бачення стосовно практичних завдань будівництва незалежної української республіки в складі слов’янського союзу. Це, перш за все, поширення ідей громадського устрою, виховання молоді, піклування про освіту і добробут народу, реалізація ідей повної соціальної рівності та ліквідації станових відмінностей у правах громадян, прагнення до ліквідації національних та релігійних суперечностей.

На відміну від політика М.Костомарова, інший відомий політик В.Антонович був уже не революціонером, а швидше — культурником-поступовцем, народником і демократом, прихильником ідеї демократичної рівності і політичної свободи¹⁴. Людиною “глибоко інтересної індивідуальності”¹⁵ вважав

М.Грушевський свого вчителя В.Б.Антоновича. А дослідниця О.Єфименко зауважувала, що Україна з повною відповідальністю може сказати, що знайшла в ньому собі вірного сина, чесно-го робітника: він зробив для неї значно більше, ніж багато із її кровних синів¹⁶. Володимир Антонович, за оцінкою В.Липинського, “уперто, твердо і непохитно працював, щоб визволити Україну з польських ворожих впливів і шкідливих для України польських державних перспектив...”, а “виразне проголошення словом і ділом повної національної незалежності України від Польщі – це найбільша його заслуга перед українською інтелігенцією”¹⁷. Сповідуючи ідею федералізму, як і М.Костомаров, вчений водночас не раз висловлював думку про шкідливість для України зв’язків з Росією, насамперед у культурному відношенні. В одному з листів до М.Драгоманова в 1885 р. він писав, що українство не можна мислити без федеративно-автономних намагань, але існує набагато більше шансів на переведення в життя федералізму південно-західнослов’янського, ніж російського”¹⁸.

В.Б.Антонович вважався не тільки провідним істориком України у ХІХ ст., але й “лідером української політики”¹⁹. Він, разом з Кониським, був ініціатором й першим співробітником у Всеукраїнській організації 1897 р. (пізніше ТУП). Обидва вчених “вміли йти за часом і ловити його потреби, міняючи й методи своєї роботи”²⁰. Вельми показовим є висловлювання В.Антоновича про сенс політики і завдання політичного діяча: “Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Це наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільності й уміння користуватися ними: він мусить наперед знати, за що може тоді й тоді взятися, що може виконати, а чого не можна зробити. Через те талановитим політиком зветься чоловік, котрий у своїй діяльності береться за осягнення такої мети, яку в тім часі можна досягнути. Він мусить завчасу добре обраховувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу й повинен уміти вичекати також

зручного часу, коли може найкраще виконати свої заміри”²¹. Сам Антонович постійно сповідував цей постулат і був одним із найбільш реально мислячих політиків в українському русі другої половини XIX ст. Важливою рисою Антоновича було й те, що він завжди виступав проти групівщини, конфронтації, боровся проти розкольників в українському русі, розуміючи, що це його ослаблює, а то й знищує²².

Розумінню та висвітленню національних державницьких традицій сприяла громадсько-політична діяльність Дмитра Багалія як історика в громадсько-освітніх установах Харкова: історико-філологічному товаристві, товаристві грамотності, громадській бібліотеці, на засадах виборного ректора Харківського університету і міського голови. Він вважався політичною фігурою серед ліберальної наукової інтелігенції, лідером академічної групи в Державній раді 1906 і 1912–1914 рр., де був чи не єдиним виборним представником від провінційних університетів. Д.І.Багалій ще в молоді роки засвідчив свій інтерес до вивчення державно-правових відносин, присвятивши кілька спеціальних досліджень виборам депутатів від України в так звану “Комісію для составлення проекта нового Уложения” (1767 р.), історії цехів в містах України, проблемам міського самоврядування в Харкові, університетській автономії та ін. Значною мірою за допомогою й співучастю проф. Д.Багалія в Харкові організувався науковий осередок, в якому велася розробка питань українознавства, історії, археології, етнографії, мистецтвознавства, філології, це – “Історико-філологічне товариство при Харківському університеті”²³.

Сучасні дослідники наукової спадщини Д.І.Багалія помітили характерні риси світогляду і творчої манери вченого, винесені з школи його вчителя, видатного українського історика В.Б.Антоновича. Позитивістська методологія, якої дотримувався Д.Багалій, а також відсутність справжньої свободи наукового пошуку в загальній політичній атмосфері тогочасної Росії зумовили прагнення сховати власну думку за нагромадженням документального, в першу чергу, архівного матеріалу.

Незважаючи на це, теми наукових досліджень Д.Багалія завжди були актуальними. Вони приваблювали рисами історичного оптимізму, вірою автора в торжество людського генія та прогресивний розвиток, неухильне вдосконалення людського суспільства, ефективність людської ініціативи і самоврядування, відстоюванням необхідності правових відносин і рівності всіх перед законом²⁵. Науковій творчості Д.І.Багалія дорядянського періоду були властиві, зокрема, прагнення до об'єктивності, орієнтація на поглиблену інтерпретацію джерел, нахил до структурного та соціологічного аналізу досліджуваної епохи²⁵. Він, як прибічник “золотої середини”, поборник “не шаблі, а плуга”, був “аполітичний просвітитель”. В українському національному русі кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Д.І.Багалій стояв набагато ближче до М.І.Костомарова, ніж до В.Б.Антоновича і тим більше – М.П.Драгоманова²⁶.

Через “Історію Слобідської України” Д.І.Багалія проходить ґрунтовний аналіз важливих національних державницьких проблем: Гетьманщини, територіальної автономії України, боротьби “за віру і рідну мову, землю і волю”, звичаєвого і магдебургського права, діяльності полковників і їх виборів, побуту козацької старшини, права на дрібну земельну власність козаків-хазяїв, звичаї та характер слобожан, освітянські традиції і т.п. В історичній спадщині Д.Багалія простежуються парламентські традиції українського народу та його виконавчої влади, зокрема функціонування полкового уряду. Водночас Д.Багалій у наших національних традиціях самоврядування бачив і тіньові сторони, коли, маючи велику владу у земельних справах, деякі полковники не забували й про себе, здобуваючи великі достатки, кривдили своїх полчан, віднімали млини, заволодівали землею боярських дітей. Д.І.Багалій наголошував, що велике землеволодіння створювалося за допомогою обману та насилля Донців, Перекрестових, Кондратьєвих. І тому полковники своєю неправдою до козаків та населення підготували для себе свою політичну смерть, сприяли скасуванню їх виборчих урядів і автономії²⁷.

Важлива роль у громадсько-політичному русі України належить Михайлу Драгоманову. З початку 1870 років, коли він стає одним з провідних діячів київської старої “Громади”, в його творчості все вагомніше постає тема українського минулого, роздуми про історичне місце України у сім’ї народів Європи. Він активно пропагує особливу цінність української мови та народної культури. Великі надії М. Драгоманов покладав на політичний федералізм, вбачаючи у ньому державну форму, в умовах якої відбувається звільнення пригноблених народів Росії. Вказуючи на шляхи звільнення українського народу, М. Драгоманов зазначав, що здобути політичну свободу в Росії українська нація зможе не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями і частинами Росії шляхом федералізму. У зв’язку з цим він активно сприяв створенню в Україні, в Росії і в Галичині політичних організацій, які були б спроможними здійснити звільнення українського народу при взаємодії з російським, польським, литовським і іншими пригнобленими російським самодержавством і австрійською монархією націями²⁸.

Політична програма М. Драгоманова, на думку В. Потолицького, базувалася на п’ятьох основних підвалинах. Це, по-перше, визнання за державою з її політичною системою і конституцією можливості координації соціально-економічного життя, створення конституційно-репрезентативної системи; по-друге, на цій же основі ґрунтується ідея вченого щодо еволюції існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. По-третє, Драгоманов надавав виняткового значення ідеї культурництва, тобто обґрунтуванню думки, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами і культура має стати основою для функціонування майбутньої республіканської держави. Четвертою засадою називається європеїзм. Обґрунтовуючи думку про зв’язок України із Західною Європою як джерело прогресу першої, Драгоманов вважав, що історичний процес у Росії має пройти такий же політичний шлях, як і в країнах Західної Європи (вчений називав його парламентсько-земським варіантом,

що змінить абсолютну монархію). П'ятою, останньою підвалиною, на якій ґрунтувалася програма Драгоманова, була ідея федерації і “громадівського соціалізму”, як вирішальної умови перебудови царської імперії на автономічних засадах²⁹.

Актуальними є погляди М. Драгоманова на конституційний устрій держави, можливість його розвитку, реформування та удосконалення, аналіз компетенції союзних органів влади, джерела їх легітимності, взаємоузгодження та противаги у діяльності різних гілок влади, їх взаємодію з органами місцевого самоуправління, забезпечення права людини і громадянина, пропозиції щодо розв’язання національного питання, питання міжетнічних проблем, забезпечення прав національних меншин. У системі конституційних поглядів М. Драгоманова гідне місце займають його погляди на давню республіканську традицію українців. На тлі пожвавлення “вічового” руху в Галичині та Буковині 80–90-х рр. минулого століття у праці “Про віча” спільно з М. Павликом радить співвітчизникам використовувати власні національні форми політичних інститутів.

Важливе значення для розуміння практичних завдань державного будівництва мав конституційний проект М. Драгоманова, викладений у 1884 р. у роботі “Вільний союз – “Вільна спілка”. Основним завданням “Вільного союзу” є забезпечення політичних свобод, прав людини і громадянина; недоторканність тіла для ганебних покарань і смертної кари; недоторканність особистості й помешкання “для поліції без судової ухвали”; негайна передача арештованого до рук судової влади; скасування будь-яких надзвичайних судів; впровадження суду присяжних; недоторканність приватних листів і телеграм; свобода вибору місця мешкання і занять; недоторканність національної мови; свобода совісті і відокремлення церкви від держави і держави від церкви; свобода слова, друку, театрів і навчання; свобода зібрань, мітингів і процесів; свобода товариств і громад; право носіння зброї і військових навчань (без порушення порядку і безпеки); право на звернення до суду на захист своїх інтересів; право на опір незаконним діям чиновників; рівність усіх перед законом.

Права людини і громадянина у проєкті конституції можуть обмежуватися виключно під час війни, але й за воєнного стану цивільні особи підлягають юрисдикції тільки загальних судів. Охорона прав громадян покладалася на мирових суддів, які могли застосовувати для цієї мети військову силу.

Соціал-демократичні, надто радикальні погляди М. Драгоманова відштовхнули від нього київську Стару громаду, але привернули соціалістів-галичан, і з 1890 р. він став ідейним натхненником першої української модерної організації – Русько-української радикальної партії, з якої згодом вийшли як соціалісти-революціонери, так і соціалісти-федералісти. Багато з політичних ідей мислителя практично втілювались у діяльності Центральної Ради, зокрема, пропозиції про створення федерації на місці колишньої Російської імперії, національно-культурної автономії українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини, національно-персональної автономії меншин, закріплення у Конституції УНР широкого переліку прав і свобод людини й громадянина, загального, рівного, прямого і безпосереднього виборчого права, прагнення до надання розгалужених прав місцевим органам самоврядування і самоуправління, спроби створення установчої влади, заміни постійної армії міліцією та народним ополченням, скорочення служби у війську, передача землі у руки тих, хто її обробляє, вирішення ряду інших соціальних питань. Доречно нагадати, що конституційні ідеї М. Драгоманова мають відбиток в Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.

¹ Луценко Ю. Григорій Граб'янка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки /Перекл. із староукр. – К., 1992. – С. 317.

² Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 24.

³ Кривошея В., Леяк О. До характеристики особистості і світогляду Самійла Величка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 26. – С. 9–12.

⁴ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа. Історія. Політологія. Право. – К.: Вид-во Українознавство, 1996. – С. 24–25.

- ⁵ *Липинський В.* За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу // Син України: Володимир Боніфатійович: У 3-х тт./ *В. Короткий, В.Ульяновський* (упоряд.). – К., 1997. – Т. 1. – С. 316.
- ⁶ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Назв. праця. – С. 35–36.
- ⁷ *Луценко Ю.* Назв. праця. – С. 316.
- ⁸ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Назв. праця. – С. 49–50.
- ⁹ Там само. – С. 50.
- ¹⁰ Там само. – С. 60.
- ¹¹ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 2–4.
- ¹² *Кравченко В.В.* “Словник предків великих...”: Передмова // *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 210–211.
- ¹³ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 59.
- ¹⁴ Там само. – С. 64.
- ¹⁵ *Грабовський С., Шкляр Л.* Історія українського державотворення: проблеми і шляхи вирішення // Пам’ять століть. – 1997. – № 6. – С. 5.
- ¹⁶ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 20.
- ¹⁷ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середини XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 104.
- ¹⁸ *Потульницький В.А.* Назв. праця. – С. 64.
- ¹⁹ *Борисенко В.* Зародження української національної ідеї // Київська старовина. – 1996. – №2/3. – С. 2–8.
- ²⁰ *Ефименко А.* Литературні сили провінції В.Б.Антонович // Син України Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х тт./ *В.Короткий, В.Ульяновський* (упоряд.). – К., 1997. – Т. 1. – С. 433.
- ²¹ Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник довідник / За ред. *О. М. Мироненка.* – К., 1997. – С. 38.
- ²² Там само. – С. 39.
- ²³ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Назв. праця. – С. 168.
- ²⁴ *Єфремов С.* Про дні минулі. Спогади (автограф) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х тт. – К., 1997. – Т. 1. – С. 7.
- ²⁵ *Верзілін А.* Мої спогади про чернігівських археологів // Там само. – С. 4.
- ²⁶ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 4–5.
- ²⁷ *Антонович В.Б.* Назв. праця. – С. 78.
- ²⁸ *Потульницький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. – С. 6.
- ²⁹ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1891–1991). – К., 1994. – С. 69.

РОЗДІЛ 2
Трансформаційні проблеми
у політичному процесі сучасної України:
проблеми і перспективи

Леонід Токар

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ПОБУДОВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

У тих, хто знайомий з різними концептуальними підходами щодо сучасного націє- і державотворення в Україні, може виникнути запитання, а наскільки правомірно в такому поєднанні бачити розв'язання проблеми? І хоч автор глибоко переконаний не лише в правомірності його обговорення, а й невідкладного вирішення, тим не менше, є потреба пояснення позиції. Бо тоді необхідно визнати: *по-перше*, що і після 15 років незалежності національна держава в Україні все ще не побудована; *по-друге*, що національну державу ми неодмінно маємо побудувати; і, *по-третє*, що українознавство і до цього часу ще не є, але має стати визначальним чинником українського державотворення.

У першому випадку людям зацікавленим і неупередженим навіть на рівні здорового глузду легко переконатися, що зроблене все ще далеке від того, аби називатися національною державою. Бо яку б галузь нині ми не розглядали: економіку, політику, соціальні відносини, культуру, світогляд, духовність загалом, нам складно переконати себе, що в них, принаймні в головному, відтворені національні інтереси. Така думка тепер досить широко представлена і в українській періодиці, і в наукових публікаціях, і в публічних обговореннях. На засіданнях VI Міжнародного конгресу україністів, що відбувся наприкінці

червня 2005 р. в Донецьку, у доповідях академіка І.Дзюби, професорів В.Білецького, І.Паська та інших наголошувалося, що єдиного національно-культурного, духовного простору в Україні все ще не існує. Ті ж розрізнені його складові заповнені дотепер чим завгодно і не забезпечують відтворення та розвитку культури українського народу як єдиного цілого. До сказаного можна додати, що такого єдиного простору немає і в розвитку української мови, і в русі інформації, а головне, у формуванні світогляду, в перебудові освіти й виховання на національних засадах, розробленні та здійсненні чіткої державної політики в етнонаціональній та соціально-економічній сферах. Національна доктрина освіти поки що так і залишається декларацією про наміри.

Друга теза, що національну державу ми неодмінно маємо побудувати, коли хочемо стати в рівень з іншими народами світу, спирається як на власний, переважно негативний досвід, так і на досвід інших народів світу. Чи то внаслідок світоглядних обмежень, чи через гіпертрофоване користолюбство і національний егоїзм панівні народи ніколи не були зацікавлені (народ України це добре знає) у створенні оптимальних умов для самопізнання і саморозвитку залежних націй і, перш за все тому, що саме панівне їх становище постає й утверджується тільки за умови заперечення чи обмеження прав та свобод інших народів. Люди, які живуть у власній державі, добре знають історію, не мають ані найменшого сумніву відносно значимості її національного характеру в організації життя спільноти. Коли держава твориться у відповідності з законами і потребами суспільного розвитку, удосконалюється з урахуванням динаміки та тенденцій цивілізаційного поступу, тоді і лише тоді вона спроможна створити оптимальні умови, закласти підґрунтя, на якому тільки й зможе самореалізуватись і особистість, і спільнота.

Але це стає можливим тільки за відповідності її конструкції, духовних засад законам природо-соціального буття людей. Та історія знає немало прикладів, коли державна конструкція творилася її будівничими з серйозними відхиленнями від

природо-соціальної заданості. І в цьому разі вона неодмінно трансформувалася із чинника творення в гальмо на шляху прогресу. А її конструкція поставала і не міцною, і не довговічною.

Дослідники встановили, що оптимальний вік державних структур у світовій історії не перевищував 1 тис. років. Що ж стосується нашої історії, то: Київська Русь як державне утворення проіснувала близько 300 років, Російська імперія (Дом Романових) дещо більше 300 років, СРСР і, відповідно, Радянська Україна і того менше, понад 70 років.

Різні періоди, різні чинники і складники виникнення, розвитку та занепаду державних утворень, але вони лише підтверджують істину: *держава завжди має слугувати своїй головній меті – найліпшим чином забезпечувати необхідні умови для розвитку й самореалізації людини, нації, народу, які, в свою чергу, мають плекати таку державу.* Нація і народ, які не розуміють значення власної держави, – або небезпечно хворі, або ж ще не сформувалися як такі. І тоді суспільство в особі своїх інтелектуалів і провідників має суттєво втрутитися в цей процес, звернувши особливу увагу на формування суспільної свідомості, визначення мети, розроблення стратегії, принципів, методів і засобів державотворення. Відповідно для українського народу тепер серед першочергових постають завдання формування розуміння: *навіщо йому необхідно будувати власну національну державу; якою вона має стати і в чому її конструктивна відмінність як від того, що було раніше, так і від того, що твориться іншими народами; і, зрештою, якими мають бути основоположні принципи, методи й засоби українського державотворення та їх проекція у кожній зі сфер національного буття. Провідникам і державцям же не менш важливо усвідомити і керуватися у своїй державотворчій діяльності тим, як усе це сприймається народом, принаймні його більшістю.*

У цій складній проекції дій зі творення національної держави спільним є те, що компоненти її (проекції) постають не довільно, а як прояв законів і закономірностей природо-соціального розвитку. Визначальним же в їх пізнанні має стати

розуміння того, що людина – суспільне явище, що тільки в суспільстві вона спроможна забезпечити своє існування та здійснення історичного покликання. Тому твердження, що тепер у наш спосіб життя необхідно додати “хорошу порцію егоїзму”, перевести стрілки вказівника руху при його визначенні на власну особу, індивідуалізм людини, (навіть перемовка така серед молоді нині в ходу: “то твої (ваші) проблеми”) – не є відповідним. Розвиток людини, спільноти за межами пам’яті поколінь, історичного досвіду за принципом “стратегії одного дня” просто неможливий. Людина сама по собі не змогла б протистояти навіть хворобам, стихії, різного роду катаклізмам, скажімо, таким, як: чорнобильський, спітакський, ново-орлеанський, кашмірський та інші. А головне – особа (особистість) може розглядатись і моделюватись тільки в контексті суспільного розвитку.

Єдність людини і природи, єдність особи і спільноти, як і спільнот між собою, – неодмінний закон людського розвитку. Особа, особистість за межами спільноти, як і спільнота поза єдністю індивідів, просто немислимі. Немислиме й людство поза єдністю спільнот (етносів, націй, народів), їх культури, моралі, традицій тощо. Цементуючим же началом такої єдності є сам процес творення й самотворення. Яким же він має бути? І якою, відповідно, повинна бути діяльність українського народу та його держави? Перш за все, вона має будуватись на основі аналізу реального стану речей у спільноті й країні, власного бачення і сприйняття світу, самоусвідомлення своєї природо-соціальної сутності. Нація і народ не менш окремої людини наділені правом бути собою, мати не тільки власний світогляд, культуру, мораль і т.д., а й власні інтереси, власне розуміння і діяльність у всіх сферах прояву людської сутності. Тож національна ідея, нація, національна держава – це ті сходинки, які вели і ведуть людину й спільноту у світ призначення життя розумного на Землі.

Не можна виробити і реалізувати чітку, а головне – адекватну стратегію та політику національної держави, якщо

вона буде творитися на якихось інших засадах, а не на основі пізнаних законів етнонаціонального розвитку. При цьому функція національної держави мислиться не в обособленні, локалізації чи протистоянні, а в творенні, забезпеченні рівних прав і рівних можливостей, у віднаходженні найліпших шляхів самовдосконалення й самореалізації особи, нації, народу. Коли сьогодні мова заходить про функції національної держави, то не рідко на перший план ставляться завдання обособлення, протистояння, а то й протидії за принципом “ми” і “вони”, забезпечення територіальної цілісності, захисту економічних, ідеологічних, політичних, духовних інтересів нації від впливу зовнішніх чинників. І на цьому тлі з поля зору втрачається той факт, що держава твориться головним чином для внутрішніх потреб спільноти, організації й саморегуляції її внутрішнього життя, захисту його від самої небезпечної деструкції – внутрішньої. *Головна проблема національної держави постає в площині стосунків індивіда і спільноти, у віднаходженні й збереженні балансу інтересів між “моє” і “наше”.*

Увесь попередній досвід підтверджує, що спроби вирішення проблеми на шляху взаємовиключення, заміни його (балансу) тільки “моїм” або тільки “нашим” та ще й щоб це “моє” – “наше”, неодмінно, стало “моїм” – “нашим” у житті цілого народу, всього людства, є неприродним і в самій своїй основі – деструктивним. Бо тоді порушується, а то й заперечується діалектична єдність окремого і загального, індивіда й спільноти, як і спільнот між собою, і, відповідно, єдність їх інтересів. Регулятивна функція національної держави, що проявляється через систему законів, відпрацьованих технологій та контролю за їх реалізацією, і має зробити невикідним ані особі, ані спільноті порушення такого балансу. Серед іншого, особлива роль тут має належати створенню та дії чіткої системи запобіжних заходів і, перш за все, у сфері економічного життя, які б обмежували суто матеріальну зацікавленість виходу індивіда й спільноти за природні межі будь-то “мого” чи “нашого”, перетворення його в самоціль буття.

Засуджуючи радянські форми державного устрою, попередній політичний лад, їх методи та прийоми дії, і в незалежній Україні влада, тим не менш, керувалася все ж тими ж принципами. “Весь мир насилья мы разрушим до основанья а затем...” Тобто світ насилля спільноти над особою зруйнуємо, а потім індивід спробує взяти реванш... Постає відома дилема з перетягуванням канату, яка була б, може, й цікавою в певному епізоді, якби не поставала такою трагічною в історичній перспективі. Отже, коли тепер ведемо мову про національні інтереси, важливо чітко уявляти, а що ж ми вкладаємо в цю фразу? *Бо національні інтереси проявляються не тільки і не стільки в своєму зовнішньому, а, в першу чергу, внутрішньому аспекті, у відтворенні балансу інтересів людини й спільноти, їх взаємодії між собою та своєю першоосновою – природою.*

Національна держава по відношенню до нації не є чимось самодостатнім, а лише однією із форм її руху сходинками життя розумного до своєї мети. І саме тому в її творенні та діяльності визначальними мають стати принципи творення й розвитку етнонаціональної спільноти, які є специфічним відтворенням дії більш загальних законів життя розумного на Землі. “Справа людства, – як справедливо зауважував ще в 1-й пол. XIX ст. К.С.Аксаков, – твориться народностями (*націями – Л.Т.*), які не тільки від того не зникають і не губляться, а, проймаючись загальним змістом, звеличуються і світліють і виправдовуються як народності (*нації*)”¹. Сама Природа, будова Землі несуть у собі головні причини відмінностей людських (їх досвіду, прояву надбань тощо). І в цьому суть та широке поле для наукових досліджень того, як через специфіку окремого трансформуються загальні закони розвитку.

Основною відмінною (сутнісною) рисою людського розуму є пізнання й самопізнання, творення й самотворення. Відповідно, і визначальним завданням національної держави завжди було є і буде забезпечення пізнання (самопізнання), специфіки творення й самотворення людини, нації, народу в єдиному сонмі світових націй і народів. А мірилом дієздатності національної

держави завжди виступала і виступає творча праця її громадян, яка була є й буде найвищою людською цінністю. Як і в природі, так і житті людей творчість є основою еволюції, засобом адаптації й очищення їх буття від всіякого бруду, побічних продуктів розвитку. *Взаємодія і співпраця на основі єдності інтересів, довіри та взаємоповаги – єдиний розумний спосіб не тільки співжиття, а й самого існування людей.* Ці великі закони природотворення впродовж віків і тисячоліть трансформувалися в моральні принципи і норми життя людей, націй і народів. За ними, як противні людській природі, завжди засуджувалися самозвеличування, корисливість, егоїзм, пожадливість, нечесність, аморальність, насилля тощо. На власному досвіді люди незмінно переконуються, що ці риси і властивості уособлюють найменш досконалі форми прояву їх сутності. Протягом віків і тисячоліть людство створило цілу галерею образів – антиподів кращих рис людської сутності. Вони й стали узагальненим відтворенням негативного ставлення людей до їх прояву. І тепер, коли треба викликати певні асоціації щодо негативної поведінки конкретної людини, ми звертаємося до образів: Дволикого Януса, Юди і 30 його срібляків, Герострата, Коція Безсмертного, Гобсека, Манілова, Ноздрева тощо. Оптимальними ж в життєдіяльності людських спільнот є (мають бути) природні принципи: рівних можливостей, любові, доброти, справедливості. Кожна людина народжується вільною і рівною в своїх проявах і такою вона має бути все своє життя. Такою вона й покидає цей світ. Будь-яка нерівність між людьми, спільнотами, державами веде до порушення стабільності, гармонії розвитку, породжує відчуття ущербності життя, ставить під загрозу саме існування людини, спільноти і довкілля.

Коли зіставити таку концептуальну візію з тим, що відбувалося в Україні у 90-х рр. ХХ і на початку ХХІ ст., то не складно побачити, що державотворчі процеси тут протікали в дещо іншому руслі: без виваженої стратегії та програми, зрозумілих і сприйнятих орієнтирів творення, переважно шляхом спроб і помилок. Вся “стратегія” дії зводилася до руху навмання або ж

до сліпого копіювання інших у визначальних сферах життя. Як і раніше, практично мало кого цікавило й те, а що ж думає народ з приводу радикальних змін в його житті. Тож не випадково, що рух вперед у нас поставав майже калейдоскопічним відтворенням руху в зворотному напрямку. Не дивно, що саме в цей час ми стали творцями ще одного “унікального” досвіду в історії світового державотворення, коли стихія зміни суспільної формації на державному рівні проявлялася б в такому тривалому безладді, в такій затяжній і всеохопній кризі. Як наслідок, – навіть українці стали втрачати терпіння, упевненість і віру, а з ними самоконтроль та відповідальність за свої вчинки, стан спільноти, роль держави, з якою вони пов’язували і власну долю, і надію на краще життя. Тут можна пригадати, з яким піднесенням у 1991 р. український народ проголосував (понад 90%) за створення незалежної демократичної Української держави з переконанням, що вона стане гарантом врешті-решт і їхнього Людського життя. Та, на жаль, і через 14 років сподівання ці в головному так і не матеріалізувалися. Ситуація, що склалася в країні, та зусилля влади щодо її виправлення нагадували скоріше логіку відомого анекдоту, коли людині, якій погано жилося, порадили взяти з подвір’я до своєї хати козу, щоб вона побула там певний час, а потім повернути все як раніше. Відразу ж настає полегшення... Дихати стає легше. Не співвіднесеність реалій життя з цілями та завданнями творення, що проголошені в Конституції України, в урядових програмах, заявах політичних лідерів та урядовців, стала ще одним серйозним випробуванням на міцність і для народу, і для його держави. Сьогодні не може не викликати занепокоєння та тривожна тенденція, яка спостерігається у настроях значної частини суспільства. Лише один факт: за результатами соціологічного опитування, проведеного центром “Соціологічний моніторинг”, більше третини українців (35%) у 2004 р. готові були залишити свою країну назавжди, а 29% – хотіли б народитися в іншій країні. Почуття відповідальності за долю держави, в якій вони живуть, відчували лише 41% опитаних². Тепер ці настрої набувають

усе більш реальних обрисів. Понад 7 млн. українців уже перебувають у інших країнах і невідомо, хто з них і коли повернеться до дому. Ситуація не просто тривожна, але й загрозна. Це підтвердили, зокрема, і події кінця 2004 – поч. 2005 рр., коли народ вийшов на вулиці й майдани Києва та інших міст і сіл України з тим, щоб однозначно заявити про своє несприйняття тієї політики, яку проводила попередня влада й одночасно з вимогою зміни державного курсу в інтересах більшості українців. На цій основі й було видано кредит довіри новообраному Президенту і уряду України. І тепер від них залежить, як виправдати цю довіру, а точніше, надію народу. Дбаючи про це, нова влада повинна пам'ятати, що довіра до неї побудована поки що переважно на негативних підвалинах – несприйняті народом усього того, що робили їх попередники і в галузі економіки, і в політиці, і сфері соціальних відносин, культури та моралі. Зробити це буде нелегко, але тим більш важливо і необхідно, оскільки те, що відбувалося в Україні протягом останнього десятиліття, об'єктивно сприяло не виправленню ситуації, а скоріше поглибленню кризи в новітньому державотворенні. Тут і невиважені, а то й деструктивні дії в економіці, в етно-соціальній та духовній сферах, в організації суспільного життя, державної та судової влади, і спроби прояву сепаратизму, прикритого формою регіоналізму та федеративного переустрою України тощо. Фахівцям ще належить проаналізувати, якої невиваженої шкоди країні й народу було завдано в цей час унаслідок здійснення непродуманих реформ у системі суспільних відносин, галузях промисловості, сільського господарства, культури, підготовці кадрів.

Та чи не найбільш прикрим у ситуації, що склалася, є не самі помилки, допущені в державотворчому процесі, а невміння, а то й небажання їх виправити, спроби підвести під них навіть якісь “наукові обґрунтування”.

Тепер у засобах масової інформації, наукових виданнях, обговореннях “за круглим столом” і на науково-практичних конференціях нас намагаються переконати, що “час творення національних держав у їх класичному розумінні уже минув”, що

нині сама нація та її держава мають творитися на якісно інших засадах. В основу такого творення пропонується покласти не етнонаціональний (системний), а особистісний і політичний компоненти, оскільки в час домінування глобалізаційних тенденцій у сучасному світі, на думку “новітніх” ідеологів, на місце етнонацій і національних держав приходять “політичні нації” і, відповідно, уніфіковані форми правової демократичної держави. За такого концептуального підходу читачеві (слухачеві і т. д.) уже й самому не складно зробити висновок, що національна держава – то вже анахронізм. Немає етнонації в “її класичному розумінні” – немає й потреби в національній державі. Індивід, особа, політико-економічні об’єднання – ось головні чинники творення. На місце етнонаціонального системного розвитку приходить свого роду соціально-політична броунада. Тож залишилося небагато – переконати в її відповідності саму Природу... І чи не з “легкої руки” творців сучасної “політичної нації” Україна так відверто пішла шляхом копіювання, застосування невластивих для народу форм і методів “творення”. Нелогічний, суперечливий характер такої теорії нації стає очевидним, коли подивитися на неї крізь призму дії загальних законів людського буття і, в першу чергу, системності, цілісності розвитку та взаємодії його складників. Ще Г. Сковорода звертав увагу на невідповідність у пізнанні цілого формувати судження про нього лише на підставі якогось одного із його складників³. Нація, як ціле, одночасно є суб’єктом і політичного, і економічного, і правового, і культурного і т. д. життя. То чому ж для її характеристики ми вибираємо лише один із компонентів – політичний?

Хоч національні держави існують уже багато років, тим не менш, теорія національної держави, як і сама нація, перебуває в постійному розвитку. Поглиблюються як універсальні, так і специфічні для кожного періоду і кожного народу форми розвитку. Новітня концепція національної держави звернена не тільки в минуле, а й сучасне та майбутнє нації. Вона, відповідно, має враховувати й ті проблеми, з якими зіткнулося

людство на межі ХХ–ХХІ ст., до речі, як і кожного попереднього історичного періоду, але неодмінно в контексті єдиного державотворчого процесу, даючи аргументоване пояснення і позитивним, і негативним тенденціям.

Ліберально-демократична концепція правової демократичної держави, яка стала домінантною в останній третині ХХ ст., відіграла важливу роль у приверненні уваги до проблеми прав і свобод індивіда. Та віддаючи перевагу вирішенню проблеми рівності громадянських прав окремої людини, вона практично залишала поза увагою питання про рівність прав кожної нації і кожного народу, зокрема їх право на державне самовизначення, творення і реалізацію власної політики, культури, мови, освіти, віри тощо. При цьому таке ігнорування тепер зі сфери світоглядної, мисленевої настійно намагаються перенести в сферу реального життя. Спроби уніфікації, застосування силових і економічних методів у насадженні власного бачення “демократичних” форм управління, розвитку економіки, культури, соціальних відносин, віри тощо в сучасному світі набирають загрозливих масштабів. *Національна ж ідея як основа національного державотворення, тим і відрізняється від ліберальної, що пропонує вирішення проблеми рівності прав людей різних національностей в єдиному контексті рівності прав націй і народів на засадах розуміння та відтворення ними рівного права на самостійний економічний, політичний і культурний розвиток.*

Виступаючи провідником і захисником територіальної єдності, економічної, політичної, культурної цілісності нації і народу, гарантуючи розвиток саме національного ринку, збереження національної культури, духовності, національна держава не може не бути водночас і правовою, і демократичною державою, не захищати інтереси особи, її політичні права і свободи. *Але для того, щоб виступити представником нації, захисником національних інтересів, національна держава має відтворювати в своїй структурі, принципах дії, в стратегії і політиці природо-соціальну сутність людини, нації, народу як цілісності.*

Саме такий підхід до побудови національної держави в Україні і висуває на перший план завдання пізнання в єдності природи України й самопізнання та самотворення української людини, нації, народу.

Коли ж виходити з того, що *українознавство є наукою цілісного пізнання (самопізнання), творення і самотворення української людини, нації, народу, їх етнічної території (України) в усьому часо-просторовому їх вимірі, що воно досліджує сам феномен українства, закономірності, досвід та уроки його розвитку й прояву у визначальних сферах буття, то стане зрозумілим, наскільки органічно єдиним має бути державотворчий процес і розвиток українознавства як цілісної системи науки, освіти, виховання, культури господарювання, організації та управління*⁴.

Більше того, тепер маємо всі підстави стверджувати, що це єдиний процес, своєрідна закономірність у розвитку українського народу, його держави й українознавства.

У більш широкому розумінні *самопізнання й самотворення бачиться взагалі як універсальна властивість людського розуму, його здатність до самоудосконалення й самореалізації*.

Що ж дає, а точніше, може дати українознавство будівничим національної держави в Україні?

Перш за все теоретико-методологічну візію на природо-соціальну сутність української людини, нації, народу, розуміння зумовленості їх розвитку природо-соціальною заданістю.

Від Платона і Арістотеля до Г.Сковороди, Г. Гегеля і І.Канта, К.Маркса і М.Бердяєва у філософсько-світоглядних основах буддизму і християнства, у цілісній науці самопізнання – людина, проекція її майбутнього розглядається не інакше як на засадах єдності окремого і загального. В такій логіці людина постає як продукт своєї суспільної природи. *Тільки в природо-соціальній єдності людського буття, в суспільній природі людини розумної маємо шукати засоби самореалізації і індивіда, і особи, і спільноти, і людської сутності як такої*. То ж не в протиставленні індивіда (його особи) і спільноти, окремих спільнот (націй і народів) між собою, а в органічній єдності всього

багатоманіття змісту і форм їхнього буття бачиться дорога людського сходження.

І засобами на цьому шляху постають такі універсальні і в той же час оригінальні форми, як етнос, нація, народ, національна держава, громадянське суспільство. При цьому постають і розвиваються вони не як антиподи чи замітники, а як багатоманітні складові єдиного руху до мети людського буття.

Та, щоб такими вони стали, саме життя висуває потребу формування цілісної науки людського самопізнання й самотворення з чіткою ідейною, логічною та ієрархічно-структурною її побудовою.

Тисячоліттями людство йшло до розуміння цілісності світу в якому жило і, відповідно, цілісного характеру знань про нього. Та ще складніше люди наближалися до усвідомлення цілісності власної сутності й науки самопізнання, того, що знання про світогляд, мову, історію, культуру, господарювання – це лише шлях, який веде до формування єдиної науки самопізнання й самотворення. Дослідження особливостей прояву людини у сфері довкілля, економіки, політики, права, суспільного і державного життя тощо-то тільки частини науки про людину, її сутність, покликання й самореалізацію.

Така цілісна наука з'являється не враз і не сама собою. Вона виростає із тривалих, наполегливих і глибоких досліджень багатьох поколінь вчених у визначальних сферах людського буття. Досліджуючи його, вони творили і теорію, і методологію конкретних наук. Однак рух у напрямі дедалі оптимальнішого пізнання цілого невідворотно мав постати перед дилемою творення теорії і методології пізнання саме цілого, особливостей сутнісного його прояву у кожній зі сфер. *Такою наукою про системний цілісний характер пізнання української людини, нації, українського народу, їхньої країни на рубежі ХХ–ХХІ століть і постає українознавство.*

Хоч з тих же причин, що й в національному державотворенні, подальший його розвиток відбувався далеко не у відповідності з суспільними потребами. Особливо відчутними

були тут стримуючі політичні чинники, які суттєво позначалися як на характері розвитку науки, так і на впровадженні її доробку в суспільне та державне життя.

Здається, що політичні противники побудови національної держави в Україні уже в той час усвідомлювали, чим може стати українознавство в державотворчому процесі. Хоч самі їх заперечення цілісної науки можна передати однією відомою фразою – “немає тому, що неповинно бути”, а не як наукові аргументи⁵. І все ж проблема українознавства тоді, як і нині, не в політичному його “відторгненні” (такі спроби були, є і будуть), а в подальшому значно глибшому розробленні й найактивнішому поширенні його доробку через систему освіти, підготовки і перепідготовки кадрів, засоби масової інформації, в з’ясуванні практичної доцільності теоретико-методологічних основ науки.

Що це конче необхідно, переконуємося, слухаючи передачі по радіо і на телебаченні, читаючи навіть “доброзичливі” проблемні статті в періодичних виданнях. Напередодні того ж VI Міжнародного конгресу україністів один із авторів (див. Сучасність, № 5, 2005) стверджував, що “сучасний простір української науки є уже переважно українознавчим” (?). Мало що таке твердження є не що інше, як авторська фантазія, та ще більшої плутанини додає його подальша інтерпретація, зокрема, що “перенасичення української науки українознавством загрожує звууженню вітчизняної гуманітаристики, таїть у собі загрозу шкідливого, якщо не згубного герметизму (?), бо йдеться про замкненість дослідницької уваги...” (і т.д. і т.п.)⁶.

Невідомо, чого тут більше – нерозуміння суті явища чи свідомого його викривлення. Немає якоїсь надпотреби вдаватися до глибокого аналізу того, що зрозуміле й на рівні здорового глузду. *Знання про ціле ніколи не може бути згубним для знань про його складники, як і навпаки.* Бо який ще може бути простір у пізнанні цілого (більш великий) поза межами цілого у його системних зв’язках? Безпідставність такого твердження очевидна. Та очевидно й те, що в становленні українознавства як цілісної науки все ще існує немало проблем і, перш за все, у

розробленні його наукових засад, розширенні та зміцненні міждисциплінарних зв'язків науки, творенні та впровадженні українознавчої методології в розвиток науки, в освіту, виховання, культуру, державотворення. А ці проблеми можуть бути більш успішно і невідкладно вирішені тільки за відповідної підтримки українознавчої науки національною державою.

Що ж стосується висхідних концептуальних орієнтирів українознавства, його соціальних функцій, особливостей взаємодії структурних компонентів, то все це моделюється не довільно, а є похідним від природи людини, її соціального поступу, в основі яких лежить єдине ідейне начало, точніше, чітка ієрархія ідей. *А саме: ідея життя розумного на Землі, національна ідея як її проекція в певних природо-соціальних умовах і формах, національні інтереси як універсальні чинники відтворення ідейної ієрархії в змісті людського буття і конструюванні засобів їх реалізації, в т.ч. і в національному державотворенні.*

Чи можемо ж ми тепер сказати собі, що все це уже присутнє не те щоб у нашому житті, а хоч би в нашому мисленні під час вироблення стратегії, розроблення програм розвитку та дії на перспективу. Скажемо мовою соціологів – поки що більше ні, ніж так! *Усі ці факти і дали підставу третьою складовою концептуальної побудови роздумів визначити той факт, що українознавство ще не є, але неодмінно має стати визначальним чинником українського державотворення.*

У нас ще й досі як сумне відлуння пам'яті постають слова екс-президента Л.Кучми (тоді головного менеджера українського державотворення): “Я не знаю, яку державу ми будуємо”. Та ця фраза, до певної міри, могла б атестувати і державотворчу діяльність його попередника, бо обидва ці періоди змістовно єднає одне – руйнування того, що творилося раніше, а не конструктивна дія для створення більш досконалої суспільної і державної структури.

То ж спробуємо хоч би для себе подивитися на цей період крізь призму завдань національного державотворення та викладених тут узагальнень.

Якщо нас справді хвилює майбутнє України (в чому сумніватися не доводиться), то зробити це маємо неупереджено і невідкладно. Уроки періоду необхідно вивчити і засвоїти уже тепер, щоб далі рухатися більш упевнено й відповідно до свого історичного покликання. З поступом буде все складніше аналізувати і причини, і наслідки економічних, політичних, духовних та моральних втрат, яких зазнала в цей період українська нація. Коли ж таким є наше бажання, то в першу чергу маємо віднайти першопричину і зрозуміти логіку цих втрат.

Держава має виробити спеціальну стратегію формування національної ідентичності, постійно займатися трансформацією свідомості ще до вчорашнього дня імперської людини у свідомість громадянина національної держави. В іншому разі в суспільстві ще довго буде існувати загроза реставрації імперських ідей. Специфіка сучасного націє- і державотворення не виключає, а навпаки — передбачає наявність у спільноті сильних етнокультурних зв'язків. Ідбаючи тепер про те, щоб Україна стала “країною чесних людей”, неодмінно маємо подбати про своє національне відродження і про велику науку самопізнання, самоствердження й самореалізацію української людини, нації і народу. При цьому важливо, щоб доробок цієї науки став предметом найширшого вивчення і в системі освіти, і виховання, і в роботі з кадрами, і в просвітницькій роботі з широким загалом. Для цього не так багато треба: *по-перше*, проїнятися щирим бажанням пізнати себе як окрему націю, народ та зрозуміти, в чому ж сила і слабкість нашого поступу; *по-друге*, розробити й прийняти на загальнодержавному рівні цільову комплексну програму “Українознавство”, яка б передбачала системну роботу, спрямовану як на закріплення та розвиток наших кращих природних потенцій, так і на подолання стримуючих розвиток соціальних чинників; *по-третє*, зрештою, приступити до практичного здійснення постанови Кабінету Міністрів (серпень 1998 р.) про включення українознавства до стандарту шкільної освіти. І, *по-четверте*, створити відповідні кафедри (не за назвою, а по суті) при педагогічних університетах та розпочати підготовку педагогів – викладачів українознавства.

¹ Аксаков К.С. О русском воззрении // Русская идея. – М., 1992. – С. 111.

² Інформаційний бюлетень. – 2004. – № 26. – 1 липня.

³ Сковорода Г. Наркисс. Розговор о том: узнай себе // Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, притчі, переклади, листи. – К., 1983.

⁴ Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 203–256.

⁵ Освіта України. – 1999. – 17 березня. Столиця. – 1999. – 25–30 листопада.

⁶ Лисий І. По-новому чи як завжди? // Сучасність. – 2005. – № 5. –

Марія Кармазіна

РОСІЯ У ФОКУСІ ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ОКУЛЯРА (грудень 1991 – липень 1994 рр.)

За перші 3–3,5 місяці існування незалежної Української держави її визнали понад 100 країн світу. З 51 країною Україна на той час встановила дипломатичні відносини. У процесі розширення поля міждержавних взаємин Президент України ставав одним із своєрідних рупорів, за допомогою якого озвучувалася українська позиція щодо тих чи інших питань міжнародного життя, характеризувалися українські зовнішньополітичні ініціативи, давалися оцінки стадій розвитку політичних, економічних, культурних взаємин із зарубіжними країнами. Правда, опоненти часто закидали Л.Кравчукові, що репрезентована ним позиція чи оприлюднений висновок, як і висловлена оцінка якогось факту з міждержавного життя, це, власне, – його позиція, його висновок, його оцінка, а не еліти чи українського народу. Такий стан речей можна пояснити не тільки тим, що когось просто не влаштовував Президент – колишній партійний ідеолог чи, приміром, давалася взнаки радянська звичка дошукуватися “ворога”, намагаючись пояснити причини тих чи інших політико-економічних чи соціальних негараздів у країні, але й несконсолідованістю посттоталітарної української еліти, для кожного ешелону якої жадання влади ставало основною цінністю й орієнтиром. Таким чином і моральні бар’єри у використанні способів боротьби за свою мету-владу у протистоянні з численними конкурентами ставали умовними й нівелювалися. Коли ж Президент, осмислюючи ті чи інші проблеми, намагався залучати до їхнього обговорення широке коло осіб (як, наприклад, під час проведення “круглого столу” 4 січня 1993 р., присвяченого обговоренню проекту статуту СНД), –

відразу починали лунати протилежні звинувачення: "...цей крок мав на меті розширити коло відповідальності, перекласти її на суспільно-політичні структури, а через них немовби й на народ. Планомірно здійснити, образно кажучи, конверсію своїх позицій, забезпечити поле для маневру в майбутньому"¹. Отже, ситуація в стані еліти й ставлення до Президента були такими, що потенційно кожен його вчинок майже завжди мав один-єдиний відгук – критику з лав тих чи інших політичних сил.

Перші ініціативи України на міжнародній арені були пов'язані з тим, що вона заявила про визнання всіх рішень ООН, поставила свій підпис під Заключним актом в Гельсінкі. Позитивним було й те, що вже через півроку існування держави український Президент відвідав США, наслідком чого стало укладання цілого ряду угод – про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки, міжурядова угода про сприяння капіталовкладенням, про здійснення програми "Корпус миру" США в Україні, меморандум про взаєморозуміння між урядом України і урядом Сполучених Штатів Америки, про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво, співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища. (Не в останню чергу завдяки саме цим домовленостям у 1992–1993 рр. стала можливою американська фінансова допомога Україні у розмірі 137,2 млн. доларів²). Крім того, Україна та її Президент заявили про готовність до співпраці з найближчими сусідами, насамперед Польщею, Румунією, Чехією, Угорщиною, Росією та ін.

Проблеми взаємин України з колишнім імперським центром – Росією – потрапляли в поле зору Президента найчастіше. Аналіз виступів Леоніда Кравчука свідчить, що впродовж усього терміну перебування на президентській посаді північна сусідка залишалася потужним подразником президентської думки, оскільки саме у боротьбі й у протистоянні з Росією (а не якоюсь іншою колишньою радянською республікою чи європейською країною) народжувалася українська державність. При цьому за кроками, діями, висловлюваннями

Президента щодо Росії українці сліdkували чи не найбільш ревниво. Таким чином, відразу після того, як 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуші Л.Кравчук підписав документ про створення СНД, багато хто в середовищі української еліти (зокрема, національно-демократичної орієнтації) з гiркотою заговорив про те, що “незалежна Україна проiснувала тиждень”³, а причиною цього, зрозуміло, стала діяльність саме Президента, його особиста угодовська позиція з Росією. (На що Л.Кравчук якось зауважив, що “у нас [у Мінську, під час підписання угод щодо створення СНД. – М.К.] усі документи проходили через експертну групу, яка сиділа разом зі мною. Це Дурденець, Морозов, Бутейко, Зленко. І групу депутатів. Усе, що я підписував, вони неодмінно читали. У нас був такий порядок. Вони сиділи гуртом у мене за спиною, я сидів за столом. Приносили мені документ, я віддавав їм і казав: “Читайте і робіть експертизу!”. Вони читали, вносили правки й казали мені: “Ми вважаємо, що можна підписати”. Тільки тоді я підписував”⁴). Проте згодом позиція Президента стосовно СНД іншим його критикам давала змогу говорити прямо протилежне: “Президент України не сприймає СНД”⁵.

Якщо звернутися безпосередньо до висловлювань самого Л.Кравчука щодо перспектив СНД, то можна твердити, що він неодноразово наголошував, зокрема, на тому, що Співдружність довго не проiснує, якщо одна з держав намагатиметься зайняти в ній керiвну роль, стати старшим братом для інших пострадянських республік⁶. Суть принципів, на яких мала б функціонувати СНД, полягала, за переконанням Президента, в тому, що Співдружність не є державою з відповідними структурами центральної влади; країни, що входять до неї, – незалежні й суверенні. Крім того, на думку українського Президента, СНД не може бути суб’єктом міжнародного права⁷.

Президент був налаштований на те, щоб розбудовувати з Росією рівноправні й всебічні зв’язки в усіх сферах життя. Ця вимога, з погляду Л.Кравчука, мала б стати чiльною в україно-російських взаєминах хоча б з урахуванням “нашої історії,

наших зв'язків” і, звісно, того факту, що в Україні мешкало на той час близько 12 млн. росіян, а в Росії – понад 5 млн. українців⁸. Але, що прикметно, якщо Л.Кравчук, декларуючи позицію України, неодноразово наголошував на тому, що “ні росіяни, ні українці ніколи не піднімуть зброю один проти одного”⁹, то ця думка йшла врозріз із переконаннями й налаштованістю націонал-демократів. Зокрема, члени Української республіканської партії, вважаючи, як і Д.Павличко (на той час голова Комісії у закордонних справах українського парламенту), що головна небезпека українській державній незалежності може прийти тільки з Росії”¹⁰, заявляли, що “якщо українська державність і територія буде поставлена під загрозу, Українська республіканська партія використовує своє конституційне право закликати громадян України до захисту територіальної цілісності і національної безпеки своєї держави усіма доступними методами, включаючи збройний”¹¹.

У цілому ряді випадків президентські висловлювання свідчили про те, що існують питання, шляхи розв'язання яких Л.Кравчуком (як політиком з явно недостатнім досвідом керівництва державою і прогностичними можливостями) уявлялися туманно, а відтак з'являлися заяви, котрі суперечили здоровому глузду. Так, на початку січня 1992 р., приміром, відповідаючи на питання читачів “Вечірнього Києва”, Президент запевнив їх, що в Україні можливим є подвійне з Росією громадянство. В іншій ситуації Л.Кравчук доводив можливість функціонування єдиного україно-російського інформаційного простору. Але при цьому вказував, що Україна як європейська держава має інтегруватися в європейські структури¹².

Обстоював Л.Кравчук позаблоковий та без'ядерний статус України. Стосовно українського ядерного потенціалу слід зазначити, що володіння ним забезпечувало Україні можливість бути третьою ядерною державою у світі: після самознищення СРСР вона успадкувала 130 міжконтинентальних балістичних ракет СС-19 і 46 – СС-24, оснащених 1652 ядерними боєголовками. Крім цього, – близько 3000 одиниць тактичної

ядерної зброї, 22 стратегічних бомбардувальники ТУ-95 і 20 – ТУ-160, оснащених 460 авіаційними ядерними боезарядами. Ось проти таких “ядерних масштабів” України й виступив її перший Президент. Що ж маємо у результаті? Як показали роки незалежності, з кожним роком без’ядерний статус держави все більшою й більшою частиною українців сприймається як нон-сенс. Особливо багато говориться про те, що найперше Україні слід було зберегти тактичну ядерну зрою. Отже, на адресу першого Президента сьогодні, як і вчора, дедалі частіше лунають звинувачення в недалекоглядності й некомпетентності. Правда, інколи згадують і про, приміром, “вплив І.Драча та Д.Павличка на рішення про без’ядерний статус України”, стверджують, що “значною мірою завдяки саме їм держава та її керівники поставлені у надзвичайно складну ситуацію, оскільки аналіз усіх оцінок дозволяє стверджувати: одностороннє роззброєння робить не тільки нашу країну беззахисною, але й світ більш небезпечним”¹³.

Чи не є закиди на адресу рухівців свого роду перебільшенням?

Звісно, ні: їхня позиція зумовлювалася реалізацією в житті настанов політичної сили, яку вони представляли. Так, як свідчив Л.Танюк, ще 1990 р. Рух висунув ідею без’ядерної України. “Ця ідея випередила процес суверенізації. Суверенна Україна не передає ядерної зброї до Росії, але й не хоче володіти правом ядерної кнопки. Вона сприймає нуклеарну зброю не як подарунок, а як велику біду, що впала на неї, – твердив Л.Танюк. – Відразу ж після того, як світ визнає Україну незалежною державою, ядерна зброя на її території буде поетапно зліквідована – під наглядом незалежних експертів”¹⁴. Рухівська ідея була сприйнята багатьма представниками української еліти. Відтак 13 липня 1990 р., коли в останній день обговорення у Верховній Раді проекту Декларації про державний суверенітет України І.Драч, як свідчили колеги по парламенту, “несподівано запропонував” внести до документа положення про нейтралітет, позаблоковість і без’ядерність України, то це й було

зроблено: у IX розділі Декларації з'явився абзац: “Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Прикметно, що, як зазначав один із депутатів, пропозицію І. Драча було проголосовано “з голосу без будь-якого обговорення”, а чи дізнається громадськість, хто реально “стояв за цією пропозицією відомого поета”¹⁵ – майбутнє, можемо сподіватися, висвітить.

Слід звернути увагу на те, що попри прийняття рішення про без'ядерний статус, Верховна Рада України 12-го скликання все ж не проголосувала за приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (це, як відомо, зробить Верховна Рада України 13-го скликання). Стосовно ж Президента, то він сприйняв рухівську ідею, проголосовану, так сказати б, мимохідь Верховною Радою, й почав всіляко пропагувати й втілювати її в життя.

Інше питання, зачеплене Президентом, стосувалося можливості участі українських військових в операціях поза межами Батьківщини. Л. Кравчук, не виявивши здатності до прорахунку варіантів можливих суттєвих змін у розподіленні (зміні балансу) сил на планеті, категорично висловлювався про те, що “ніколи наші війська не виконуватимуть ніяких функцій за межами України”. Міцно засівши в свідомості частини співгромадян, ці настанови в нових реаліях сьогодення слугують за дестабілізуючий чинник і є свідченням того, як політична короткозорість керівника держави здатна через багато років привносити дисонанс у суспільно-політичні відносини.

Щодо Росії, то з самої першої миті української незалежності сусідня держава своїм способом докладала зусиль, щоб напруга у стосунках з Україною не спадала. Через тиждень після офіційного зникнення з політичної карти світу СРСР Росія поспішила чи не вперше засвідчити своє недружнє ставлення щодо колишньої “братньої республіки”. Це проявилось не

тільки у тому, що російський парламент відмовився привітати український народ із незалежненням, але й найперше в тому, що російські депутати запропонували визнати незалежність України лише в рамках “її входження в склад Російської імперії в середині XVII ст.”. Крім того, з вуст ряду парламентарів уже на початку грудня 1991 р. зазвучали територіальні претензії до України¹⁶ (попри підписання ще у листопаді 1990 р. у Києві договору між Росією й Україною, де вказувалося, що у кожній з них немає до іншої жодних територіальних претензій). Сталося так, що Верховний Совет Російської Федерації навіть проголосував за перегляд акту 1954 р. про Крим.

Коментуючи російські антиукраїнські настрої, Президент змушений був неодноразово констатувати, що на Україну від самого моменту проголошення незалежності “чиниться прямий тиск”, аби вона відмовилася від того, щоб бути незалежною державою¹⁷. Акцентуючи “імперську нездатність сприйняти Україну як незалежну державу”, Л.Кравчук говорив про те, що серед керівництва Росії є ті, хто грубо втручається в українські справи, вдається до образ, викривлено тлумачать політику Української держави¹⁸.

Слід зазначити, що перші роки української незалежності яскраво висвітили шовіністичний дух, яким були просякнуті представники різних верств російського суспільства. У стані українофобів постійне місце зайняв всесвітньовідомий письменник А.Солженіцин. Серед них опинилися представники вищого військового командування, такі, зокрема, як адмірал І.Касатонов, маршал Шапошников. Свою великодержавницьку позицію неодноразово декларували віце-президент А.Руцькой, міністр М.Полторанін, депутат С.Бабурін, нескінченний ряд інших відомих та впливових людей Росії. С.Бабурін, зокрема, ще у травні 1992 р. заявив: “Або Україна знову возз’єднається з Росією, або – війна”.

Війна – не війна, але вже в перші місяці постання Української держави виникли питання, котрі набули довгострокового статусу “нерозв’язних проблем” російсько-українських взаємин. Вони вимагали від українського Президента конкретних

дій та вчинків. Серед них, насамперед, питання, пов'язані зі створенням національних збройних сил і розподілом та базуванням Чорноморського флоту. Щодо Збройних Сил України, то позиція Л.Кравчука щодо цього питання зводилася до наступного: з одного боку, Україна була зацікавлена у конверсії військових підприємств (їх залишилося у державі близько тисячі чотирьохсот), у скороченні кількості армійських частин (на території України базувалася четверта частина колишньої Радянської Армії, а, як вважав Президент, Україна повинна мати збройні сили чисельністю близько 220–230 тис. чол.), зрештою, – у виведенні із своєї території тактичної й стратегічної (176 боеголовок) ядерної зброї. Але водночас як незалежна держава, що прагла до забезпечення власного суверенітету, Україна повинна була мати власну армію і флот. Процес формування власних збройних сил мав завершитись, як вважав Президент, до 1994–1995 рр.

Проти цього активно виступали російські імперські сили, ратуючи за утворення спільного командування над усіма військовими на пострадянських теренах. А фактично – за підпорядкування колишньої радянської армії командуванню Росії. У тій ситуації Президент України категорично виступив проти директиви Міноборони Росії про прийняття у військових частинах, розташованих в Україні, присяги, затвердженої Президентом Росії. Іншим питанням, що уже в перші місяці 1992 р. призвело до напруження в україно-російських взаєминах, було пов'язане із вивезенням з України в Росію та знищенням там тактичних ядерних ракет. Процес українською стороною був призупинений, у зв'язку з чим Президент Л.Кравчук зауважував: “Довелося дати розпорядження: допоки не будуть гарантовані безпечне вивезення й знищення тактичних ядерних ракет під належним контролем, виведення їх з України призупинити”¹⁹. Правда, невдовзі були підписані документи про взаємний контроль над знищенням тактичної ядерної зброї й процес її вивезення з української території було відновлено.

Не вирізнялося демократизмом і бачення росіянами перспектив Чорноморського флоту. На початку січня 1992 р.

Президент Росії Б.Єльцин заявив, що Чорноморський флот був і залишається російським. У квітні російські газети опублікували заяву Б.Єльцина про можливість узяти Чорноморський флот під юрисдикцію Росії. Подібні заяви український Президент називав прикладом імперського мислення²⁰. І зазначав, що Україні не потрібні “всі 300 кораблів”, але власний флот їй все-таки вкрай необхідний.

Правда, як свідчив один із народних депутатів, спостерігаючи “безвідповідальність, бездіяльність і небажання вирішувати проблему Чорноморського флоту Президентом Л.Кравчуком”, він і ще двоє народних депутатів Верховної Ради України 12-го скликання змушені були вдатися до “неординарного вчинку”: 4 квітня 1992 р. влаштувати в приймальні Президента сидячий страйк з вимогою вжити негайних заходів для підпорядкування Чорноморського флоту Україні²¹.

Що ж до російського прагнення так чи інакше привласнити флот (наприкінці 1992 р. Росія, наприклад, нишком реалізувала оперативні запаси Чорноморського флоту на колишніх базах ВМФ у Болгарії, у зв’язку з чим МЗС України направив ноту протесту МЗС сусідньої держави), то така перспектива, з погляду Л.Кравчука, могла бути своєрідним підкріпленням “прагнень деяких діячів у Криму до відокремлення півострова від України”²².

Відтак, у квітні 1992 р., Президент України звернувся до народних депутатів усіх рівнів, політичних сил, населення Республіки Крим. Констатувавши, що “на догоду особистим корисливим цілям та інтересам певні безвідповідальні сили, серед яких опинилися і окремі сепаратистські настроєні парламентарі, за солідної фінансової підтримки деяких комерційних та інших структур, намагаються будь-що дестабілізувати обстановку, вбити клин розбрату між людьми Криму, Республікою Крим і Україною”, Л.Кравчук відзначив, що для досягнення своєї мети використовується проблема Чорноморського флоту, ведуться спекуляції на проблемах економіки, мови, культури, відновлення прав депортованих народів, лунають відкриті

заклики до повного і негайного розриву з Україною. Крім того, – спотворюється політика центральної влади щодо Криму. Отже, наголошував Л.Кравчук, недруги України вважають за краще не помічати, що Крим задовольняє 85% своїх потреб у прісній воді за рахунок дніпровської води (що за світовими цінами становить більш як 2 млрд. доларів США на рік); що близько 75% промислової продукції надходить до Криму з інших областей України, а що стосується електроенергії – то цей показник сягав 85%. У свою чергу Крим давав республіці значну частку овочів, фруктів, рибної продукції, побутової техніки, інших товарів народного споживання, займав вагоме місце як здоровниця республіки. Висновок же Президента зводився до того, що економіка Криму “надзвичайно інтегрована” в народне господарство України. Переорієнтація ж економічних зв’язків Криму на іншу країну, як і спроба порушення національної єдності й територіальної цілісності України, суперечать не тільки Конституції України, але й Декларації міжнародного права (1970 р.), прийнятої ООН²³. Таким чином, Республіка Крим (відновлена, пригадаємо, у результаті прийняття 12 березня 1991 р. Верховною Радою України відповідного закону) мала залишатися й розвиватися у складі України.

Показово, що позиція Л.Кравчука багато в чому була суголосною позиції і висновкам Голови Верховної Ради Криму М.Багрова, який, зауважуючи свого часу, що “...обираючи шляхи трансформації господарського комплексу в нових умовах, треба було, керуючись не емоціями, а об’єктивним становищем в економічній і соціальній сферах, дати відповідь на питання – з ким бути?” (зокрема, – з Росією чи Україною), вказував: “Проведений аналіз показав, що для Криму вигідніше бути з Україною”²⁴.

Заради об’єктивності тут слід повернутися в останні роки існування СРСР і пригадати позицію Л.Кравчука щодо Криму як Голови Верховної Ради Української РСР. Так, виступаючи 12 лютого 1991 р. на засіданні, він зазначав, що голосуватиме за те, “щоб надати Криму права автономії”, і висловив переконання,

що “Кримська Автономна Республіка і люди, які будуть обрані до влади, керуватимуться високими гуманістичними цілями, цілями суверенності і демократії нашої суверенної України” і закликав депутатів “проголосувати за надання Кримській області вистражданого історичного права... стати Кримською Автономною Республікою”. Як зазначав згодом з цього приводу депутат Верховної Ради дванадцятого скликання В.Шлемко, Л.Кравчук забув сказати у своєму виступі, що “вистраждане” це право “було не в Криму, а в далекій Москві”²⁵. Про це свідчив план організації виконання Постанов ЦК КПРС України від 28.08.1990 р. “Про заходи по реалізації Резолюції XXVIII з’їзду КПРС “Демократична політика – шлях до добровільного союзу, миру і злагоди між народами”, в пункті 4 якого зазначалося: “Запропонувати комуністам – керівникам Верховної Ради УРСР внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму; Кримському обкому партії виступити з ініціативою про прийняття Декларації про статус Криму. Активно формувати громадську думку щодо зміни адміністративно-політичного статусу Криму...”²⁶. Відтак в листівках, що поширювалися в Криму напередодні референдуму 20 січня 1991 р., на запитання “Що дає автономія Криму?” – давалась така відповідь: “Це гарантія майбутнього Криму в складі Союзу РСР. Це пріоритет кримських законів над будь-якими іншими, окрім тих, що входять до компетенції Союзу РСР”²⁷.

На початку 1991 р. майбутній перший український Президент був ще, так би мовити, “стовідсотковим членом КПРС” – про наслідки автономізації Криму для незалежної України, що постане за якихось 9-10 місяців, абсолютно не задумувався ні найменшою мірою. Стратегічним мисленням українця-державника Л.Кравчук ані тоді, ані, як з’ясувалося, пізніше, – не вирізнявся. “Чи міг думати тоді Леонід Макарович, – звертав увагу В.Шлемко, – до якого абсурду буде доведено згодом ситуацію в новоствореній автономії, президент якої не раз зухвало кепкуватиме з першого всенародно обраного Президента України. Але кепкували не лише з Президента України, а

відверто і нахабно знущались і принижували Українську державу, брутально порушували її Конституцію і закони”²⁸. “Однією з трагічних помилок... Верховної Ради, особливо її керівництва” назвав встановлення територіальної автономії Криму голова депутатської фракції НРУ у Верховній Раді України 13-го скликання В.Чорновіл²⁹ у своєму виступі 17 березня 1995 р.

Крим і Чорноморський флот стали на кілька років тією проблемою україно-російських взаємин, яка мало не щодня примушувала українського Президента “тримати бій” з Росією. І не тільки з російським керівництвом: імперське мислення виходило на поверхню свідомості російських мас і вони тим чи іншим способом надавали підтримку своїм політичним лідерам. Так, у лютому 1992 р. у Москві відбувся конгрес громадських і патріотичних сил Росії, який надіслав вітання командувачу Чорноморського флоту, в якому підтримав його дії, спрямовані проти створення українського флоту на Чорному морі.

5 травня 1992 р. на хвилі посилення російсько-українського протистояння й посилення сепаратистських настроїв у Криму Верховна Рада Криму проголосила Республіку незалежною державою та у зв’язку з цим ухвалила постанову “Про проведення загальнокримського референдуму”. У відповідь на це Верховна Рада України постановила визнати “Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим” та згадану постанову “Про проведення загальнокримського референдуму” такими, що суперечать Конституції України, зобов’язала Верховну Раду Республіки Крим відмінити їх. Таку поведінку українського парламенту дехто з кримського керівництва розцінив як “перший рішучий крок Києва”, спрямований на те, щоб “зупинити дії людей, які штовхають Крим у безодню невідомості й конфліктів”³⁰.

Російські шовіністи, натхнені діями Верховного Совета РФ (який, зокрема, у грудні 1992 р. прийняв до розгляду питання про статус міста Севастополя), часто навідувалися на півострів, докладаючи зусиль для розбурхання в Криму антиукраїнських настроїв та сприяючи створенню на українській території

своєрідних “п’ятих колон”, котрі б із середини, так би мовити, підривали стабільність українського суспільства. Таким чином у травні 1993 р. Республіканська партія Криму вже закликала керівництво Росії “виправити помилки, які були допущені по відношенню до Севастополя і Чорноморського флоту”³¹. А на кораблях ЧФ у ті дні почалося підняття Андріївських прапорів. 30 травня Президент України у зв’язку з цими подіями приймав посла Росії Л. Смолякова.

Процес не зупинився: 9 липня 1993 р. Верховний Совет РФ ухвалив постанову “Про статус міста Севастополя”, оголосивши місто російським і вказавши, що воно є базою єдиного Чорноморського флоту. Українські парламентарі кваліфікували цю постанову як агресивний політичний акт Росії проти України. Крім того, Верховна Рада України констатувала, що дії Росії суперечать нормам міжнародного права, зобов’язанням, які та взяла на себе як член ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій, зрештою – двосторонньому договору між РФ та Україною, і спрямована на порушення територіальної цілісності та суверенітету України³².

Що стосується Президента України, то в один із тих напружених днів він провів з російським Президентом телефонну розмову, в ході якої з урахуванням нових обставин було досягнуто домовленості про зустріч двох президентів та переговори стосовно найбільш гострих питань україно-російських взаємин.

Слід вказати, що на бік України в той складний час стала Рада Безпеки ООН, однозначно висловившись з питання щодо належності м. Севастополя.

А тим часом у Криму почала діяти “Российская община Крыма”. У Севастополі розгортав роботу так званий Фронт національного порятунку. 22 липня 1993 р. він обрав Російську народну раду Севастополя на чолі з депутатом Верховної Ради Криму А.Кругловим. Метою організації було проголошено стеження за виконанням у містах Криму російських законів та виведення із Севастополя українських військових підрозділів³³.

24 липня російські націоналісти організували в місті мітинг, в якому найактивнішу участь взяли депутати з Росії – Пудовкін, Наєнко, Югін. А депутат Верховного Совету Росії С.Бабурін, перебуваючи за кілька днів до тих подій у Києві й працюючи у складі міжпарламентської комісії України й Росії, заявляв, що він готовий визнати територіальну цілісність України тільки у складі Радянського Союзу³⁴.

12 серпня на мітингу на майдані Нахімова в Севастополі лідер Фронту національного порятунку повідомив, що ведеться підготовка до внесення поправки до Конституції Росії щодо статусу м. Севастополя.

Втім, не тільки Крим ставав своєрідним полем для діяльності російських націоналістів – в інших містах і регіонах України з початку 90-х створювалися ті чи інші російські націоналістичні організації, які намагалися координувати свої дії. Наприклад, в лютому 1992 р. відбулася нарада з питань взаємодії російських і слов'янських центрів країн СНД, у т. ч. України та Росії. У Києві почало діяти товариство під назвою “Русское собрание”. У деяких інших містах України (зокрема, у Харкові) з'явилися відділення “Союзу за національне відродження слов'ян”. У 1992 р. був створений Громадянський конгрес України (з 1998 р. – Слов'янська партія). У 1992–1993 рр. на базі київського “Слов'янського союзу”, харківського “Союзу за національне відродження слов'ян”, низки російських регіональних національно-культурних товариств виникла Партія слов'янської єдності України, яка, як і згаданий Громадянський конгрес України, стала однією з іпостасей російського націоналізму в нашій державі – у слов'янофільській одежині.

Поряд з ними з 1991 р. розгортала свою діяльність в інтересах Росії й російського народу Конституційно-демократична партія, ставши втіленням ліберальної версії російського націоналізму³⁵. Російський націоналізм оприсутнився на території України й у комуністичній одежині. Дана його версія найповніше відбилася у платформі Комуністичної партії України, створеної 1993 р.³⁶ З урахуванням зазначених обставин не можна

погодитися із твердженням про те, що “прикметою 1993 року стала чергова “вагітність” націонал-демократів політичною війною, що засвідчило утворення 21 лютого Антикомуністичного антиімперського фронту за участю понад 40 партій та громадсько-політичних об’єднань...”³⁷. Думається, в цій ситуації перекладати “ідею війни” на плечі націонал-демократів можна тільки у тому разі, якщо ми приймаємо, захищаємо й відстоюємо, врешті-решт, сторону потужного російського націоналістичного натиску в Україні початку 90-х років. Якщо ж ми не віддаватимемо пріоритету відстоюванню інтересів сусідньої держави й сусіднього народу, то й на об’єднання українських націонал-демократів на своїй землі будемо дивитися з полярних позицій – не війни, а миру для свого, українського, народу.

Коментуючи антиукраїнські настрої й зусилля росіян-співвітчизників, як і недружні кроки Росії, Президент Л.Кравчук на одній із зустрічей з Головою Верховного Совета Російської Федерації Р.Хазбулатовим наголошував, що Українська держава останнім часом відчуває тиск з боку Росії в життєво важливих сферах і, зокрема, стосовно Криму та Севастополя. Л.Кравчук, з-поміж іншого, наголошував, що Україна готова до тісного співробітництва з Росією в економічній галузі, але “не можна ставити питання про політичну інтеграцію, утворення конфедерації”, адже це не узгоджується із зробленим народом України вибором – незалежною державою³⁸.

Треба віддати належне Кравчуковій прозорливості: висловлюючи незадоволення багатьма аспектами політики, яку проводив уряд Росії, її Верховний Совет, критикуючи “підступну роботу”, яку вели проти України засоби масової інформації “колишнього Центру”, він усвідомлював і застерігав співвітчизників: “...Я хочу, щоб ви пам’ятали: за Росією Єльцина може прийти Росія Жириновського. А це сьогодні дуже небезпечно для нас”³⁹. Небезпеку Президент вбачав у тому, що “може розпочатися щось страшне: ланцюгова реакція боротьби з усіма виявами демократії”⁴⁰. Сьогодні, “Росія Жириновського” з путінським “обличчям”, що входить у силу, – неспростовна реальність...

Звертає увагу на себе факт, що попри наголошення Л.Кравчуком того, що “у своїй політиці я не орієнтуюся на політику Єльцина”⁴¹, усі роки свого президентства він намагався підтримувати контакти з російським Президентом. У 1992 р. Президенти України й Росії контактували у різний спосіб. У березні вони зустрічалися, приміром, на засіданні ради глав держав-членів СНД (березень). Стосунки активізувалися влітку. У червні – мали телефонну розмову; Л.Кравчук надсилав вітання Президенту РФ у зв’язку зі святкуванням Дня проголошення 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет РСФСР. У тому ж місяці український і російський Президенти зустрічалися у Дагомисі й вели переговори щодо різних питань україно-російських відносин. У наступному місяці вони виступили із спільним зверненням до глав урядів і держав-учасників Народи з питань безпеки й співробітництва в Європі, висловивши свої побоювання у зв’язку з розширенням конфліктів у різних частинах Європи. У серпні, зустрівшись у Ялті, Л.Кравчук й Б.Єльцин підписали Угоду про принципи формування флотів України й Росії на Чорному морі на перехідний період до 1995 р., а згодом (у вересні) – документ про тимчасову символіку Чорноморського флоту.

У наступному – 1993 – році кількість контактів між Президентами Росії й України збільшилася. Рік розпочався із російсько-українських переговорів на вищому рівні в Москві. Їх Президент України оцінив позитивно, зауваживши, що підписані в Москві документи базуються на реаліях життя і відкривають шлях до розвитку взаємовигідного співробітництва на добросусідській, взаємовигідній основі⁴². Характерно, що за кілька днів лідери країн СНД (у т. ч. й Президенти України й Росії) зустрілися у столиці Республіки Білорусь, розглянувши такі питання, як створення міждержавного банку, урегулювання ринку цінних паперів, обговорення проекту Статуту СНД. Україна (як і Молдова та Туркменистан) не побажали підписати Статут.

У 1993 – першій половині 1994 рр. Президенти Росії й

України контактували під час зустрічі глав держав СНД в Москві, Ашгабаті. Червнева 1993 р. зустріч Л.Кравчука й Б.Єльцина у Підмосков'ї завершилася підписанням комюніке і угоди про Чорноморський флот. Показово, що на цей момент Україна фактично надалі несла основне навантаження з утримання ЧФ. Так, за даними прес-служби Міністерства оборони, у 1992 р. витрати на ЧФ України становили 85,1% від загальної суми витрат, за перше півріччя 1993 р. – 73,5%.

Попри досягнення під час робочої зустрічі Л.Кравчука й Б.Єльцина в Масандрі у вересні 1993 р. домовленостей щодо викупу Росією частини українського флоту (у чому націонал-демократи добачили “закономірний результат” діяльності Прем'єра Л.Кучми, а Президента Л.Кравчука відповідно звинуватили у “державній зраді”) у квітні 1994 р. на черговій зустрічі президентів виявилися серйозні розбіжності з приводу його розподілу. Як показали наступні місяці, зійшовши невдовзі з президентського Олімпу, Л.Кравчук так і залишив після себе цю проблему нерозв'язаною. Як і не вирішив Л.Кравчук проблему стабілізації ситуації в Криму. Тож у наступні роки реальністю стане постання в Криму президентської влади й, відповідно, відбудуться вибори кримського президента – акти, оцінені Головою Ради Міністрів Криму В.Курашиком, як “ще одна помилка з благословення Києва”⁴³.

Іншою проблемою, котру не вдалося розв'язати Президенту, стало забезпечення України енергоносіями, незважаючи на те, що він постійно не випускав її зі свого поля зору. Його позиція щодо цього питання була досить недвозначною. Ніби зазираючи в перші дні січня 2006 р., він застерігав, що якщо Україна й надалі буде проводити політику орієнтації “лише на Росію”, то будь-якої миті будь-який Президент “може перекрити труби” й тоді держава залишиться без газу та нафти. Відтак, за переконанням першого Президента, потрібно було шукати нові джерела енергоносіїв, зокрема, – в Ірані, інших країнах⁴⁴. Отже, реальних вагомих кроків щодо диверсифікації джерел енергоносіїв за президентства Л.Кравчука зроблено не було. До

того ж, коли Прем'єр-міністром України став Леонід Кучма, то відразу намітилася певна несумісність позицій Президента і Прем'єра: “енергетичні орієнтації” Л.Кучми далі Москви, здається, й не сягали. Ніби не помічаючи об'єктивних процесів, що супроводжували загибель тоталітарної держави, Л.Кучма у січні 1993 р. нарікав на розрив економічних зв'язків з Росією й іронічно висловлювався стосовно мрій частини українців “про інтеграцію в багату Європу”⁴⁵. Саме цим Л.Кучма намагався пояснити факт підвищення цін на нафтопродукти за рік у 300 разів. У січневому інтерв'ю “Укрінформу” Л.Кучма наголошував, що для української економіки єдиний орієнтир і щодо нафти, і щодо газу – Росія⁴⁶. Правда, в наступному місяці Прем'єр вже визнавав, що Росія тримає курс на світові ціни, а крім того, частина її вищих посадових осіб і впливових політиків ніяк не може відмовитися від політики “нафтової плеті” стосовно України. Ілюстрацією для даного висновку слугував той факт, що за січень 1993 р. із Росії за держпоставками, які мали виконуватися у відповідності до міжнародних угод і підписаних протоколів, не надійшло “жодного грама” бензину⁴⁷. Крім того, у лютому уряд України одержав телеграму від уряду РФ щодо ціни на газ: за одну тисячу кубометрів російського газу українській стороні пропонувалося платити по 85 доларів США. За кілька днів Росія висловила намір зупинити постачання газу в Україну, якщо остання не платитиме за газ за світовими цінами⁴⁸. Показово, що на початку 1993 р., за даними соціологічного опитування, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень, в Україні 16,7% опитаних пов'язують кризу в країні з “цілеспрямованим підривом Росією економіки України”⁴⁹.

У середині червня в ході зустрічі Л.Кравчука й Б.Єльцина було досягнуто домовленостей про приїзд до України Прем'єра Росії В.Чорномірдіна й підписання ряду угод економічного характеру – про торгівлю, транспорт і, зокрема, – постачання енергоносіїв та ціни на них⁵⁰. Попри це 30 липня Росія перестала поставляти нафту українській стороні, відшу-

куючи нові й нові причини для цього.

Проблема енергоносіїв була серед чільних під час серпневої зустрічі Президентів у Ялті. Результату вдалося досягти тільки після підписання Україною міждержавного договору про вільну торгівлю: Росія пообіцяла підвищити квоти на продаж нафти з 20 до 22,6 млн. тонн, а ціни на газ підвищувати до світового рівня не відразу, а поступово⁵¹.

Однак “нафтоголод-93” цим для України не завершився. У наступні місяці на міжурядовому рівні знову активно обговорювалося питання постачання з Росії в Україну енергоносіїв і плати за них. Б.Єльцин заговорив про наміри Росії будувати газопровід в Європу в обхід України (через Білорусь і Польщу).

Неухильне погіршення українсько-російських відносин підштовхнуло ряд українських громадських діячів, серед яких були Олесь Гончар та Іван Дзюба, проголосити у квітні 1994 р. “Звернення до російського й українського народу”, у якому висловили відверту стурбованість станом українсько-російських взаємин. Однак очікуваного відгуку від російської громади не дочекалися. Так звана “багатовікова дружба двох сестер” – України й Росії – шезла, як показав початок 90-х років, без сліду. Потворний уламок імперії – Росія – могла “любити” Україну, тільки повністю володіючи нею, чого й намагалася досягнути всіма можливими й неможливими способами й засобами.

Неуспіх у розвитку україно-російських відносин у період президентства Л.Кравчука пояснюється не тільки тим, що, як влучно висловився колишній віце-прем’єр України Юлій Іоффе, на чолі держави стала людина, “не знаюча конкретної справи”, але й, щонайменше, й тим, що зовнішньополітичні орієнтації прем’єра Л.Кучми, тісно пов’язані насамперед з Росією, стали своєрідною завадою на шляху вироблення адекватної зовнішньополітичної лінії поведінки молодого української держави. Зрештою, треба брати до уваги й прорахунки та недалекоглядність націонал-демократів, в лавах яких тривалий час залишалися (й залишаються) прихильники ідеї про те, що

“поки не буде визволено “руський” народ з імперського статусу, аморально мати з нинішньою Росією міждержавні стосунки”⁵². Заперечення необхідності налагодження повноцінних міждержавних відносин стало сприятливим ґрунтом для визрівання й розвитку в наступні десять років (в період президентства Л.Куч-

¹ *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1993. – С.310.

² Див.: Кому і як допомагають США // Урядовий кур’єр. – 1993. – 20 липня.

³ *Зленко А.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – С. 52.

⁴ *Леонід Кравчук:* “Є така держава Україна”. – С. 211.

⁵ *Литвин В.* Політична арена України... – С. 311.

⁶ *Леонід Кравчук:* “Є така держава Україна”. – С. 37.

⁷ Там само. – С. 74.

⁸ Там само. – С. 53.

⁹ Там само. – С. 36.

¹⁰ *Павличко Д.* Повернення до Європи. Про зовнішню політику України // Голос України. – 1992. – 12 вересня.

¹¹ Усіма доступними методами, включаючи збройний // Голос України. – 1993. – 8 вересня.

¹² *Леонід Кравчук:* “Є така держава Україна”. – С. 44.

¹³ *Литвин В.* Політична арена України... – С. 353.

¹⁴ *Л. Танюк.* Україна і Європа // Верховна Рада України дванадцятого скликання. – С. 657.

¹⁵ *Шлемко В.* Становлення системи національної безпеки України // Там само. – С. 686.

¹⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин. 1991–2003 рр. – Одеса: “Астропринт”, 2004. – С. 24.

¹⁷ *Леонід Кравчук:* “Є така держава Україна”. – С. 53, 39.

¹⁸ Там само. – С. 53.

¹⁹ Там само. – С. 83.

²⁰ Україна і Росія: хроніка взаємин. – С. 29.

²¹ *Хмара С.* Загроза суверенітету і національній безпеці України (Хто і як руйнує Україну) // Верховна Рада України дванадцятого скликання. – С. 673.

²² *Леонід Кравчук:* “Є така держава Україна”. – С. 66.

²³ Там само. – С.79–81.

²⁴ *Багров М.* Проблема Криму // Верховна Рада України дванадцятого скликання. – С. 494.

- ²⁵ Шлемко В. Кримський синдром українських законодавців // Там же. – С. 503.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Цит. за: Шлемко В. Кримський синдром... – С. 503.
- ²⁸ Шлемко В. Кримський синдром... С. 503–504.
- ²⁹ Третя сесія Верховної Ради України. Бюлетень №23, ч. 1. – К.: Видання Верховної Ради України. – 1995. – С. 53.
- ³⁰ Курашик В. Крым и его проблемы // Там же. – С. 500.
- ³¹ Україна і Росія: хроніка взаємин. – С. 91.
- ³² Урядовий кур'єр. – 17 липня 1993 р. – №107.
- ³³ Україна молода. – 23 липня 1993 р. – №49.
- ³⁴ Там само. – 30 липня 1993 р. – №50.
- ³⁵ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). – К., 1999. – С. 21.
- ³⁶ Там само. – С. 20.
- ³⁷ Литвин В. Політична арена України... – С. 362.
- ³⁸ Голос України. – 23 березня 1993 р. – №53.
- ³⁹ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. – С. 207.
- ⁴⁰ Там само. – С. 119.
- ⁴¹ Там само. – С. 102.
- ⁴² Урядовий кур'єр. – 19 січня 1993 р. – №118.
- ⁴³ Курашик В. Крым и его проблемы // Верховна Рада України двадцятого скликання. 1990–1994 роки. – С. 501.
- ⁴⁴ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. – С. 44.
- ⁴⁵ Голос України. – 22 січня 1993 р. – №12.
- ⁴⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин. – С. 67.
- ⁴⁷ Голос України. – 12 лютого 1993 р. – №12.
- ⁴⁸ Україна молода. – 26 лютого 1993 р. – №16.
- ⁴⁹ Правда Украины. – 6 января 1993. – №2.
- ⁵⁰ Урядовий кур'єр. – 19 червня 1993 р. – №91.
- ⁵¹ Освіта. – 13 серпня 1993 р. – №24.
- ⁵² Марченко П.А. Дзеркало для Леоніда Кравчука (від політбюро КПУ до політбюро СДПУ (о)). – К.: АУНДП, 2002. – С. 48.

ми) стосунків міжкланових.

Тетяна Кузьменко

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС ТА ЙОГО ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Зміни, які відбулися в пострадянському просторі, визначають як радикальні, революційні, реформування тощо. Т.Заславська найбільш адекватним вважає застосування категорії соціальна трансформація, характерними ознаками якої є: поступовий та відносно мирний характер протікання; спрямованість на зміни не окремих аспектів, а сутнісних засад суспільства, які визначають його соціетальний тип; принципова залежність наряду та результативності змін не лише від діяльності вищих верств суспільства, а від активності всього населення; невідворотність, глибина та довготривалість аномічного стану, зумовленого втратою регулятивних функцій старої ціннісно-нормативної системи, випереджувальної деінституціоналізацією поряд з уповільненим процесом створення нових соціальних інститутів¹.

Процес трансформації потребує своїх рушійних сил, якими виступають не лише вищі та елітні соціальні групи, а й соціально-активні, освічені, дієздатні представники масових соціальних груп, першочергово, представники потенційної соціальної бази реформування. Результативність трансформаційних процесів залежить від “трансформаційної активності” різноманітних суб’єктів соціального простору, зокрема середніх класів².

Проблема середнього класу досить актуальна в останні роки. Цікавість вітчизняних науковців та політиків має як суто теоретичний, так і досить реальний практичний аспекти. В теоретичному плані питання середнього класу вимагає чіткого

окреслення критеріїв виділення в соціальній структурі суспільства, визначення детермінантів формування, тенденцій розвитку, особливостей середнього класу в Україні. Практичний погляд пов'язаний зі взаємозалежністю рівня розвитку і частки середнього класу та ступеня розвитку країни, суспільно-політичної та економічної стабільності. Не останню роль відіграють і політичні аспекти цієї проблеми, адже боротьба за середній клас як основу електорату потребує науково обґрунтованих технологій. “Слід мати на увазі, що в розвинених країнах саме “середній клас” у процесі виборів визначає, а точніше призначає (можна і так сказати) владу, оскільки саме він – найчисельніша і політично найактивніша соціальна група”³. Ми вже сьогодні бачимо боротьбу політичних сил за “середній клас” як електорат.

Наявність середнього класу визнається індикатором як рівня розвитку країни, так і її реальних перспектив. “Розбудова суспільства середнього класу – не лише ідеологема, декларована державними структурами і багатьма українськими політичними партіями, а й символ та обов'язковий атрибут нової віри у прозахідний поступ України, перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу”⁴.

У науковому обігу немає чіткого визначення категорії середній клас. Неоднозначне трактування поняття середнього класу ускладнює визначення його місця та ролі в соціальній структурі українського суспільства. Початково зазначена категорія описувала “кваліфікованих працівників індустріального сектору, фермерів, учителів, викладачів, лікарів, інженерів, державних службовців та військових, що підкреслювало відносно високий рівень їх життя та соціальної мобільності порівняно з пролетаріатом”⁵. Середній клас – неоднорідне утворення. В структурі виділяють три рівні (вищий, середній, нижчий “середній клас”), з різним рівнем освіти та прибутку⁶. Д.Белл вказував на аморфність категорії середній клас та її суб'єктивізм, вона першочергово відображає психологічну самоідентифікацію основної структурної одиниці постіндустріального суспільства⁷.

Для аналізу середнього класу використовують – суб’єктивний і об’єктивний підходи. Суб’єктивний – базується на самоідентифікації, тобто визначення респондентами власної соціальної позиції. Об’єктивний здійснюється за ознаками, що не залежать від оцінок респондентів: характер праці і рівень доходів тощо.

Серед основних критеріїв середнього класу визначалися: економічна незалежність, професіоналізм та висока самооцінка, яка ґрунтується на усвідомленні представником середнього класу своєї значимості в громадському житті⁸; першочергово це – основний виробник матеріальних благ. З огляду на економічну незалежність цієї категорії, її представники можуть собі дозволити забезпечити як значні накопичення, так і значні витрати⁹.

Узагальнено можна визначити кілька критеріїв виділення “середнього класу”. Зокрема, матеріальний “(рівень прибутку, наявність рухомого та нерухомого майна); політичний статус (ступінь впливу на прийняття владних рішень різного рівня); потенціал соціальної мобільності, а також характеристики статусних аспектів способу життя (споживання, середовище проживання, дозвілля, коло спілкування, соціальні настрої та ін.) та характеристики соціального престижу, які зазвичай належать до стратифікаційних критеріїв визначення середнього класу”¹⁰. Нестратифікаційні критерії поділяються на формальні (дають змогу відрізнити “статистичну” групу від реальної) та змістовні (цінності, установки, стереотипи і т.д.).

Виділення середнього класу в Україні за традиційними критеріями здійснити досить проблематично. Адже рівень освіти, професійний статус не пов’язуються з відповідними матеріальними та престижними статусами. Іноді як синонім категорії середній клас вживають поняття “середня верства” чи “середня майнова верства”. Це – не тотожні поняття, середня майнова верства – це номінальна, “статистична категорія для позначення сукупності людей, об’єднаних однією-єдиною ознакою – середнім на даний момент доходом”¹¹.

Середня верства в сучасному українському суспільстві досить різномірна, фрагментарна, її не можна віднести до цілісного суб'єкта соціальної активності та взаємодії. До середньої верстви входять найрізноманітніші за соціальним походженням, місцем у системі суспільного поділу праці, іноді суперечливі один одному елементи соціальної структури суспільства: “чиновники, управлінці, представники дрібного й середнього бізнесу, самозайняті, фермери, певні групи наукової й технічної інтелігенції, висококваліфіковані робітники, матеріально забезпечені пенсіонери тощо. Сюди ж за критерієм доходів слід віднести й тих, хто живе за рахунок фінансових і посередницьких спекуляцій, хто робить гроші у царині кримінальної та напівкримінальної діяльності, у тіншовій економіці, серед оточення, що обслуговує супербагатіїв. Звідси – суттєві розбіжності в умовах і способі їхнього життя, громадянських і політичних позиціях”¹².

Тож чи є підстави сьогодні говорити про середній клас в Україні, чи лише про середню верству?!

Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України (1994–2005 рр.) дають підстави стверджувати, що в Україні, незважаючи на досить несприятливі соціально-економічні умови ряду років, є категорії населення, які за окремими кількісними та якісними показниками (рівень доходу, освіти, професійна кваліфікація, самоідентифікація тощо) можна віднести до середньої верстви.

За даними моніторингу, в 2002 р. середня майнова верства становила 53% усього масиву респондентів¹³. У 2005 р. цей прошарок становив – 43% (табл. 1).

Виділивши на основі самоідентифікації всередині середньомайнової верстви три прошарки: верхній, середній і нижній (відповідно 4–6 позиції в шкалі оцінки матеріального рівня), науковці зазначали, що в 2002 р. нижній прошарок був найчисленнішим (27%), середній – 22% і верхній – 4% опитаних. В 2005 р. відповідно нижній – 20%; середній – 19% та вищий – 5%¹⁴. І хоча середній бал в оцінці матеріального статусу і

в 2002 і в 2005 рр. становив 3,5 (максимально можливе значення – 10 балів), однак можна констатувати зменшення частки середньомайнової верстви та відносно збільшення як нижчих позицій, так і вищих. Тобто продовжується розшарування в біполярному напрямі. Однак, порівняно з 1994 р., ситуація покращилася: зросла загальна позитивна оцінка матеріального статусу сімей та частка середньої майнової верстви за самооцінками матеріального стану з 33 до 44% .

Таблиця 1.

**Оцінка респондентами матеріального рівня сім'ї
(1994–2005 рр., %)**

(0 балів - найнижчий, 10 балів - найвищий)¹⁵

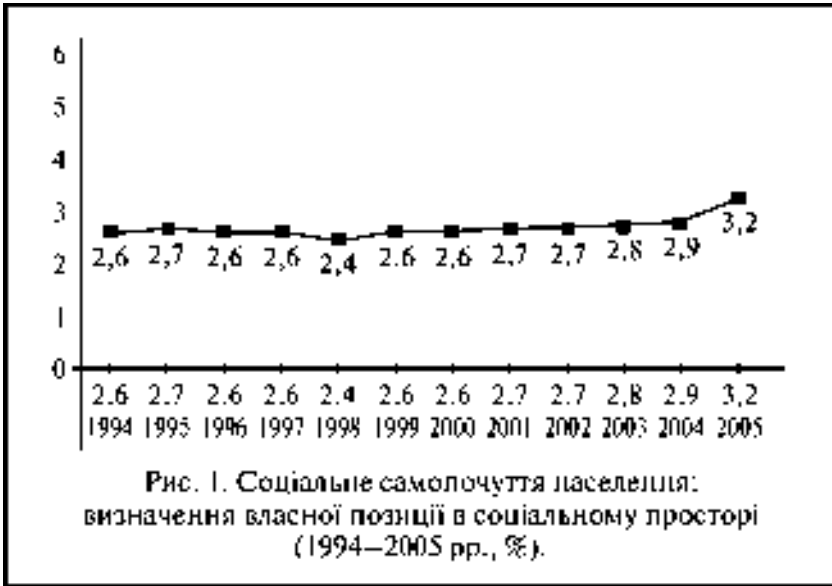
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
0 – найнижчий	11,3	11,8	17,6	18,8	15,7	13,6	12,2	11,4	2,4	2,9	2,0	4,0
1	8,2	10,7	12,6	11,8	14,8	12,8	12,4	9,5	3,2	4,8	3,3	6,6
2	17,6	17,5	18,2	16,6	19,3	21,9	19,8	19,5	17,8	15,2	15,0	12,3
3	27,9	27,5	25,5	26,1	26,6	25,9	26,6	26,7	22,6	22,7	20,7	30,1
4	<u>16,3</u>	<u>14,5</u>	<u>12,6</u>	<u>12,9</u>	<u>11,4</u>	<u>11,8</u>	<u>13,8</u>	<u>13,7</u>	<u>26,5</u>	<u>28,7</u>	<u>29,2</u>	<u>19,6</u>
5	13,4	13,2	10,2	10,3	9,1	10,4	11,2	13,4	21,8	20,9	22,6	18,6
6	<u>3,3</u>	<u>2,5</u>	<u>1,8</u>	<u>2,0</u>	<u>1,8</u>	<u>1,6</u>	<u>1,8</u>	<u>3,2</u>	<u>3,7</u>	<u>3,4</u>	<u>5,3</u>	<u>4,6</u>
7	1,4	1,5	0,7	0,9	0,8	1,1	1,7	1,8	0,9	0,8	0,9	1,9
8	0,2	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2	0,4	0,1	0,1	0,3	1,1
9	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1
10 найвищий	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0	0,4
Не відповіли	0,0	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2	1,0	0,3	0,5	0,8
Середній бал	3,0	2,8	2,5	2,5	2,4	2,6	2,7	2,9	3,5	3,5	3,7	3,5

Подані дані відображають суб'єктивний аспект соціального структурування за матеріальним критерієм, “цей аналіз не може претендувати на повноту, адже самооцінки найчастіше відображають не так об'єктивну ситуацію, що в ній перебуває індивід, як сприйняття ним свого власного становища крізь призму суспільної свідомості”¹⁶. Однак за відсутності можливості вимірювання доходів за об'єктивними показниками суб'єктивні критерії досить важливі, зокрема з огляду на те, що респондент не лише визначає власну позицію, а й порівнює її з іншими, тобто визначається відносна позиція. “Тому, оцінюючи соціальні ресурси і потенційні можливості формування середнього класу, варто спиратися на аналіз самооцінок соціального і матеріального становища, що тісно зв'язані зі соціальним самопочуттям людей. А оскільки нормальне соціальне самопочуття — одна із сутнісних ознак середнього класу, що є основою стабільного демократичного розвитку суспільства, вибір суб'єктивних критеріїв виправданий”¹⁷.

Отже, за суб'єктивними оцінками матеріального стану в українському суспільстві переважають позиції, що нижчі за середню. Більшість “люду України вважають себе бідними і злиденними і будують своє життя за цією моделлю. І ніякі нав'язані нормативи не здатні змінити їхньої “моделі життя бідняків”¹⁸. У структурі витрат переважають витрати на харчування, що є ознакою бідності. І, навіть, в уявній моделі “нормального життя” відтворюють структуру, в якій переважають витрати на харчування. “Не вистачає волі і фантазії, аби вивести себе за межі свідомості злюмпенізованої людини навіть у майбутньому”¹⁹.

Визначаючи власну позицію в соціальному просторі в 2005 р., 0,8% респондентів позиціонували себе на найвищому (VII) щаблі, 35,2% — нижче середнього (III), 30,1% — середній щабель (IV) та 9,3% — вище середньої позиції (V). Середній бал (за семибальною шкалою) становив — 3,2 (рис.1). Це відносно найкращий показник за період з 1994 по 2005 рр., хоча і він не досягає навіть середнього значення шкали. Отже, актуальним залишається висновок Є. Головахи, що “в Україні в кращому разі існує “нижчий

середній клас”, що навряд чи може виступати гарантом соціальної стабільності і рушійної сили ринкових реформ”²⁰.

“Соціальний статус у свідомості українських людей визначається рівнем добробуту їхньої сім’ї, тобто зафіксовано очевидне явище: злиденна або бідна людина не здатна претендувати на високі щаблі суспільної стратифікації”²¹. Структури соціального статусу та розподілу за рівнем добробуту сім’ї повністю збігаються.

Якщо говорити про середній клас, то це, першочергово, люди, які можуть задовольняти свої життєво важливі потреби. Досліджуючи рівень задоволеності життєво важливими факторами, Ю.Саєнко визначив вісім позицій: здоров’я; гарне житло (житло); необхідні меблі (меблі); харчування за своїми смаками (харчування); наявність заощаджень, які підтримали б добробут хоча б у продовж року у разі тяжкої хвороби (заощадження) (тобто характеристика “міцності” матеріального добробуту); можливість “дати дітям повноцінну освіту” (освіта) як одну з найважливіших

цінностей, повноцінне проведення дозвілля (дозвілля) та повноцінне проведення відпустки (відпустка). “Визначена у такий спосіб суб’єктивна оцінка середнього класу має, так би мовити, потрійну суб’єктивність. Перша полягає в тому, що, хоч і з посиланням на пріоритетність цінностей, вибрані лише всі життєво важливі фактори (а могло бути більше чи менше). Друга – саме названі, а не інші. Третя – за основу беруться самооцінки респондентів внаслідок соціологічних опитувань”²².

Було встановлено, що за окремими показниками є групи осіб, які задоволені визначеними аспектами життя (табл. 2), однак усіма аналізованими життєво важливими факторами задоволені лише 0,6% (11 осіб із 1800 опитаних). За статтю – з них 56% жінок і 46% чоловіків; за віком переважають особи до 30 років (55%). За освітою: повна загальна середня – 46%; спеціаліст, магістр – 18%; середня спеціальна – 18%; бакалавр – 9%; неповна середня – 9%. Оцінки ними матеріального стану свідчили, що ця група розпорошена в діапазоні злиденні – заможні (злиденні – 9%; бідні – 27%; середньозабезпечені – 46%; заможні – 18%).

Таблиця 2.

Відсоток респондентів, які задоволені хоча б одним із восьми наведених життєво важливих факторів

Життєво важливі фактори	1998	2002
Необхідна медична допомога	11	14
Гарне житло	37	36
Необхідні меблі	29	29
Харчування за своїми смаками	7	12
Заощадження, які підтримали б добробут хоча б упродовж року у разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків	-	3
Повноцінна освіта дітей	-	6
Повноцінне проведення дозвілля	13	16
Повноцінне проведення відпустки	5	9

Примітка: частка тих, хто не визначився, коливається від 0,5 до 1,0%.

“Таким чином, суб’єктивне визначення середнього класу за достатністю всіх восьми життєво важливих факторів здебільшого не збігається з суб’єктивним віднесенням своєї сім’ї до ступеня “середні” за шкалою матеріального стану “злиденні – багаті”. Парадоксально²³”.

Наступними кроком стало суб’єктивне визначення середнього класу за достатністю будь-яких шести із восьми життєво важливих факторів. Таким чином окреслилася група із 49 осіб, тобто 2,7% від вибіркової сукупності. Однак наявні життєво важливі фактори, у варіантах одержаних підгруп, не збігалися з пріоритетністю визначених ними життєвих цінностей.

Серед цих 49 осіб, яких умовно можна віднести до середнього класу, переважна більшість (65% переважно або цілком задоволені своїм життям), що значно перевищує загальноукраїнський показник (12%). Для них властивий “значно вищий “індекс самовпевненості” порівняно з усією вибіркою. Серед них набагато більше “інтерналів” – 32% проти 22% за вибіркою”⁴²

Отже, ці показники переважно характеризують дану групу як середній клас, але частка їх в загальній структурі населення досить незначна, зокрема для того, щоб визначати її як клас.

Соціологічні дослідження (2002 р.) окреслили основні характеристики середньої верстви українського суспільства, які дають оптимістичні підстави щодо перспектив їх як середнього класу²⁵:

- *активність у сфері праці*. Цей критерій дозволяє співвіднести її із західними стандартами, хоча з досить суттєвої відмінністю: вони не успадковують свій матеріальний статус (і ресурс) від попередніх поколінь, а формують його лише за рахунок власних “надзусиль”, долаючи “силу-силенну перешкод”;

- *досить висока адаптованість даної спільноти* до умов ринкової економіки, що забезпечує відповідні моделі поведінки (інтернальність, підприємницька активність тощо);

- *розшарування та неоднорідність середньої верстви* за низкою ознак (віковими параметрами, професійними, кваліфікаційними, освітніми, соціально-психологічними тощо)²⁶.

Середня верства як прототип середнього класу в українському суспільстві поки що – маргінальне утворення, яке структурно неоднорідне, в межах та на межі якого здійснюється постійний процес мобільності як у висхідному, так і в низхідному напрямі. Найбільш представлені в середній верстві, зокрема у верхньому її прошарку, особи віком до 30 років, за рівнем освіти переважають з середньою і середньою спеціальною освітою. Вища освіта не є ресурсом, який забезпечує матеріальний статус, як це характерно для постіндустріальних суспільств, однак в когорті молоді не справджується цей зв'язок: серед молоді переважають особи з неповною вищою освітою, а отже, в перспективі це спеціалісти з вищою освітою, кращі умови для входження до середньої майнової верстви створює приватний сектор економіки²⁷.

Можна говорити про зародження середнього класу в Україні, який поки що не становить “повновартісного” класу²⁸. Хоча події “помаранчевої революції” засвідчили про активізацію

середньої верстви як соціального агента, здатного відстоювати свої інтереси, зростання рівня самоорганізації та взаємодії, однак це було тимчасовим явищем, яке не переросло в формування єдності та усвідомлення спільності своїх інтересів і здатності боротися за них.

Ще під час опитування в 2002 р. більшість представників українського середнього класу демонстрували суспільно-політичну пасивність, низький рівень довіри до інститутів влади, не відчували потреби брати участь у громадських об'єднаннях та політичних партіях. Зневіра щодо доцільності самоорганізації та можливості впливу на владні структури з огляду на їх корумпованість та байдужість до потреб громадян. “І хоча чверть респондентів висловлювали готовність узяти участь у мітингах протесту на захист законних прав, проти погіршення рівня життя, однак вони були прихильниками переважно поміркованих (дозволених) форм протесту”. Отже, соціальні групи населення, які становлять основу українського середнього класу, не декларували готовності до радикальних, неконституційних дій задля захисту власних законних прав. Вибори визначалися як єдиний реальний механізм впливу на суспільні процеси.

“Мабуть, радикалізація протестної поведінки представників середнього класу, зазвичай політично пасивної і консервативної частини українського населення, була пов'язана з усвідомленням втрати внаслідок фальшування виборів єдиного конституційного способу зміни майбутнього, наближення далеко відкладених соціальних очікувань рингу 2005 р., доводить, що “успіх “помаранчевої революції” забезпечила підтримка насамперед представників великого, середнього і малого бізнесу... головною соціальною базою й рушієм її був середній клас, що складається як з підприємців, так і з фахівців та менеджерів... Ці люди, серед пересічних українців більш або менш незалежні фінансово, найбільшою мірою підтримали революцію як своєю особистою участю, інтелектуальним капіталом й технологіями, так і фінансово”²⁹. Саме інтересам цих соціальних груп відповідала “помаранчева революція”. Для

них, як і для інших учасників, першочергово, це був протест проти антидемократичного режиму.

Таблиця 3.

Думка респондентів щодо основних чинників політичної активності громадян у період “помаранчевої революції” (запитання із сумісними альтернативами, %)

Чинники активності громадян	Учасники акцій протесту	Ті, хто не брав участі в акціях протесту
Протест проти влади	54	39
Надія на поліпшення свого матеріального становища	38	28
Емоційний протест проти несправедливості	37	14
Неприйняття кандидатури одного з претендентів на посаду Президента	31	23
Турбота про майбутнє своїх дітей	31	19
Вибір між добром та злом	21	11
Пробудження української національної свідомості	17	14
Бажання взяти участь в яскравому і видовищному заході	4	12
Вибір геополітичних орієнтацій між Заходом та Росією	4	6
Важко відповісти	2	19

“Помаранчева революція” пов’язувалася з перспективами формування громадянського суспільства на засадах демократичних та національних цінностей. Участь у “помаранчевій революції” стала для українського протосереднього класу виявом активної позиції, намаганням протидіяти авторитаризму, тобто проявом функції опори демократії, реалізацією

призначення “середнього класу як ініціатора й лідера громадського руху, продемонструвавши високий рівень солідарності й згуртованості в обстоюванні своїх інтересів”³⁰.

У високорозвинених країнах середній клас справді виступає гарантом стабільності суспільства — його інституційних систем, однак причиною цього є не просто привабливість їх для середнього класу, а реальний захист цими системами прав даної структурної ланки суспільства. У разі дисфункціональності інституційних систем стабілізаційна роль середнього класу стає ситуативною і відносною³¹. Для пострадянського простору характерною є проблематична діяльність у межах інституційного поля, це зумовило перехід значної частини працюючого населення в тіньовий сектор, тобто адаптація до нових умов відбувається в неправовому полі. Конструювання середнього класу в таких умовах не може бути успішним.

Отже, узагальнюючи потрібно зазначити, світовий досвід вказує на те, що формування середнього класу зумовлюється стабільними процесами, пов’язаними з економічним зростанням, сприянням розвитку малого та середнього бізнесу, підвищенням рівня та якості життя населення, зменшення розриву між доходами та багатством високозабезпечених і малозабезпеченого населення, тобто поляризації суспільства. Вагомим чинником постає і відповідний освітній та кваліфікаційний рівень населення в цілому та середньої верстви зокрема.

“І щоб з’явився новий середній клас — стабільний, легальний, некриміналізований, — треба мати відкрите громадянське суспільство, яке б вміло захищати власні інтереси, активізувало розвиток етичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого економічного та духовного потенціалу”³².

Нестабільність у соціально-економічній та політичній сферах ускладнює процес формування класу, який повинен стати каркасом суспільства, запорукою, базою його прогресивних ринкових змін. “Тому завдання для України полягає в тому, щоб “середній клас” в країні не тільки зростав кількісно і змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні

громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а став локомотивом економічного, соціального і духовного прогресу”³³.

Суспільні трансформації сприяли виникненню соціально-політичних та економічних відносин якісно нового типу. Перехідне суспільство заклало підґрунтя зародження в Україні середнього класу західноєвропейського стандарту. Однак соціальна структура українського суспільства не відповідає структурі розвинених суспільств, вона ще досить динамічна у зв’язку з незавершеністю трансформаційних процесів і характеризується незначною часткою середнього класу, якого швидше можна назвати середніми верствами за окремими критеріями, ніж класом в повному розумінні даної категорії. “Річ у самій якості нинішніх перетворень, зокрема й ринкових, у характері проведених реформ, логіка котрих радше протидіє, ніж сприяє створенню потужного середнього класу”³⁴. Від втілення довгострокових перспектив щодо створення “суспільства середнього класу” залежить формування в Україні середнього класу як основи суспільства, здатної виконувати першочергово стабілізаційну функцію. Тобто, якщо “революція очікувань” підніметься на щабель реалізації цих очікувань, ми матимемо суспільство рівноваги.

¹ *Заславская Т.И.* Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2003. – С. 445–446.

² Там само. – С. 505.

³ *Рябіка В.* Формування “середнього класу” в умовах сучасного суспільного розвитку // Український центр політичного менеджменту // <http://www.politik.org.ua>.

⁴ *Симончук О.* У пошуках українського середнього класу // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 31–46.

⁵ *Иноземцев В.* Расколота я цивилизация // <http://lib.ru/politolog>.

⁶ *Цигельник І.* Середній клас в Росії // <http://www.romir.ru>.

⁷ *Иноземцев В.* Расколота я цивилизация // <http://lib.ru/politolog>.

⁸ *Шанкин А.Ю.* Средний класс в России: охота на Несси // Полис. – №1. – 2003. – С. 104.

⁹ Степанов Г. Средний класс в Америке стал жить ниже среднего // www.izvestia.ru/word.

¹⁰ Цигельник І. Назв. праця.

¹¹ Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики. – Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 46–59.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. – К.: Видавництво Софія, 2005. – С. 119.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Грищенко К., Рудницька Т. Назв. праця. – С. 46–59.

¹⁷ Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине // Социологический журнал. – 1997. – №4. – С. 22–32.

¹⁸ Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 60–79.

¹⁹ Там само.

²⁰ Головаха Е.И. Указ. соч. – С. 22–32.

²¹ Саєнко Ю. Назв. праця. – С. 60–79.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Грищенко К., Рудницька Т. Назв. праця. – С. 46–59.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Дилigenский Г.Г. Люди среднего класса. – М.: Институт “Фом”, 2002. – С. 10–11; Заславская Т.И. Указ. соч. – С. 490.

³¹ Тарусин М. Средний класс и стратификация российского общества // www.polit.ru.

³² Н.Пахомова. Середній клас в Україні: неоплачені перспективи // <http://www.dialogs.org.ua>.

³³ Рябіка В. Назв. праця.

³⁴ Грищенко К., Рудницька Т. Назв. праця. – С. 46–59.

Тетяна Василевська

ЕЛІТАРНІСТЬ БЮРОКРАТІЇ У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

Сьогодні в Україні відбувається становлення професійного чиновництва, усвідомлення місця цієї професійної групи в суспільному житті, формулювання спільнотою та самими чиновниками професійно-етичних вимог до представників державної служби. В цьому процесі неминуче виникає проблема сутнісних вимірів та етичного обґрунтування елітарності бюрократії.

Сучасне суспільствознавство має досить розвинуту елітологію. В мислительній традиції людства проблеми еліти розглядалися, зокрема, Конфуцієм, Платоном, Арістотелем, Н.Макіавеллі, Ф.Ніцше, З.Фрейдом, П.Сорокіним, Х.Ортегою-і-Гассетом. У вітчизняній суспільній думці елітологічні розвідки були здійснені В.К.Липинським та Д.І.Донцовим. Фундаторами сучасної елітології є Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс. Розробки Г.К.Ашина, Ж.Блонделя, М.Г.Бьорнса, О.В.Гаман-Голутвіної, Д.Крестевої, Г.Лассуела, Г.Тарда та багатьох інших сприяли подальшому розвитку теорії еліт. Дослідження бюрократичної еліти було розпочате М.Вебером. У пострадянській літературі державно-управлінській еліті присвячені роботи В.М.Князева, А.В.Оболенського, М.І.Пірен, А.В.Понеделкова та багатьох інших вчених.

Вітчизняні науковці, аналізуючи еліти, фокусують основний дослідницький інтерес на політичній еліті. Значно менше уваги приділяється обґрунтуванню (чи зняттю) претензій бюрократії на елітарність. Розгляд цієї проблеми потребує в тому числі й професійно-етичного (й ширше – етичного) аналізу.

У наукових студіях бюрократію як таку не завжди відносять до елітної групи суспільства. Так, зокрема, часто еліту

розглядають як вищий прошарок державної влади – політиків та вищих державних службовців. У цьому випадку до адміністративної еліти зачисляють лише верхній ешелон бюрократії, осіб, що займають керівні посади в органах державного управління. Однак, якщо сповідувати більш широкий підхід до визначення еліти, то крім вищого щабля елітної адміністративної ієрархії (управлінці, що приймають рішення загальнонаціональної значимості), існує ще середній (управлінці середньої ланки) та нижчий (розгалужений бюрократичний апарат) щаблі. Іноді бюрократичну еліту (чиновників державного апарату) виокремлюють (поряд з економічною, військовою, ідеологічною та політичною елітами) як сегмент правлячої еліти.

Чи є науково коректним віднесення бюрократії в цілому до елітного прошарку? Які вимоги професійно-етичного гатунку висуваються до державних службовців як представників адміністративної еліти? Які наслідки для громади матиме позиція елітарності чиновництва? З'ясування цих питань є завданням цієї статті.

Як відомо, існує два кардинальних підходи до виокремлення еліти – функціональний та ціннісний. Згідно з функціональним підходом до еліти належать ті люди, чиї позиції дозволяють їм піднятися над оточуючими та приймати рішення зі значимими наслідками. Ціннісний підхід розглядає еліту як модель гідності. Іншими словами, згідно з функціональним підходом еліта – це ті, хто править, а згідно з ціннісним – ті, хто гідний правити¹.

Для політології, політичної соціології і навіть дескриптивної частини адміністративної етики більш виправданим є застосування функціонального підходу, оскільки він дозволяє емпірично встановити предмет дослідження. Чи підпадає у цьому разі весь бюрократичний прошарок під визначення еліти?

Протягом тривалого часу основним смисловим навантаженням роботи чиновництва було здійснення виконавчої діяльності. За моделлю раціональної бюрократії М.Вебера ідеальний чиновник – це людина дисциплінована, політично

нейтральна, яка ретельно виконує приписи, встановлення, накази керівництва. Однак сьогодні динамізм суспільного буття, складність управлінських рішень, процеси демократизації, що поширюються й на професійну сферу державної служби, спонукають до перегляду веберівської моделі. В сучасному житті приписи відстають від мінливої дійсності, виконавська відповідальність часто перетворюється у зволікання та безвідповідальність, зростання спеціалізації не дає змоги керівництву бути обізнаним у всіх нюансах “специфічних” проблем. Все це робить необхідним децентралізацію влади, надання навіть державним службовцям нижчих рівнів певної свободи й повноважень для прийняття рішень або принаймні можливості для участі у процесі їхнього формування. Науковці дедалі частіше говорять про політизацію державної служби, зростання впливу професійного чиновництва на політичних акторів, реальну вагомість позиції бюрократії у формуванні політики.

Загалом розширюється участь державних службовців у процесі прийняття рішень зі значимими наслідками, що, відповідно до функціонального підходу, дозволяє сприймати їх як елітний прошарок суспільства.

Така ситуація істотно змінює професійно-етичні акценти в діяльності чиновництва. Домінантними вимогами етики державного службовця стають вміння брати на себе персональну відповідальність, готовність до вибору (в тому числі — до морального вибору), професіоналізм, розвинута комунікативна культура та здатність до пошуку компромісів.

Однак виокремлення еліти лише за функціональними ознаками, без врахування ступеня морального авторитету представників влади та довіри до них громадян залишає державних управлінців без соціальної підтримки, а панування в суспільстві апатії та зневіри не дозволяє управлінцям ефективно проводити гуманістично орієнтовану політику. Тому до функціональних критеріїв елітарного статусу додаються вимоги ціннісного гатунку.

У рамках етичного аналізу діяльності бюрократії частіше застосовується ціннісний підхід до виокремлення еліти,

оскільки етика (або вужче – професійна етика) займається обґрунтуванням моральних (й професійно-етичних) цінностей, норм та орієнтує на їхнє втілення в життя. За умов послідовного застосування ціннісного критерію ситуація з приписуванням елітарності бюрократії є більш проблематичною, адже дотепер на державній службі залишаються невикорінними явища вузько-групової корпоративності, нехтування суспільними інтересами, марнославства, грубості та корисливості.

Аксіологічний напрям елітології має давніше коріння. Його засади розроблялися Конфуцієм, Платоном, Арістотелем. Поштовх до сучасного аналізу еліти в ціннісному ключі дали розробки В. Парето, який вважав, що еліта складається з індивідів, котрим притаманні особливі якості. На думку прихильників аксіологічного підходу, до еліти слід відносити осіб, які володіють якостями, що дають їм матеріальні, інтелектуальні та моральні переваги над масою (Г.Моска), яким притаманне підвищене почуття відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет) або раціональність (О.Конт), які здатні до творчості, праці та виконання обов'язку (М.Бердяєв), система заслуг яких ґрунтується на їхніх знаннях (Д.Белл).

За такого підходу цінності виступають не лише критерієм для визначення еліти, вони є продуктом інтелектуальних та моральних зусиль елітних груп, у тому числі державно-управлінської еліти. Ці функції еліти стають особливо значимими в переломні моменти історії.

У посткомуністичних країнах перехід до ринкової економіки та стрімка демократизація супроводжувалися послабленням соціальних стримувань, безладом у моральних стандартах, загальним занепадом цінностей, моральним спустошенням та виявами антисоціальної поведінки². В таких умовах – умовах нестабільності та втрати духовно-моральних орієнтирів – зазвичай зростає роль еліти в нав'язуванні суспільній свідомості системи цінностей та оцінок. Проте, як констатували вітчизняні соціологи, в Україні вплив правлячої еліти на маси в цей період ставав щораз меншим, еліта (в тому числі

управлінська) втрачала (або не спроможна була набути) роль референтної групи для суспільства³.

У 2003 р. науковці зазначали: “Нинішня політична еліта України – це переважно, якщо не виключно, еліта за формальною ознакою. Суспільним визнанням, авторитетом та відчутною підтримкою з боку суспільства вона не користується”⁴. Ці спостереження залишаються і сьогодні цілком справедливими стосовно бюрократичної еліти – вона не спромоглася стати референтною групою суспільства. Чиновництво не користується довірою у народі, не стало таким професійним співтовариством, яке демонструвало б широкому українському загалу кращі зразки поведінки в професійній та позапрофесійній сферах. Причини цього можна знайти в руйнації національної еліти за радянських часів, перериванні спадкоємності еліт, недостатньому професіоналізмі, ціннісній невизначеності, заниженні особистих моральних планок сучасного українського чиновництва, відсутності сильних інституційних важелів професійної етики бюрократії, і, як наслідок, втраті авторитету серед населення.

У свою чергу, на моральний клімат професійної сфери державної служби суттєво впливають суспільні цінності та звичаї – кризові явища у суспільному житті. Особливості трансформаційного періоду, який переживає Україна, спричинили руйнацію наявних бюрократичних цінностей.

Проте все це не може бути абсолютним виправданням пасивної ролі державних службовців у формуванні оновлених моральних засад соціуму, адже провідне місце бюрократії в суспільстві накладає на неї особливі зобов’язання. Державні службовці – особи, наділені державновладними повноваженнями та призначені для здійснення державно-управлінських функцій – мають репрезентувати державу в очах її громадян та громадян інших країн. Це вимагає від представників професії бути кращими, адже, перебуваючи в центрі суспільного життя, процесів соціального управління, чиновництво водночас дає певну модель поведінки всьому соціуму. Елітність передбачає

підвищені, порівняно з вимогами до інших громадян, стандарти поведінки, які суспільство пред'являє до представників політичної та адміністративної еліти.

Важливим бар'єром для сприйняття державних службовців як елітної групи за ціннісним критерієм є нехтування моральними встановленнями, етичними стандартами професії, відступи від реалізація місії державної служби, що полягає у служінні своєму народу.

У демократичному суспільстві одна із базових вимог до представників державного апарату — це спроможність адекватно відобразити суспільні очікування. Здатність розуміти основні цілі, потреби громадськості та ефективно реалізувати їх на практиці викликає повагу до влади, зміцнює її авторитет. На адміністративній еліті лежить відповідальність за забезпечення балансу інтересів різних прошарків населення, гармонізацію відносин у країні. Не лише рівнем компетенції, але й моральними настановами адміністративної еліти визначається ступінь стабільності, довіри, готовності до суспільних взаємодій.

Однак у нашій країні представники бюрократії часто розуміли елітарність як вивищення над громадою. Безумовно, ця позиція призводила до віддалення бюрократії від інтересів адресатів державно-управлінських послуг, до поширення необґрунтованої зверхності, зневаги до громадян. Показовими щодо цього були відповіді українських респондентів на питання міжнародного соціологічного дослідження (1996—1998 роки) стосовно ставлення посадовців до громадян як до рівних. 23% респондентів зазвичай відчували таке ставлення, 30% — іноді, й 47% (тобто майже половина опитаних!) зазначили, що посадовці ставляться до них як до рівних рідко або цього не відбувається ніколи⁵.

Таке зміщення ціннісних основ діяльності державних службовців призвело й до втрати довіри з боку громадян, і до зниження ефективності державного управління. Зовнішніми виявами відчуття вищості, присвоєного права зневажати громадян та розпоряджатися їхніми справами й життям стають грубість, байдужість, маніпулювання людьми, відписки тощо.

Поділяємо думку багатьох дослідників про те, що, не маючи поваги у суспільстві, політична (й адміністративна – Т.В.) еліта потребує компенсації суспільного невизнання (та власних комплексів) шляхом набуття зовнішніх, формальних ознак елітарності (відзнак, нагород, наукових ступенів та звань тощо)⁶. Така поведінка, безумовно, деморалізує суспільство, знецінює вимоги трудової етики, створює думку, що для суспільного визнання не потрібно прикладати чималі професійні зусилля, достатньо “пробратися” у владу.

Однак значно небезпечнішими є, на наш погляд, спроби самоствердитися за рахунок приниження громадян, що виявляється в хамстві, грубості, формалізмі. Підвищення власної значимості виявляється у спробах відмовити громадянам у задоволенні їхніх правомірних інтересів, затягнути процес вирішення справ. Досить часто громадськість сприймає таку поведінку бюрократії як примус до надання взяток, подарунків.

Демонстрація державним службовцем власної незмінності, манія величності часто зумовлюються перенесенням ознак соціальної ролі на власну особу, відсутністю дійового професійного, громадського контролю за діяльністю представників державної служби та особистісного самоконтролю. Зарозумілість, пиха, шанобство, марнославство, що почасти супроводжують відчуття “елітарності”, ще більшою мірою відривають чиновника від “грунту” професії, від його призначення служити суспільству в цілому й кожному громадянинуві зокрема.

Вивчаючи мотивацію до вибору та перебування в лавах бюрократії, науковці спостерігають посилення таких стимулів для роботи в державному апараті, як бажання “увійти в еліту”, виділитися, відрізнятися від усіх інших, вирватися із “натовпу”. Чиновники, зорієнтовані таким чином, розглядають державну службу не як важку та відповідальну працю, а, насамперед, як сферу привілеїв і пошани⁷.

Мотивація до входження в еліту може зумовлюватися й недостатньою розвиненістю особистісної культури. В цьому

зв'язку цікавими є роздуми А.Турена, який вважає, що модерне суспільство, й особливо його еліти, не прийняли індивідуалізму. Керівні еліти, вважає відомий соціолог, “перебували під впливом надзвичайно потужних спонук, через які вони повинні були перетворюватися на рабів прибутку чи промисловості, представників певного класу чи певної професії, приховуючи при цьому свою індивідуальну особистість поза мундирами й конвенціями. Звідси й пристрасть цього суспільства до алегорій, в яких йдеться про соціальні ролі, позбавлені бодай якихось специфічних рис того чи тієї, хто їх виконує”⁸. Така суспільна позиція спроможна спричинити деперсоналізацію, відмову від особистісних вимірів людини заради суспільних смислів.

Загалом, не маючи внутрішньої легітимності, морального визнання права управляти, бюрократія залишатиметься псевдоелітою. Нехтування ціннісним підходом, тобто моделлю гідності, понижує моральні вимоги до професійної групи, яка займається державно-управлінською діяльністю, а це призводить до зниження професіоналізму чиновництва.

Професіоналізм завжди (прямо або опосередковано) пов'язаний із соціальною місією професії. Нині суспільство та професійні спільноти все частіше приходять до усвідомлення професійноетичних вимог як вагомої, однієї із визначальних складових професіоналізму. Чи виправдано існування професіоналів, які порушують етичні засади професії, нехтують її місією, тобто не виконують призначення професії? Чи є вони в такому разі професіоналами? Запитання є риторичними.

Одним із супутників “псевдоелітарності” є корпоративність адміністративної еліти. Колективні привілеї та кругова порука стають ознаками “елітарної” закритості бюрократії.

Такі “перекуси” функціонування чиновництва не лише симптом посткомунізму. Скажімо, у Франції існують так звані “великі корпуси” – сукупність вищих органів державної влади, як то Державна рада, Вища рада магістратури, Економічна та Соціальна ради тощо. Члени корпусів належать до “клубу вибраних”, для яких є відкритим доступ до колективних

бюрократичних привілеїв, можливостей зробити кар'єру в державному апараті та в бізнесі через систему “пантуфляжу” – вільного перетікання кадрів з державного сектору в приватний і в зворотному напрямі. Саме тому групі привілеї не залежать від конкретного місця роботи чиновника, а корпоративність не є лише виявом певних недоліків у роботі тієї чи іншої установи виконавчої влади⁹.

Французька еліта відзначається високим професіоналізмом та має значний авторитет у суспільстві. Однак проблеми, що виникають тут у зв'язку з високою елітарністю бюрократії, можуть бути певною пересторогою для інших країн. Дослідники в один голос свідчать про замкненість французької адміністративної еліти, практику протекціонізму та існування “бюрократичних порочних кіл” (М.Крозьє)¹⁰.

Однак, з іншого боку, дух здорової корпоративності, відчуття професійної честі можуть мобілізувати адміністративну еліту на демократичні суспільні перетворення. Тому має рацію попередження, що “неконсолідована еліта та поляризований плюралізм є серйозними перешкодами формуванню ефективної демократичної політичної системи”¹¹. Згуртована адміністративна еліта здатна підтримувати серед професіоналів високі стандарти професії та здійснювати контроль за їхньою репутацією. Корпоративність адміністративної еліти може бути фактором сприяння утвердженню професійної етики за умови її обмеження контролем з боку парламенту, громадськості та ЗМІ.

Отже, державних службовців можна розглядати як елітну групу лише:

- за умов запровадження синтезованого функціонально-ціннісного підходу до визначення еліт,
- розуміння елітарності як підвищеної відповідальності за виконання професійної місії служіння народу та захисту прав і свобод громадян.

У цьому контексті актуальними залишаються роздуми Х.Ортеги-і-Гассета про моральні чесноти як критерії вибраності. Мислитель писав, що вибрана меншість – це не ті, хто

ставить себе вище за інших, а “ті, хто вимагає від себе більшого, навіть якщо вимога ця непосильна”. Тому за критерієм прийняття на себе відповідальності людство поділяється “на тих, хто вимагає від себе багато і сам на себе бере тяготи та зобов’язання, і на тих, хто не вимагає нічого і для кого жити — це пливти за течією, залишаючись таким, який є, не силячись перерости себе”. Х.Ортега-і-Гассет зазначає, що поділ суспільства на маси та вибрану меншість не збігається з поділом на соціальні класи, всередині будь-якого класу є власні маси та меншість, і ознакою сучасності стає плебейство та гноблення мас у традиційно елітарних колах¹².

За спостереженнями деяких науковців сучасна бюрократія втрачає німб елітарності. Німецькі політологи Г.Шмідт і Х.Трайлер доходять висновку, що на відміну елітарній солідарності (впевненості в тому, що чиновники державного апарату повинні представляти собою еліту в моральному та інтелектуальному відношенні) “класичного” чиновництва, бюрократії кінця ХХ століття притаманна незначна елітарна солідарність¹³.

Однак розгляд бюрократії як елітної групи таїть серйозні небезпеки для демократичного суспільства, оскільки може раціоналізувати відносини підпорядкованості громади владі, вищості представників державного управління та патерналістського налаштування чиновників.

На наш погляд, найбільш конструктивний пошук демократично орієнтованих та ефективних взаємодій можливий на шляху егалітарності, взаємної поваги та залучення громадян до процесу державного управління.

Елітний підхід загалом та розгляд бюрократії як елітної групи апелює до особистих цінностей. Однак у період глобальних соціальних катаклізмів, динамічного громадського життя, ускладнення процесів прийняття політичних рішень і передбачення їхніх наслідків суспільство не може дозволити собі покладати надію лише на моральне поведіння бюрократії, а наполягає на створенні інституційних перешкод зловживанню владою. Налаштованість на загальну демократизацію

всіх сфер суспільного життя, етизацію суспільства, в якому кожен громадян поставатиме дійсним суб'єктом державного управління, визріває саме в рамках егалітарних підходів.

Підсумовуючи, зазначимо:

- Розширення участі державних службовців у процесі прийняття рішень зі значимими наслідками дозволяє за функціональним підходом вбачати в цій професійній групі елітний прошарок суспільства. Основними професійно-етичними вимогами за такого підходу є готовність до морального вибору, персональна відповідальність, професіоналізм, розвинута комунікативна культура тощо.

- Професійно-етичні настанови державної служби тісно пов'язані з аксіологічним підходом елітології, що акцентує увагу на особистісних якостях державних службовців. Заниження особистих моральних вимог сучасного українського чиновництва сприяє деморалізації суспільства, знеціненню трудової етики. Добросовісне служіння народу та кожному його громадянину внутрішньо легітимізує державну владу, підвищує довіру до неї. Державні службовці можуть розглядатися як елітна група за умови розуміння елітарності як підвищеної відповідальності за виконання професійної місії.

- Розгляд бюрократії як еліти таїть у собі суттєві небезпеки, які виражаються у нездатності чиновництва відображати та задовольняти соціальні запити громадян, і, як наслідок, – зниженні професіоналізму державних службовців, невиконанні ними соціального призначення професії.

- Найбільш адекватними демократичному суспільству є егалітарні підходи до суспільних взаємодій. За впровадження такого бачення взаємовідносин народу та влади перед громадянами постає перспектива стати дійсними суб'єктами державного управління й через створені інституційні засоби брати участь у формуванні державно-управлінських рішень та здійсненні громадського контролю за діяльністю влади. Під час здійснення цього підходу реалізуються демократичні цінності, що фіксуються в професійно-етичних вимогах служіння

народу, пріоритету прав і свобод людини, громадянськості, поваги, толерантності тощо.

З розвитком демократії в Україні посилюватиметься увага громадськості до якості персоналу державних органів. У процесі подальшого становлення громадянського суспільства бюрократія щораз більше підпадатиме під прискіпливий суспільний контроль. У такій ситуації зростатимуть вимоги до здатності чиновництва відображати інтереси суспільства та окремих його груп і прошарків, до презентації державними службовцями високих моральних стандартів поведінки.

¹ *Жданов И., Якименко Ю.* Украина в XXI веке: вызовы для политической элиты // Зеркало недели. – 2003. – №44 (469). – С.8.

² *Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / Пер. з англ. – К.: “К.І.С.”, 2004. – С.36.

³ *Шульга М.О.* Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Ін-т Соціології НАН України, 1999. – С.350–351.

⁴ *Жданов И., Якименко Ю.* Указ. соч. – С.8

⁵ *Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.* Назв. праця. – С.63.

⁶ *Жданов И., Якименко Ю.* Указ. соч. – С.8.

⁷ *Административная этика / Под общ. ред. В.Л.Романова.* – М.: РАГС, 1999. – 303 с.

⁸ *Турен А.* Повернення дієвця / Пер. з фр. – К.: Альтер-прес, 2003. – С.146.

⁹ *Морозова Е.Г.* Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – С.45.

¹⁰ Див.: *Спиридонова В.И.* Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье) / РАН. Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 1997. – 202 с.

¹¹ Политические и экономические преобразования в России и Украине. – М.: Три квадрата, 2003. – 344 с.

¹² *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // *Ортега-и-Гассет Х.* Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – С.310

¹³ Див.: *Василенко И.А.* Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия: Учебное пособие / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИКД Логос, ИНФРА-М Изд. дом ООО, 2001. – 199 с.

Олег Траверсе

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Серед компонентів дії політичної системи однією з важливих умов є політичне лідерство. Тому ця проблема залишається у центрі уваги представників різних наук – філософії, політології, історії, соціології, психології, юриспруденції та ін. Необхідність зіставлення поглядів на проблему, яка аргументовано вважається людським “виміром влади”, її стану у суспільстві зумовлюється тим, що в політології здійснюються здебільшого міждисциплінарні підходи. Особливістю сучасного аналізу у політиці є вивчення дії чинників, так би мовити, середовища “існування” тієї чи іншої політичної системи: соціокультурних, історичних, економічних, юридичних, психологічних тощо.

Наш час дедалі частіше продукує (у політології зокрема) погляди, згідно з якими дослідження політичних інституцій – це вивчення діяльності, яка передбачає норми, правила та інші засоби, що мають справу з інтерпретацією. Дослідники відмовляються від колишніх підходів стосовно існування принципової різниці між науками про людину і соціальними науками (у недавньому минулому вважалося, що в одному випадку здійснюється інтерпретація текстів, а в іншому – вивчаються механізми функціонування і розвитку соціальних структур і інститутів). Сьогодні розуміння політичних інституцій переноситься в іншу площину їх розгляду – як констеляції і виробників смислів людських дій¹.

Вивчення політичного лідерства являє собою певну множину методологій, концепцій, підходів до аналізу різних рівнів, граней цього явища, які, об’єднуючись в контексті

метасистем — суспільства, культури, цивілізації, набувають завершеності². Інтерпретація політичного лідерства здійснюється на декількох рівнях, що зумовлено складністю наукового вивчення цього явища. Зокрема, поширеним є підхід, який представляє три аспекти у вигляді основних концепцій, а саме: лідерство як універсальний феномен людської діяльності із закономірностями його функціонування в усіх сферах життя суспільства; лідерство, яке ототожнюється з керівництвом і управлінням; лідерство як специфічне явище суспільного життя, що не зводиться до психологічних, економічних чи правових принципів, а здійснюється через функціонування політичних інститутів³.

Поширеними є погляди про те, що “природа політичного лідерства достатньо складна і не піддається однозначній інтерпретації”⁴. Нез’ясована, вона спричинює ототожнення понять “політичне лідерство” та “політичний лідер”, наслідком чого є ототожнення цілісної структури явища з однією з її складових, а також наукову доцільність пошуку у цих складових місця керівництву. Розмаїття парадигм сучасної політології (наприклад, поєднання біхевіоризму з емпіричним і практичним ставленням до дійсності, марксистської політології з субстанціоналізмом, структуралізмом з суб’єктивізмом, герменевтичної політології з раціоналізмом тощо) викликає потребу осмислення дослідницьких стратегій теоретизування.

Відсутність загальної наукової теорії лідерства відзначають чимало відомих дослідників з цієї проблеми. Необхідно підкреслити, що майже до кінця 80-х рр. XX століття українські суспільствознавці здебільшого задовольнялися констатацією того, що “лідер (вождь, керівник) — це керівник політичної партії, громадської організації тощо”⁵. Наявність у сьогоденні різних інтерпретацій визначення явища політичного лідерства бере витоки в історії становлення наукової думки про політику та суспільні відносини, вона пов’язана з науковою традицією підходів до природи соціальної дійсності, яка може розглядатися як дещо матеріальне чи ідеальне. Разом з цим, пізнання

соціальної дійсності може відбуватися на різних підставах, як реалістичних, так і анімалістичних. Одні дослідницькі орієнтації, відповідаючи на запитання про природу лідерства, імпліцитно виходять з того, що лідерство є фрагментарним; інші, навпаки, керуються ідеєю зв'язності дійсності. Деякі – підкреслюють роль теоретичного знання⁷, інші, навпаки, роблять акцент на верифікації переважно через емпіричні форми⁸.

Метою цієї розвідки є розгляд дослідницьких тенденцій, які спостерігаються останні 15 років на тлі української суспільно-політичної думки у зв'язку з проблемою політичного лідерства. Зокрема, зіставлення та аналіз різних поглядів відносно вивчення політичного лідерства на теренах України як практичного і теоретичного явища.

Такий термін обраний не випадково. За часів колишнього СРСР розробка проблеми політичного лідерства “була пов'язана або з виведенням її за кордон, або локалізацією до малої групи. Лише в окремих дослідженнях здійснюються спроби теоретичного аналізу цього політичного явища в контексті внутрішнього життя країни”⁹. З початку 90-х років минулого століття вітчизняні дослідники-суспільствознавці починають активно критично переглядати безліч проблем, аспектів і явищ своєї науки¹⁰. Об'єктом ревізії стають і традиційні підходи до інтерпретації політичного лідерства/керівництва. Своєрідним етапом на цьому шляху стала поява у 2002–2003 рр. фундаментальної праці “Політична історія України. XX століття” у шести томах. Дослідження вирізняє сукупна цілісність аналізу суспільно-політичних процесів в Україні з кінця ХІХ ст. до наших часів. При цьому, значна увага приділяється дії суб'єктивних чинників політичного розвитку, зокрема, радянського часу.

Із здобуттям незалежності контекст внутрішнього політичного життя України стає провідною темою вітчизняних дослідників¹¹. Почали з'являтися роботи, зміст яких містить визнання того, що політичні складові суспільних процесів в Україні мають певні закономірності, структуру, форми, динаміку їх прояву, особливості тощо¹². Більшість авторів погоджується з

тим, що політичні системи, які мають внутрішню сутність і логіку саморозвитку, функціонально і змістовно зумовлені макрофакторами (тобто пов'язані з тими чи іншими стадіями розвитку суспільства, типом культури, релігійної системи, пануючої ідеології тощо)¹³. Таким чином, формування цілісного уявлення про явище політичного лідерства в Україні (його генезис і динаміку) просувається шляхом як дослідження політологічних теорій і практик¹⁴, так і вивчення сукупності цивілізаційних та культурних факторів¹⁵ (До останньої частини цього тематичного блоку ми звернемося в окремій публікації).

У процесі взаємозв'язку (і водночас, відносно самостійно) політична теорія виробляє і дає свої відповідні рекомендації практиці. У свою чергу, політична практика є постачальником первинного матеріалу для успішного розвитку політичної теорії. Нагадувати про це доводиться у зв'язку з питанням часу існування політичного лідерства на теренах України як практичного і теоретичного явища.

Зіставимо найбільш характерні позиції, які висловлені з цього приводу. Ще з середини 90-х рр. минулого століття дослідниками підкреслюється необхідність привернути увагу вчених і політиків до дослідження проблеми політичного лідерства у динаміці і на фоні суспільно-політичних процесів в СРС і Україні¹⁶. Визнання необхідності спрямувати наукові пошуки в цьому напрямі не поодинокі. Висловлюється думка про те, що “процес вивчення політичного лідерства як одного з найважливіших і найскладніших феноменів потребує ретельнішого дослідження. У цьому контексті глобальні події 1989–1991 рр. в Україні поки що залишаються без серйозного наукового аналізу”¹⁷. Стверджується, що “проблеми політичного лідерства, взаємостосунків у вищих ешелонах влади Радянської України актуальні і на сучасному етапі політичного розвитку незалежної України”¹⁸.

Такі погляди дають підстави для залучення до аналізу тих досліджень, які пов'язані з елітарними концепціями політичного лідерства. Справді, існуюча політична система

українського суспільства, місце в ній загальнонаціонального політичного лідерства пов'язані з появою сучасної української держави на початку дев'яностих років минулого століття¹⁹. Виявлення особливостей українського суспільства як політичної системи (що утвердилася в українській державі) неможливо без звернення до ретроспективи і хоча б стислої оцінки того типу суспільства, з якого складалася і проростала сучасна Україна.

У цивілізаційному аспекті – українське суспільство у соціальній і політичній сферах формувалося як державно-олігархічна система, тип суспільної системи, який не спирається на інтереси народу і країни в цілому, а орієнтований на власні інтереси і нужди за допомогою державної бюрократії різного рівня. Можливості вирватися з принизливого для українського народу політичного і економічного стану здавалися мало вірогідними. Але завдяки суспільним процесам, пов'язаним з формуванням у політико-державно-правовому полі інституту політичного лідерства, народ України виборов свій історичний шанс. Як закономірність було сприйнято перетворення опозиційних політичних лідерів у державних керівників. Політично-правові події, які були пов'язані з виборами Президента України у 2004 р., поява суспільно-політичних лідерів на державних посадах вищого рівня відродили в українському суспільстві надії на здійснення невіршених на початку 90-х рр. ХХ ст. завдань його реформування.

Тут слід згадати про номенклатурну систему, яка існувала у радянській Україні як її частині. Про неї сказано чимало, особливо таким її критиком, як М.Восленський. Поняття “номенклатура” виявляється ключовим для розуміння політичної кар'єри радянських часів, процесів, пов'язаних з рекрутуванням української еліти. Номенклатурна система була спрямована насамперед на розвиток в людини виконавських якостей. Кадри, які були народжені цією системою, виявилися досить живучими в політичному сенсі. Зовсім не випадково вищі посади в Україні до останнього часу займали представники

української партійно-радянської номенклатури. “Щодо України, (...) сутність трансформації політичної влади та політичної еліти у ній після розпаду колишнього СРСР можна зрозуміти лише з контексту тіньового політичного процесу і таким чином – безболісного, навіть органічного для керівної політичної еліти переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму”²⁰, – такий висновок підтверджує актуальність звернення до політологічного аналізу згадуваного часу.

У політиці постійно відтворюються її “технічні” механізми, універсальні закономірності, засоби і методи, одні й ті самі прийоми ієрархічного просування, становлення політичних лідерів. Не випадково до нинішнього часу (незважаючи на історичну відстань від середньовіччя) актуальними є погляди Н.Макіавеллі щодо політики. Складові структури політичного процесу, співвідношення у політичному змісті економіки і моралі та інших реальних суттєвих проявів суспільного життя дається взнаки. Відбір осіб за відповідними критеріями, політична боротьба (як всередині окремих груп, так і між ними) впливають на закономірності цілеспрямування в українському суспільстві. Наявність спадковості у людському вимірі також не повинна відкидатися. Певна кількість політичних діячів радянської доби досі залишається впливовими суб’єктами сучасних політичних процесів українського суспільства.

Аморальна еліта – перший індикатор хворого суспільства. Ніякі політичні та економічні реформи неможливі за відсутності здорового, культурного і морального ґрунту. Українське суспільство має подолати кризу цінностей, що передбачає вихід за межі економічних і раціональних роздумів у сферу моральності і духовності. У духовно хворому суспільстві неможливі політична стабільність і економічне процвітання. Надії на долання політичних, соціальних, духовних проблем і труднощів вимагає планомірної роботи щодо позбавлення владних структур від деформацій і спотворень. Це вимагає не лише надання національній бюрократії рис сучасної цивілізованості, але й

зміни її суті і духу. Політичне лідерство діє через психологічні механізми (опозиційний лідер може відбутися в першу чергу завдяки своїм особистісним індивідуально-психологічним особливостям, такими як організаторські, комунікативні та ін. здібності), тоді як керівництво здійснюється механізмами управлінськими, через політичну владу.

Функціонування інституту політичного лідерства – показник динамічності політичних відносин, високого рівня розвитку суспільства, його політичної системи. Виникнення політичного лідерства у цьому значенні несе в собі прерогативи сучасних демократичних держав, які відрізняються від авторитарних, особливо тоталітарних держав відносною легкістю і чисельністю процесів інституціалізації. Основна, вирішальна передумова існування демократичного суспільства і, разом з тим, один із конкретних його проявів, наявність у ньому сталого самовідтворювального інституту політичного лідерства. Політичне лідерство набуває характеру перманентної, організованої дії, упорядкованого процесу з певною структурою відношень, ієрархій влади різних рівнів. Створюється розгалужена система існування політичних лідерів різних рівнів і масштабів. Місце і роль політичного лідера в Україні формулюється як “будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного процесу, який прагне і здатен консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати (в рамках території міста, регіону, країни) на цей процес задля досягнення означених і висунутих цілей”²¹. Співпрацюючи і змагаючись один з одним, впливаючи один на одного, вони сприяють здійсненню контролю за діяльністю всіх владних інституцій (у тому числі і вищих), включенню різноманітних груп суспільства у політичний процес.

У такому контексті стає зрозумілою теоретична позиція, згідно з якою “політичне лідерство як практичний і теоретичний феномен опинилося у центрі нашого політичного життя і, відповідно, в центрі уваги політології лише з початком альтернативних виборів у ради всіх рівнів. Тому з цієї точки відліку і має сенс досліджувати проблему політичного лідерства, технологію

формування сучасного лідера”²². Ми розуміємо так, що йдеться про політичне лідерство як інститут влади. Справді, процес інституціоналізації політичного лідерства має початкову фазу. У вітчизняній теорії вивчення проблеми лідерства спрямовується на виявлення та встановлення залежності між явищем та інститутом лідерства (що, до речі, характерне і для американських ситуативних теорій лідерства), а також з’ясування взаємин із середовищем, в якому це лідерство здійснюється²³. Таке спрямування ґрунтується на внутрішніх групових характеристиках, таких як мета завдання, функції, склад групи тощо. При цьому головним чином беруться до уваги об’єктивні, зовнішні характеристики цього явища, а саме: час, обставини групових дій тощо.

Між вказаними підходами, на перший погляд, існують певні відмінності. Разом з тим, на нашу думку, йдеться про різні боки та рівні одного процесу. Кожен з них не охоплює усе явище політичного лідерства/керівництва, але робить помітний внесок у цілісне його розуміння, виділяючи в ньому той чи інший базовий аспект. Р.Такером висловлюється думка про те, що “політичне лідерство є, вірогідно, одним із найбільш значущих і найбільш загальних форм влади. Влада – це центральна складова лідерства”²⁴. Еволюція політичного лідерства завжди пов’язана з устремлінням заявити про себе, увійти в існуючу політичну систему, тобто, формалізувавшись, розширити досягнутий статус, доповнити його керівництвом. Боротьба за владу і прихід якогось політичного руху чи партії до влади, участь в управлінні країною пов’язана з делегуванням партійних лідерів на керівні державні посади, появою нових лідерів-керівників. Тобто лідерство стає однією з форм влади за умов, коли лідери набувають визнання у більшості членів суспільства, коли руху або партії, їх лідери здобувають права на владу, тобто стають загальнонаціональними лідерами.

Слід визначити вихідну позицію щодо співвідношення понять “лідер” і “керівник”. Тотожність між цими поняттями заперечується здоровим глуздом. На практиці існує чимало керівних посад і керівників, від яких не вимагається особливих

лідерських якостей. Але якщо йдеться про національно-державний рівень у сучасному світі, то його, безперечно, повинен обіймати відповідний лідер. Якщо керівник може і не бути лідером, то лідер не може не мати якостей керівника (тобто організаторських, комунікативних та ін. професійно необхідних і достатніх здібностей). Політика ніколи не відбувалася без політичних лідерів. Кожен політичний лідер (навіть за часів тоталітарного або диктаторського режиму) має свої соціальні і часові масштаби. Головним критерієм щодо лідерів є ефективність їх діяльності, результативність, задоволення запитів та інтересів тієї спільноти, яка прибігла до їх послуг. Без широкої підтримки і постійного контакту з людьми політичний лідер не може відбутися.

Якщо говорити про демократичну політичну систему, то вона передбачає для національного лідера таке політико-культурне середовище, яке виступає водночас і стимулюючим, і контролюючим чинником в його діяльності. Національний лідер залишається в межах демократичного процесу і уявляє адекватну модель щодо власної поведінки лише в тому разі, якщо поруч з ним присутні інші лідери, які здатні створити йому конкуренцію, скоректувати його діяльність або навіть змінити його на керівній посаді, згідно до чинних правових норм.

На фоні цих дослідницьких тенденцій поодинокими залишаються намагання дослідити такі важливі для розуміння змісту сучасного лідерства проблеми, як: розгляд змістових та змістовних складових здійснення політичного лідерства/керівництва, розгляду політичних процесів, які передували здобуттю незалежності України, зокрема у вищих ешелонах компартійної влади. Також дається взнаки відсутність теоретичного розгляду дії фактора лідерства/керівництва у суспільно-політичному житті України.

Розглядувані праці не пропонують вичерпних рішень проблем політичного лідерства. Разом з тим, вони дають змогу визначити спільний напрям досліджень, знайти точки дотику між різними галузями гуманітарного знання. Зміна змісту і

функцій політичного лідерства/керівництва, його моделі визначаються динамікою суспільних перетворень і конкретно-історичною ситуацією. Подальший розвиток України (не тільки у політичній сфері) багато в чому залежить від побудови адекватної системи політичного лідерства, яка б на сучасному етапі відповідала нагальним потребам українського суспільства. Визначаючи шляхи розробки досліджуваної проблеми, слід підкреслити необхідність вивчення взаємозв'язків між різними елітами та явищем політичного лідерства як іманентної властивості якості еліти. Вивчення цих процесів необхідне у зв'язку з тим, що слід розрізняти ступінь відповідності міфів і доктрин правлячих меншин з реальними потребами суспільного розвитку та потенційними можливостями їх втілення у суспільно-політичну практику.

¹ *Лекторский В.А.* Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Вопросы философии. — № 3. — 2004. — С. 44–45.

² Політична історія України. ХХ століття у шести томах. — Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / *Майборода О.М., Шановал Ю.І., Гарань О.В. та ін.* — К., 2003. — 696 с.

³ *Шёкин Г.В.* Теория социального управления. — К., 1996. — 408 с.

⁴ Політична психологія / За ред. *С.О.Матвеева.* — К.: ЦУЛ, 2003. — С. 104.

⁵ Політичний словник / За ред. *В.К.Врублевського, Л.М.Кравчука, А.В.Кудрицького.* — 4-е вид. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. — С. 414.

⁶ *Брехаря С.* Детермінанта політичного процесу: суб'єктивний фактор чи об'єктивна необхідність? (історіографічний аналіз) // *Людина і політика.* — 2001. — № 4. — С. 103.

⁷ *Юрченко І.І.* Політичне лідерство і специфіка розвитку сучасної політичної системи України / *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* Випуск 20. — К.: Інститут держави і права ім. Корещького НАН України, 2002. — С. 544–553.

⁸ *Скнар О.* Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів // *Соціально-психологія.* — 2004. — №3 (5). — С. 39–46.

⁹ *Пищулин Н., Сокол С.* Политическое лидерство. — Часть 1. Теоретические и методологические основы исследования. — М., 1992. — С. 3–4.

¹⁰ *Видрін Д.Г.* Незапитані ідеї, або про витоки вітчизняної політології. — К.: Либідь, 1992. — 96 с.

¹¹ Шаповал Ю.І. Людина і система. (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 271 с.

¹² Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.

¹³ Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.

¹⁴ Видрін Д. Політика: історія, технологія екзистенція. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001; Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.

¹⁶ Литвин В. Украина: политика, политики, власть. – К.: Издат. дом “Альтернативы”, 1997. – С. 27.

¹⁷ Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. – К.: МАУП, 2002. – С. 59.

¹⁸ Лоцицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – С. 5.

¹⁹ Україна: проблеми самоорганізації В 2 томах / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – К.: Промінь, 2003. – 464 с.

²⁰ Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Полохало В. та ін. – К.: Політична думка, 1995. – С. 161.

²¹ Видрін Д. Політика: історія, технологія екзистенція. – С. 212.

²² Там само.

²³ Татенко В. Лідери ХХІ / LIDER ХХІ. Соціально-психологічні студії. – К: Видавничий дім “КОРПОРАЦІЯ”, 2004. – 198 с.

²⁴ Такер Р. Сталин. Путь к власти. 1879–1929. История и личность. – М., 1990. – С. 21.

Катерина Богуславська

**МЕРЕЖЕВИЙ ПІДХІД:
ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ,
НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕРЕЖ
ТА ЇХ ТИПОЛОГІЗАЦІЯ**

Швидке поширення інформації, розвиток глобалізаційних процесів, посилення взаємозалежності та взаємозв'язку між країнами, що проявляється, зокрема, у боротьбі з загрозою тероризму та у спільному використанні обмежених ресурсів, все частіше підводить аналітиків до висновків про існування певної “мережевої” логіки¹ сучасного світу. Комунікаційні, інформаційні, терористичні, клієнтистські, виробничі та інші мережі, здається, набули найширшого поширення і вже ніщо не може залишитись осторонь їх існування. Винятком не є і політична сфера, де існуючі мережі публічних та приватних акторів впливають на формування політичних курсів та отримання політичних результатів. Тому дослідження політичних мереж та вивчення можливостей мережевого підходу до політики є надзвичайно важливим для розвитку сучасної політичної науки.

Метою пропонованої статті є аналіз існуючих трактувань сутності поняття “політична мережа” у політичних дослідженнях та проведення типологізації мереж. Для цього спробуємо вирішити такі завдання: по-перше, визначити умови виникнення та стрімкого поширення мережевого концепту; по-друге, умовно основні сфери та напрями використання мережевого підходу; по-третє, визначити та охарактеризувати основні типи мереж.

Вивчення мережевих концептів найбільш широко відбувається в межах західної політичної науки, в той час як на просторах СНД політичні мережі викликають лише поодинокі зацікавленість науковців. Теоретико-методологічні засади

зазначеного напряму досліджень становлять праці Дж.Річардсона, Г.Джордана, Р.Родеса, Д.Марша. Сьогодні теоретичним розвитком мережевого підходу займаються Т.Бюрцель, К.Даудінг, Л.О'Тул. Емпіричний рівень представлений дослідженнями Л.Пала, Е.Кляйна та Дж.Коппєньяна.

Поява мережевих досліджень припадає на другу половину ХХ століття. Зокрема, у кінці 1970-х років серед вчених з'являється та набуває поступового поширення поняття “мережа”, яке розуміється як набір вузлів, що зв'язуються²; чи як структури взаємного зв'язку³; або як сформована група людей, які прагнуть досягати спільної мети через добровільну співпрацю⁴. Трохи пізніше виникає і розуміння політичної мережі, що визначається як “набір відносно стійких неієрархічних взаємозалежних відносин, що з'єднують множину акторів, які поділяють спільні інтереси щодо політики та обмінюються ресурсами для досягнення визначеної мети шляхом налагодження відносин співробітництва”⁵.

Зародження та поширення зазначених концептів можна вважати своєрідною відповіддю на трансформацію політичної реальності, яка проявилася у зростанні кількості політичних акторів, активізації діяльності представників третього сектору, фрагментації та децентралізації політичного процесу, виникненні відносно незалежних політико-адміністративних підсистем⁶. Ці процеси мали важливі наслідки для політичної теорії. По-перше, виникла необхідність переоцінити поняття держави й воно почало розглядатися в межах багатоцентрової системи розробки, прийняття та впровадження політичних рішень⁷. По-друге, спростовувалася теза про ієрархічну вищість публічних акторів над приватними. Натомість визнавалося, що, як мінімум, частину примусової влади держави слід обмежити з метою ефективного використання можливостей, якими володіють учасники функціонально-спеціалізованих приватних підсистем. По-третє, залежність політико-адміністративної системи від приватних дій груп інтересів та дисперсія існуючих ресурсів призвели до того, що результати впровадження політичного

курсу виявилися пов'язаними з налагодженням взаємин між політичною адміністрацією та недержавними акторами. За таких умов серед дослідників розвивається ідея, що державні організації потрібно розглядати не лише як формальні інститути (урядові відомства, комітети), але як мережі, в які вони включені і які їх оточують⁸.

Іншим поштовхом для виникнення концепту політичних мереж стала неефективність плюралістичного та некорпоративного підходів у поясненні взаємодії між групами інтересів та державними органами влади. На протипагу вказаним підходам Г.Хекло ввів поняття “проблемна мережа” для характеристики відносин між приватними та публічними акторами у визначеній політичній сфері та емпірично довів доцільність подібного нововведення⁹.

Ще однією причиною для успішного просування мережевого підходу були дослідження економічної політики. Так, П.Катценштайн у праці “Між владою та прибутком” використав мережевий концепт для позначення впливу внутрішньо політичних процесів на здійснення міжнародної економічної політики¹⁰. Він довів, що політичні інструменти, які використовуються в процесі реалізації зовнішньоекономічного курсу держави, залежать від характеру політичної мережі країни, до якої входять як публічні, так і приватні актори.

Іншим джерелом виникнення мережевих досліджень було зростання нових соціальних рухів. Останні були визначені як інформаційні мережі інституцій та індивідів, які, ґрунтуючись на спільних колективних ідентичностях та цінностях, намагаються розширити наявні організаційні межі та скоординувати дії з метою впливу на державу та суспільство. Вони рідко діють самостійно, частіше мають зв'язки з іншими типами мереж¹¹.

Через вказані причини мережевий підхід почав використовуватися при вивченні різнобічних політичних проблем та явищ. Особливо популярним він став у дослідників публічної політики, які вважають, що там, де існує політика, є привід для існування мережі, оскільки залучені організації та індивіди

завичай формують зв'язки¹². Це проявляється наступним чином: бюрократи, політики, експерти та групи інтересів, які мають спільні інтереси та розрізнені ресурси, обговорюють проблеми, їх контакти, обміни, формують мережі взаємовідносин, які відрізняються гнучкістю, динамізмом, існуванням загальних цілей¹³. А отже, вивчення політичних мереж є більш ефективним під час аналізу політичного процесу, ніж традиційне дослідження політичних інститутів. Це пояснюється тим, що мережевий підхід дає можливість аналізувати роль та позиції учасників мережі й прогнозувати наслідки діяльності для політичної системи в цілому. Акцентуючи увагу на широкій залученості у політичний процес різних типів акторів, мережевий підхід підкреслює близькість відносини між державним апаратом та інститутами громадянського суспільства, розмітність кордонів між державою та суспільством, між публічним та приватним¹⁴.

Таким чином, зміни політичної реальності, зростання кількості політичних акторів, суспільних рухів, неефективність існуючих методів та підходів політичної науки під час аналізу відносин між державними органами влади та групами інтересів пояснюють ту легкість, з якою мережевий концепт набув свого широкого поширення.

Далі спробуємо з'ясувати, для характеристики яких структур та процесів використовується мережевий підхід у літературі. Найчастіше він застосовується для: а) характеристики роботи державних органів влади та їх взаємодії з групами інтересів; б) аналізу структурних взаємин між політичними інститутами; в) вивчення державного управління.

Корені ідеї політичної мережі та її використання для аналізу функціонування державних інституцій можна знайти в американському плюралізмі й літературі, присвяченій дослідженню урядових підсистем, які визначають як кластери індивідів, що ефективно виконують щоденну роботу в окремій політичній сфері та складаються з членів Сенату, Конгресу, декількох бюрократів, представників груп інтересів¹⁵. Державні

органи влади конфронтують з безліччю політичних акторів, певні з них є аутсайдерами, інші – мають доступ до урядових установ та співпрацюють з їх членами. За декілька років такі групи інтересів стають інституалізованими, умови взаємодії між ними та державними інститутами стандартизуються та набувають форм політичних мереж. Мережевий концепт за таких умов розуміється як мезогоризонтальне поняття, яке пов’язує мікрорівневий аналіз, що стосується ролі груп інтересів у прийнятті політичних рішень, та макрорівневий аналіз, який торкається проблем поділу влади у сучасному суспільстві¹⁶.

Друга сфера використання мережевого підходу пов’язана з вивченням відносин між політичними інститутами. Наголос вченими робиться на міжорганізаційному дослідженні та на розгляді структурних взаємин, а не на характеристиці міжособистісних зв’язків. У своєму найпростішому вигляді подібний аналіз показує, що фокальний (центральный або головний) актор намагається управляти (неієрархічно) існуючою в мережі залежністю учасників, використовуючи при цьому одну або більше стратегій¹⁷. Найбільш вдалою спробою застосування мережевого концепту до вивчення політичного процесу була колективна праця Е.Луманна та Д.Ноука “Організаційна держава”. Вони вважали, що кордони у відносинах між державою та громадянським суспільством стираються та поглинаються в існуючих міжорганізаційних впливах та владних відносинах¹⁸. Міжорганізаційні мережі, що виникли при цьому, фактично позбавили дослідника можливості вивчати взаємодії між визначними політичними акторами, враховуючи лише їх партійні належності та офіційні державні посади. Вчені застосували мережевий підхід, щоб накреслити карту зв’язків між акторами, послуговуючись класичними мережевими інструментами, такими як центрованість та щільність¹⁹. Автори використали структурні властивості мереж для пояснення поведінки учасників мережі та отриманих політичних результатів.

Третьою сферою застосування мережевого підходу є вивчення проблем державного управління, яке з центрального

рівня переходить до управління через мережі. Це може розумітися як поступове зміщення від ієрархії або бюрократії, втілених у державі суспільного добробуту, через ринкові реформи консервативних урядів М.Тетчер та Дж.Мейджора до мереж з наголошенням на співробітництві всіх рівнів акторів²⁰.

Використовуючи мережевий концепт у ході проведення політичних досліджень, слід взяти до уваги і те, що його застосування залежить від окремих параметрів вимірювань, ситуації (структури, процесу тощо), наприклад, членства, ступеня інтеграції, рівня ресурсної залежності. Все це дає змогу дослідникам конструювати послідовності, континууми та типології мереж.

У науковій літературі описані в найзагальнішому вигляді три базові типи чи типології мереж²¹:

а) ланцюгова або лінійна мережа (наприклад, мережа контрабанди, у якій люди, товари, інформація, будь-які ресурси просуваються лініями окремих контактів. Зв'язки між кінцевими акторами мережі проходять по прямій через велику кількість проміжних вузлів);

б) зіркоподібна, центральна мережа (наприклад, франшиза або картель, де всі учасники неієрархічно пов'язані з центральним вузлом. За необхідності налагодження контактів та координації актори мережі можуть діяти лише використовуючи посередництво фокального суб'єкта);

в) загальноканална чи повноматрична мережа, наприклад, мережа співробітництва борців за мир, у якій кожен актор пов'язаний з усіма іншими.

Кожен тип мереж відповідає певним умовам та меті свого функціонування. Але можуть існувати й гібриди трьох вказаних різновидів, у яких для вирішення тих чи інших завдань використовуються різні типи організації мереж. Наприклад, суб'єкт мережної організації може мати керівну раду чи директорат у формі загальноканалної мережі, проте за деяких обставин може використовувати й ланцюговий тип мережі²².

Зазначена базова типологія мереж використовується у різних галузях знань, наприклад, у соціології, математиці,

теорії графів. Незаперечуючи розглянуті мережеві різновиди, представники політичної науки пропонують й інші власні варіанти розрізнення типів мереж за різноманітними критеріями.

Типології мереж, описані в політичній літературі, базуються на загальному розумінні політичних мереж як владно-залежних відносин між державними органами влади та групами інтересів, за яких відбувається обмін ресурсами. Типології, однак, відрізняються в залежності від критеріїв аналізу, які обираються дослідниками. Так, розрізнення політичних та проблемних мереж базується на трьох головних критеріях – рівень інституалізації (стійкий-нестійкий), межі поширення (в межах однієї сфери чи поза однією сферою), кількість учасників (обмежена-вільна).

Багатостороння класифікація політичних мереж була запропонована Х.Крісі. Спираючись на дослідження К.Шміттера та С.Лембука, вчений запропонував типологію, засновану на комбінації двох моделей структурної організації систем груп інтересів (корпоратизм і плюралізм) та двох параметрів відносин між державою та групами інтересів у політичному процесі (концентрація та тиск). Згідно з його концепцією, корпоратизм пов'язаний з концентрацією, а плюралізм – відповідно з тиском. До вже існуючих у літературі критеріїв класифікації політичних мереж Х.Крісі додав критерій потужності держави (слабка чи сильна) та виділив проблемні мережі, політичні мережі та політичні спільноти²³.

Використовуючи розуміння політичної мережі Н.Бенсона як сукупності організацій, сполучених між собою ресурсною залежністю та віддалених від інших²⁴, Р.Родес розрізняє п'ять видів мереж, відповідно до ступеня інтеграції, членства, вертикальної та горизонтальної координації. Він вибудував своєрідний континуум мереж від найбільш інтегрованих політичних спільнот до найменш згуртованих проблемних мереж. Між цими двома типами мереж розташовуються професійні, міждержавні, виробничі мережі.

Політична спільнота характеризується наступними особливостями:

- обмеженою кількістю учасників з деякими свідомо виключеними групами;
- взаємодією високого ступеня між усіма членами спільноти з усіх питань, пов'язаних з політичними проблемами;
- постійним членством в мережах;
- консенсусом щодо ідеології, цінностей, політичних переваг, які поділяються всіма учасниками;
- відносинами обміну, заснованими на контролі над ресурсами всіма членами політичної спільноти.

У політичній спільноті існує баланс влади. При цьому необов'язково, щоб усі її члени діставали прямі вигоди від взаємодії, головне, щоб актори сприймали себе учасниками гри з позитивною сумою²⁵.

Проте така характеристика політичної спільноти є занадто ідеалістичною. Для кращого розуміння її слід порівняти з проблемною мережею. Остання розуміється як система зв'язків зацікавлених акторів у певній політичній сфері, включаючи представників державних установ, законодавців, підприємців, лобістів і навіть академіків та журналістів... [які] постійно генерують ідеї для нових політичних ініціатив²⁶. Отже, проблемні мережі характеризуються:

- великою кількістю учасників;
- нестабільністю взаємодії та нестійким членством;
- відсутністю консенсусу серед членів та наявністю конфлікту;
- взаємодією, яка заснована на консультаціях, а не переговорах;
- нерівним владним співвідношенням, за якого багато учасників можуть мати незначні ресурси та обмежений доступ до них.

Щодо професійних мереж, то вони виражають інтереси представників окремої професії й можуть проявлятися, наприклад, в роботі закладів охорони здоров'я, освіти, транспорту.

Міжурядові мережі включають набір взаємозалежних публічних акторів, які контактують на постійній основі у напрямі створення загальної позиції щодо політичних рішень, які виробляються, приймаються та реалізуються. Головним при цьому є акцент на спільних планах, настроях як результатах стратегічних взаємодій між учасниками мережі²⁷.

Виробничі мережі, в свою чергу, засновані на економічних інтересах і залежать від центральної промислової організації в доставці товарів та їх збуті²⁸.

С.Уїлкс та М.Вайт застосовують типологію Р.Родеса до аналізу відносин між державними органами влади та промисловістю і вносять три головні модифікації до моделі. Перше, вони підкреслюють роздроблену сутність політичних мереж, вважають, що відносини між урядом та промисловістю слід аналізувати в підсекторному, а не секторному рівні. Друге, на відміну від Р.Родеса, який фокусував увагу на структурних відносинах між інститутами, вони не роблять значного акценту на міжособистісних відносинах як ключовому аспекті мережі. Третє, дослідники переглядають існуючу типологію політичних мереж. Вони розрізняють політичний універсум, політичну спільноту, політичну мережу. Перший вони визначають як сукупність великої кількості акторів та потенційних акторів, які розділяють спільні інтереси в промисловій політиці та можуть брати участь у політичному процесі на постійній основі. Політична спільнота розуміється ними як певна кількість учасників та потенційних учасників, що мають специфічний інтерес в окремій галузі промисловості та контактують між собою на основі обміну ресурсами з метою балансування та оптимізації їх взаємин. Щодо політичної мережі, то вона виступає як результат таких обмінів у межах політичної спільноти або між політичними спільнотами²⁹.

М.Штокман та К.Цеггелінк також пропонують власне розрізнення політичних мереж. Вони виділяють владно орієнтовані та політично орієнтовані мережі. В межах першого типу учасники мережі діють таким чином, щоб встановити відносини

з найбільш владними та центральними акторами та використовувати такі зв'язки для досягнення поставлених цілей. У політично орієнтованому типі мережі учасники не зважають на впливовість окремих членів та налагоджують відносини на основі існуючих політичних цінностей та преференцій, вони оцінюють політичні переваги інших акторів і намагаються побудувати відносини в мережі таким чином, щоб можливі результати від участі в мережі якнайбільше відповідали їх політичним орієнтаціям. Емпіричні дослідження показали, що політично орієнтовані моделі працюють краще, ніж владно орієнтовані³⁰.

Більш фундаментальна відмінність між різними типами мереж може бути також проведена за критеріями їх гомогенності гетерогенності. Ця відмінність часто не береться до уваги вченими, оскільки більшість досліджень стосуються гетерогенних політичних мереж, де актори володіють різними ресурсами та мають різні інтереси. Лише деякі автори зосереджують увагу на гомогенних мережах, в яких учасники мають подібні інтереси та ресурси, як у випадку професійних мереж.

Підсумовуючи, зазначимо, що виникнувши у 70-х роках ХХ століття, мережевий концепт набув свого значного поширення та показав свою ефективність, досліджуючи політичні явища, проблеми, феномени. На сьогоднішньому етапі використання мережевого підходу щодо політики відбувається у трьох сферах: у ході вивчення відносин між державними органами влади та приватними акторами, під час аналізу структурних відносин між політичними інститутами, в процесі осягнення проблем державного управління. Попри велику кількість емпіричних досліджень, теоретичний розвиток мережевих досліджень не набув свого остаточного завершення. Його своєрідна відкритість дозволяє дослідникам будувати різноманітні типології політичних мереж, відповідно до обраних критеріїв.

Як свідчать порівняльні аналізи, мережевий підхід має хороший потенціал сприяння розвитку політичної науки. Проте на сьогодні описова сутність самого поняття політичної мережі дозволяє зрозуміти процес прийняття політичних

рішень, але не сформувався його загальним поясненням. Тому можливим вбачаються три варіанти розвитку мережевого підходу. Перший шлях пов'язаний з поєднанням його з теорією ігор та теорією обміну³¹. Враховуючи те, що результатом контактів у мережі є обмін та стратегічна взаємодія, теорія ігор є перспективною для оцінки комбінацій можливих переваг акторів та побудови матриці потенційних взаємодій між кількома мережами.

Другий шлях передбачає широке залучення в ході мережевого аналізу математичних методів, теорії графів для візуалізації мереж. Останнє дозволить визначити та вимірювати взаємозв'язки між акторами, як прямі, так і непрямі. Проте таке використання у політичній сфері обмежено сферою досліджень еліт та контактів між державними та недержавними акторами.

Третій шлях – удосконалення кейс-досліджень. Існує необхідність у більш детальних описах множини відносин між політичними акторами та з'ясування, яким чином подібні зв'язки в цілому впливають на політичний процес. Однак подібне моделювання має доповнюватися якісними методами дослідження.

¹ *Кастельс М.* Информационная эпоха. Экономика, общество, культура. – М.: ГУВШЕ, 2000. – С. 139

² Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій/ За ред. *Дж.Арквілли, Д.Ротфельда.* – К.: Києво-Могилянська акад., 2005. – С. 18.

³ *O'Toole L, Meier K.* The Implications for Democracy in a Networked Bureaucratic World // *Journal of Public Administration Research and Theory.* – 1997. – Vol. 7. – No.3. – P. 446.

⁴ *Klijn E., Koppenjan J.* Public Management and Policy Networks // *Public Management.* – 2000. – Vol. 2. – No.2. – P. 137.

⁵ *Borzel T.* What's So Special about Policy Networks? An Exploration of the Concept and Its Usefulness in Studying European Governance // <http://eiop.or.at/eiop/texte/1997-016a.htm>.

⁶ *Kenis P., Schneider V.* Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Consideration. – Frankfurt, 1997. – P. 42.

⁷ *Bienen D., Freund C., Rittberger V.* Societal Interests, Policy Networks and Foreign Policy: An Outline to Utilitarian-Liberal Foreign Policy Theory // <http://www.uni-tuebingen.de/uni/spi/taps/tap33a.htm>.

⁸ *Bache I., Marshall A.* Europeanization and Domestic Change: A Governance Approach to Institutional Adaptation in Britain // Queen's Papers on Europeanization. – 2004. – No.5. – P. 82.

⁹ *Pal L.* Virtual Policy Networks: The Internet as a Model of Contemporary Governance? // http://www.isoc.org/inet97/proceedings/G7/G7_1.HTM.

¹⁰ *Katzenstein P.* Between Power and Plenty // Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States. – Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press, 1978. – P. 59.

¹¹ *Pal L.* Virtual Policy Networks: The Internet as a Model of Contemporary Governance? // http://www.isoc.org/inet97/proceedings/G7/G7_1.HTM.

¹² *Rhodes R.A.W.* The New Governance: Governing without Government // Political Studies. – 1996. – №44. – P. 660.

¹³ *O'Toole L., Meier K.* The Implications for Democracy in a Networked Bureaucratic World // Journal of Public Administration Research and Theory. – 1997. – Vol. 7. – No.3. – P. 453.

¹⁴ *Borzel T.* What's So Special about Policy Networks? An Exploration of the Concept and Its Usefulness in Studying European Governance // <http://eiop.or.at/eiop/texte/1997-016a.htm>.

¹⁵ *Rhodes R.A.W.* The New Governance: Governing without Government // Political Studies. – 1996. – №44. – P. 657.

¹⁶ *Rhodes R.A.W.* The New Governance: Governing without Government // Political Studies. – 1996. – №44. – P. 662.

¹⁷ *Borgatti S., Jones C., Hesterly W.* A General Theory of Network Governance: Exchange Conditions and Social Mechanisms // Academy of Management Review. – 1997. – Vol. 22. – No.4. – P. 913.

¹⁸ *Laumann E., Knoke D.* The Organizational State: Social Choice in National Policy Domains. – Madison: The University of Wisconsin Press, 1987. – P. 135.

¹⁹ *Ibid.* – P. 178.

²⁰ *Rhodes R.A.W.* The New Governance: Governing without Government // Political Studies. – 1996. – №44. – P. 665.

²¹ Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. *Дж.Арквіллі, Д.Ротфельда.* – С. 19.

²² Там само. – С. 20.

²³ *Kriesi H.* Les Democracies Occidentales. Une Approche Comparie. – Paris: Economica, 1994. – P. 65.

²⁴ *Rhodes R.A.W.* The New Governance: Governing without Government // Political Studies. – 1996. – №44. – P. 653.

²⁵ Ibid. — P. 655.

²⁶ Ibid. — P. 659.

²⁷ *Hulst R.* Subnational Policy Networks: Policy-making between Dependence Relation and Informal Rules // ECPR Joint Session of Workshops, Uppsala. — 2004. — Workshop No.25. — P. 139.

²⁸ *Airaksinen J., Haveri A.* Networks and hierarchies in inter-municipal cooperation // Conference of European Group of Public Administration, Lisbon. — 2003. — P. 86.

²⁹ *Wilks S., Wright M.* Comparative Government-Industry Relations: Western Europe, the United States and Japan. — Oxford: Clarendon Press, 1989. — P. 82.

³⁰ *Stokman F., Zeggelink E.* Is Politics Power or Policy Oriented? A Comparative Analysis of Dynamic Access Models in Policy Networks // Journal of Mathematical Sociology. — 1996. — № 21. — Pp. 87.

³¹ *Dowding K.* The Theory of Policy Communities and Policy Networks // <http://www.psa.ac.uk/cps/1994/dowd1.pdf>.

Сергій Кальян

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ: СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Поліетнічність сучасної світової спільноти не може тлумачитися як потенційна загроза будь-якого державного суверенітету, а разом з тим і територіальної цілісності, а, навпаки, розцінюється як спільна, інтегральна скарбниця світової цивілізації. Між тим, у ХХ столітті його трагічними подіями у суспільному досвіді спостерігалася надмірна політизація окремих етносів, наростання етноцентричних тенденцій, що, своєю чергою, вело до проявів етноциду. Це зумовлює особливу увагу науковців до вивчення проблем націогенезу, вдосконалення, теоретичного обґрунтування засад сучасної етнічної політики з метою коригування концептуального мислення у надчутливій сфері суспільно-політичного буття.

Плюралізм культурних уподобань і прагнень може стати важливим підґрунтям збагачення життєдіяльності етносів, і в жодному разі не вести до протистояння, непорозуміння, ненависті тощо. Вибудова та розвиток цивілізаційної, демократичної моделі мислення багато де в чому пов'язана з діяльністю міжнародних і державних організацій.

Разом з тим певну, часом достатньо важливу роль у цій сфері можуть відігравати й громадські інституції національних меншин. Саме вони, зокрема, в демократичному суспільстві прагнуть до найдієвіших контактів з політичною владою, сприяючи оптимізації процесів державно-культурного творення.

Світовою спільнотою та офіційними колами європарламенту визнано, що важливим досягненням сьогodнішньої української держави стало збереження міжнаціонального миру і злагоди, уникнення міжетнічних конфліктів. Цим засвідчено

пробудження громадянської свідомості, етнополітичне відродження української нації як нації європейської. Своєрідний ренесанс стосується, природно, не тільки власне українства, а й інших етнічних груп, які становлять сьогодні 22% населення України¹.

Діяльність громадських організацій національних меншин незалежної України, як зазначається в сучасній історіографії, ще не стали предметом серйозних наукових досліджень. Це, можливо, пов'язано з недооцінкою їх потенційної й реальної ролі та місця у становленні громадянського суспільства української поліетнічної нації. Хоча слід зазначити, що останнім часом з'явилися цікаві дослідження Л.Рябошапки та В.Котигоренка, праці С.Мітряєвої, А.Лагутіна та ін. Окремим регіональним або етнічним спільнотам присвячені праці О.Куць, В.Лісничного та Ю.Куц, статті М.Кирюшка (волзькі татари), В.Нагірного (росіяни), О.Наймана (євреї), О.Парфенова (румунни) та ін. Слід нагадати, що важливу інформацію подають у своїх працях працівники Державного комітету у справах національностей та міграції (Р.Чілачава, Т.Пилипенко, С.Резниченко). Важливу інформацію з означеного питання містять публікації керівників національно-культурних товариств і об'єднань – О.Фельдмана, І.Левітаса, В.Єрмолової, А.Потапової, М.Товпа, Г.Гроута та ін.

Сьогодні в діяльності національно-культурних товариств беруть безпосередню, активну участь десятки тисяч людей. Саме громадські організації у більшості випадків здійснюють значну організаційну роботу із забезпечення прав національних меншин у сферах освіти, культури, інформації. Вирішуються численні питання участі етнічних спільнот та їх представників у політичному житті, зокрема у збереженні атмосфери міжетнічної толерантності і протидії провокаторам міжнаціональної ворожнечі. Дослідники проблеми прогнозують подальше зростання суспільної ролі етнічних громадських інституцій, а це зумовлює необхідність активізації ґрунтовних наукових досліджень цього соціального явища.

Історичні корені громадської самоорганізації євреїв налічують багато сторіч. Здавна виробилися й усталилися чітко регламентовані форми співжиття й поведінки в іноетнічному середовищі, які спиралися на основні ідеї іудейського закону. Єврейські общини в Україні досить відчутно заявили про себе вже в часи Речі Посполитої, зокрема на українських теренах².

У перебудовний період, у другій половині 80-х рр. ХХ ст. євреї почали вдало користуватися “політикою відкритих дверей” для повернення на історичну батьківщину, що до того за радянських часів було не завжди можливим. У зв’язку з цим ішов процес формування двох гілок (типів) єврейських організацій:

одні ставили традиційні національно-культурницькі завдання;

інші одразу були налаштовані на алію, розглядаючи ті чи інші форми культурно-релігійного відродження лише як підготовку до еміграції³.

Дослідники вважають, що вже наприкінці 80-х років у діяльності єврейських товариств виявилися дві тенденції – культурологічна і сіоністська⁴.

Особливість єврейського національно-культурного руху полягала перш за все в тому, що він мав тісний зв’язок із зарубіжними єврейськими організаціями і досить часто висував на перший план суто фінансові інтереси. Відомо, що інколи єврейський національно-культурний рух, котрий загалом не схильний був до політизації, пов’язуючись із великим капіталом, потрапляв у непрості стосунки з владними структурами⁵.

Слід зауважити, що євреї в Україні досягли достатньо високого рівня самоорганізації, особливо порівняно з іншими національними меншинами. За офіційними даними, нині існує 288 громадських єврейських організацій, хоча за неофіційними даними є інформація про функціонування 313 общинних структур, зокрема 152 іудейських общин різних спрямувань, 115 єврейських навчальних закладів, 20 молодіжних та спортивних організацій, 59 єврейських бібліотек, 54 органи єврейських ЗМІ, 76 благодійних фондів, 16 наукових установ та 93 відділення

міжнародних організацій⁶. Ці розбіжності можливі тому, що в списках єврейських федерацій практикується фіксація діяльності не тільки власне громадських організацій, але й створених при них численних художніх колективів, бібліотек, шкіл, газет, інших громадських інституцій.

Сьогодні в Україні 7 єврейських організацій мають всеукраїнський статус, хоча фактом залишається відсутність їх консолідованості, розпорошеність і навіть деякі непорозуміння. Важливою організацією визнане Республіканське товариство єврейської культури (створене у 1988 р. на чолі з І.М.Левітасом). Доречно зауважити, що спочатку воно було оформлене як товариство з охорони пам'яток культури при Українському фонді культури. У жовтні 1992 року було скликано І з'їзд євреїв України. На ньому було зроблено заяву про підтримку незалежності України, визначено основні напрями роботи: збереження та розвиток культури; повернення культових споруд; відродження пам'яті Бабиного Яру; співпраця з Ізраїлем⁷. А взагалі ЄРУ була створена з метою розвитку національних і культурних цінностей та захисту соціальних інтересів євреїв в Україні. Вона стала членом Європейського Єврейського конгресу.

Якщо торкатися конкретних форм діяльності Єврейської Ради України та Товариства єврейської культури України, то можна виділити наступні:

- здійснення програми увіковічення пам'яті жертв фашизму;
- діяльність фонду “Пам'ять Бабиного Яру” та “Пам'ять Голокосту”;
- створення реєстру місць масових розстрілів євреїв;
- присвоєння звання “Праведники України” людям, які допомогали євреям рятуватися під час німецько-фашистської окупації;
- збереження рідної мови, організація курсів їдишу та іврити;
- організація “круглих столів” на тему “Збереження мови їдиш та сучасний стан єврейської культури в Україні”;

- організація друкованого органу газети “Єврейські відомості”.

Левітас у 2002–2003 році очолював Раду представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. Його діяльність викликала певну недовіру лідерів ряду інших національних організацій, що, зрештою, призвело до ротації керівництва Радою. Разом із тим, керівники єврейських організацій налагодили плідну роботу з посольством Держави Ізраїль в Україні і Єврейським Агентством “Сохмут-Україна”. Головне призначення останнього полягало в наданні допомоги етнічним євреям України для переїзду на постійне місце проживання до Ізраїлю.

Активну підтримку цим організаціям надавав також американський розподільний комітет “Джойнт”, що дало можливість у 1996 році при Єврейській Раді України відкрити центр “Героїзм та голокост євреїв у Великій Вітчизняній війні”.

Важливу роль відігравала також всеукраїнська єврейська організація Ваад – Асоціація єврейських організацій і громад України. За словами її керівника Й.С.Зісельса, суто політичні питання його цікавили мало, значно більша увага повинна приділятися правовим та духовним засадам побудови суспільства. Створюючи свою організацію, Й.Зісельс вдавня до критики провладної організації І.Левітаса, звинувачуючи його також у авторитарних методах керівництва, звуження завдань єврейських організацій, акцентуванні уваги лише на питаннях культури. Ваад же була налаштована займатися ширшими питаннями, а саме – соціальними програмами і розбудовою єврейської общини. Особлива увага приділялася проблемам релігійного виховання.

Що стосується статистичних показників, то Асоціація об’єднує 266 організацій, зокрема 52 релігійні общини, 50 міських общин, 13 соціальних структур, 17 єврейських шкіл, 79 культурних організацій, 12 асоціацій в’язнів гетто і концтаборів, 10 молодіжних організацій. Ваад співпрацює із суміжними організаціями СНД, Європейською Радою єврейських общин, Європейським і Всесвітнім єврейськими конгресами, співзасновниками

Єврейської Конфедерації України, Сіоністською Федерацією України та ін.

Основна мета Асоціації простежується у створенні та зміцненні організаційних структур, діяльність яких спрямована на національне відродження і зміцнення зв'язків між єврейськими організаціями. Основні завдання Асоціації можна окреслити таким чином:

- заходи зі створення системи соціального захисту єврейських общин України;

- культурно-освітня робота (організація навчальних закладів усіх рівнів, проведення лекцій, семінарів, наукових конференцій з вивчення мови, історії, культури і традицій єврейського народу);

- сприяння у відродженні релігійних іудейських общин і повернення культурних установ;

- організація практичної допомоги і здійснення громадського контролю з питань виїзду до Ізраїлю;

- протистояння антисемітизму;

- розширення міжнародних зв'язків з організаціями Ізраїлю;

- представництво інтересів членів Асоціації на державному і міжнародному рівнях.

Аналізуючи основні напрями та форми роботи Асоціації єврейських організацій і громад України доречно акцентувати увагу на тому, що вони беруть активну участь у здійсненні спільних програм з міністерствами та відомствами (“Освіта”, “Милосердя”, “Юдаїка”, “Праведники світу”, “Збереження спадщини”), низки молодіжних та культурницьких програм, підготовки лідерів громад. Наприклад, ефективно діє програма “Милосердя”, через яку розподіляються різні форми гуманітарної допомоги та діють соціальні та патронажні служби. Вже на кінець 1995 року програма працювала в 33 містах України. Під патронатом Ваад продовжує працювати Благодійний фонд “Милосердя – Магет Авот”, який надає медичну та матеріальну допомогу сотням тих, хто її потребує⁸.

Серйозним напрямом діяльності Асоціації є реалізація освітніх і наукових програм. Зокрема, в Києві тривалий час працює Центр єврейської освіти, який опікується медичною допомогою викладачам івриту, єврейської історії, традицій та літератури, та Науковий інститут іудаїки. З 20 проектів складається програма “Юдаїки” – архівних, соціологічних, виробничих, просвітницьких. Організація має свій духовний орган – газету “Хадашат”, (Новини) та веб-сайт.

Разом з тим слід зауважити, що історія з планом спорудження в Бабиному Яру обштинного центру “Спадщина” в 2003 р. призвела до напруження стосунків Й.Зісельса з керівниками інших єврейських організацій (І.Левітасом, В.Рабиновичем та ін.). Дійшло навіть до екстравагантних звинувачень на його адресу в антисемітизмі, до загрозу судом рабинів і фактичною ізоляцією в єврейському русі України. Проте цей конфлікт було врегульовано спеціальною угодою. Ініціатором і гарантом миру виступили міжнародні єврейські структури.

Провідним єврейським товариствам властиво було збирати під своїм патронажем різні етнічні громади. З цією метою у грудні 2001 року було створено Конгрес національних громад України. Тут помітним був той факт, що, крім власне національно-культурних заходів, КНГУ все більше стає ефективним інструментом політичного представництва інтересів національних меншин. Конгрес проголосив своєю основною метою інтеграцію громад в українське суспільство, виходячи з глибокого переконання в тому, що етнічні громади є елементами громадянського суспільства. Якщо вони органічно вливаються в це суспільство, то й суспільство їх відчуває і розуміє їхні потреби⁹.

Так, зокрема, налагоджуючи тісні контакти з різними політичними силами. Конгрес національних громад під час президентської кампанії 2004 року підписав у березні угоду з “Нашою Україною”. Крім законодавчої діяльності, угодою було передбачено низку спільних заходів: створення дитячого табору “Джерела толерантності”, проведення конференції “Освіта в

національних громадах України”, організація семінарів журналістів національної преси та молодих лідерів національних громад, влаштування дитячої спартакіади національних громад. Було заплановане широке демографічно-соціологічне дослідження “Етнічні процеси в українському суспільстві”. Передбачалася робота зі створення в Києві Палацу націй, де представники національних громад могли б репрезентувати свою культуру.

У поліетнічному середовищі України діють ще дві єврейські організації загальнонаціонального рівня – Єврейський Фонд України на чолі з Олександром Фельдманом і Всеукраїнський Єврейський Конгрес під орудою Вадима Рабиновича. Статутні документи свідчать про те, що головна мета Єврейського Фонду України (ЄФУ) – благодійна діяльність, залучення молоді до єврейських національно-культурних традицій та відродження національної культури. Проте діапазон благодійницьких заходів значно ширший, про що свідчить знайомство з діяльністю в 22 областях України. Наприклад, у столиці України функціонує єврейський общинний центр “Кінор”, в якому реалізуються медичні, освітні програми, працює бібліотека і кінозал, центри підтримки творчої молоді. Якщо визначати основні напрями діяльності ЄФУ – то це єврейська освіта, культурницькі програми, соціальний захист та допомога, общинне будівництво, видавнича діяльність, міжнародні зв’язки.

У галузі освіти тривалий час діють програми “Шарашим”, “Три покоління”, за якими організуються всеукраїнські семінари і лекторії. У неєврейських школах проводяться заняття з історії голокосту з метою виховання толерантності у дітей різних національностей. Для учнів старший класів Вінниці, Львова, Одеси, Ужгорода проводяться семінари з презентацією щоденника Анни Франк, виданого українською мовою, та організацією виставки фотодокументів, фрагментів спогадів учасників тих подій.

Досвід навчання, проведення семінарів, видавнича діяльність, підтримка дослідницької роботи у галузі юдаїки

можуть бути оцінені позитивно. Внаслідок діяльності ЄФУ єврейські школи та дитячі садки одержали хрестоматію “Єврейська музика”, збірник “Єврейські пісні”, систематично виходить альманах “Єврейський світ”.

Якщо торкатися сфери культури, традиційним став музичний фестиваль “Шолом, Україно” та Міжнародний театральний фестиваль “Мандруючі зірки”. Організовані конференція “Внесок єврейської та християнської етики у світову цивілізацію”, фестиваль єврейської книги та виставка “Народ книги у світі книг”. Ще один довгостроковий проект – “Пам’ять і вдячність” спрямовано на збереження історичної пам’яті, що передбачає встановлення або відновлення існуючих пам’ятників у місцях масових розстрілів євреїв під час німецької окупації України. У ході реалізації проекту разом з місцевими органами взаємодіють навчальні заклади Харківської, Полтавської, Вінницької, Волинської, Київської та ін. областей.

Представники близько 200 єврейських організацій започаткували створення Всеукраїнського єврейського конгресу. Очолив цю організацію Вадим Рабинович, а його заступником став відомий бізнесмен і політик Григорій Суркіс. Офіційно необхідність створення ще однієї всеукраїнської єврейської організації обґрунтувалася потребою посилити релігійну складову єврейського руху. Та згодом у проекті В.Рабиновича розчарувалися багато з тих, кого він спочатку зацікавив. Це було пов’язано, перш за все, з надто помітними, переважно фінансово-політичними інтересами мецената, який за 5 років спрямував на розвиток ВЄК майже 5 млн. грн. Свідченням наявності політичних інтересів може бути те, що під час парламентської кампанії 1998 року В.Рабинович виявив бажання фінансувати суто політичний проект – Партію Зелених України, яка, зрозуміло, до власне єврейських справ не мала зовсім ніякого відношення.

Невдоволення представників єврейської громади подібним підходом сприяло тому, що ВЄК очолили головний рабин України Я.Д.Блайх, лідери вже існуючих організацій Й.Зісельс, І.Левітас та інші.

На початку 1999 року В.Рабинович вдавсь до спроби отримати контроль над єврейськими громадами України, створивши Всеукраїнський союз Єврейських громадських організацій “Об’єднана Єврейська община України”. Але опозиція до Рабиновича у єврейському середовищі стала настільки очевидною і сильною, що він дістав відчутну поразку. Проте з 2003 року різнопланова діяльність В.Рабиновича та очолюваних ним організацій в Україні знову активізувалася. На своїх з’їздах організація висунула вимоги до керівництва країни не допускати публікацій у таких ЗМІ, як “Сільські вісті”, “Персонал”, “Персонал-плюс”, “Ідеаліст” тощо матеріалів, що могли призвести до рецидивів міжнаціональної ворожнечі. Єврейська громада наголошувала, що вона знаходиться поза політичними іграми та конфліктами, а головну роль вбачає у відродженні єврейської культури та духовності, у боротьбі за повернення євреям історичних і духовних пам’яток, у меценатській роботі, а також у протистоянні спробам розпалити міжнаціональну ворожнечу в суспільстві. Під час “помаранчевої революції” В.Рабинович закликав єврейські громади не втягуватися в політику. За його словами, єврейською громадою керувати не потрібно – вона сама собою керує. Слід займатися програмами координації благодійності¹⁰.

Важливе значення мала установча конференція “альтернативного конгресу” – Єврейської Конференції України. До керівних органів нової структури увійшли деякі політики, про яких можна стверджувати однозначно: вони – у фаворі у президента Л.Кучми, наприклад, Віктор Пінчук. Утім, інші політики з-поміж провідних діячів ЄКУ стали наближеними людьми Президента В.Ющенка – міністр транспорту і зв’язку в уряді Ю.Тимошенко і відомий бізнесмен Євген Червоненко та позаштатний радник Президента, відомий економіст Олександр Пасхавер. Співзасновниками ЄКУ стали Асоціація єврейської культури, а також очолювані головним рабином Києва в Україні Я.Блайхом Київська міська єврейська громада і Об’єднання іудейських релігійних організацій України. Діяльність ЄКУ

спрямована на здійснення благодійності, відтворення єврейського способу життя, підтримку гуманітарних основ і гуманітарних цінностей.

Ще одна всеукраїнська організація – Федерація єврейських общин України (Хабад) була зареєстрована Мінюстом у 1999 р. Організацію було створено з ініціативи та на кошти алмазного короля Леві Леваєва й очолюваного ним Фонду “Ор Авнер”, який з перших років незалежності надав допомогу у відкритті єврейських шкіл, розвитку єврейського общинного життя. Доречно зауважити, що Федерація єврейських общин України має свої організації у 178 населених пунктах України, зокрема майже в усіх обласних центрах, а єврейські школи працюють у 25 містах.

Специфіка організацій федерації у регіонах добре простежується на прикладі Полтави і Харкова. Полтавська община “Хабар Любавич” має приватний навчально-виховний комплекс “Ор Авнер Хабар Любавич”, дитячий садок “Ор Авнер”, жіночий клуб “Малка” та газету “2Ма хадаш”. Харківська організація – це релігійна община ортодоксального іудаїзму зі своєю синагогою “Бейт Менахем”, середньою загальноосвітньою школою, дитячим садком, клубом “Бат Мицва”, недільною школою, студентським клубом “Гілель”, клубом “Єврейська мама”, бібліотекою, музеєм Голокосту “Дробицький Яр”, соціальною службою Програма “Аптека”, радою ветеранів та ін.

Можна стверджувати, що серед регіональних єврейських організацій найбільшу активність проявляють організації Києва і Київської області, Дніпропетровської області та Автономної Республіки Крим. Вони тісно співпрацюють із рабинами у справі відродження життя єврейської общини та задоволення її соціальних і культурних інтересів.

Аналіз функціонування єврейських общин Східної України, і перш за все Дніпропетровщини, після розпаду Радянського Союзу свідчить, що за 10 років розвитку общинного життя воно стало масовим і різноспрямованим. Сьогодні єврейські общини – це багатопрофільні системи

повсякденної роботи і духовної підтримки різних соціальних і демографічних груп єврейського населення. Дедалі більше стали виникати спеціалізовані общинні структури з професій, не підготовленими кадрами співробітників і волонтерів, практично у всіх областях і районах є виїзні програми¹¹.

Разом з тим доречно зауважити, що основні колізії в общинах виникають навколо розподілу допомоги, ставлення до різних течій іудаїзму, ступеня самостійності й підконтрольності міжнародним єврейським організаціям, а також щодо співробітництва з конкуруючими єврейськими організаціями та з приводу боротьби за лідерство. Помітна залежність від фінансової підтримки закордонних спонсорів – це від 80 до 100% всіх програм. Обласні єврейські Ради або товариства дружби “Україна–Ізраїль” намагалися керувати всіма напрямками роботи – освіта, культура, спорт, робота з молоддю, благодійність, релігійне життя¹². Природні проблеми виникають у зв’язку з різким падінням кількості єврейського населення, його старінням, а також зниженням фінансування.

Значну увагу єврейські організації надають протидії антисемітизму. Серед форм цієї роботи – колективні звернення до керівництва держави, заяви, мітинги, “круглі столи” і конференції. Так, протягом багатьох років єврейські організації та їх лідери вимагали від правоохоронних органів заборонити продаж антисемітської літератури на Майдані Незалежності в Києві. Особливо бурхливою стала реакція на антисемітські публікації в газеті “Сільські вісті” та виданнях Міжрегіональної академії управління персоналом у 2004 році.

Таким чином, єврейська громада має високий рівень самоорганізації в Україні. Проте вона поки що не достатньо монолітна. Бракує чіткого підпорядкування регіональних організацій всеукраїнським. Одні й ті ж організації, якщо їм це вигідно, можуть бути колективними членами кількох організацій, залишаючись при цьому самостійними суб’єктами національно-культурного руху.

¹ *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. – С. 4.

² *Найман О.Я.* Історія євреїв України. – К., 2003. – С. 115.

³ *Лойко Л.І.* Назв. праця. – С. 283.

⁴ *Найман О.Я.* Життя прожити... З історії розселення євреїв на українських землях (у ХХ столітті) // Відродження. – 1993. – №8. – С. 68.

⁵ *Лойко Л.І.* Назв. праця. – С. 283.

⁶ Ваад. Ассоциация Еврейских Организаций и общин Украины // <http://www.vaadua.org>.

⁷ *Лойко Л.І.* Назв. праця. – С. 285.

⁸ Там само. – С. 289.

⁹ Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета. – 2004. – 6 травня.

¹⁰ *Лойко Л.І.* Назв. праця. – С. 295–296.

¹¹ *Чернова Л.Е.* Еврейские общины в демократической Украине (Юго-Восточной) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України / Збірник наук. праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 року. м.Запоріжжя. – Сімферополь: Доля, 2003. – С. 88–91.

¹² Там само.

М. Шульга

**ДЕЩО ПРО ЗБЛИЖЕННЯ ПОНЯТЬ
“ГЕОПОЛІТИКА” ТА “СТРАТЕГІЯ”
В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
СУЧАСНОЇ РОСІЇ**

Однією з пріоритетних тем для фундаментально-теоретичного рівня геополітичних досліджень у посткомуністичній Росії є аналіз внутрішнього необхідного зв'язку геополітики зі стратегічним управлінням і плануванням, поняттям стратегії загалом. Змістом останнього, зазвичай, прийнято вважати систему широкомасштабних рішень, реалізація яких спрямована на досягнення принципово важливої довгострокової мети у тій чи іншій галузі діяльності. Своєрідним результируючим зазначеного аналізу є розуміння геополітики як “вищої” або “інтегральної” стратегії, тобто стратегії геополітичного розвитку держави, націленої на зміну геополітичного положення останньої, й, ширше, стратегії історичного розвитку країни з огляду на її внутрішні запити та зовнішні інтереси. “Вища стратегія інтегрує в собі всі напрями стратегії держави і в той же час слугує основою, базою для конкретних стратегій у різних галузях суспільно-державного життя”¹. “Вищість” геополітики перед рештою стратегій державного розвитку – економічною, духовною, соціальною тощо – виходить з того, що геополітика, як наголошує В.Цимбурський, не стільки інформаційно обслуговує вже визначену мету політики, скільки сама намагається її визначити й закласти у мотивуючі політиків до певних дій образи. Саме тому вироблення всеохоплюючої суспільно-державної стратегії та визначення її мети, згідно з І.Даниленком, не може бути цілковито віддане на відкуп політиці, її організаціям та інститутам, а є справою передусім світоглядних, наукових і законодавчих інститутів, організацій та установ.

“Функція політики щодо вищої стратегії повинна мати здебільшого виконавчий характер”².

Відповідно до цього осмислення геополітики як “вищої стратегії” охоплює два кола проблем, а саме: з’ясування її елементів й інваріантних принципів та встановлення її культурно-історичних підстав. Згідно з В.Маниловим, такими елементами є національні інтереси та національні цілі, а підставами – національні цінності, що формуються в ході історичного процесу, розвитку матеріальної та духовної культури суспільства у відповідності до географічного положення країни. Взаємний зв’язок між цими елементами представлений наступною формулою: національні інтереси своїми витокami сягають національних цінностей, а своє конкретне вираження знаходять у національних цілях. І.Даниленко зазначає наступні складові геополітики як “вищої стратегії”. По-перше, це геостратегія, що пов’язана з обґрунтуванням територіальних прагнень держави, формуванням і відстоюванням території країни, регулюванням територіальних стосунків з сусідніми та іншими державами земної кулі. По-друге, стратегія стосовно народонаселення, що має за мету досягнення бажаної з позицій загальнодержавних інтересів його загальної кількості, динаміки демографічної структури, розселення по території країни. По-третє, стратегія духовно-цивілізаційного розвитку суспільства, поєднання різних культур у стійкій громадянсько-державній єдності суспільства, організація цивілізаційної взаємодії зі світом та протистояння зовнішнім цивілізаційним експансіям. По-четверте, воєнно-політична стратегія держави, виявом якої є її довгострокові устремління і завдання в питаннях війни та миру, ставлення до історичного процесу як мирно-воєнного, яке потребує готовності і здатності вести війну з власної чи чужої волі, а також ухилятися, зупиняти війну, створювати з цією метою коаліції чи укладати союзи. По-п’яте, стратегія суспільно-політичного розвитку, яка полягає у ствердженні та вдосконаленні існуючого суспільно-політичного ладу або в установці на еволюційну чи революційну його заміну іншим ладом. Трудність вироблення “вищої стратегії”, на думку

І.Даниленка, полягає в узгодженні перерахованих її елементів як один з одним, так й з інтересами різних спільнот та груп, – соціально-класових, конфесійних, етнічних тощо.

Зазначена трудність, згідно з С.Переслегіним, частково може бути подолана у спосіб виведення та дотримання низки геополітичних теорем або принципів, що в своїй сукупності утворюють “теорію позиційної гри на світовій шахівниці”, знання якої, в свою чергу, дає змогу проаналізувати позицію держави на цій шахівниці та визначити методи її покращання чи збереження. Першою такою теоремою є “транспортна” теорема, яка дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи виключно відкриту інформацію про їх інфраструктурне забезпечення. Зокрема, вона говорить, що збереження єдності поліцентричного державного організму можливе лише тоді, коли розвиток інфраструктури загальнодержавного значення випереджає економічний розвиток регіонів. Теорема “географічної зв’язності” стверджує, що будь-яка держава прагне позиції, за якої її узагальнена зв’язність в єдності територіального, комунікаційного та семантичного рівнів є максимальною, а відкритість – мінімальною. Ця теорема, вважає С.Переслегін, становить основу боротьби за природні кордони, значення якої не применшилося сьогочасними глобалізаційними процесами. “Просто з розвитком індустріалізму “природні кордони” деяких держав розширилися до меж земної кулі, й цим імперіям вдалося нав’язати світовій спільноті свою концепцію “обмеження державних суверенітетів”³. Останньою геополітичною теоремою є “демографічна теорема”, згідно з якою конструювання стабільної демографічної ситуації можливе за умови встановлення деякої “точки рівноваги” двох протилежних імперативів, а саме: біологічного (інстинкт продовження роду), властивого традиційній фазі розвитку людства, й економічно-соціального (інстинкт соціального виживання), що характерний для індустріальної його фази.

Оскільки цілі, що їх визначає геополітика “вищою стратегією” суспільно-державного розвитку, на думку В.Цимбурського,

мають бути узгодженими не лише між собою, а й з відповідними культурно-психологічними архетипами та поведінковими установками, то дослідження останніх визначає другий напрям осмислення “вищості” геополітики порівняно з конкретними стратегіями життя держави і суспільства. Першочергове значення для геополітики має тут положення про дуалізм Моря та Суші, але не як суто фізичних сутностей, що призводить до їх натуралізації та сакралізації, а як культурних архетипів, що мають свій генезис й за певних конкретно-історичних умов починають протистояти один одному. “Класичні теорії геополітики не змогли повністю реалізувати смисловий потенціал дихотомії Море-Суша, оскільки через надмірні натуралістичні прив’язки залишили за дужками проблему духовного генезису архетипів Суші і Моря”⁴. Останні, зазначає О.Панарін, – це передусім особливі картини світу, світ-системні образи, представлені символічними фігурами Орача, який створює, та Пірата, який викрадає. Якщо континентальна картина світу передбачає поєднання “твердого ґрунту” з “ясністю духовного неба” за допомогою справді релігійно-духовної вертикалі, то океанічну свідомість відзначає передусім пошук дедалі витонченіших технологій планетарного перерозподілу ресурсів, який підпорядкований утилітарно-прагматичній горизонталі, позбавленій духовного горизонту. Соціокультурна система Континенту, наголошує вчений, орієнтована на “універсальні ідеї”, які не поглинаються існуючими суспільними практиками й становлять тому деякий загадковий “надлишок” культури. Соціокультурна ж система Моря тяжіє до утилітаризму та принципу безпосередньої користі. Протилежні положення ціннісних орієнтацій континентальної та морської світоглядних установок дозволяють розглянути дихотомію Суші і Моря як протистояння зв’язаного законами історичної пам’яті й укоріненого в Традицію існування людини, з одного боку, й атомізованого та ризикованого її існування, – з іншого. “Зв’язаність” при цьому означає прив’язаність людей до місця свого проживання й відповідальність за нього як за свій “дім буття”. Атомізованість – зацікавленість морських завойовників в граничному дробленні континентального простору, відізвання від

нього передусім тих частин території, які мають найбільший потенціал розвитку й відкривають можливості прориву, пов'язаного або ж з комунікаційними особливостями, або ж з ресурсними та кліматичними їх характеристиками. “Морські прибульці бачать берег не як лінію для самого материка, а як територію, що її можна відірвати від континентальної маси, перетворити на базу торгівлі, військовий анклав для подальшого наступу на сушу”⁵. Ризикованість же виявляється в деякому егоїстичному принципі: мій дім там, де я у цей момент перебуваю з міркувань вигоди чи зручності.

Континентальний архетип, на думку О.Панаріна, має деяку вищість порівняно з морським, що зумовлено наступним. По-перше, архетип Суші є первинним стосовно архетипу Моря в економічному сенсі: “... перед тим, як деякі розторопні люди дістали змогу займатися піратством, інші попередньо мали виробити те, що потім ставало об'єктом уваги піратів”⁶. С.Переслегін з цього приводу зазначає, що Океан є лише світовим простором комунікацій, а виробництво майже завжди має виключно континентальний характер. Геополітичний потенціал лише перерозподіляється на морських просторах, виробляється ж він на материках. По-друге, континентальний архетип є первинним стосовно морського й в соціально-духовному відношенні, оскільки передбачає підпорядкування людини деякій вищій духовній нормі, що дозволяє їй зносити тяготи, пов'язані з перетворенням непіддатливої матерії природи в продукти життєзабезпечення. “Отже, спокуса піратства – це не лише матеріальна спокуса легкої здобичі, це ще й моральна спокуса “емансипованого існування”, яке не знає тягаря повсякденного обов'язку”⁷. Окрім того, архетип Моря сповідує подвійні стандарти поведінки, оскільки деструктивна енергія піратства та відповідна їй авантюрна мораль спрямовані назовні. В своєму ж внутрішньому світі піратські соціуми сповіднують нормальні принципи соціального буття. Прикладом цього, вказує О.Панарін, сьогодні може бути надзвичайно сильний акцент західного світу на політичному плюралізмі в своїх межах й недопущення культурно-цивілізаційного плюралізму поза цих меж.

К.Петров, зокрема, зауважував свого часу, що творчість “по слову”, в якій суттєві перешкоди виникають не в ланці слова, а в ланці виконання, є невід’ємним навиком піратського ремесла. По-третє, архетип Суші є значно складнішим, порівняно з одномірним архетипом Моря, бо базується на нерозривному зв’язку продуктивної праці з працею ратною, втіленням якої є символічна фігура Воїна. Відважність і завзятість останнього, які відзначають і Пірата, – “хоробрість ратника”, – поєднуються, однак, тут з “мудрою неспішністю землероба”, з його вмінням терпіти знегоди. Крім цього, архетип Суші представлений трьома великими цивілізаціями, – індійською, слов’яно-православною та мусульманською, – й передбачає можливість узгодження їх символіки та мови. Саме синтетичність континентального архетипу, на думку О.Панаріна, у випадку євразійського простору слугує вихідним пунктом для пошуку нових дієвих засобів збереження його цілісності в протистоянні “наступу Моря”, зацікавленому в якомога більшому розмиванні великих просторів.

Посилаючись на праці німецького соціолога В.Зомбарта та російського філософа М.Петрова, О.Панарін дійшов висновку, що в основі нетотожності континентального та морського архетипів, зрештою, лежить розрізнення двох типів господарювання, пов’язаних, відповідно, з відтворенням багатства та з його перерозподілом: “Морська піратська економіка означає послідовне витіснення реального капіталу фіктивним; якщо перший зберігає “континентальну пам’ять” про речовину як першооснову багатства, то другий несе інформацію про те, як це багатство експропріювати”⁸. В.Зомбарт, як відомо, аналізуючи історичні витоки підприємницького духу, відносив морський розбій до способів отримання грошей, в яких містилися зародки, можливості розвитку капіталістичних починань. Причому, згідно з В.Зомбартом, морський розбій був свого часу не просто одноосібним способом добування грошей, а існував як соціальний інститут, тобто професія. В перші століття Нового часу, писав дослідник, усі західноєвропейські нації притримувалися організованого у

вигляді професії морського розбою. Це було зумовлено тим, що вести торгівлю в ті часи означало зняряджати та озброювати кораблі, упокорювати туземців, забирати в них добро й продавати його тим, хто більше заплатить, і в той же час захоплювати стільки іноземних суден, скільки дозволить випадок. Саме тому дух, який просякав торгівлю та всі колоніальні починання, одночасно був розбійницьким і авантюрним духом. Авантюрист, морський розбійник та купець, підмічав В.Зомбарт, непомітно переходять один в одного, оскільки всі торгові компанії в XVI–XVII століттях були нічим іншим, як напіввійськовими, наділеними верховними правами і засобами державної могутності завойовницькими спільнотами, перетвореними внаслідок розбійницьких походів на довготривалі організації. “Каперство ж і морський розбій тепер постійно переходять одне в одне: Privateer стає Pirate, так само як і останній, в свою чергу, знаходить своє використання на службі у держави як капітан капера”⁹. Прообразом західної цивілізації, на думку О.Панаріна, є піратський корабель, зацікавлений у граничній незахищеності та розрідженості суші, а прообразом західної геополітики, згідно з Л.Казаряном, – авантюра дальнього торгового походу, в якому воедино злиті експансія і спекуляція.

На думку М.Петрова, саме в особливостях піратського ремесла, – непіддатливість ритуалізації та вимога постійного оновлення й опредмечення певних програм дії – слід шукати розгадку європейської культури та європейського способу мислення. Зазначені особливості, на думку вченого, сягають своїм корінням не Нового часу, а глибше, крито-мікенської культури, а їх розуміння можливе в руслі аналізу двох способів – “ключів” – прив’язування землеробської общини до державного апарату, – китайського і критського. Якщо в Китаї такий “ключ” тримається на необхідності регулювання природних процесів з метою введення їх в рамки, що допускають нормальний розвиток сільськогосподарських технологій, то в Криті він зумовлений завданням захисту землеробства від зовнішніх вторгнень з моря. Китайський ключ тому є природним, включеним в площину стихійних сил природи, а критський – воєнним, вміщеним у

площину зовнішньополітичних стосунків. У той же час, підмічає К.Петров, захист землеробства від морських набігів як основна функція морської державності має ту неприємну властивість, що повне викорінення їх загрози спроможне призвести до руйнування державності й, навпаки, існування державності є виправданим й необхідним лише за умови збереження загрози морських вторгнень. Держава, тим самим, змушена зберігати і піратів, як джерело небезпеки, і землеробську общину, як предмет захисту від зовнішніх посягань, й, окрім того, – децентралізувати, розподілити державну військову функцію за ділянками імовірного нападу, що сприяє накопиченню громадських якостей в межах землеробської общини та призводить до фактичного переплетення їх з піратством та землеробством. “Пірати ... виступають тут своєрідним проміжним продуктом і опосередкованою “сутністю”, в яку, з одного боку, відчужується-проектуються державна функція захисту як вимога деякого повзучого мінімуму “піратської кваліфікації”, що забезпечує належну вірогідність “щасливого кінця” під час нападу, і яка, з іншого боку, сама відчужує свою зростаючу “піратську кваліфікацію” в землеробство як абстрактне очікування небезпеки нападу і як вповні конкретну вимогу на постійне підвищення обороноздатності землеробства”¹⁰. Таким чином, якщо китайський ключ пов’язаний із замиренням природної стихії у спосіб встановлення та усталення ієрархії чітко фіксованих і непорушних професійно-державних навиків та соціальних ритуалів, то критський – із динамікою державних, землеробських та піратських функцій, які поперемінно могли виконуватися одними і тими ж людьми. При цьому саме заняття піратством було вирішальною ланкою такої динаміки, бо кожний набіг є не повтореною відпрацьованою схемою, а актом творчості, в якому традиційні і сталі у своєму розрізненні елементи довільно приводяться щоразу в зв’язок залежно від умов та обставин, які зводять нанівець значення довгострокових прогнозів й усталюють пріоритет прогнозів короткострокових та оперативних. Таким чином, західна цивілізація завдячує піратському

архетипу духом підприємництва як “синтезом прагнення грошей, пристрасті до пригод та винахідництва” (В.Зомбарт) і духом творчості як продукуванням унікальних, неповторних ситуацій, завдяки яким відбувається “жорстка і цілеспрямована селекція людських характерів” (К.Петров).

Для того, щоб Захід, підмічає О.Панарін, став справжнім Заходом, – втіленням “відкритого суспільства”, – він змушений був попередньо провести в глибинах власної культури диференціацію архетипів Моря і Суші з тим, щоб потім відокремити і витіснити останній як неадекватний власним цивілізаційним установам. Таке відокремлення, а отже й протиставлення континентальної та морської ідентичностей на світовому рівні пов’язане, на думку В.Максименка, з певною історичною ситуацією. А саме: синхронність таких подій, як просування на захід турків-османів і створення на перехресті світових торгових шляхів тогочасного світу Османської імперії, формування Великоросійської держави, що остаточно звільнилася від влади Орди в 1480 році, переміщення шляхів міжнародної торгівлі зі Середземного моря в Атлантичний океан та початок Реформації у Західній Європі, поклала початок протистоянню Росії та Англії в питанні володіння торговими комунікаціями, що ведуть на Схід. Причому використання морських комунікацій з боку Англії поєднувалося з наполегливими намаганнями встановити монопольний контроль над сухопутною торгівлею на меридіональних шляхах, що з давніх-давен поєднували північ та південь Східноєвропейської рівнини між собою та з Середньою Азією. Трьохсотрічне протистояння океанічного і континентального векторів розширення територіально-політичної влади, власне, і перетворило Росію на осьовий для світової історії простір, “географічну вісь світової історії” (Х.Макіндер), а Англію на державу, систематично “ворожу і небезпечну для Європейського континенту” (П.Чихачов). “Образно кажучи, це був конфлікт “моря” і “континенту” – найсильнішої у воєнному відношенні острівної держави, флот якої панував на Світовому океані, і найбільшої континентальної держави, що

здійснювала територіально-політичний контроль над матеріальною серцевиною світу”¹¹.

На сьогодні протиборство “океану” та “континенту”, зазначає В.Максименко, зумовлене ситуацією інформаційно-комунікативного перевороту, внаслідок якого зростає не швидкість та маса переміщених у просторі людей і товарів, а кількість бітів інформації, переміщених за одиницю часу в процесі передачі даних. “Віртуальна економіка”, будучи технологічним завершенням піратського архетипу й поєднуючи дематеріалізацію багатства з дематеріалізацією простору, відтепер протистоїть обмеженості природно-ресурсного базису власного існування, базису, що є територіально-просторово укоріненим в континенті. Останній, підкреслює О.Панарін, – це міць світу, його остання наявність, яка збереглася після всіх віртуальних метаморфоз і фікцій. “Євразійський Континент – це земна міць світу, пристановище для всього реального і забезпеченого наявністю, на відміну від океанічних непевностей, що породили віртуальну економіку та інші віртуальні псевдореальності”¹². Відродження континентального архетипу в єдності його духовних характеристик є тому єдиним способом запобігти маргіналізації Суші з боку моря. Таке відродження, на думку О.Панаріна, потребує втілення архетипу Суші в наступні провідні ідеї, спроможні мотивувати до “нового будівництва Континенту”. По-перше, це ідея Євразії як Великого Сходу, яка дозволить не лише запобігти “конфлікту цивілізацій” між слов’яно-православним, конфуціансько-буддистським, індо-буддистським та мусульманським регіонами Євразії, а й сформуванню їх синтезу як синтезу культурного розмаїття, здатного протистояти уніфікації з боку Заходу. По-друге, – ідея солідарності з Півднем, яка базується на дихотомії Північ-Південь й живиться морально-релігійною традицією співчуття знедоленим та приниженим. “Якщо східна ідея є культурологічною за своїм глибинним змістом, то південна носить моральний характер і потребує солідарності з усіма пригнобленими народами третього світу”¹³. По-третє, – це нова індоєвропейська ідея, опрацювання якої у

руслі великих традицій Росії, Індії і Ірану, вважає О.Панарін, допоможе Континенту заново відвоювати в Моря велике міжконтинентальне прикордоння, повернувши останньому “ледь не втрачене континентальне відчуття”.

Таким чином геополітика як “вища стратегія” передбачає розгортання того, що програмовано пам’яттю культури, зокрема архетипів Суші і Моря, у відповідні цілі-ідеї, які надають майбутньому певної прогностичної визначеності. “Як тільки ми розгадуємо закладену в них програму, ми отримуємо деяку апріорну рамку, в яку поміщаються майбутні події”¹⁴. Геополітика тим самим у статусі “вищої стратегії” виконує стабілізуючу роль, забезпечуючи накладання намічених нею, але, можливо, не вповні зрозумілих для суспільства проєктів на “тисячолітні культурно-географічні ландшафти” (В.Цимбурський).

¹ Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы отечества // Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. — М., 2002. — С. 243.

² Там само. — С. 260.

³ Переслегин С. Самоучитель игры на “мировой шахматной доске”: законы геополитики // Классика геополитики, XX век. — М., 2003. — С. 709.

⁴ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. — М., 1999. — С. 155.

⁵ Нартов Н.А. Геополитика. — М., 1999. — С. 23.

⁶ Панарин А.С. Указ. соч. — С. 155.

⁷ Там само. — С. 156.

⁸ Там само. — С. 154.

⁹ Зомбарт В. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. — М., 1924. — С. 58.

¹⁰ Петров М.К. Искусство и наука. Пираты Эгейского моря и личность. — М., 1995.

¹¹ Максименко В.И. Россия и Азия, или Анти-Бжезинский (почерк геополитики 2000 года) // Восток. — 2000. — № 4.

¹² Панарин А.С. Указ. соч. — С. 87.

¹³ Там само. — С. 267.

¹⁴ Там само. — С. 55.

**Вадим Крушинський,
Віктор Константинов**

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

З часу набуття Україною незалежності одним з центральних питань її політики залишається визначення пріоритетних зовнішньополітичних напрямів та формування відповідної зовнішньополітичної стратегії. Складність цього питання та його невирішеність аж дотепер, за півтора десятки років після проголошення незалежності, пояснюється цілою низкою як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Їх чітке визначення, дослідження динаміки та взаємодії між ними є критично важливим для подальшого аналізу місця та ролі України в міжнародних відносинах.

Поміж цими факторами окрему групу становлять ті, що безпосередньо пов'язані з проекцією процесів структурування та формалізації міжнародних відносин у безпосередньому міжнародному оточенні України, в міжнародних регіонах та субрегіонах, частиною яких Україна виступає або із якими межує. Це динамічний процес, що активно триває впродовж усієї сучасної української історії, безпосередньо впливає й на здатність самої України закріпитися в системі міжнародних відносин та посилити свій вплив в останній. Адже зміна форм організації міжнародного співробітництва, укріплення чи послаблення окремих міжнародних акторів у сусідніх із Україною регіональних підсистемах міжнародних відносин безпосередньо визначає межі використання потенціалу української зовнішньої політики, звужує або розширює “вікно можливостей” посилення впливу України на міжнародний розвиток.

Стаття присвячена проблемам трансформації основних функціонально-просторових комплексів, що існує у міжнародному оточенні України, формування та еволюції регіональних та субрегіональних систем, міждержавних інститутів співробітництва, а також тому впливу, що ці процеси спричиняють на розвиток зовнішньополітичної стратегії України, її здатність до ефективної реалізації власної зовнішньої політики. Досліджені зміни, що їх зазнала позиція України, та її роль в окремих регіональних комплексах і структурах міжнародного співробітництва, вплив інтеграційних та реінтеграційних процесів на здатність України й надалі залишатися впливовим міжнародним актором в Європі та на пострадянському просторі.

Проблема формування та реалізації української зовнішньої політики, адекватної потенційним можливостям держави, її участь у формуванні нової структури міжнародних відносин у європейському, пострадянському чи євразійському просторі активно досліджується багатьма науковцями-міжнародниками в Україні. Так, неодноразово ставали предметом спеціалізованих досліджень проблеми визначення загальних параметрів регіональної політики України¹, розвиток регіональних структур пострадянського простору та участь у них України², проблеми та перспективи співробітництва України із державами інтеграційного простору Європейського Союзу, взаємодія української регіональної політики та розширення ЄС³, визначення параметрів регіональної геополітики України⁴. Завданням цих досліджень є визначення пріоритетних для України регіональних напрямів зовнішньої політики, напрямів регіонального співробітництва у сфері безпеки, перспектив розвитку регіональних та субрегіональних комплексів у безпосередньому міжнародному оточенні України. Цікавими є також дослідження регіональної проблематики безпеки, становлення та розвитку регіональних безпекових систем та участі в них України⁵.

Але, хоча розвиток регіональних структур міжнародного співробітництва в Європі в цілому, в східноєвропейському та пострадянському просторах, а також участь України у цих

інститутах та регіональних проектах активно висвітлено в спеціалізованих наукових дослідженнях, поза увагою дослідників залишалося визначення ролі самої динаміки трансформації регіональних та субрегіональних просторів на реалізацію завдань української зовнішньої політики, оцінка українського потенціалу організації регіонального простору відносно тих процесів структурування міжнародного оточення, що відбуваються з часу набуття Україною незалежності. Також недостатньо досліджені механізми організації таких важливих для України функціонально-просторових комплексів міжнародних відносин, як Чорноморсько-Каспійський, Балто-Чорноморський, а також Центрально-Східноєвропейський.

Головними формами функціонально-просторової організації міжнародного середовища, до якого належить Україна є, безумовно, два великі макрорегіональні комплекси: простір інтеграції та співробітництва Європейського Союзу та пострадянський простір. Інтеграційні процеси в Європейському Союзі є одним із ключових чинників організації всього європейського простору, внаслідок надзвичайно потужного економічного потенціалу ЄС та прагнення закріпитися як цивілізаційний та культурний центр тяжіння на континенті. Водночас, структурування міжнародних відносин навколо ЄС перебуває під значним впливом високого рівня формалізації відносин всередині самого Союзу. Ця формалізація поширюється не тільки на країни-кандидати через механізми адаптації, але й поза межі інтеграційного кола: адже у відносинах Європейського Союзу із східними сусідами вже сьогодні створено значну за обсягом та глибиною міжнародно-правову базу, характер й інтенсивність застосування якої регламентуються також у межах деяких спільних політик ЄС.

Процеси формалізації відносин та їх структурування, що відбуваються під впливом Європейського Союзу, вже значною мірою змінили міжнародно-політичний ландшафт Європи й, зокрема, простору, що безпосередньо межує із Україною. Динаміка трансформації організаційних форм міжнародного

співробітництва в усій Центральній та Східній Європі, а також на значній частині Євразійського простору визначалася з середини 1990-х рр. процесами внутрішньої трансформації та розширення інтеграційного поля Європейського Союзу. Для держав Центрально-Східної (ЦСЄ) та Східної Європи ключовим питанням визначення їх належності в Європейському міжнародному регіоні стали наявність або відсутність перспектив участі у інтеграції в Європейському Союзі, повноцінного або асоційованого членства в цій організації. Таким чином, ЄС ще задовго до свого розширення на Схід став визначати динаміку трансформації не лише свого власного простору, але й сусідніх з ним регіонів.

Отже, в просторі на схід від кордонів Європейського Союзу процеси просторової організації міжнародного середовища в постбіполярний період визначалися зіткненням двох парадигм: інтеграції в широкий регіональний простір, який утворився внаслідок реалізації проекту західноєвропейської інтеграції та уособлювався у Європейському Союзі, та локальної регіональної інтеграції або у субрегіональних проектах (така модель особливо притаманною була для країн ЦСЄ), або зорієнтованої на співробітництво та реінтеграцію в традиційному історичному, економічному, культурному просторі (спроби такої регіоналізації були характерними для пострадянських держав).

Для країн Центрально-Східної Європи, колишніх членів соціалістичного табору, потужним фактором у визначенні переважного вектора інтеграції або приєднання до формалізованих проектів співробітництва стало прагнення відтворити власну європейську ідентичність та закріпити її в інституційних та нормативних межах західноєвропейського регіону. Ці прагнення віднайшли втілення у тезі про відновлення єдності Європи. Подолання поділу Європи часів “холодної війни” відбувалося в процесі реорганізації європейського простору фактично з початку 1990-х рр. Переосмислення геополітичної та цивілізаційної належності країнами ЦСЄ й здійснене ними політичними засобами ототожнення себе із Західною Європою

стимулювало у регіоні розвиток співпраці між представниками двох частин континенту, що колись належали до ворогуючих таборів. Це співробітництво поширилося на політичну, економічну сферу, включило широке коло питань безпеки, нарешті, стало невід'ємною умовою для забезпечення миру та стабільності в Європі.

Фактичне злиття регіону ЦСЄ із Західною Європою де-факто відтворило західноєвропейський регіональний простір й у Центральній Європі ще до формального вступу цих держав у Європейський Союз. Водночас, така організація центрально-східноєвропейського простору заклала основи для більш складної структури регіональних відносин між всіма міжнародними акторами, адже у цьому співробітництві було використано не лише механізми західноєвропейської інтеграції, але також структури євроатлантичної співпраці та навіть загальноєвропейські механізми, перш за все, Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)⁶.

Для України ці трансформації означали, що суттєво скорочувалося міжнародне поле для реалізації українських проєктів, спрямованих на створення сталих та ефективних механізмів регіональної співпраці із державами ЦСЄ та Південно-Східної Європи (ПСЄ). Таку зацікавленість Україна демонструвала ще на початку 1990-х. Так, у лютому 1993 р. Президент України Л.Кравчук під час візиту до Угорщини виступив з ініціативою створення Балто-Чорноморської зони безпеки; згодом ця ініціатива була запропонована на розгляд країнам Вишеградської групи. Завдання цього регіонального проєкту полягало у подоланні нестабільності у військовій та політичній сферах, що була спричинена вакуумом безпеки в Східній Європі після завершення демонтажу структур соціалістичного табору й в умовах, коли безпекові структури Заходу ще не були готові перебрати відповідальність за безпеку в регіоні на себе⁷.

Проєкт передбачав створення міжнародної структури із залученням держав ЦСЄ. Але вже в той час більшість країн-членів Вишеградської групи, крім Польщі, не виявили

зацікавленості українським проектом регіональної співпраці, віддаючи перевагу інтеграції до європейських та євроатлантичних інтеграційних та безпекових структур. Адже проект вимагав від усіх учасників однакового рівня зацікавленості у перетворенні нової структури на головний механізм гарантії власної безпеки, тобто, вимагав від держав ЦСЄ поступитися пріоритетністю свого західного вектора.

Спільна зовнішня політика ЄС, східний вектор якої було спрямовано саме на простір, який Україна потенційно могла використовувати у власній регіональній політиці, визначала перетворення Європейського Союзу на активного позарегіонального актора у вже існуючих та перспективних регіональних проектах. Отже, спроможність України до самостійних дій, а особливо до визначення динаміки регіоналізації та структурних параметрів регіональних просторів було суттєво обмежено. Саме прагнення центрально-східноєвропейських країн якомога скоріше інтегруватися до ЄС та НАТО не сприяло появі в них інтересу до довготермінових субрегіональних структур, особливо спільних із пострадянськими країнами, участь яких у згаданих структурах у найближчій перспективі не розглядалася, отже, інтегрування з ними не збігалось з головними стратегічними інтересами потенційних членів європейських та євроатлантичних структур.

У цьому зіткненні двох парадигм проект Європейського Союзу мав відчутну перевагу внаслідок значно потужнішого інтеграційного імпульсу та більшого економічного та політичного потенціалу, яким було підкріплено динаміку залучення східноєвропейських держав у інтеграційний простір ЄС. Тому для власних проектів організації регіонального простору на кордонах Європейського Союзу, розроблених та реалізованих постсоціалістичними та пострадянськими країнами, дедалі відчутнішою стала характерна реактивність та другорядність. Їх реалізація цілковито залежала від перспективи повноцінного долучення до західноєвропейської інтеграції. Відповідно інтеграція у межах ЄС була найсильнішою тенденцією організації простору, що безпосередньо межував із ЄС; натомість, для

країн, географічно віддалених від Європейського Союзу, вага власних регіональних проектів була значно вищою за країни, що були сусідами ЄС.

Адже східноєвропейські країни також намагалися вирішити питання ефективної організації власного регіонального простору. Говорячи про Східну Європу, маємо на увазі групу пострадянських держав, які безпосередньо межують з ЄС або з країнами-кандидатами на вступ до цієї організації, – Білорусь, Україну та Молдову; таке трактування поняття “Східна Європа” є найбільш поширеним для більшості сучасних досліджень європейської регіональної системи міжнародних відносин⁸. Ці держави знаходяться у просторі, організація якого визначається впливом як європейської інтеграційної системи, так і пострадянських регіональних проектів. На відміну від країн ЦСЄ, які обмежували власну регіональну політику європейським та євроатлантичним інтеграційними просторами, поміж системними чинниками організації простору у Східній Європі навіть після розширення ЄС в 2004 р. представлені активні й реактивні дії східноєвропейських країн у межах їх європейських та євроінтеграційних політик⁹, а також регіональних політик на пострадянському просторі.

У структурі сучасної політики Європейського Союзу щодо східних сусідів (і політики сусідства, як її доктринального оформлення) місце проектів окремих країн-членів набуває особливої ваги. У політиці сусідства ЄС міститься фактичне поєднання двох ідей, що з огляду на перспективність та потенційну ефективність організації простору у Східній Європі знаходяться у взаємному протиріччі. Структурно тісні та багатовимірні відносини ЄС та сусідів мають сприяти створенню панєвропейської регіональної структури, її інституціалізації та зміцненню. Однак при цьому механізм управління процесом регіоналізації керує виключно ЄС, а прагнення членства в Союзі з боку східноєвропейських країн знижує зацікавленість останніх у посиленні механізмів, що не відповідають їх прагненням у повному обсязі, і до того ж не контролюють.

На тлі неоднозначності проектів організації регіонального співробітництва, до яких Європейський Союз залучав країни Східної Європи, а також поширеного в цих проектах ставлення до східноєвропейських країн як до об'єктів (Східна політика ЄС або Північний вимір є елементами зовнішньої політики Європейського Союзу, а не повноцінними регіональними програмами) особливу роль у становленні регіонального оточення країн Східної Європи і надалі відігравав пострадянський простір, який не міг запропонувати можливості структурування, подібні до проектів Європейського Союзу, через брак ресурсів та потужного центру тяжіння. Але пострадянський простір, натомість, відрізняється більшою кількістю альтернативних регіональних проектів, порівняно меншою конкурентністю середовища. Нарешті, саме в пострадянському просторі пострадянські держави могли повною мірою відігравати самостійну роль у структуруванні регіонального середовища та реалізувати самостійні проекти. Саме через ці особливості пострадянського простору значна кількість зусиль регіональної політики пострадянських держав була сконцентрована на структурній організації у пострадянському просторі. Це залишається об'єктивною тенденцією навіть для тих пострадянських держав, які розбудовували тісні контакти із сусідніми державами та регіональними утвореннями за межами колишнього СРСР.

Пострадянські держави взагалі та, зокрема, східноєвропейські після проголошення незалежності опинилися у неструктурованому та доволі хаотичному просторі, що утворився з держав колишнього соціалістичного табору та колишніх республік СРСР, які стали незалежними. Кожна з цих держав прагнула не лише віднайти нові зовнішньополітичні орієнтири, але й, насамперед, гарантувати своє існування та суверенітет. Проблема структурного оформлення міждержавних відносин нових незалежних держав залишається важливою теоретичною проблемою в дослідженні еволюції пострадянського простору, оскільки на тлі збереження певного ступеня гомогенності всього простору із часу розпаду СРСР домінуючою тенденцією

в організації просторової структури міжнародних відносин залишається її розшарування як у географічному, так і у функціональному відношенні. Отже, однією із загальних тенденцій у поведінці акторів на пострадянському просторі є прагнення інституціонального оформлення специфічних груп інтересів та завдань розшарованого простору в організаціях регіонального та субрегіонального рівнів.

Оскільки значення функціональних параметрів у структуруванні середовища залишається визначальним, структурна організація пострадянського простору зазнає його модифікуючого впливу, наслідком якого стає, з одного боку, виникнення макрорегіональних утворень, що охоплюють значну частину території колишнього СРСР, а, з іншого, розвиток субрегіональних структур регіонального співробітництва. Водночас, у межах відповідних проектів організації регіонального простору відбувається відтворення традиційних або формування нових ієрархій регіональних держав. Якщо прагнення регіонального лідерства сьогодні залишається прерогативою Російської Федерації (цьому монопольному прагненню Росії формально було кинуте виклик лише Україною, до того ж, тільки у 2005 р.), то прагнення середніх держав до укріплення своєї ключової ролі в субрегіональних проектах або у окремих функціональних вимірах великих регіональних проектів стає дедалі виразнішим. Україна як одна з провідних держав регіону відіграє у розгортанні цих тенденцій принципову роль, виступає їх провідником та впливає на характер і напрям еволюції регіональних структур пострадянського простору. В умовах невизначеності перспектив державного будівництва своїх суб'єктів цей простір утворив т. зв. сіру зону безпеки, яка характеризується підвищеними ризиками внутрішніх та міжнародних конфліктів. Водночас цей простір став полем конкуренції провідних держав Європи та світу за встановлення власного впливу.

Завданням регіональної політики України на пострадянському просторі завжди залишалося, насамперед, формування зони стабільності та безпеки, а також сприяння економічній

субрегіоналізації задля забезпечення системних гарантій реалізації економічного потенціалу України. Водночас регіональна політика України зіштовхувалася з переважаючими тенденціями в організації регіонального простору, перш за все, із прагненням Росії закріпитися на пострадянському просторі в ролі єдиного лідера й консолідуючого чинника. Україна втрачала пострадянський простір як засіб реалізації власної регіональної програми, що видавалося можливим ще й у перші роки існування організації. Натомість посилювалася тенденція до активного включення України як об'єкта регіональної політики Москви, що особливо наочно проявилася із проголошенням у лютому 2003 р. ініціативи Президентів Росії, України, Білорусі та Казахстану про утворення Єдиного економічного простору (ЄЕП) та Організації регіональної інтеграції (ОРІ).

Саме тому вже у другій половині 1990-х рр. Україна змушена була перенести головний акцент у розгортанні власних проектів організації міжнародного простору, що її оточує, на субрегіональний рівень. Головним чином, Україна проявляла активність у Чорноморському та Чорноморсько-Каспійському просторах. Частково цьому сприяло відновлення домінування Росії на пострадянському просторі, що спонукало деякі пострадянські країни, зокрема Грузію та Молдову, шукати альтернативні засоби регіональної організації, які, насамперед, мали б стати засобом колективної протидії російській експансії. Це відкривало перед Україною, яка часто самостійно опонувала Москві у пострадянських структурах, перспективу організувати цю групу держав навколо себе.

Але й у субрегіональних просторах Україна швидко зіткнулась із неспроможністю самостійно визначити динаміку та напрям просторової трансформації. Таким прикладом є Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), регіональний економічний інтеграційний проект, що мав значні перспективи, оскільки охоплював регіон, багатий на природні ресурси і насичений важливими транспортними шляхами, що відкривало широкий спектр можливостей для ЄС і потенційно забезпечувало

підтримку останнього для співробітництва в регіоні. Вихід української держави на провідні ролі в такому регіональному механізмі політичного та безпекового співробітництва вбачався можливим завдяки доволі потужному потенціалу держави й міг бути забезпечений активною, ініціативною політикою України. В свою чергу, укріплення ролі України в ЧЕС як повноцінному регіональному інституті напевно перетворював її на одного з регіональних лідерів у Східній Європі й забезпечував політичні дивіденди у відносинах із Росією та Європою. Нарешті, Україна могла сподіватися на використання позитивного досвіду лідера інтеграції в Чорноморському басейні у вирішенні питання про долучення до інтеграційних процесів Європейського Союзу; згодом, актуалізація енергетичного діалогу в Чорноморсько-Каспійському басейні підтвердила перспективність для України регіоналізації в басейні Чорного моря.

Природно, що Україна була чи не найактивнішим та послідовним прибічником трансформації регіонального економічного форуму на повноцінну регіональну організацію, що мала опікуватися широким колом проблем політичного, безпекового, економічного та культурного співробітництва. Протягом 90-х рр. XX ст. Україні вдалося домогтися певних результатів у цьому процесі: в ЧЕС було закріплено співробітництво у боротьбі з тероризмом, нелегальною міграцією, співпрацю у подоланні наслідків надзвичайних ситуацій.

Україні вдалося досягти деяких позитивних результатів регіональної політики в Чорноморському басейні внаслідок того, що вона дещо змінила акценти: прагнула домогтися позитивних для себе зрушень у субрегіоні, домовляючись лише із окремими зацікавленими у співпраці в певній сфері країнами. Це дозволило започаткувати цікаві проекти, у т. ч. й у безпековій сфері, на кшталт тісної співпраці України та Туреччини у “Блексіфор”. Водночас це не сприяло зміцненню регіональної структури в басейні Чорного моря. Зрештою, було формалізовано й сам форум, що перетворився на організацію чорноморського економічного співробітництва.

Однак навіть після створення ЧЕС співробітництво в субрегіоні не стало такою мірою всеосяжним, як цього прагнула Україна, оскільки залишалися розбіжності між країнами-членами та різне бачення ними пріоритетів співпраці. Перевага й надалі надавалася малим конкретним проектам, а комплексне багатостороннє співробітництво в економічній та безпековій сферах залишалося нереалізованим. Нарешті, суттєво змінилася й ситуація в регіоні: з одного боку, потенціал України, що дозволяв на початку 90-х рр. ХХ ст. сподіватися на чільне місце в регіональному проекті, не був повною мірою реалізований; з іншого – виникла ціла низка нових регіональних організацій та проектів й значно посилювався вплив у Чорноморському регіоні провідних акторів: США, Російської Федерації та Європейського Союзу.

Україні не лише забракло політичного впливу та інших ресурсів для здійснення визначального впливу на структуру регіонального співробітництва в Чорноморському регіональному просторі. Досвід спроб регіоналізації цього простору продемонстрував характерні для української регіональної політики реактивність та відсутність гнучкості. Україна не встигала за перетвореннями регіонального простору, намагаючись реалізувати старі цілі тривалий час по тому, як ситуація в регіоні змінювалася суттєвим чином. Неготовність до компромісу із регіональними державами, надмірна проекція поточної проблематики двосторонніх відносин із ними (особливо із Росією та Румунією) на порядок денний регіональної політики України в басейні Чорного моря наочно довели другорядний характер української регіональної політики в арсеналі зовнішньої політики держави. Саме через ці обставини досвід регіоналізації у Чорноморському регіональному просторі для України виявився переважно невдалим.

В умовах значного обмеження спроможності України до реалізації власного потенціалу в організації міжнародного простору, спричиненого впливом європейських та пострадянських структур співробітництва, фактично єдиним відносно

успішним українським проектом організації міжнародного простору стало поглиблення співробітництва в межах ГУАМ та перетворення його на міждержавну організацію. Ідея регіонального співробітництва в такій незвичній географічній структурі була зумовлена особливостями регіональних проектів на всьому пострадянському просторі. Такий підхід став проявлятися в регіональній політиці України ще в період, коли першочергове завдання закріплення здобутої незалежності було в цілому виконане всіма новими незалежними державами, і на порядку денному постали питання подальшого державного будівництва, визначення зовнішньополітичних орієнтирів та завдань. У цих умовах із збереженням традиційних конфліктів знижувалася схильність держав до компромісу, який у попередній період розвитку виправдовувався стратегічним надзавданням визнання державності світовою спільнотою. Оскільки частіше джерело конфліктів або контрагент у конфронтації належав до пострадянського простору, підвищення рівня вимог до компромісного вирішення суперечностей виявлялося в обмеженні варіантів розбудови спільних інституцій міждержавного співробітництва на всьому пострадянському просторі.

Укріплення ГУАМ попри відсутність безпосередніх кордонів між країнами, залученими до нього, стало можливим завдяки прагненням до спільного вирішення учасниками ГУАМ комплексу енергетичних проблем, зокрема, проблеми транспортування енергоресурсів; транспортні коридори виступили основою його регіональної структури. ГУАМ міг спричинити позитивний вплив на вирішення проблеми стабільності транспортних енергетичних коридорів, але вони не могли стати основою інтеграції навіть для відповідних регіональних структур, не кажучи вже про весь пострадянський простір; адже ці коридори зв'язують ресурси із споживачами назовні, не розвивають комплексної інфраструктури та не сприяють розбудові економіки навколо цих коридорів. Проте в ГУАМ також існують доволі різні інтереси, які Україна не здатна рівною мірою забезпечити, ані запропонувати нові проекти, що будуть

цікавими для всіх членів організації. Крім того, основні проекти в межах ГУАМ, особливо в транспортній сфері, не є незалежними від визначального зовнішнього впливу, перш за все ж, з боку США (саме вони зацікавлені у реалізації проектів транспортування каспійських енергоносіїв через територію Туреччини в обхід Росії та Ірану).

Отже, конвертувати як потенціал України в міжнародних відносинах, так і здобутки української дипломатії щодо посилення ролі держави в пострадянському або східноєвропейському регіональному просторі Україні фактично не вдалося. Поле для реалізації власних регіональних проектів України було обмежене як на Заході, де країни Центрально-Східної Європи та Балтії остаточно долучилися до регіональних проектів, завданням яких було включення в західноєвропейський інтеграційний простір, членство у Європейському Союзі та НАТО, так і на Сході, де частина пострадянських країн включилася в проекти співробітництва та реінтеграції, в яких виразно домінувала Російська Федерація.

Тому сьогодні для України необхідним є переосмислення її ролі в регіональних міжнародних відносинах, визначення прагматичних шляхів реалізації потенціалу України як держави, що перебуває на межі відразу двох великих геополітичних просторів, двох ключових європейських тенденцій у структуруванні регіонального простору. Для України обмеження євроінтеграційним та євроатлантичним просторами, особливо без чіткої перспективи членства у відповідних інституціях, суттєво скорочує перспективи самостійної політики навіть на європейському регіональному рівні. У свою чергу, євразійський простір поки залишається найменш структурованою регіональною підсистемою в оточенні України, у ньому відбуваються одночасний пошук оптимальних стратегій інтеграції не лише з боку Росії, але й інших пострадянських держав. Поки євразійський простір не став справжнім інтеграційним проектом, для України залишається відкритою можливість або долучитися до інтеграції у цих межах, або конструктивно впливати на процеси

структурування євразійського простору та прийняття колективних рішень його членами у статусі привілейованого партнера євразійських інтеграційних структур.

Дихотомія європейський – євразійський для України є штучною: по-перше, тому що обидва простори є глибоко взаємопов’язані і не виступають ані конкурентами, ані опонентами в загальноєвропейській регіональній системі; по-друге, тому що сьогодні й на найближчу перспективу для України структура співробітництва із країнами та інститутами обох просторів, а також цінність та важливість цієї співпраці є приблизно подібними, і природної першості одного з них, що витікала б із власних потреб України, не спостерігається; по-третє, тому що на сьогодні питання про інтеграцію в інститути одного з двох просторів залишається гіпотетичним або принаймні питанням віддаленої перспективи.

Отже, для України необхідним є не тільки визначення чітких функціональних пріоритетів у регіональній співпраці, власних підходів до принципів та динаміки організації субрегіональних просторів у Східній Європі, в Чорноморському та Чорноморсько-Каспійському басейні, але й врахування у власній зовнішньополітичній стратегії творчої ролі зовнішньої динаміки міжнародних регіональних. Політика України, спрямована на організацію міжнародного регіонального середовища, має будуватися як інтегрована система реактивних дій, що зумовлені змінами в міжнародному середовищі та розвитком регіональних процесів співробітництва, а також активних дій України, метою яких є досягнення поточних завдань української регіональної політики за рахунок їх узгодження із динамікою організації міжнародного регіонального простору.

¹ Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.; Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А. Гальчинського. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2003. – 328 с.

² Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / За заг. ред. С.І.Пирожкова. – К.: Рада національної безпеки і оборони, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2001. – 624 с.

³ Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин / За ред. *В.А.Манжолі*. – К.: Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 66 с.; Україна в європейських міжнародних відносинах / За ред. *С.В.Віднянського*. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 526 с.

⁴ *Андрущенко С.В.* Україна в сучасному геополітичному середовищі. – К.: Логос, 2005. – 286 с.; Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / За ред. *О.М.Гончаренко*. – К.: Академпрес, 1999. – 202 с.

⁵ *Бодрук О.С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. – К.: НІПМБ, 2001. – 299 с.

⁶ *Plantin M.-C.* L'élargissement de l'UEO: un processus lié, une gageure pour l'identité européenne de sécurité et de défense // Les institutions de la paix / Sous la dir. de *C.-P. David*. – Paris: L'Harmattan, 1997. – С. 237–238.

⁷ *Solchanyk R.* Ukraine's search for security // RFE/RL Research Report. – 1993. – № 2(21). – С. 1–6.

⁸ *Hagen J.* Redrawing the imagined map of Europe: the rise and fall of the “center” // Political Geography. – 2003. – № 22. – С. 491–492.

⁹ *Smith A.* Imagining geographies of the “New Europe”: Geo-economic power and the new European architecture of integration // Political Geography. – 2002. – № 21. – С. 650–652.

Олександр Чувардинський

“ЧЕТВЕРТА ВЛАДА” В СТРУКТУРІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Невід’ємною складовою громадянського суспільства є засоби масової інформації, яких називають “четвертою владою”. В нашій державі вони ще тільки набувають владної значущості. Україні варто перейняти досвід тих країн, в яких ЗМІ є невідмінним компонентом демократичного поступу¹. Мета статті – розкрити значення і роль засобів масової інформації в структурі громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах.

Як свідчить досвід розвинених демократій, розвиток недержавних ЗМІ відбувається у двох напрямках – підтримки і обмежень діяльності органів масової інформації як економічних інституцій та їхньої підтримки і обмежень як засобів забезпечення свободи слова. Обмеження ЗМІ як економічних інституцій можуть встановлюватися безпосередньо внаслідок податкового та антимонопольного законодавств, які запобігають надмірній концентрації власності, або опосередковано за допомогою таких законів загального характеру, як стандарти зайнятості та закони про захист довкілля. У цьому разі підтримку медіа здійснюють шляхом податкових пільг та субсидування поштової системи. Обмеження ЗМІ як засобу забезпечення свободи слова можуть визначатися законами про наклеп і дифамацію та законами про нерозповсюдження забороненої літератури. Підтримка цієї функції медіа означає конституційний захист свободи слова і преси, відсутність цензури, законодавче закріплення права журналіста не розкривати джерел своєї інформації в судових процесах і права громадян на доступ до інформації, що зберігається в особистих досьє.

Історично склалося так, що до трьох форм комунікативних медіа застосовувалися три моделі регулювання: вільної преси (друковані медіа), мовлення (радіо і телебачення) та зв'язку (телекомунікації – пошта, телефон, телеграф, засоби електронного зв'язку). Зasadничою стосовно моделі вільної преси є цінність свободи слова. Вона передбачає незалежність від будь-яких форм втручання і контролю з боку владних структур, що містять елементи цензури та обмеження свободи друку. Цю свободу, як правило, захищено конституцією, як, наприклад, у США та Канаді, або міжнародними хартіями на зразок Європейської конвенції з прав людини. У свою чергу, в моделі медіа-мовлення головним є те, що вона розглядається як суспільна служба, надання громадських послуг. Це модель функціонування радіо і телебачення, які від самого початку були об'єктом обмеження та керівництва з боку органів влади і, як уже зазначалося, часто є суспільною власністю. Аргументуючи користь громадських радіо і телебачення, часто вказують також на необхідність здійснити певних інформаційних потреб, які не можна задовольнити в межах комерційної системи, зорієнтованої виключно на розширення своєї аудиторії та реалізацію ринкових імперативів; йдеться, наприклад, про дитячі програми та культурні програми для національних меншин.

Ще один аргумент на користь громадських телебачення і радіомовлення полягає у тому, що при цьому забезпечуються “якість” і “справедливість”, тобто гарантується, що теле- і радіоэфір не потрапить під контроль “грошових мішків”, а також проголошується і реалізується рівність можливостей для висловлювання різних поглядів. У Європі модель громадського телебачення і радіомовлення реалізовано у досить жорстких формах, у США ці форми дещо гнучкіші. Так, для громадського телебачення у Великій Британії характерні такі риси: законодавче забезпечення надання універсальних послуг, одержання фінансової підтримки з боку не лише споживачів, а й усіх платників податків (з державної скарбниці), водночас доступ до ефірного простору (а отже і до аудиторії) регламентовано таким

чином, щоб забезпечити певні принципи: “справедливість”, “політичний нейтралітет”, незалежність від меркантильних (економічних) інтересів і впливу держави. І наостанок зазначимо, що засадничою основою моделі зв’язку є ідея рівного, без дискримінації, права на доступ до інформації. Ця модель відображає історичну роль держави в полегшенні комунікації між громадянами за допомогою поштової служби, телефону і телеграфу².

У сучасному суспільстві засоби масової інформації перетворилися на могутній політичний інститут, без якого неможливо уявити функціонування публічної влади. Особливе значення мають електронні засоби масової інформації, насамперед – телебачення. Завдяки йому публічна політика дістала надзвичайно ефективний інструмент впливу на суспільство, що відкриває небачені раніше можливості формування політичних орієнтацій, а також маніпулювання громадською думкою. Тому значно зростає відповідальність засобів масової інформації перед суспільством. Дії ЗМІ у інформаційному просторі можна звести до двох головних типів. Перший називається мобілізаційним і включає агітацію та пропаганду, другий – маркетинговим і використовує методи паблік рілейшнз та політичної реклами. Зазвичай, обидва типи застосовуються у демократичних суспільствах, але спостерігається превалювання другого.

Слід наголосити, що агітаційно-пропагандистські методи застосовуються політичними суб’єктами демократичного (громадянського) суспільства там, де необхідно досягти соціальної підтримки цілей цього суб’єкта. Проте такі методи повинні мати обмежене застосування, тоді як маркетингові стратегії в засобах масової інформації демократичних країн мають переважати. Маркетингові стратегії формуються відповідно до попиту та пропозиції на інформацію, що створюється на інформаційному ринку. Головне їхнє завдання полягає в тому, щоб необхідну суб’єктові інформацію забезпечити у потрібний час і в потрібному місці. Особливістю маркетингових стратегій є те, що вони націлені не на контроль за свідомістю людини, а на

інформування того, в чому зацікавлені політичні агенти, які використовують достовірне інформування суспільства про цілі та завдання тих чи інших політичних агентів. Маркетингові стратегії властиві суспільствам з розвиненими демократичними традиціями. Їх широке поширення можливе лише там, де існує значна ступінь відкритості політики³.

У цьому контексті ЗМІ у громадянському суспільстві повинні створювати об'єктивне, повномасштабне інформаційне середовище, яке формується на основі конкуренції різних типів ЗМК – від електронних до друківаних.

На думку деяких учених, виникнення великої кількості засобів масової інформації, в яких дається оцінка одних і тих самих явищ громадського життя з прямо протилежних позицій, призводять до того, що в масовій свідомості розриваються звичні зв'язки, зникають значимі стереотипи, розпадаються стійкі відносини всередині соціальних груп, катастрофічно знижуючи згуртованість і водночас збільшуючи почуття соціальної несправедливості. Зокрема не може сприяти соціальній гармонії, передусім у свідомості старшого покоління, поява таких незвичних словосполучень, як “комуніст-підприємець”, “криміналітет у владі” тощо. За цих умов вочевидь провокаційні інформаційні приводи та сюжети, створені для маніпулювання певними соціальними групами, легко проникають у катастрофічну свідомість, блокуючи цілеспрямовану поведінку індивіда, перетворюючи його з учасника соціальної організації, що самоорганізується, на стандартний елемент юрби⁴.

Таким чином, ЗМІ можуть як сприяти відтворенню соціального капіталу, так і призводити до його руйнування у громадянському суспільстві.

Цю думку підтримує і російський дослідник Б.Дубін, який наголошує, що телебачення замінює активне, масове політичне життя пасивним переглядом теленовін. Телебачення “пронизує” і багато інших форм громадської участі, соціальної солідарності (клуби за інтересами, асоціації та спілки різного

роду, форми самоорганізації споживацької поведінки, реальні політичні партії), створюючи цілі сфери візуального чужого життя, віртуально-телевізійної реальності, котра зачаровує телеглядачів своєю доступністю, ілюзією присутності. Тим самим телебачення створює масову цілісність та нівелює соціальні, культурні, статусні та освітні відмінності⁵.

На жаль, самі по собі недержавні засоби масової інформації не виконують у повному обсязі функцію об'єктивного інформування громадян. Якщо вести мову про комерційні мас-медіа, то аудиторія для них перетворюється на особливий “товар”, цінність якого вимірюється рейтингом. Цей товар продається рекламодавцям за гроші, на які й існують ЗМІ. Для дотаційних ЗМК масовий споживач практично не має значення, оскільки об'єм фінансування безпосередньо не пов'язані з кількістю аудиторії. Головне в їх роботі — точно і послідовно транслювати точку зору донора. Також існують медіа, які називають “зливними бачками”. Вони існують на прибутки він інформаційних війн (наприклад, під час виборчої кампанії) і окремих викидів компромату. У цьому випадку ЗМІ стають засобом конфліктної комунікації між різними групами (партіями, елітою та контрелітою) і замикають на себе аудиторію. З погляду нормативних теорій демократії, така ситуація далека від ідеалу, оскільки згідно з ними аудиторії потрібне медіавиробництво для здобуття “об'єктивних”, тобто незаангажованих даних про суспільство. Перерозподіл влади у медіавиробництві на користь аудиторії, публіки, народу може відбутися лише тоді, коли у суспільстві є соціальні агенти, які зацікавлені в цьому. На жаль, у сучасних умовах одна частина гравців медіа-простору намагається донести до споживача певну інтерпретацію подій, а інша частина медіа-агентів спрямована на отримання прибутків. До того ж досвід заперечує міф про те, що всі без винятку журналісти за професійним покликанням є борцями за демократичні ідеали. Як і більшість інших пересічних громадян, працівники медіа зацікавлені перш за все у робочих місцях, стабільній зарплаті, професійному зростанні та самовираженні⁶.

Таким чином, лише громадяни окремо і громадянське суспільство загалом можуть бути зацікавлені в об'єктивному інформуванні щодо владно-політичних, економічних відносин у певній країні. Лише розвинуте громадянське суспільство здатне дійти висновку про створення громадського телебачення, а головне – створити його. Можна констатувати, що від рівня розвитку громадянського суспільства напряду залежить якість і незаангажованість ЗМІ.

Особливу комунікаційну роль у спілкуванні влади і суспільства займає така частина інформаційного простору, як новини. Саме в новинах концентрується низка символів, які сприймають і влада, і громадянське суспільство, саме новини є формою відображення суспільнозначущої інформації і водночас засобом маніпулювання суспільною свідомістю.

Фахівці вважають, що новини становлять стрижень телевізійного світу. За даними російських соціологів, 74% опитаних дивляться їх щодня, і 83% з цього контингенту – кілька разів. Частіше за інших програми новин дивляться пенсіонери та люди з початковою або неповною середньою освітою. І чим нижчий рівень освіти респондента, тим частіше він дивиться “новини”, тим сильніше зорієнтований на багатократне повторення відомого. Справа не тільки в тому, що у пенсіонерів більше вільного часу, але й у сприйнятті “новин” як розваги, котра не меркне від повторення, а навпаки, стає ще більш значущою, емоційною, повнішою. По два-три рази на день “новини” дивиться і більша частина робітників, на відміну від соціальних груп з значно ширшим інформаційним кругозором – спеціалістів, керівників, бізнесменів. Подібний повтор новин – це важливий масовий соціальний ефект ТБ, який Ю.Лотман охарактеризував як складний механізм або свого роду шифр включення індивіда у соціальну дію особливого типу, що є гранично загальною за характером та інтегруючою за змістом і ефектом. З іншого боку, тавтологія важлива для телеглядача як презумпція того, що трансльована інформація організована, що організований світ, а відповідно – організовано і соціальне

існування реципієнта (його час, розпорядок життя родини). Світ – суспільство – загальне життя укладені ззовні і однакові для всіх: тільки таке розуміння людини і суспільства здатне забезпечити “технічне”, дистанційно-глядацьке включення у соціум. Символіка підключеності до загального життя, що відбувається на екрані, стає важливішою, ніж власна поведінка⁷.

На нашу думку, роль новин особливо актуалізується під час виборчих кампаній, коли теленовини стають ареною боротьби за владу та активніше, ніж завжди, впливають на політичну свідомість і політичну поведінку громадян. У свою чергу, громадянське суспільство в процесі розвитку виробляє механізми захисту від дезінформації: демократичні традиції, судовий захист, право на отримання інформації з різних джерел.

Науковці не припиняють суперечок щодо позитивних і негативних впливів на громадянське суспільство такої частини ЗМК, як “всесвітня павутина” (Інтернет). З одного боку, Інтернет майже не підконтрольний державним органам, що дає змогу поширювати будь-яку критичну інформацію щодо діяльності різноманітних державних інституцій та надавати громадянам об’єктивні відомості. З іншого боку, у “всесвітній павутині” дається багато неправдивої, низькопробної інформації. Критики Інтернету розглядають агресивне поширення цієї мережі як “культурний імперіалізм”. Це пов’язано з тим, що Інтернет як зазвичай сприяє популяризації наднаціональних, надгромадянських, глобальних пріоритетів і цінностей, що може негативно впливати на становлення громадянського суспільства. Для України проблема впливу Інтернету на громадян не є надактуальною, оскільки кількість громадян, які ним користуються, є досить невеликою.

Інша проблема, що пов’язана з впливом Інтернету на розвиток громадянського суспільства, полягає в тому, що мережа дозволяє швидко передавати суспільнозначущу інформацію серед користувачів та водночас робити спілкування позаперсоналізованим – партнери, з якими відбувається спілкування, невідомі або мають вигадані імена, повідомлення може

писатися й іноземною мовою, норми мережевого спілкування формально не зафіксовані⁸.

Таким чином, втрачається один з основних механізмів формування громадянського суспільства – міжособистісне спілкування та відповідальність суб'єкта за свої слова. При цьому необхідно зазначити, що створення певних сайтів позитивно вплинуло на розвиток громадянського суспільства в Україні, що особливо виявилось під час тиску на ЗМІ до “помаранчевої революції”. Як приклад можна згадати історію сайту “Майдан”, що сайт з'явився в Інтернеті 20 грудня 2000 року завдяки ініціативі групи представників демократичної опозиції, серед яких були друзі загиблого журналіста Георгія Гонгадзе. Такою була їхня відповідь на спроби влади створити інформаційну блокаду навколо опозиційних акцій, у тому числі наметової, що тривала в Києві взимку 2000–2001 р. (на той момент було заблоковано сайт [www. Gongadze.com.ua](http://www.Gongadze.com.ua)). Як вважають самі засновники “Майдану”, передбачені ними засоби безпеки – зокрема, розміщення комп'ютерів та технічного обладнання “Майдану” поза межами не тільки України, а й усього колишнього СРСР – унеможливили тотальну владну цензуру цього Інтернет-видання і навіть позбавили сенсу подальші зусилля в напрямі “рішучої боротьби” з іншими незалежними порталами. Адже у разі блокування чи то суттєвих перешкод їхній роботі з боку влади небажана для неї інформація все одно поширювалася б завдяки “Майдану”. Однією з важливих особливостей “Майдану” (як одного з об'єктів громадянського суспільства) є те, що цей сайт не має офіційних спонсорів з поміж міжнародних чи національних фондаций та інших організацій або політичних партій. Натомість він утримується власним коштом ентузіастів-засновників і за невеликі пожертви приватних осіб. Безумовно, це створює суттєві фінансові труднощі навіть для забезпечення постійного функціонування сайту, не кажучи вже про розширення його формату або введення додаткових рубрик. Але такою була принципова позиція засновників: відмовившись від звичайних форм фінансової підтримки, від участі у конкурсах і подальшого отримання грантів

під певні програми, вони залишаються незалежними не тільки від влади, а й від інших чинників, які могли б впливати на редакційну політику, напрями та методи втілення головних цілей “Майдану”⁹.

З нашого погляду, діяльність “Майдану” є прикладом громадянської самоорганізації в інформаційному просторі, що дає змогу редакційній колегії вільно висловлювати свої думки щодо влади або перебігу будь-яких виборчих перегонів.

Ефективність діяльності “Майдану” залежить також від участі добровільних помічників, які на безоплатних посадах підтримують програми забезпечення, пишуть і редагують тексти, збирають новини, ведуть численні рубрики сайту. Вони розкидані по всьому світу, і ще, поряд з відсутністю єдиного власника сайту, є додатковою гарантією його надійності та об’єктивності. Щоденна, добровільна і сумлінна робота тих, від кого залежить існування і подальший розвиток “Майдану”, свідчить про наявність у сучасному українстві інтелектуального прошарку, переконаного в цінностях демократії й не корумпованого цинічно сприйнятими, примітивними “ринковими” уявленнями. Після згасання конкретних опозиційних акцій 2000–2001 р. організатори сайту працюють на ідею, що була сформована ними як створення “інтелектуального центру побудови громадянського суспільства в Україні”¹⁰.

Таким чином, в умовах тиску на ЗМІ з боку української влади саме інтернет-видання стали тим полем громадянської свободи та ініціативи, де готувались інформаційні підвалини “помаранчевої революції”. Вплив Інтернету особливо відчутно виявився під час президентських виборів 2004 р., коли опозиція переграла владу у боротьбі за мережу. Загалом, слід наголосити, що недержавні ЗМІ є потужним механізмом консолідації (або деконсолідації) громадянського суспільства, оскільки вони охоплюють усі верстви населення без винятку, здійснюючи низку суспільно важливих функцій.

1. Функція поширення інформації: якість ЗМІ визначається рівнем об’єктивності подання відомостей, неупередженого та аналітичного підходу журналістів до презентації фактів

у своїх публікаціях; однабічність, суб'єктивність сприйняття та аналізу проблем є несумісними з принципами професійної етики журналіста.

2. Функція нагляду за діяльністю органів державної влади: у більшості сучасних країн у вирішенні астрономічної кількості поточних суспільних проблем перевага зазвичай надається представницькому варіанту демократії, коли громадяни доручають державному апарату забезпечувати власні права і свободи від їх імені та з метою захисту їхніх інтересів; тому у демократичному суспільстві мас-медіа є “ланцюговим псом”, “великим арбітром”, виконуючи функцію нагляду за діяльністю органів державної влади, запобігаючи розгулу корупції та, як наслідок цього – виродження демократії.

3. Функція зв'язку громадянського суспільства з владою: велика кількість ЗМІ не тільки доносить до читачів інформацію про діяльність органів державної влади, але й дає змогу громадянам висловлювати та оприлюднювати власну думку щодо згаданої діяльності, саме мас-медіа є тим середовищем, у межах якого відбувається спілкування державної влади з громадянським суспільством.

4. Функція забезпечення плюралізму думок: наявність у державі опозиційних до державної влади ЗМІ ознакою її демократичності, завдяки конкурентній боротьбі між владними фінансово-політичними структурами та вільними ЗМІ суспільство у кінцевому підсумку дістає правдиву інформацію про стан справ у державі та її політику.

5. Функція підвищення політичної культури громадян: презентуючи перед споживачами інформацію та подаючи власний погляд на проблеми, ЗМІ сприяють активності цих споживачів як громадян; у період суспільних та державних криз часто сама преса є “дзвоном”, що будить свідомість індивідів як громадян, закликаючи останніх брати активну участь в управлінні державою¹¹.

Зазвичай вважають, що інформація, яка проходить через ЗМІ, повинна відповідати певним критеріям: доступність,

об'єктивність, простота (але не спрощеність), різнобічність висвітлення, новизна. Однак на практиці інформація, як і організації, що нею оперують, зазнають впливу численних факторів, що позначається на її якості, характері змісту, методах і прийомах подачі. Однією з важливих умов, що забезпечують одержання суспільством повної, достовірної інформації про політичні процеси, організації й інститути політичної системи, є законодавче оформлення прав і свобод засобів масової інформації, журналістів як складової частини розвитку громадянського суспільства та демократичної політичної системи.

Для функціонування вільної преси та забезпечення свободи комунікації важливими є такі інституційні аспекти:

- відсутність цензури, яких-небудь обставин, пов'язаних з привілейованим становищем або різноманітними заходами контролю з боку уряду; є право публікувати й поширювати новини, і немає зобов'язань стосовно публікації того, що не бажають оприлюднювати журналісти;

- рівні права й можливості для громадян у вільному доступі до новин, точок зору, освіти і культури (це є частиною того, що відоме як "право на комунікацію");

- свобода для самих засобів масової комунікації в одержанні інформації з відповідних джерел;

- відсутність прихованого впливу власників засобів масової комунікації або рекламодавців на добір новин або вираження точок зору;

- активна й критична редакційна політика в презентуванні новин і думок, інноваційна і незалежна видавнича політика щодо культури й мистецтва¹².

В остаточному підсумку необхідно зауважити, що громадянське суспільство має багаторівневу структуру, яка розрізняється за своїми відмінностями відповідно до історичних, культурних, політичних та економічних чинників, що домінують у тій або іншій країні. У перехідних суспільствах, до яких належить і українське, конфігурація громадянського суспільства перебуває на стадії формування. Незважаючи на всі

суперечки навколо сутності й змісту громадянського суспільства, ми вважаємо, що первинним і головним його структурним елементом є економічно незалежна від держави, захищена законом особистість. Саме особистість (або група особистостей) є своєрідним ініціатором щодо створення організованих структур для захисту прав і свобод громадян, а саме: партій, громадських організацій та рухів. Будівельним матеріалом, соціальною базою громадянського суспільства є середній клас, який здатний усвідомлювати і захищати свої інтереси правовим способом.

¹ Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції / Пер. з англ. Р.Ткачук. – К.: “Основи”, 2000. – 142 с.; Васильєв Г.Ю. Роль засобів масової інформації в сучасному демократичному суспільстві // Основи духовного життя українського суспільства та розвиток особистості: Матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11–12 жовтня 2004 р.) / За ред. М.І.Панова, О.Г.Данильяна. – Харків: Нац. юрид. Академія України, 2004. – С. 50–55; Арсеньєва Т.І. Формування позитивних цілей суб’єктів масової комунікації як протидія застосування інформаційної зброї: російський досвід // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПА РАПН, 2004. – С. 194–200; Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М.: Политиздат, 1999. – 222 с.

² Крос К., Гакет Р. Назв. праця. – С. 23–26.

³ Васильєв Г.Ю. Назв. праця. – С. 51–53.

⁴ Арсеньєва Т.І. Назв. праця. – С. 195.

⁵ Дубин Б. От инициативных групп к анонимным медиа // Pro et Contra. – Том. 5. – № 4. – Осень 2000. – С. 41.

⁶ Кольцова О. Кто и как влияет на производство новостей // Pro et Contra. – Том 5. – № 4. – Осень 2000. – С. 103.

⁷ Дубин Б. От инициативных групп к анонимным медиа // Pro et Contra. – Том. 5. – № 4. – Осень 2000. – С. 44–45.

⁸ Маховская О. Российские ученые и Интернет /: flashback and look forward // Pro et Contra. – Том 5. – № 4. – Осень 2000. – С. 137.

⁹ Беліцер Н.В. Роль інтернет-ресурсу в розвитку політичної культури в Україні на прикладі інтернет-порталу “Майдан” // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 203.

¹⁰ Там само. – С. 204.

¹¹ Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчаль-

них закладів Збройних Сил України / За заг. ред. *В.Ф.Смолянюка*. – 1-е видання. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2002. – С. 93-94.

¹² *Мелюхин И.С.* Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М.: Политиздат, 1999. – С. 175–176.

Володимир Вакулч

ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ

Визначальною ознакою тероризму в політичній свідомості багатьох громадян різних держав є характер їх дій. Тільки на цій підставі, скажімо, палестинська інтифада і чеченський джіхад можуть вважатися тероризмом і бути еквівалентними один одному, хоча насправді це зовсім різні явища.

Головним питанням такого визначення терору, терористичної акції за характером дії є відокремлення самої дії, а також її меж. Наприклад, з якого моменту терористичний акт починається і коли закінчується, або коли йому можна гарантовано запобігти – з моменту прибуття до місця виконання завдання, з моменту виїзду терористів з бази підготовки чи з початку планування акції, тому що на базі здійснювалася підготовка, а акція планувалася, розраховуючи на фінансові і людські ресурси, які також створюються ще раніше, тобто з моменту появи людей, які психологічно налаштовані на злочинні вчинки. Або з моменту, коли виникає у них схильність до цього, яка переростає в готовність за наявності відповідних обставин. Або відлік треба починати ще від царя Соломона... Що заважає нам продовжувати цю лінію і взагалі взяти за первісний відлік саме період утворення роду людського. Але чи не виявиться тоді, що будь-яка можлива (майбутня) терористична акція вже почалась, оскільки існують ісламські екстремісти. Питань може бути більше, ніж відповідей.

Спробуємо з іншого кінця – можливо, момент закінчення терористичної акції визначити буде простіше. Коли її можна вважати закінченою, тоді, коли заручники звільнені (загинули), а терористи вбиті або здались, або коли терористи домоглися своїх цілей і “заспокоїлись”? Чи коли в мас-медіа затихає галас, піднятий

терактом, або знищені організатори терору? А чого досягають спеціальні підрозділи під час штурму, які не дозволяють терористичним діям відбутися чи всього лише не дають їм завершитися?

У нас не має обґрунтованих відповідей на це, але ще гірше, що немає належної методики пошуку цих відповідей. У цій статті автор робить спробу проаналізувати існуючі способи боротьби з тероризмом як з явищем сучасного глобалізуючого світу, зокрема, на прикладі досвіду антитерористичного спротиву в країнах Європи і Америки.

Завданням наукової розвідки — показати, що спільнота вже виробила ефективні механізми боротьби з терористичними загрозами, але вони потребують постійного вдосконалення, зважаючи на застосування терористами дедалі новітніх технологій для завдання дошкульніших ударів по об'єктах нападу.

Ісламизм, тобто ідеологія і практика тотальної ісламізації всіх сфер життя суспільства і держави, наполягає на тому, що і приватне життя правовірного, і державне (включаючи міждержавні відносини) потрібно побудувати жорстко за законами шариату. Знову ж таки під лозунгом “опору глобальній владі і впливу Заходу”¹.

Тому не важко кваліфікувати нашу епоху як епоху руйнації, розглядаючи її як деякий сучасний етап переходу до нового стійкого порядку або перманентний стан, зумовлений домінуванням у світі стратегії інноваційного шляху розвитку, заснованого на поєднанні модернізації і лібералізації, коли все деконструюється, змінюється і перевертається, щоб провести щось нове. І одночасно ті ж самі дії подаються в руслі ідеології звільнення (лібералізації). В результаті ми маємо сьогодні десубстанціалізований світ, в якому спостерігається поступове стирання відмінностей між реальним і нереальним, тобто здійснюється концепція “множини реалій” та синдром “нереальності оточуючого світу”.

Лібералізм, який як за суттю, так і щодо свого історичного шляху є тією чи іншою мірою нігілістичним і постмодерністським, зі своїм супротивом структурам універсального порядку призводить в кінцевому підсумку до одного й того ж —

ерозії і занепаду відмінностей, байдужості (значить, до перемішування того, що раніше було розподілене і не підлягало перемішуванню). Однак руйнація традиційних відмінностей допускає і постійно відтворює в якості свою умову контрвідмінності — оскільки сама істинна байдужість занадто байдужа, щоб прагнути знищити відмінність. Наприклад, зникнення реальної опозиції соціалізму і капіталізму актуалізувало як контрвідмінності ісламський радикалізм та екстремізм².

Свідченням цього є одинадцять вересня 2001 року, яке стало днем, названим поворотним моментом в історії. З цього дня міжнародний тероризм уже не можна розглядати як тактичну загрозу, яка не має реальних глобальних наслідків: він гранично актуалізував необхідність знаходження шляхів та засобів подолання міжнародного тероризму³.

Про необхідність цього свідчать й інші найбільш резонансні терористичні акти, здійснені ісламськими екстремістами: наприклад, вибухи в паризькому переповненому метро. Або в Японії — а японське суспільство вважається одним з найрозвиненішим у світі — де взагалі виник новий вид тероризму із застосуванням хімічної зброї в місцях великого скупчення людей.

У зазначених випадках способи масових залякувань, починаючи з 1960 року, відрізняються від методів раннього тероризму, що жахав світ. Ісламські терористи не захоплюють літаків, вони спеціалізуються на вибухах облюбованих об'єктів, і не без підстав: вироки, винесені у 80-і роки терористам, які захоплювали літаки, а також їх спонсорам, зробили відкритий тероризм справою небезпечною і дорогою. Сучасні терористи прагнуть досягнути поставленої мети, уникаючи покарання на стадії підготовки до скоєння злочину⁴.

Тероризм згасає, коли виявляють його організаторів і позбавляють їх можливості ухилитися від відповідальності. Сьогодні встановити їх особистість відносно легко, що дає змогу спільними зусиллями запобігти ймовірності вчинення трагічних терористичних актів. У книзі “Тероризм: як Захід може перемогти

його”, виданій в 1986 році, викладена стратегія боротьби з міжнародним тероризмом. Нині політичні діячі різних країн почали визнавати, що тероризмові потрібно протиставити силу та енергійну коаліційну протидію. Більшість принципів, сформульованих у цій книзі, взяті на озброєння Сполученими Штатами. Як наслідок, заходи, вжиті адміністрацією президента Рейгана спільно з урядами інших країн, дещо пішли на спад. Проте, як виявилось, тимчасово.

До нинішнього покоління міжнародних терористів варто поставитися зі всією серйозністю: їм вдалося розробити стратегію, розраховану на стримання переваг із слабких сторін Заходу. Для ефективної боротьби з тероризмом потрібно переглянути внутрішню і зовнішню політику, активізувати зусилля, спрямовані на усунення умов існування тероризму. А також надати урядам додаткові повноваження і протиставити тероризмові міцний міжнародний альянс⁵.

Необхідно зважати, що через відсутність скоординованих і рішучих дій з боку США і західного світу в 90-х роках тероризм набув загрозливих масштабів. Сьогоднішні трагедії можуть стати провісниками значно більших проблем або симптоматичним поворотним пунктом, якщо світова спільнота мобілізує всі свої ресурси, можливості і всю свою волю для знищення цього зла.

Хоча можливість розгортання внутрішньої терористичної кампанії проти сучасної демократичної держави теоретично невелика, існує одне “але”: головні демократичні держави, достатньо оснащені для того, щоб ефективно нейтралізувати терор, не завжди поспішають це зробити. Щоб зрозуміти причину, важливо взяти до уваги наявність двох стратегій боротьби з терором у межах держави. По-перше, це система пасивної безпеки, за якою чимало потенційних об'єктів терористів заздалегідь укріплюються – як для того, щоб вберегтися від нападу, так і для того, щоб звести нанівець його можливий ефект. Це потребує комплексного використання засобів безпеки, ретельної перевірки кожного, хто наближається до об'єктів, які мо-

жуть стати мішенню терористичних актів. Урядові будівлі, громадський транспорт, системи гарантування безпеки на місцях і т.п. Крім того, необхідно підвищити пильність з боку громадськості загалом. Такі превентивні заходи мають переваги, оскільки не потребують значних затрат, що не дуже кидаються в очі і майже зовсім не зачіпають громадянських свобод населення, в той же час роблячи його краще підготовленим до можливого нападу терористів.

У маленьких державах пасивні заходи більш дієві, ніж у великих, як США, де є тисячі аеропортів і десятки тисяч федеральних будівель. Символи національної влади в США більш розпилені, а потенційних місць, удари по яких могли б спричинити серйозну шкоду, дуже багато. З іншого боку, кількість сил безпеки США, на відміну від держав з авторитарним режимом, невелика; зокрема, в розпорядженні ФБР знаходиться не більше 11 тисяч чоловік. Як продемонстрував вибух будівлі федерального уряду в Оклахома-Сіті, терористи в змозі завдати удару по будь-якій із численних мішеней, уряд же не в змозі ефективно їх убезпечити. Щоб захищати від тероризму таке величезне і складне суспільство (те ж саме стосується і Великобританії, Франції, Німеччині та інших держав), не залишається нічого іншого, як зайняти активну позицію в використанні величезних матеріально-технічних засобів, наявних в розпорядженні органів законності і правопорядку. А це означає, що необхідно активно виявляти групи і окремих осіб, які проповідують застосування насильства. Аналізувати і узагальнювати дані про їх характер, цілі і технічні можливості, вживати запобігаючих заходів спостереження, розширяти оперативну сітку, проводити затримання і притягувати до відповідальності осіб, які підозрюються в підготовці або здійсненні терактів.

Завдяки таким активним антитерористичним заходам у терористів не буде шансів на успіх. Однак подібна активна боротьба з тероризмом має той мінус, що, на відміну від пасивних дій, вона стикається з загрозою вторгнення в приватне життя тих, за ким здійснюється спостереження. Виховані в душі

поваги до прав особистості, представники влади не наважуються здійснювати заходи, що притаманні авторитарним державам. Справді, будь-який активний крок, який може зробити демократична держава проти тероризму, пов'язаний з певними порушеннями чиєїсь свободи: свободи виступати, збиратися разом або безперешкодно реалізувати свої релігійні переконання.

Таким чином, уряди держав, на яких лежить обов'язок боротися з ділемою, породженою демократією, коли вони не будуть вести боротьбу з тероризмом тими засобами, які наявні в їхньому розпорядженні, то поставлять під загрозу безпеку своїх громадян, якщо ж будуть — то виявиться, що під загрозою опиняться ті ж самі свободи, які вони зобов'язані захищати⁶.

Прагнення західних демократій підтримувати на максимально високому рівні моральні стандарти своїх урядів у всьому, що стосується прав громадян (зокрема, це стосується заборони на збір даних про них), похвальні. З часів відомого Комітету громадської безпеки, очолюваного Робесп'єром, демократіям доводиться остерігатися загрози вторгнення в приватне життя громадян, навіть якщо воно набуває форми турботи про національну безпеку.

Але неприйняття заходів проти тероризму становить ще більшу загрозу основним громадянським правам, ще сильніше підриває демократичні засади суспільства.

Вважати, що свобода слова і віросповідання — це абсолют, який ніяким чином не можна піддавати сумнівам навіть в рамках турботи про безпеку країни, щоб не підмінити одне порушення прав особистості іншим, ще гіршим. Порушення прав громадян у разі їх нечастих проявів не виправдані. Але як тільки терор починає становити серйозну небезпеку правам громадян, прийняття жорстких заходів стає необхідністю⁷.

У 1973 році парламент Великобританії ухвалив закон про надзвичайні обставини, які дозволяють арештовувати, обшукувати і затримувати підозрюваних без санкції прокурора, а також про послаблення вимог до доказів, які доводять вину затриманого. Цей закон дозволив судді самостійно приймати рішення і поста-

вив поза законом членів терористичних організацій.

Для Німеччини аналогічний момент наступив в 1976 році, після викрадення і вбивства промисловця Ганса Мартіна Гляйера, здійснених групою “Баядер-Майнхоф”. Як наслідок, органам безпеки було надано право арештовувати підозрюваних і поміщати їх під варту без санкції прокурора, а також були послаблені обмеження на обшуки і арешти.

В Італії в 1978 році, після викрадення і вбивства колишнього прем'єр-міністра Альдо Моро, також відбулися зміни. Цей злочин спонукав італійців дати своїм силам безпеки повноваження, аналогічні тим, які були введені в Німеччині.

У Франції ряд вибухів, здійснених членами “Хезболли” в середині 80-х років – в “Галлері Лафайетт”, Пляс-дель-Опера, на Єлісейських Полях і в інших центрах культурного життя суспільства, – привів до спорудження об'єктів “пасивного захисту”.

Активні антитерористичні заходи демократичних урядів у 70 – 80-і роки минулого століття увінчалися успіхом. Одна за іншою були ліквідовані групи, які здійснювали терористичні акти в своїх країнах, такі як італійські “Червоні бригади”, “Аксон дірект” у Франції і неонацистські терористичні осередки в Німеччині. Таким чином, більша частина Європи була очищена від тероризму, який виріс на вітчизняних теренах. Що стосується терористичної організації ІРА, вона не була повністю ліквідована, однак її чисельність скоротилася більш ніж на 80 відсотків.

Уже ближче до наших днів з потенційно небезпечним державним тероризмом зіштовхнулась Японія, яка вжила швидких і рішучих заходів для його викорінення. Спроба групи послідовників секти “Аум Сінріке” отруїти повітря в переповненому токійському метро заріном була не першим випадком, коли Японія вступила у боротьбу з терористами. Але терористична організація “Японська Червона армія”, розквіт якої прийшовся на 70-і роки, діяла в основному за межами країни.

Використання терористами заріна привернуло увагу всього світу. Хоча ця спроба і не спричинила масової

катастрофи, як планували терористи, однак зразу ж стало ясно, що якщо не будуть прийняті рішучі заходи, то наступний напад з застосуванням отруйних речовин може потягнути за собою загибель тисяч людей. У цьому критичному стані японський уряд зробив те, чого не робив у минулому: використав усі свої повноваження і можливості, включаючи тотальне стеження за підозрілими особами, обшуки і арешти. Тайники зі зброєю, заріном і грошима були виявлені (близько двох тонн хімікатів і більше семи мільйонів доларів); тисячі членів цієї групи були нейтралізовані і перестали бути загрозливими для японського суспільства.

У 1970 році в Канаді було здійснено декілька терористичних актів, організованих “Фронтом визволення Квебека”, сепаратистським угрупованням, яке влаштувало вибух літака. В відповідь канадці відродили Закон про заходи військового часу 1942 року, який надав широкі повноваження органам держбезпеки, і незабаром від “Фронту звільнення Квебека” залишились одні згадки. Швидкі і рішучі заходи припинили тероризм у Канаді на багато десятиріч.

США також були вимушені в терміновому порядку урізати громадянські свободи під час війни в Персидській затоці. Коли Саддам Хусейн влітку 1990 року напав на Кувейт, Ірак зовсім не був військовою державою світового масштабу і шанси Саддама перемогти в звичайній війні були малі. Однак у Саддама було приховано декілька козирів, які, як він вважав, могли заставити американців призадуматися. Одним із таких козирів був арсенал ракет “Скад”.

Іншим козирем був терор, яким він лякав США і їх союзників у разі контрнаступу в Кувейті. Були всі підстави вважати, що у Саддам зможе виконати свої погрози. Ірак був одним із головних спонсорів міжнародного тероризму, даючи притулок в Багдаді таким терористичним групам, як організація Абу Нідала, “Фронт визволення Палестини” Абуль Аббаса і відома організація Абу Ібрагіма. Організація визволення Палестини постачала Саддама цінними розвідданими, які він використовував для планування вторгнення; була небезпека, що ОВП на прохання

Садама підключиться до спільних зусиль і тоді виникне безпрецедентна хвиля антизахідного терору. Судан і Йемен, що підтримували терористичну кампанію, також надавали допомогу іракському лідеру. Із всіх активно діючих тоді спонсорів міжнародного тероризму одна тільки Сирія утрималася від підтримки обіцяної Іраком “матері всіх війн”, будучи зацікавленою в скинненні Садама і отриманні мільярдів доларів із саудівської скарбниці за посередництва американського уряду.

Можливо, вперше за десятки років уряди майже всіх демократичних країн об’єдналися для подолання терору. В результаті західні служби безпеки здобули безумовну перемогу: із 173 нападів, здійснених терористами за декілька тижнів війни в Персидській затоці, 143 припали на країни третього світу і арабські країни. Терористи змогли організувати не більше тридцяти виступів проти головного ворога — західних країн, та і ті здебільшого не були успішними: загалом загинуло не більше десяти чоловік. Таким чином, загроза “страшного терору”, спрямованого проти США і їх союзників, не здійснилася.

Ці приклади показують нам, що демократичні держави в змозі контролювати міжнародний тероризм, повернути його проти самих терористів і навіть повністю ліквідувати його зародки.

Прикладом того, до чого призводить ігнорування демократичними державами підбурювальної діяльності терористів, є справа шейха Омара Абдель Рахмана, єгипетської духовної особи, голови терористичної ланки “Гамаа Ісламія” — організації, яка обвинувачена в знищенні Всесвітнього торгового центру і розробці планів нападу на такі об’єкти, як тунель Лінкольна. Рахману був дозволений в’їзд на територію США із Судану. На своїй батьківщині він відбув ув’язнення за те, що вербував членів в ісламську терористичну організацію, яка здійснила вбивство президента Анвара Садата. Його “фатви” (укази) в Єгипті і в США належать до самих кровожерливих: вони, зокрема, закликають до вбивства наступника Садата Хосні Мубарака і повалення єгипетського уряду, а також до вбивства іноземних туристів, мандруючих по

Єгипту. Однак це не змусило замислитися американську владу, оскільки свобода дій Рахмана в США захищала правом іммігрувати в цю країну, а після того, як він опинився на території США – правом на свій лад тлумачити свободу слова, вірувань і навіть закликати до прямого вбивства. І лише після того, як п'ять чоловік було вбито і сотні поранено внаслідок нальоту на башні-близнюки в Манхеттені, зробленого помічниками Рахмана, деякі із цих прав були обмежені.

На науково-практичній конференції в Інституті ім. Йонафана в 1979 році було розглянуто питання про те, чи можна узгоджувати Конституцію США із жорстокими антитерористичними заходами, подібними тим, які вже прийняті Великобританією, Німеччиною та іншими європейськими демократіями. Адже п'ята поправка до Конституції США забороняє виносити вирок на підставі свідчень, даних проти себе, а якраз до таких свідчень звертаються служби безпеки в ході допиту терористів. Аналогічним чином ця поправка забороняє позбавляти того чи іншого громадянина гарантованих йому свобод без “певної юридичної процедури”, а саме це відбувається при арешті без санкції прокурора. Шоста поправка гарантує право на розгляд судом присяжних, однак в Великобританії вирішили, що для винесення вироку терористам достатньо одного судді.

Навіть такий великий поборник демократії, як Авраам Лінкольн, був змушений узяти надзвичайні повноваження, коли безпека американського народу виявилася під загрозою. Обмежуючи ті громадянські свободи, які, з його погляду, ставили під загрозу безпеку Сполучених Штатів, він, зокрема, затвердив застосування смертної кари через розстріл до тих осіб, які зловживали свободою слова, щоб деморалізувати армію і підштовхнути до злочинного дезертирства. У виправданні він говорив, що, обмежуючи права агітатора, він захищає права суспільства.

У демократичних країнах Європи розроблені два методи, покликані гарантувати, що зусилля виконавчої влади щодо приборкування тероризму не вийдуть за рамки законного прагнення

убезпечити життя людей. Британська модель (прийнята в 1973 році, коли активізувалася терористична діяльність Ірландської республіканської армії – ІРА) дозволяє контролювати дії сил безпеки, вимагаючи, щоб вони щорічно отримували новий законодавчий мандат від парламенту. Керівники органів, яким доручено забезпечувати законність і порядок, зобов'язані довести, що їх особливі повноваження виправдані і не вийдуть із-під контролю; якщо вони не зможуть зробити цього, їхнє право на ті чи інші дії автоматично анулюється. На європейському континенті, навпаки, обов'язок слідкувати за діяльністю органів безпеки зазвичай лежить на судових органах, які аналізують заходи щодо упередження тероризму, аби гарантувати, що вони виправдані законною турботою про безпеку населення, – зазвичай вони зобов'язані робити це в термін, який вираховується в днях. Вимога періодичної пролонгації отриманого ними мандату в законодавчому порядку і перевірки судовими органами в точно встановлені терміни дозволяє народу з допомогою виборних представників і суддів контролювати діяльність органів безпеки.

Але, можливо, найважливішим фактором у справі регулювання контртерористичних заходів, які приймаються демократичними урядами, є право вільної преси проводити свої незалежні розслідування і право громадян зміщувати уряд, який не виправдовує їхньої довіри. Народ, усвідомивши, що уряд став на шлях ущемлення громадянських прав, негайно знайде когось іншого, хто спроможний краще захищати його інтереси.

¹ Ислам. Религия, общество, государство. – М.: Наука, 1984. – 230 с.

² *Ибн Джамиль Зину Мухаммад*. Столпы ислама и веры. – М.: Сантлада, 1993.

³ *Нетаньяху Б.* Война с терроризмом. – М.: Альпина паблишер, 2002. – 206 с.

⁴ *Коровиков А.В.* Исламский экстремизм в арабских странах. – М.: Наука, 1990. – 167 с.

⁵ *Маевская Л.Б.* Осторожно, экстремизм! Издание первое. — Киев, 2002. — 120 с.

⁶ *Алядинова, Лейля.* Итоги мусульманских съездов // Голос Крыма. — 2000. — 5 мая.

⁷ Знакомьтесь, ислам: права человека в Исламе. — Киев.: Ансар Фаундейшин, 1999. — 40 с.

ПРО АВТОРІВ

Бавико Олександр – пошукач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Вакулич Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Василевська Тетяна Едуардівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ при Президентові України

Захожай Зореслава Володимирович – старший викладач кафедри українознавства Київського національного університету технологій та дизайну

Глазунов Геннадій Опанасович – здобувач Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук

Кальян Сергій Євгенович – кандидат історичних наук, доцент

Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Кривошея Володимир Володимирович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Константинов Віктор Юрійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої

політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Крушинський Вадим Юрійович – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кузьменко Тетяна Миколаївна – кандидат соціологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Курас Дмитро Іванович – викладач кафедри суспільно-політичних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ

Кучер Володимир Іванович – доктор історичних наук, науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Куташев І.В. – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Куц Олена Ремівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Київського національного університету технологій та дизайну

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Митрофаненко Юрій Станіславович – вчитель історії Первозванівської ЗОШ I–III ступенів Кіровоградської області

Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Радько Петро – кандидат історичних наук, доцент

Собачко Ольга Миколаївна – молодший науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач

відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Старічнєва Віра Ігорівна – аспірантка НДІ Українознавства МОН

Токар Леонід Кирилович – кандидат історичних наук, доцент, зав. відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІ Українознавства

Траверсе Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Чувардинський Олександр – кандидат політичних наук, здобувач Інституту вищої освіти АПН України

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Здано в набір 28.02.07 р.
Підп. до друку 28.03.07 р.
Формат 60 x 84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 21,25.
Умовн. друк. арк. 30,0.

Тираж - 200 прим. Зам. № 65_20.02 – I
ТОВ “Бланк-Прес”
02081, м. Київ, а/с 45.